

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci

Muhalif Aydın

Romanlar Üzerinden Zihniyet Okuması

Ülkü Ayşe Oguzhan Börekci, 1978 yılında Ankara'da doğdu. Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü'nden 1999 yılında mezun oldu. Yine aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını (2003) ve doktoraasını (2011) tamamladı. Akademik ilgi alanları arasında; Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısı, siyasal iletişim, iletişim sosyolojisi, edebiyat sosyolojisi bulunmakta ve bu konularda çeşitli kitaplarda, akademik dergilerde ve sempozyumlarda yayınlanmış makaleleri ile bildirileri yer almaktadır.

Oguzhan Börekci'nin Eserleri:

- “Türkiye'deki 1960 ve 1968 Öğrenci Hareketlerinin Türk Romanına Yansımaları Üzerine Bir İnceleme”, *Toplumsal Hareketler Politikadan Edebiyata, Sanattan Sinemaya, Medyadan Toplumsal Algıya Teorik ve Pratik Analizler ve Yansımalar* içinde, der. Gülcan Işık (Nobel Yayınevi, 2011)
- “Bir Toplumsal Hareketin Medya Analizi: TEKEL Eylemi”, *Toplumsal Hareketler Politikadan Edebiyata, Sanattan Sinemaya, Medyadan Toplumsal Algıya Teorik ve Pratik Analizler ve Yansımalar* içinde, der. Gülcan Işık (G. Işık, Filiz Erdemir ile birlikte, Nobel Yayınevi, 2013)
- *Muhallif Aydın, Romanlar Üzerinden Zihniyet Okuması* (İmge Kitabevi Yayınları, 2014)

Editörlüğünü Yaptığı Eserler:

- *Sazın ve Sözü'nün Sultanları, Yaşayan Halk Şairleri-X* (Doç. Dr. Fatma Ahsen Turan ile birlikte, Gazi Kitabevi)

Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci

Muhalif Aydın

Romanlar Üzerinden Zihniyet Okuması

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 978-975-533-765-4

© İmge Kitabevi Yayınları, Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci, 2014

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Ankara, Mart 2014

Editör
Yavuz Alogan

Grafik Tasarım
Aslı Sezer

Dizgi ve Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Tez Danışma Kurulu
Prof. Dr. Nilgün Gürkan Pazarıcı, Prof. Dr. Nurettin Güz, Prof. Dr. Seçil Bükür
Prof. Dr. Naci Bostancı, Prof. Dr. Hale Künüçen

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tıpo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
İvedik Organize Matbaacılar Sitesi
558. Sok. No: 28 Yenimahalle-Ankara
Tel: (312) 395 25 80-83 • Faks: 395 25 84
www.pelinofset.com.tr
Sertifika No: 16157

İ m g e K i t a b e v i
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (0312) 419 46 10 - 419 46 11 - 418 19 42
İ n t e r n e t : i m g e . c o m . t r • E - P o s t a : i m g e @ i m g e . c o m . t r
Yayınevi Sertifika No: 11546

İçindekiler

ÖNSÖZ.....	9
GİRİŞ.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM “ENTELEKTÜEL”, “AYDIN” VE “MUHALİF” KİMLİĞİNİN DÜŞÜNSEL ZEMİNİ

MODERNİTE EKSENİNDE “ENTELEKTÜEL”, “AYDIN” VE “MUHALİF” DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ.....	27
Batı Toplumunda “Entelektüel” ve “Muhaliif” Kimliği.....	32
“Muhaliif” Düşünce Bağlamında Entelektüele Yaklaşımlar	37
Modernleşen Toplumlarda “Entelektüel”, “Aydın” ve “Muhaliif” Kimliği	41
MODERNLEŞME, “AYDIN” VE “MUHALİF” KİMLİĞİ BAĞLAMINDA OSMANLI-TÜRK TOPLUMU.....	48
Osmanlı Modernleşmesinin “Muhaliif” Aydını	53
Cumhuriyet Döneminde Devlet-İktidar Bağlamında “Muhaliif” Aydın Görünümleri	63
Çok Partili Hayata Geçişten Günümüze Türk Aydınının “Muhaliif” Kimliğindeki Dönüşüm	69
MODERNLEŞEN TÜRKİYE’DE ROMAN, ROMAN YAZARI VE “MUHALİF” KİMLİĞİ.....	75
Sosyolojik ve Tarihsel Yaklaşımlar Açısından Edebiyatın Sosyal Gerçekliği Yansıtmaları ve Roman.....	75
Modernleşme Bağlamında Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi’nde Roman Yazarlığı	89
Osmanlı Toplumunda Modernliğin Taşıyıcısı Olarak Roman Yazarı	89
<i>Osmanlı Romanında “Muhaliif” Olunan Konular</i>	99
Erken Cumhuriyet Döneminde Roman ve Romancı Kimliği	108
1950-1980 Döneminde Türk Edebiyatındaki Yeni Oluşumların Roman Üzerindeki Etkisi	118
1980’den 2000’li Yıllara Edebiyat ve Romanda Yeni Yönelimler: “Soyut ve Postmodern” Konular	126
12 Eylül Romanları	131

İKİNCİ BÖLÜM
TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE TÜRK ROMANINDA
“MUHALİF” AYDIN İMGESİ

OSMANLI'NIN BATILILAŞMA SÜRECİNDE “GELENEKSEL” VE “MODERN” DEĞERLERİN SARMALINDA “MUHALİF” AYDIN.....	137
Olumlu Özelliklerle Temsil Edilen Muhalif Aydınların Toplumsal ve Siyasal Sorunlar Karşısındaki Tutumları.....	137
Batılılaşmanın Eleştirisi Üzerinden Toplumsal Konulara Yaklaşım	137
“Alafrangalık” <i>a</i> Tepki	138
Kadının Toplumsal Konumu ve İdeal Kadın İmgesi	144
Cariyelik Savunusu	148
Kadına Uygulanan Baskının Eleştirisi	149
Kadın-Erkek İlişkilerinin Düzenlenişi ve Serbest Evlilik	151
Feminizm Eleştirisi	154
“Devlet”, “İktidar” ve “Muhalefet” Perspektifinde Siyasal Konulara Yaklaşım.....	156
Milliyetçilik, Osmanlıcılık ve İslamcılık Savunusu	156
Bürokratik Yapının Eleştirisi	160
“Baskıcı” Rejimin Eleştirisi: II. Abdülhamit Dönemi	164
İktidarın ve Muhalefetin Eleştirisi: II. Meşrutiyet Dönemi... ..	170
İttihat ve Terakki'nin Eleştirisi	170
Olumsuz Özelliklerle Temsil Edilen Muhalif Aydınların Toplumsal ve Siyasal Sorunlar Karşısında Konumlandırılışı	179
Geleneksel Değerlerin Karşısına Konumlandırılan “Alafranga” Aydınlar.....	179
“Tüketim” ve “Mirasyediciliğin” Temsilcisi	179
“Bozulan” Ahlak Anlayışının Temsilcisi	186
“Feminizm” <i>in</i> Temsilcisi	189
II. Meşrutiyet Dönemi'nin Muhalif Aydınları.....	192
Yönetime Muhalif Aydınlar	192
İdareci Aydınlar.....	195
Geleneksel Osmanlı Aydınları: “Din Adamları”	197
Pozitivist Aydınlar.....	199
CUMHURİYET DÖNEMİ'NİN “TOPLUM MÜHENDİSLERİ”/ MUHALİF AYDINLARI.....	206
Milli Kimlik Oluşturma ve Ulus Devlet Olma Sürecinin Etkin Aktörleri Olarak “Geçiş” Dönemi Aydınlarının Toplumsal ve Siyasal Konulara Yaklaşımları	206
“Kurucu” ve “Kurtarıcı” Aydınların “Eski” Toplumsal Zihniyeti ve Kurumları Eleştirisi.....	206
“Kurucu” ve “Kurtarıcı” Aydınların Halk Eleştirisi	212
Evrensel Bir Kimlik Arayışındaki Aydınların Cumhuriyetin Getirdiği Yeni Değerlere Yaklaşımları.....	220

Geçmişi “Reddeden” Zihniyetin Eleştirisi	220
Geçmişten “Kopamayan” Zihniyetin Eleştirisi	229
“Müphemliğin” ve “Tereddüdün” Eleştirisi	239
“Mistik” Bir Yaklaşımla Liberal ve Sosyalist Düşüncenin Eleştirisi.....	245
“Çevre”nin Keşfi: “Mücadeleci” ve “İdealist” Aydınların Köy/Köylünün Sorunlarına Yaklaşımı	248
Feodal Yapının Eleştirisi: Ağalık Düzeni	249
Devletin Köy/Köylü Politikasının Eleştirisi	256
<i>Bürokratik Yapının Eleştirisi</i>	257
<i>Eğitim Sisteminin Eleştirisi</i>	262
“Yoksulluk” Üzerinden Maddi Koşulların Eleştirisi	264
Askeri Müdahalelerin Gölgesinde “Muhafif” Aydınların Toplumsal ve Siyasal Konulara Yaklaşımları	267
İktidara Muhafiflik Noktasında Uzlaşan Aydınlar: “Demokrasi”nin Eleştirisi	268
<i>Yönetim Anlayışı</i>	269
<i>Şiddet ve İşkence</i>	276
<i>Psikolojik Etkiler</i>	279
<i>Din ve Laiklik</i>	280
<i>Geçmişin Sorgulanması</i>	281
<i>Çözüm Yolu: “Darbe”</i>	283
Farklı İdeolojik Eğilimlerdeki Aydınların Bir Sorgulama Konusu ve Bir Erk Aracı Olarak İdeoloji, Devlet, Sınıf Kavramlarına Yaklaşımları	285
<i>Sosyalist/Devrimci Aydınlar</i>	285
<i>Milliyetçi Aydınlar</i>	300
<i>Devlete “Karşı Kaos Yaratan” Aydın</i>	303
<i>Kimliğini Sorgulayan ve Kendini Arayan Aydınlar</i>	308
<i>Sosyalist Kökenli Küçük Burjuvalar</i>	309
<i>Burjuva/Küçük Burjuva Kökenli Sosyalist Aydınlar</i>	314
<i>Sosyalist Bir Aydın</i>	318
<i>Bürokrat Bir Aydın</i>	320
SONUÇ	323
KAYNAKÇA	331
EK-1: KİTABA KONU OLAN ESERLER	343

Türkiye'deki "aydın" kimliğini "muhalif" olma ekseninde ele alırken, öncelikle "*entelektüel kimdir?*" ve "*toplumların tarihsel gelişme süreçlerinde entelektüellere toplum ve kendileri tarafından yüklenen roller nelerdir?*" sorularından hareket edilmiştir. Bu sorulara cevap olacak birçok tanım ve yaklaşım olmasına rağmen; entelektüelin akıl, mantık, zekâ ve bilgiyle donanmış muhalif bir kimliği bünyesinde barındırması gerektiğine dair genel bir kanı vardır. Ancak bu özellikleri içinde entelektüeli niteleyen belki de en önemli kavramlardan biri "muhalif"liktir. Nitekim o sorgulayan, meydan okuyan, eleştiren, iktidar ve otoriteyle arasına mesafe koyan, gerçeğin çarpıtılmış biçimlerini ifşa eden, radikal bir duruş gösteren, başkaldıran, yerleşik düzenin kalıplarıyla hesaplaşan, özgürlükten yana tavır koyan, sürgün ve marjinal bir kişidir.

Bu pencereden bakıldığında, Türk aydınının ortaya çıkışını ve muhalif kimliğini belirleyen temel öncülün Osmanlı döneminde başlayan modernleşme süreci olduğu görülür. İmparatorluğu yaşadığı çöküşten kurtarmak amacıyla önce teknik ve askeri alanda başlayan Batılılaşma hareketi, yasal ve toplumsal alanda yapılan düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Yönetici elitin öncülüğünde merkezden çevreye doğru gelişme gösteren bu süreçte ise, Osmanlı aydınını oluşturan koşullar oluşmaya başlamış ve geleneksel Osmanlı "ulema"sından farklı, yeni tip bir aydın ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Nitekim modernleşmenin önemli bir aşamasını oluşturan Tanzimat Dönemi'nin bir yan ürünü olarak, yeni aydın tipi toplumsal ve siyasal ortamda belirginlik kazanmaya başlamıştır. Ancak bu aydınların en önemli özelliği devletin içinde varlık bularak, onun gereksinimleri doğrultusunda

da düşüncesinin ve eylemlerinin merkezine devleti konumlandırmış olmasıdır. Bu yapı onların muhalifliğinin çizgisini belirleyen başat bir unsur olmuştur. Zira kimi zaman “muhalif” tavır gösterecek de devletin örgütlenmesinin temel kadro kaynağı olarak memur-bürokrat-asker kimlikleri önde gelmiş, bunların yüklediği misyonlar doğrultusunda hareket etmişlerdir. Türk aydını, bazı kırılma noktaları yaşamakla birlikte, uzunca bir süre bu konumundan uzaklaşmamış, otorite ve iktidarla arasına kayda değer bir mesafe koyamamıştır. Nitekim bazı farklılıklar olsa da benzer özelliklerini Cumhuriyet Dönemi’nde de sürdürmüştür. Dolayısıyla Türk aydınının büyük bir çoğunluğu, tarihinin önemli bir kısmında muhalif olma işlevini hakkıyla yerine getirememiştir.

Türkiye’de bir medeniyet projesinin aygıtı olarak toplumda yerini alan edebi bir anlatı türü olan roman ise, başlangıcından itibaren hem Osmanlı/Türk toplumunun modernleşmesini hem de Türk aydınının bu süreçte nasıl bir yapı sergilediğini betimlemiştir. Çoğunluğu edebiyatçı ve gazeteci kimliğini bir arada sergileyen roman yazarları, Osmanlı’dan alınan mirasla, önceleri devleti kurtarmanın yolunu, sonraları ulus -devletin gerekleri doğrultusunda, Batılı bir toplum oluşturma ön koşullarını eserlerinde kaleme alırken, Türk aydınının birçok özelliğini de gözler önüne sermişlerdir. Nitekim romanlar, kurgusal bir yapıya sahip olmakla birlikte, Türk aydınının gelişim sürecinin izlerinin sürülebileceği önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Elinizdeki kitapta, Tanzimat döneminden başlayarak, günümüze kadar gelinen süreçte, Osmanlı-Türk aydınının muhalif tavrının hangi koşullarda oluştuğu, toplumsal-siyasal eleştirilerinin hangi konular etrafında yoğunlaştığı, muhalif kimliğinin nasıl bir yapı ve görünüm sergilediği ve bunların toplumsal-siyasal gelişmelere paralel olarak nasıl bir dönüşüm gösterdiği incelenmiştir. Bu inceleme; “modern”, “modernite”, “modernleşme”, “entelektüel/aydın” kavramları ile “entelektüeli ortaya çıkartan koşullar”, “entelektüel ve muhalif kimliğini oluşturan düşünsel zemin”, “modernleşmekte olan toplumlarda entelektüelin muhalif kimliği”, “edebiyatın sosyal gerçekliği yansıtması ve roman”, “modernleşme sürecinin Osmanlı/Türk romanı üzerindeki etkileri” kapsamında yapılmıştır.

Türk aydınının “muhalif” kimliğinin tarihsel süreçteki görünümü ve dönüşümü ise, Türk edebiyatında iz bırakmış edebiyatçıların romanlarında imgelenen “aydın” karakterlerin söylemleri üzerinden ortaya konulmuştur. Kitabın ayırt edici niteliği de buradan kaynaklanmaktadır. Nitekim Türk aydınının “muhalif”

niteliğine ilişkin yapılan analizlerde, roman yazarlarının “muhalif” kişiliklerinden ziyade, romanlarda temsil edilen “aydın” kahramanların “muhalif” kimlikleri belirleyici olmuştur. Buna göre romanlardaki “aydın” karakterlerin; “*Batılılaşma*”, “*alafrangalık*”, “*kadının toplumsal konumu*”, “*cariyelik*”, “*feminizm*”, “*kadın - erkek ilişkileri*”, “*evlilik biçimi*”, “*devlet*”, “*iktidar*”, “*yönetim*”, “*bürokrasi*”, “*muhalefet*”, “*tüketim*”, “*çeşitli aydın tipleri*”, “*ulus devlet ve millik kimlik inşası*”, “*geçmiş*”, “*gelecek*” “*evrensel değerler*”, “*reddi miras*”, “*ideolojilerin sorgulanması*”, “*köy/köylünün sorunları*”, “*askeri müdahaleler*”, “*sınıf kavramları*”, “*aydınların kendi benliklerini sorgulaması*” gibi daha birçok temaya nasıl yaklaştıkları ele alınmıştır. Romanlarda yer alan imgeler üzerinden gerçekleştirilen analizler, toplumsal ve siyasal olaylar karşısında sorgulayıcı ve eleştirel bir bakış açısına sahip olması öngörülen “entelektüel” vasıflarının, Türk aydınında ne ölçüde var olduğunu ve Türk aydınının zihinsel ve kültürel bir oluşum olarak “muhalif” olma olgusunu ne derece yansıttığını anlamak bakımından önemlidir.

Bu kitap uzun soluklu bir çalışmanın ürünüdür. Bu süreçte benden katkılarını esirgemeyen değerli hocalarım; Prof. Dr. Nilgün Gürkan Pazarcı’ya, Prof. Dr. Nurettin Güz’e, Prof. Dr. Seçil Bükür’e, Prof. Dr. Naci Bostancı’ya ve Prof. Dr. Hale Künüçen’e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmamı gerçekleştirdiğim yoğun, yorucu, sancılı zamanlarda manevi desteklerini her zaman yanımda hissettiğim babama, eşime, anneme, abime ve eşine, kızıma, arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Ankara-2014

Ülkü Ayşe OĞUZHAN BÖREKÇİ

Giriş

On yedinci yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eden bir düşün sistemi olarak tanımlanabilen¹ modernliğin, kökenleri konusunda birçok görüş vardır ve tarihsel kökenlerine ilişkin bir uzlaşmaya varılamadığı dikkati çekmektedir. “Batı” olarak nitelendirilen toplumlardaki ekonomik ve sosyal değişim, modernleşme olgusunu dünyanın geri kalanına evrimsel bir yöntem olarak sunmuştur. Dolayısıyla modernleşmenin temelinde ilerlemeci ve evrimci bir anlayışı içerdiği görülmektedir. Nitekim geleneksel-modern, ileri-geri gibi sınıflandırmalar üzerine inşa edilen modernleşme kuramı geleneksel toplumların, modern toplumlara doğru evrileceği, bütün toplumların belli aşamalardan geçeceği bir süreci ifade etmektedir.

Kökleri Osmanlı'ya dayanan, Türkiye'nin modernleşme sürecine bakıldığında, itici gücü askeri alandaki yenilgiler olmakla birlikte, Tanzimat'la başlayan ve devam eden süreçte hem yasal hem toplumsal düzenlemelerin sürecin genel yapısını belirlediği bilinmektedir. Ancak Türkiye'nin modernleşme sürecinin en önemli özelliklerinden biri kuşkusuz askeri, siyasal ve toplumsal bir proje olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Bu bağlamda Batı'da, toplumun iç dinamikleri sonucunda ortaya çıkan ve olgunlaşan moderniteden farklı olarak, Osmanlı/Türk toplumunda modernleşme, yönetici elitin kılavuzluğunda merkezden çevreye doğru gelişen bir yapı sergilemiştir. Böylece modernleşmenin etkin unsuru olan yönetici elit, toplumsal ve siyasal yapıyı değiştirmeye,

¹ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. E. Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, s. 19.

iyileştirmeye ve düzeltmeye yönelik çabaları tepeden tabana inen bir süreç olarak uygulamıştır ve içinde bulunulan koşulların nesnel ve biçimsel yönlerini değiştirmeye yönelik çaba göstermiştir. Söz konusu çabanın altında yatan en önemli amaç ise toplumsal ve siyasal düzeni Batı'dakine benzer bir yapıya ulaştırmak olmuştur. Böylece ortamın ve kurumların değişmesi halinde bireylerin davranışlarının da şekillendirilebileceği öngörülmüş ve yönetici elitin modernite projesi topluma benimsetilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla modernleşme, toplumsal dönüşümün doğal akışı içinde meydana gelmesi beklenen bir süreç olarak değerlendirilmemiş ve dönüşümün gidişatına müdahale edilmiştir.

Osmanlı modernleşmesine ilişkin bir diğer önemli nokta, Batılılaşmanın gerçekleştirilebilmesi için eğitilmiş insan sayısına ihtiyaç duyulmasıdır. Bu nedenle bir taraftan yurt dışına öğrenciler gönderilmiş, bir taraftan da Batı formlarına uygun yeni okullar kurulmuştur. Böylece Osmanlı aydınını oluşturan koşullar oluşmaya başlamış ve geleneksel Osmanlı aydınından farklı yeni bir aydın tipi, Tanzimat'la birlikte modernleşmenin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede devletin içinde oluşan ve daha çok memur/asker/bürokrat kimliğiyle ön plana çıkan Osmanlı aydınının modernleşmekten amacı ise devleti kurtarmak ve onun devamını sağlamak olmuştur. Nitekim Osmanlı aydını kişisel özellikleri, eğitilmişlik düzeyi, bilgisi, düşünme ve düşünce üretme yetenekleriyle 'toplumun kendisinden çok şey beklediği' duygularıyla ve önemli bir ölçüde kurtarıcılık misyonu ile donatılmıştır².

Böylece, Osmanlı aydınının modernleşen bir devletin çatısı altında kendini idrake başladığı ilk andan itibaren ürettiği fikirlerin merkezine devleti yerleştirdiği görülmektedir. Nitekim devlet, düşüncenin vazgeçilmez eksenidir ve her şeyden önce önemli olan devletin yaşatılması için çaba gösterilmiştir. İkinci olarak, aydının toplum-siyaset tasarımı da devlet belirleyici konumdadır. Zira toplumun dönüştürülmesi devletin dönüştürülmesine bağlı olmuştur. Çökmekte olan bir imparatorluğu kurtarma amacıyla olan aydın, devleti yaşatmanın ve güçlendirmenin yollarını aramıştır. Buna göre de belirlenen yol, eğitimden kültüre hemen her alana müdahale etmek ve topluma yol göstermektir³. Böylece, Batılılaşma sürecinin etkin bir aktörü olan Osmanlı aydını, kendini devletle özdeşleştirmiş ve memur/bü-

² Ertuğrul Günay, "Aydınlar, Devlet ve Demokrasi", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 508.

³ Mümtazer Türköne, *Türk Modernleşmesi*, Ankara, Lotus Yayıncılık, 2006, s. 206.

rokrat kimliğiyle toplumsal-siyasal arenada varlık bulmuştur. Diğer taraftan devlet merkezinde olan aydınlara, çok fazla özerk alan da tanınmamış, sivil aydınlar bile devlet ve siyaset ile ilgili bir durum söz konusu olduğunda formel alanın etkisinde kalmıştır. Dolayısıyla aydın bazı yönleriyle çevrenin özelliklerini taşısa da, toplumun “merkezinde” yer almış ve merkezin karakterini taşımıştır.

Tüm bu faktörler Osmanlı aydınının “muhalif” kimliğini belirlemede önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Osmanlı aydını devletle çatıştığı ve muhalefet ettiği zamanlarda bile çoğunlukla devlet merkezli bakış açısını sürdürmüştür. Nitekim çoğu memur/bürokrat olan bu aydınlar, muhalefetlerinin en keskin zamanlarında bile devlet memuru olmaya devam etmişlerdir. Bu aydınların en önemli özelliklerinden bir diğeri de bürokratik kimlikleri dolayısıyla “iktidar” talepleridir. Nitekim varlıklarını devlet içinde oluşturan aydınların temel amaçlarından biri, devletin çeşitli kademelerinde yer almak olmuştur. Bu amaç da onların muhalif kimliğini önemli ölçüde etkilemiş ve belirlemiştir.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise yeni bir insan tipi ile birlikte, toplumsal ve siyasal bir sistemin oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu dönemde pozitivist düşüncenin hâkimiyetinde “düzen” ve “ilerleme” ilkesinden hareketle, yeni bir ulusal kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet modernleşmesinin en önemli özelliği yenileşmenin devletin istenciyle gerçekleştirilmiş olması ve Jakoben bir yapı sergilemesidir. Zira ulus devletin kurucu ideolojisi tarafından tayin edilen Batılılaşma ideası ile onun gerçekleşme koşulları, Türk modernleşmesini hazırlayan elitist zihniyetine sahip “tarihsel blok” tarafından biçimlendirilmiştir. Osmanlı yönetim sisteminin taşıyıcı çekirdeği “ilmiye, mülkiye, seyfiye’nin bir anlamda “zihnen modernleşmiş” devamı olarak nitelendirilebilecek “aydın, bürokrasi, ordu”dan oluşan tarihsel blok, onun sürdürülmesi için gerekli düzeni de oluşturmuştur. Bu anlamda da siyasal iktidarla kültürel iktidar arasında bütünlük ve örtüşme söz konusu olmuştur⁴. Diğer taraftan resmi ideolojiden farklı bir düşüncüyü benimseyen, hatta onu benimseyip de parti yönetiminden bağımsız olarak tanımlamaya çalışan aydın, iktidardaki bürokrat-aydın ittifakı tarafın-

⁴ Hasan Bülent Kahraman, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 204.

dan ya iktidar bloğunun dışına itilmiş ya da pasifize edilmiştir⁵. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde de aydınlar, modernleşmenin öncü grupları içerisinde yer almış ve toplumu dönüştürmenin önemli bir aracı olmuştur. Nitekim devlete yakın olan ve kendini devlet seçkini olarak tanımlayan Türk aydını, devlete düzen verme ve topluma yön verme amacını devam ettirmiş; “kurucu”, “kurtarıcı” ve “bürokrat/yönetici” gibi vasıflarını bu dönemde de sürdürmüştür⁶. Dolayısıyla aydınların “muhalif” söylemlerini de büyük oranda bu yapı belirlemiştir.

Türkiye’nin modernleşme süreci, siyasal demokratikleşmeye paralel olarak 1950 sonrasında yeni bir döneme girmiş, “muhalif” kimliğinin dönüşümüne ve gelişimine zemin hazırlamıştır. Nitekim söz konusu dönemde liberal politikaların etkisiyle, merkezden bağımsız yeni aydın tiplerinin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir.

1960’lı yıllara gelindiğinde ise Türkiye’de çok partili düzen içinde birçok kesimin siyasal arenada kendini ifade etme olanağı bulunduğu görülmektedir. Bu yıllar hızlı sanayileşmenin, toplumsal dönüşümün ve burjuvazi içerisindeki farklılaşmanın arttığı bir dönem olmuştur. Hızlı sanayileşme ve geleneksel toplumun çözülüşünün yanı sıra kent işçilerinin belirli ölçüde politikaya katılması, çevrenin özelliklerindendir⁷. Bu gelişmelerle birlikte modernleşmenin dinamikleri değişmeye başlamış, toplumsal ve siyasal çeşitlenmeler muhalefet kültürünün dönüşümüne neden olmuştur.

1960’lı yılların bir diğer önemli özelliği ise sosyalizmin, Türkiye’ye batılaşmanın bir türevi olarak girmesidir. 1960 yılına kadar dar bir aydın hareketi olan sosyalizm, bu yıllarda genç aydın hareketi olarak toplumsal ve siyasal hayatta varlık bulmuştur. Kuşkusuz bu aydınlar çeşitlilik göstermekle birlikte, bunların bir kısmı jakoben seçkinci kültüre eklenmiştir⁸. Nitekim

⁵ Süleyman Güngör, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Politikacı-Aydın İlişkisi*, Ankara, Nobel Yayın, 2001, s.38.

⁶ Türkiye’deki aydın zümre İkinci Dünya Savaşı’na kadar Devlet kadrolarını dolduran bir bürokratik elit olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kişiler için de kendi kişisel menfaatleri her ne kadar önemli ise de asıl belirleyici olan Devletin kuvvetlenerek ayakta kalmasını sağlamak olmuştur. Bu nedenle Türkiye’deki siyasal ve ideolojik mücadeleyi bir sınıf mücadelesi değil, ülkenin kurtuluşu hakkında değişik fikirlere sahip bulunan aydınların arasında yaşanan bir kavga olarak görmek gerekmektedir (Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1987, s. 235.).

⁷ Çağlar Keyder, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. İrvin C. Schich ve E. Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 2003, s. 64.

⁸ Türköne, a.g.e, 2006, 189.

1950'den sonra demokrasiye geçilmesine rağmen, Türk aydınlarının çoğu, Kemalizm'in siyasal ve toplumsal olaylara seçkinci yaklaşımını, Jakoben modernleşme projesini ve aydınların "güçlü devlet" içinde oynadıkları rolü desteklemeye devam etmişlerdir. Bu yıllarda yeni ortaya çıkan sol ideolojik düşünce Kemalist aydınların önemli bir kısmı tarafından -özellikle Marksizmin devletin toplumu ve ekonomiyi yönlendirmesinde oynadığı rol bakımından- benimsenmesine neden olmuştur⁹.

1970 ve 80'li yıllarda gençlik kesiminde hareketlenme dikkati çekmektedir. Türköne¹⁰, bu dönemde "Kürt ayrılıkçılığı"nın sosyalizme yöneldiğini, diğer taraftan Laik-Jakoben-Kemalist gelenegi yaşatan küçük burjuva ailelerinden gelen gençlerin, "öncü" sosyalist hareketin kadrolarını oluşturduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Alevi ve Kürt kökenli "köylü" gençlerin, Çin veya Maocu örgütlenmelere girdiklerine de dikkati çekmektedir. Diğer taraftan taşranın orta sınıfından veya köyden gelmiş, muhafazakâr değerleri ailesinden almış, büyük şehirlerin kültür ortamına uyum sağlamayan gençler, kendi benzerleriyle "ülkücülük" ismi altında buluşmuşlar ve büyük şehrin değerlerine, kültür atmosferine bu sıfatla karşı çıkmışlardır. Sağ-sol ekseninde şiddetin yaygınlaştığı bir ortamda, orta sınıftan gelen daha çekingen gençler ise İslami oluşumların içinde yer almışlardır.

1960-1980 döneminin bir diğer önemli özelliği de yaşanan askeri müdahalelerdir. Nitekim etkileri ve sonuçları günümüzde hâlâ tartışılan bu müdahaleler, aydınların "muhalif" kimliğini ve söylemlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Buna göre bazı aydınlar, ideolojik eğilimleri ölçüsünde daha muhalif tavır alışlarda bulunurken, bazıları da geçmiş dönemden gelen özelliklerini barındırmaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla söz konusu dönemde aydınların muhalif söylemlerinde belli ölçülerde değişim ve dönüşüm gözlenirse de, Türk aydınının genel niteliğinin 1980'li yıllara kadar köklü bir değişim geçirmemiş olduğunu ifade edebilmek mümkündür.¹¹

80'li yıllardan itibaren devlet eksenli bir modernlik anlayışından, toplum ağırlıklı bir modernleşme anlayışına kayılmış,

⁹ Sabri Sayarı, "Soğuk Savaş'tan Sonra Türk Aydınları", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 410.

¹⁰ Türköne, a.g.e., 2006, s. 190.

¹¹ Cumhuriyet aydınlarını genel olarak üç dönem çerçevesinde inceleyen Akay, 1980'e kadar geline süreçte aydınların, "merkeziyetçi", "kurtarıcı", "müdahaleci" ve "tepeden merkezi yöneticiliği" gibi özelliklerini devam ettirdiklerine işaret etmektedir (Ali Akay, "Türk Aydın ve Tarihle Barışmak", *Doğu Batı*, Sayı 37, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2006, s. 37-39).

dünyadaki global söylemlerden Türkiye de etkilenmiştir. Bu dönemde farklı politik görüşlerin ve yaşam biçimlerinin bir arada olup olamayacağı tartışılmaya başlanmıştır. Böylece hem farklı politik akımlar hem de farklı kimlikler toplumsal ve siyasal arena da daha fazla görünürlük kazanmıştır. Diğer taraftan yaşanan askeri müdahalelerden, özellikle 12 Eylül'den etkilenen aydınlar, hukukun üstünlüğü, yöneticilerin yönetilenlere hesap verme sorumluluğu, seçimsel yarışma ve siyasal özgürlükler gibi, çoğunlukla demokrasi ile bağdaştırılan kural ve süreçleri takdir etmeye yönelmişlerdir¹².

Tüm bu dönüşüm süreçlerinin başlangıcından itibaren Osmanlı/Türk romanına konu olduğu görülmektedir. Nitekim modernleşmenin bir ürünü olarak Osmanlı edebiyatında varlık bulan roman, ilk ortaya çıkışından itibaren toplumsal ve siyasal meseleleri ele almıştır. Roman yazarları modernleşmenin uygulayıcıları olarak romanı da tıpkı bir gazete gibi kullanmışlar ve batı formunda bir devlet ve toplum oluşturma aracı olarak görmüşlerdir. Zira çağdaş formlara ulaşabilmek için romandan önemli ölçüde yararlanan ilk Türk romancıları bir yandan Batılılaşmanın yarattığı sorunları işlemişler, bir yandan da romanı bu yönde bir araç olarak kullanmışlardır. Böylece bir anlatı türü olarak roman reformlara ve siyasal değişimlere hizmet etmek üzere biçimlendirilmiştir. Yeni bir toplum kurma isteği ise beraberinde bu topluma liderlik yapacak, ona yol gösterecek, tercihler sunacak, yeni temelleri anlatacak imgelere olan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Bu imgeler formasyonunu, kültürünü ve dünyaya bakış açısını Batı'dan almışlardır. Bu noktada aydın ve romanın kader birliği yapmış olduğu dikkati çekmektedir. Yazar bir taraftan roman vasıtasıyla toplumu bilgilendirmeye çalışırken diğer taraftan Batılılaşmış bir aydın olarak yine romanı kullanıp kendi tipinin devamlılığını da sağlamak istemiştir. Çünkü romanın hayatın realitesini yansıttığı kabul edilmekle beraber, kimi zaman fikir dünyasının gerçek dünyaya yön verdiği de inkâr edilemez¹³. Diğer taraftan romanlar, aydınların muhalefet araçlarından biri olarak da göze çarpmaktadır. Nitekim edebiyatçılar hem Batılılaşma politikalarını hem de devletin “yanlış” uygulamalarını eserlerinde hicvetmişler ve bu doğrultuda topluma da şekil vermeye çalışmışlardır. Dolayısıyla ilk roman örneklerinden itibaren bir kahraman olarak romanlarda varlık bulan aydınlar, bir taraftan

¹² Sayarı, a.g.m., s.413.

¹³ Yunus BALCI, *Türk Romanında Aydın Problemi (1908-1950)*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s.5.

yeni hayat biçiminin durumunda iken diğer taraftan da bunu çeşitli şekillerde sorgulamışlardır.

Cumhuriyet döneminde de romanın ve romandaki aydın kahramanların benzer işlevlerinin olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim yeni Cumhuriyet'in ve modern bir yapının unsurlarını halka benimsetmeye çalışan yönetici elit, büyük ölçüde romanlardan yararlanmışlardır.¹⁴ Başka bir deyişle modern bir siyasal yapı (ulus-devlet) inşası ve toplumsal elitin zihnindeki yeni ulus-devlet kurgusu, dönemin ilk romanlarındaki anlatıyla yansımıştır. Dolayısıyla romanlarda ele alınan konular ve temsil edilen aydın kahramanlar, çoğunlukla yeni ulus-devletin amaçlarına uygun şekilde biçimlendirilmiştir. Ulus-devlet ve millî kimlik bilincinin oluşturulmaya çalışıldığı bu dönemde, çoğunlukla edebiyatçıların söz konusu amaca uygun bir yapı sergilediğini ifade edebilmek mümkündür.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde romanın böyle bir işlevi varken, 40'lı yıllardan itibaren edebî çevrelerde farklılaşmalar dikkati çekmiştir. Zira bu dönemde edebiyatçı ile siyasal çevreler arasındaki ilişkiler değişmeye başlamış ve memur gibi görülen edebiyatçı, bu konumundan nispeten uzaklaşmıştır. Nitekim bu yıllarda bir taraftan muhafazakâr karşı çıkışlar görülürken, bir yandan da sosyalist akımların etkisi edebî çevrelerde hissedilmeyle başlamıştır. Edebî çevreleri etkileyen bir diğer önemli gelişme ise demokratik yapılanmalardır. Ancak yine de edebiyata hâkim olan genel atmosferin çok fazla değiştiğinden söz edilemez.

1950 ve 1980 arası döneme bakıldığında, Türk romanını etkileyen birkaç faktörden söz edebilmek mümkündür. Öncelikle Tek Parti yönetiminin sona ermesi ile demokratik bir yapılanmaya doğru gidilmesi, edebî çevreleri belli ölçülerde siyasetin güdümünden uzaklaştırmış ve Cumhuriyet'in getirdiği yeni değerler kimi yazarlar tarafından sorgulanmıştır. Diğer taraftan sosyalist akımların etkisinin daha fazla hissedildiği bu süreçte, toplumcu gerçekçi yazarlar eserlerinde halkın/köylünün sorunlarına daha çok yer vermişler ve siyasal iktidara karşı daha eleştirel bir tutum takınmışlardır. Bu dönemde sanayileşmenin ön plana

¹⁴ Örneğin Reşat Nuri Güntekin'in Yeşil Gece romanını, Atatürk'ün telkini ile yazdığı ve dönemin aktüel siyasi gelişmelerinin etkisinde kaldığı konusunda eleştirmen ve araştırmacılar hemfikirdir (Alemdar Yalçın, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı*, Ankara, Günce Yayıncılık, 2000, s. 157; Birol Emil, *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası 1*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s. 313-314).

çıkması ve köyden kente göçün artmasıyla birlikte ortaya çıkan çatışmalar ile bunlara yönelik çözüm önerileri romanların içeriğini etkileyen bir diğer önemli unsur olmuştur. Söz konusu dönemde Türk romanını etkileyen en önemli gelişmelerden biri ise kuşkusuz askeri müdahalelerdir. Nitekim roman yazarları bu dönemin etkisini ve sonuçlarını ideolojik yaklaşımlarına göre eserlerinde kaleme almışlardır. Kısacası bu dönemde yaşanan tüm toplumsal ve siyasal gelişmeleri romanlarına yansıtan edebiyatçılar, düşüncelerinin bir ifade aracı olarak romanlardan yararlanmışlardır. Dolayısıyla tüm bu gelişmeler yazarların muhalifliğinin söylemini ve eserlerinde simgeselleştirdikleri aydın karakterlerini önemli ölçüde etkilemiştir.

1980 sonrası döneme gelindiğinde ise, Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısını etkileyen tüm gelişmelerin Türk romanı üzerinde büyük bir yansıması olmuştur. Bu yıllardan sonra edebi çevrelerde artan bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Nitekim bir taraftan toplumsal kaygıları ikinci plana atan, bireyin iç dünyasına yönelen eserler kaleme alınırken, bir taraftan da postmodern edebiyat anlayışı romanlara hâkim olmaya başlamıştır. Diğer taraftan ise tıpkı geçmiş dönemdeki gibi azalan bir oranda da olsa, siyasal olayları (askeri müdahaleleri) ele alan romanlar yazılmıştır.

Bu aşamada, çalışmada kullanılan “entelektüel”, “aydın” ve “muhalif entelektüel” kavramlarına değinmekte fayda vardır. Öncelikle “entelektüel” ve “aydın” kavramlarının farklı gerçekliklere işaret ettiği görülmektedir. Nitekim “entelektüel” kelimesi, Orta Çağ'ın sonlarına doğru Latince *intellectualis* sözcüğünden türetilmiştir. Bağlantısı akıl ve idrak olan, entelektüel soyut alanda yer tutan ve var olan fikirler/düşüncelerle hesaplaşma uğraşı içinde olan kişidir. 17. yüzyılda ortaya çıkan aydın ise, Fransızca *éclairé* sıfatından türetilmiş bir kavramdır; bilgi edinme ve eğitim yoluyla zihni aydınlanmış kişi anlamına gelmektedir. Bu kavram, Tanzimat döneminde Türkçe’de, münevver olarak kullanılmış, dilde sadeleşme akımıyla da aydın haline gelmiştir. Dolayısıyla fikir veya düşünce üretimiyle bir bağlantısı yoktur, varolan bilginin edinilmesine atıfta bulunmaktadır. Buradan hareketle entelektüelin üretici, aydının tüketici olduğu ve aralarında derin farklar olduğu ifade edilebilir¹⁵. Diğer bir deyişle “entelektüel” sözcüğü, bu sözcüğün kaynaklandığı dillerde akıl, zekâ, düşünme gibi çağrışımlar içerdiği halde, bunun Türkçe’deki

¹⁵ Mehmet Ali Kılıçbay, “Türk Aydınının Dünyasını Anlamak”, *Türkiyede Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 175.

karşılığı olan “aydın” kelimesi, kişiye içkin bir özelliği değil, ona dışarıdan getirilen bir durumu ifade etmektedir. Buna göre bir kişi aydındır, çünkü aydınlanmıştır. Aydınlanan bu kişi, kendisinin aydınlanması gibi, bu “ışığını” dışarıya, başkalarına yansıtmakla, adeta bir ayna görevi görmekle yükümlüdür. Onun görevi, hem kendi yakın çevresini hem de toplumu aydınlatmaktır¹⁶. “Muhalif entelektüel” ise iktidar karşısında olumlayıcı, onaylayıcı, meşrulaştırıcı ve manipülatif tavrı reddeden; toplumsal ilişkilerin yapısındaki güç, tahakküm, hegemonya ve sömürü ilişkilerini ifşa eden; radikal duruş gösteren; “gerçek”i açıklayan; eleştiren, sorgulayan, başkaldıran ve meydan okuyan bir kişi olarak tanımlanabilir.

Şimdiye kadar aktarılan bilgiler ışığında bu kitapta yapılacak araştırmanın konusunu; “modern, modernite, modernleşme kavramları ve bu kavramlar perspektifinde Batı toplumunda entelektüel ortaya çıkartan koşullar, entelektüel ve muhalif kimliğini oluşturan düşünsel zemin, modernleşmekte olan toplumlarda entelektüelin muhalif kimliği, Osmanlı/Türk modernleşmesinde aydınların konumu ve muhalif kimliğinin nasıl bir görünüm sergilediği, modernleşme sürecinin Osmanlı/Türk romanı üzerindeki etkileri ve tüm bu faktörlerin etkisinde oluşan Osmanlı/Türk romanındaki “muhalif” aydın imgesi” oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın temel amaçları; Türkiye’nin modernleşme süreci kapsamında Osmanlı/Türk aydınının muhalif tavrının hangi koşullarda oluştuğunu, toplumsal-siyasal eleştirilerinin hangi konular etrafında yoğunlaştığını, muhalif kimliğinin nasıl bir görünüm sergilediğini ve bunların toplumsal/siyasal gelişmelerle birlikte nasıl bir dönüşüm gösterdiğini ve roman anlatılarına nasıl yansıdığını imgeler aracılığıyla ortaya koymaktadır.

Çalışmanın önem taşıdığı noktalar ise şu şekilde açıklanabilir: Öncelikle, romanlar temel anlatının önemli bir parçası olarak, zihinsel dönüşümlerin bir göstergesidir. Nitekim romanlarda, siyasal olarak kurgulanan ve hayata geçirilmeye çalışılan pratiklerin, toplumsal hayattaki yansıma biçimleri ortaya çıkmakta ve romanlar yazıldıkları zamana ait çevrelerin durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Diğer taraftan toplumsal yaşam içinde oluşan ve bu oluşum içinde aydınların anlatım şeklinin dışavurum aracı olan imgeler, onların sosyal, siyasal, ekonomik değişimin neden olduğu sorunlara nasıl yaklaştıklarını, bunu zihinsel dünyalarında nasıl temsil ettiklerini göstermektedir. Dola-

¹⁶ Haldun Gülalp; Entelektüeller, Modernite ve Postmodernite, *Cogito*, Bahar, 2002, s. 215.

yısıyla romanlarda kullanılan imgeler üzerinden yapılacak bir araştırma; toplumsal ve siyasal olaylar karşısında sorgulayıcı ve eleştirel bir bakış açısına sahip olması öngörülen aydınların, bu işlevlerini hangi ölçülerde yerine getirdiklerini, nasıl bir dönüşüm süreci geçirdiklerini ve eleştirilerinin hangi konular etrafında yoğunlaştığını anlamak bakımından da önem taşımaktadır. Bunlara ek olarak temel modernlik anlatısının değişimiyle birlikte “muhalif” aydın kimliğinin nasıl bir dönüşüm gösterdiğini ortaya koymak, zihinsel ve kültürel bir oluşum olarak “muhalifet” olgusunun nasıl bir evrimleşme geçirdiğini anlamak bakımından da ipuçları sağlayacaktır.

İletişim çalışmaları bağlamında bir anlatı türü olarak romanların incelenmesi iki temel nedenden dolayı önem taşımaktadır. Birincisi son yıllarda belli oranlarda artış göstermekle birlikte, yazılı kültür ürünleri üzerine yapılan çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı dikkati çekmektedir. İkincisi ise ilk ortaya çıktığı andan itibaren Türk romanı, gazete gibi işlev görmüş; toplumu bilgilendirmenin, yönlendirmenin ve mesaj vermenin önemli bir aracı olmuştur. Farklı dönemlerdeki toplumsal siyasal oluşumlar, gündelik yaşamdaki yansımaları, topluma verilen mesajlar ve tepkiler romanlar aracılığıyla da bize ulaşmaktadır. Dolayısıyla Türkiye’nin modernleşme sürecinde muhalif aydınının temsilinin romanlar üzerinden incelenmesinin kültürel alandaki çalışmalara katkı sağlayacağı da düşünülmektedir.

Çalışmada “modern”, “modernite”, “modernleşme”, “Batı’da entelektüel”, “muhalif entelektüel”, “Türkiye’de modernleşme”, “Türkiye’de aydın/muhalif aydın” ve “Türkiye’de roman” kavramları üzerinde durulmuştur. Böylece romanlar, üzerinden muhalif aydın imgesinin belirlenmesi için teorik zemin oluşturulmuştur.

Türkiye’nin modernleşme sürecinde muhalif aydınının söylemi ve temsil biçimine ilişkin oluşturulan imgeler, farklı ideolojik eğilimleri olan yazarların, farklı dönemlerde kaleme aldıkları romanlar üzerinden ele alınmıştır. Bu bağlamda; romanlarda temsil edilen muhalif aydının siyasal/toplumsal konulara ilişkin eleştirel ve sorgulayıcı bakış açısı, romandaki karakterin birebir kendi ifadelerinin incelenmesiyle ortaya konulmuştur. Romanlarda muhalif aydının nasıl temsil edildiği ise hem karakterin hem yazarın hem de romandaki diğer karakterlerin ifadeleri aracılığıyla belirlenmiştir.

Türkiye’nin modernleşme sürecinde “muhalif” aydını imgeleyen, farklı ideolojileriyle bilinen yazarların, farklı zaman dilimlerinde yazılmış olan romanları araştırmanın evrenini oluştur-

maktadır. Romanlar, bilinçli örnekleme yoluyla tercih edilmiştir. Çalışmada, Tanzimat döneminden günümüze kadar gelenen süreci kapsayan uzun bir dönemde, Osmanlı/Türk aydınının muhalif tavrının hangi koşullarda oluştuğu, toplumsal-siyasal eleştirilerinin hangi konular etrafında yoğunlaştığı, muhalif kimliğinin nasıl bir görünüm sergilediği ve bunların toplumsal/siyasal gelişmelerle birlikte nasıl bir dönüşüm gösterdiği incelenmiştir. Bu nedenle çalışmanın kapsamı ve sınırlılıkları ile araştırma birimleri belirlenirken iki noktadan hareket edilmiştir. Birincisi çalışmanın konusu ve amacına uygun olarak, Türkiye'nin modernleşme süreci belli dönemler kapsamında ele alınmıştır. İkinci olarak ise, bu dönemler çerçevesinde Osmanlı/Türk romanının yoğunlaştığı ana temalar belirlenmiş ve bu temalardan hareketle çalışmanın konusu ile amacına uygun romanlar tespit edilmiştir.

Buna göre belirlenen dönemler ve bu dönemlere ilişkin incelenen romanlar şu şekilde açıklanabilir:

Birinci dönem, Osmanlı'da Tanzimat'la birlikte öne çıkan Batılılaşma politikalarının romanlarda ele alındığı dönemdir. Nitekim öncelikli amaçları ilerlemeye hizmet etmek olan edebiyatçılar, roman aracılığıyla Avrupalıların geliştirdiği bir anlatı türünü Osmanlı'ya getirmiş ve tanıtmışlar, aynı zamanda romanı gazete gibi kullanarak topluma yol göstermeye çalışmışlardır. Burada önemli olan husus, Batılılaşmanın ölçüsünün, sınırlarının ve yolunun ne olacağıdır. Aydınlar/edebiyatçılar, geleneksel ve modern değerlerin oluşturduğu bir sarmalda, Batılılaşmanın çerçevesini belirlemeye ve topluma yol göstermeye çalışmışlardır. Osmanlı dönemine ilişkin birçok romanda, hem siyasi hem de toplumsal eleştiriler bu perspektiften yapılmıştır. Romanlarda imgelenen aydınların "muhalif"liğinin yönünü ve sınırlarını, II. Abdülhamid döneminin "baskıcı" ortamı, II. Meşrutiyetin ilanı gibi imparatorluğu etkileyen önemli olaylar belirlemiştir. Buna göre çalışmanın bu kısmında; Şemseddin Sami'nin *Taaşuk-u Tal'at Ve Fitnat*, Ahmet Mithat'ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi*, Recaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası*, Mizancı Murad'ın *Turfan da mı Yoksa Turfa mı?*, Ahmet Mithat'ın *Jön Türk*, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Şipsevdi*, Samiha Ayverdi'nin *Yolcu Nereye Gidiyorsun?*, Halide Edip Adıvar'ın *Handan ve Tatarcık*, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Hüküm Gecesi*, Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece*, Orhan Pamuk'un "*Sessiz Ev*" eserlerindeki aydın karakterler incelenmiştir.

İkinci dönem kapsamında ise Cumhuriyet dönemi yer almaktadır. Bu dönem de kendi içinde alt dönemlere ayrılmıştır. Öncelikle Milli Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş yıl-

ları kapsamında kaleme alınan romanlar incelenmiştir. Zira Cumhuriyet'in ilk yıllarında ulus-devlet ve milli kimlik oluşturma bir aracı olarak romanlardan büyük ölçülerde yararlanılmıştır. Nitekim bu dönem romanlarında, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş nedenlerine karşı eleştirel bir tutum izlenirken, bir taraftan da yeni kurulan Cumhuriyet'in temel değerlerinin topluma benimsetilmeye çalışıldığı ve milli kimlik bilincinin oluşturulması için çaba gösterildiği dikkati çekmektedir. Söz konusu dönem kapsamında Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece* ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban* romanları ele alınmıştır.

Cumhuriyet döneminde ikinci olarak, 1930'lu yıllardan 1950'li yıllara geline süreci kaleme alan romanlar incelenmiştir. Bu dönemin önemli özelliği ise Cumhuriyet'in getirdiği yeni değerlerin topluma benimsetilme çabalarının oldukça yoğun olmasıdır. Bu çabaların etkileri romanlarda da görülmektedir. Bu dönemde, bir taraftan Cumhuriyet'in yeni getirdiği değerleri sorgulayan ve bazı noktalarda muhafazakâr karşı çıkışlarda bulunan eserler, bir taraftan da tıpkı bir önceki dönemde olduğu gibi bu değerlerin savunuculuğunu yapan romanlar dikkati çekmektedir. Buradan hareketle dönem kapsamında Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Huzur*, Halide Edip Adıvar'ın *Tatarcık* ve Peyami Safa'nın *Bir Tereddüdün Romanı* ve *"Matmazel Noraliya'nın Koltuğu"* adlı eserleri çözümlenmiştir.

Üçüncü olarak, Demokrat Parti'nin iktidara geldiği yıllar ve devam eden süreç ele alınmıştır. Kuşkusuz bu dönem Türkiye'nin siyasal ve toplumsal hayatı için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu bağlamda Türk romanına bakıldığında, hem Demokrat Parti'ye eleştirilerini yönelten hem de köydeki yapıları ve sorunları ele alan Köy romancılığı edebiyat dünyasına hâkim olmuştur. Nitekim 1950-1970 yılları arasında roman yazarlarının öncelik verdiği konuların başında köy ve köylünün sorunları gelmektedir. Buradan hareketle çalışmanın bu kısmında, İlhan Tarus'un *Yeşilkaya Savcısı*, Fakir Baykurt'un *Onuncu Köy*, Samim Kocagöz'ün *"Bir Çift Öküz"* ve Mahmut Makal'ın *Bizim Köy* adlı eserleri incelenmiştir.

Dördüncü olarak ise, Türkiye'nin toplumsal ve siyasal tarihinde önemli bir yer tutan askeri müdahaleleri konu alan romanlar üzerinden 1960'lı yıllardan günümüze geline süreç ele alınmıştır. Edebiyatçılar bu romanlarda bir taraftan darbeleri oluşturan koşulları, etkilerini, sonuçlarını irdelemişler, bir taraftan da bunların düşünce dünyalarındaki izlerini betimlemişlerdir. Bu dönem kapsamında Vedat Türkalî'nin *Bir Gün Tek Başına*, Atilla İlhan'ın *Bıçağın Ucu*, Ayla Kutlu'nun *Kaçış*, Adalet

Ağaoğlu'nun *Bir Düğün Gecesi*, Tarık Buğra'nın *Gençliğim Eyvah*, Pınar Kür'ün *Yarın Yarın*, M. Naci Bostancı'nın *Işığın Gölgesi* ve Oya Baydar'ın *Sıcak Külleri Kaldı* eserleri incelenmiştir.

Bu bilgiler ışığında, Birinci Bölümde öncelikle, modernite ve modernleşme olguları ekseninde, Batı toplumunda ve modernleşen toplumlarda “entelektüel”i oluşturan koşullar irdelenmiştir. Yine aynı kısımda, çalışmanın analiz kısmına açıklık getirmesini sağlamak amacıyla “muhalif entelektüel”e ilişkin tanımlar ve yaklaşımlar ile modernleşen toplumlarda entelektüel ve muhalif kimliği ele alınmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında Türkiye'nin modernleşme süreci kapsamında Osmanlı/Türk aydınının “muhalif” kimliğini etkileyen faktörler, nasıl bir görünüm sergilediği ve geçirdiği dönüşüm süreci incelenmiştir. Üçüncü kısımda ise bir taraftan romanların sosyal gerçekliği yansıttasındaki rolüne ilişkin kuramsal yaklaşımlar ve çalışmalar aktarılırken, diğer taraftan Osmanlı/Türk toplumunda bir “aydın” olarak roman yazarını ve romanı ortaya çıkaran koşullar ile bunların toplumsal ve siyasal süreçteki rolü “muhalif”lik olgusu ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır.

İkinci Bölümde ise Türkiye'nin modernleşme sürecinde muhalif aydınının hem söyleminin hem de temsilinin nasıl imgelendiği romanlar üzerinden ele alınmıştır. Bu bölüm Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere iki kısım halinde tasarlanmıştır. Her iki kısımda da “muhalif” aydınların siyasal ve toplumsal konular karşısındaki yaklaşımları ve romanlarda nasıl konumlandırıldıkları belli kategoriler çerçevesinde analiz edilmiştir. Böylece Osmanlı/Türk aydınının hem karşıt olduğu konuların hem de ele alınan süreçte nasıl bir dönüşüm sergilediğinin izleri sürülmüştür.

“Entelektüel”, “Aydın” ve “Muhaliif” Kimliği’nin Düşünsel Zemini

MODERNİTE EKSENİNDE “ENTELEKTÜEL”, “AYDIN” VE “MUHALİF” DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ

Modern entelektüelin doğuşu, modernizm ekseninde tartışmayı gerektirmekte ve moderniteyi niteleyen her durum, örnek, olgu ve temsil modern entelektüeli anlatmaktadır¹. Bu nedenle öncelikle modernizm olgusuna kısaca değinmekte fayda vardır.

Modernizm kavramının kökeni olan ve esas itibarıyla Aydınlanma hareketine dayalı olan “modern” sözcüğü Latince “modernus”tan türetilmiş; “modernus” ise ilk defa M.S 5. yüzyılın sonlarına doğru Roma’nın putperestlik geçmişini, Hıristiyanlığın resmen kabul edildiği dönemden ayırt etmek için kullanılmıştır. Ancak zamanla “modern”in anlamı değişmiş ve terim “eskiden yeniye geçişi” vurgulamak için kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim günümüzde modernlik denildiğinde, 17. yüzyılda Avrupa’da başlayan ve ardından hemen hemen bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal hayat ve örgütlenme biçimlerine gönderme yapılmaktadır². Bununla birlikte sözcüğün ilk kullanım amacı olan bir yeniliği, farklılığı belirtmesi sonraki dönemlere de yansımış ve bu sözcük tarih içerisinde hep yeniliği, yaşanan çağın gelişmişliğini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Diğer bir deyişle bu kavram, insanlığın sürekli bir ilerleme içinde bulunduğu ve bunun paralelinde de yeninin öncelenmesi gerektiği anlayışını içermiştir³.

¹ Osman Konuk, “Modern Entelektüelin Doğuşu, *Entelektüel ve İktidar*”, der. Kenan Çağan, Ankara, Hece Yayınları, 2005, s. 73.

² Muharrem Sevil, *Türkiyede Modernleşme Ve Modernleştiriciler*, Ankara, Vadi Yayınları, 1999, s. 11-15.

³ Hasan Yürek, “Türk Romanında Modernist Etkinin Boyutları”, GÜ. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 28, Sayı 1, 2008, s. 190.

Günümüzdeki entelektüel yapının ve muhalif düşünce gele-
neğinin oluşumunda oldukça önemli bir etken olan modernizm
ise 17. ve 18.⁴ yüzyıllarda Batı Avrupa'da kendini göstermeye
başlayan bir düşünsel akımı ifade eden Aydınlanma üzerine ku-
rulabilmekte, diğer bir ifadeyle modernizmin kaynağının Aydın-
lanma olduğu ifade edilebilmektedir. Nitekim belli değerlerden
ve normlardan oluşan, bilimcilik, pozitivizm, tekno-sentrizm,
akılcılık ve evrensellik gibi öğeleri içeren ve modernite çağını be-
lirleyen düşünsel bir projeksiyon olarak tanımlanabilecek mo-
dernizm olgusunda, aydınlanma hareketinin ve düşünürlerinin
oldukça önemli bir etkisi bulunmaktadır. Öyle ki Aydınlanma
çağı düşünürleri, aralarındaki önemli farklılıklara hatta karşıtlık-
lara rağmen, bu projeksiyonu belirlemişler; buna göre nesnel bir
bilimin ve evrensel geçerliliği olan bir norm sisteminin kurulabi-
leceğini savunmuşlardır⁵. Dolayısıyla modernizmi⁶ ve moder-

⁴ 18. yüzyılda burjuva toplumunun, eskiyi reddettiği ve yeni entelektüel iddialarını or-
taya attığı açıklamalarına şahit olunmuştur. Bu durum, Avrupa devletlerinin çeşitli
bölgelerinde felsefi bir boyutta da genişleyerek büyümüştür. Söz konusu felsefi ge-
lişmelerin tüm insanlığı birleştirdiği ve barışçıl bir geleceğin tohumlarını attığı
(Reinhart Koselleck, *Critique and Crisis Enlightenment and the Pathogenesis of Mo-
dern Society*, New York, Berg Publishers, 1988, s. 5-6) iddia edilmektedir. Diğer ta-
raftan Avrupa, Fransız Devrimi'nin arifesinde çok farklı resimler ve çeşitli zıtlıklar
sunan bir durum sergilemekteydi. Söz konusu zıtlıklar/karşıtlıklar; "gelişmiş" batı ile
"gelişmemiş" doğu arasında, ticaretin, endüstrinin, nüfusun, tarımın yayılma-
sı/büyümesi gelişmesi arasında; düşüncelerin, haberlerin geniş yayılımı arasında bu-
lunmaktaydı. 18. yüzyılda Avrupa'nın büyük çoğunluğunda ticari bir refah söz konu-
suydu. Denizciliğin büyük gücü, Avrupa ülkelerinin coğrafi konumu, kolonileri üze-
rindeki egemenlikleri uluslararası ticari paylaşımlarını kaçınılmaz bir şekilde etkile-
miştir (George Rude, *Revolutionary Europe*, Glasgow, 1963, s. 9).

⁵ Gencay Şaylan, *Postmodernizm*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1999, s. 91.

⁶ Modernite, modernizm ve modernleşme kavramları "modern" kelimesinden türemiş
olmakla birlikte farklı anlamlara gelmektedir:

Modernizm ve modernite kavramlarına bakıldığında; modernizmin ideolojik ve do-
layısıyla statik, modernitenin ise dinamik ve somut bir nitelik taşıdığı görülmektedir.
Buna göre modernizmin temel ilkeleri değişmeye olan vurgu ve değişim hızının yük-
sekliği, ilerleme ve gelişmeye duyulan inanç, bilimselliğe olan güven, rasyonaliteye
duyulan inanç, insana ve topluma ve topluma ait her şeyin rasyonel ölçütlere göre
değerlendirilmesi iken; modernite bu ilkelere bağlı olarak somut bir şekilde ortaya
çıkan yaşam tarzıdır (Yürek, a.g.m., 191). Başka bir ifadeyle bu ilkelere bağlı olarak
oluşturulan ve önce Avrupa'da başlayan daha sonra değişik modernite "on beş ve
yirminci yüzyıllar arasında yer alan entelektüel, kültürel, toplumsal ve estetik dönü-
şümün bir sonucudur" (Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite*, İstanbul, İleti-
şim Yayınları, 1997, s. 72).

Buradan hareketle modernizm ile modernite ayrımı için şu yargıya ulaşılabilir: İkisi
arasında teorik-pratik ilişkisi bulunmakta; modernizm "teori"ye, "modernite" ise
pratiğe tekabül etmektedir. Diğer bir deyişle, insanın aklıyla; bu aklın ortaya çıkardığı,
geliştirdiği bilimsel anlayışla hareket etmesi gerektiği; bu doğrultuda gerçekleştiri-

niteyi anlayabilmek için Aydınlanmanın temel öncüllerine ve felsefesine bakmak gerekmektedir.

Aklın üstünlüğünü savunarak onun maddi olmayan insani sorunlara da çözüm getireceğini savunan, bilime güveni temel alan Aydınlanma felsefesi⁷; duygusal önyargılardan, geleneksel bilgiden bağımsız özgür düşünceyi temsil etmiş ve araçsal akla⁸ da sınırsız olanaklar tanımıştır⁹. Buna göre Aydınlanma düşüncesinde insanın içinde yaşadığı toplumun bilgisi ile insana ait sorunların da çözülebileceği; akıl yürütmeye ve bilgiye dayalı olarak düzenlenen toplum ile insanın tam olarak özgürleşeceği savunulmuştur. Nitekim akılcı düşünme ve bilgi edinme yoluyla toplumların gerilikten, cehaletten kurtulacağı; insanlığın doğaya egemen olacağı ve doğa karşısında insanın özgürleşeceği düşüncesi temel alınmış ve bunun da insanın özgürleşme sürecini daha

lecek her şeyin insanı ileriye götüreceği ve bunun en doğru yol olduğu düşüncesi şeklinde özetlenebilecek görüşler, teorik bağlamda olmaları nedeniyle modernizmin kapsamı içerisinde yer almaktadır. Bu görüşler doğrultusunda ortaya çıkan, kullanıma sunulan teknolojik araçlar, kapitalizm gibi yeni ekonomik sistemler ve buna benzer gelişmelerin ortaya çıkardığı hayat tarzı ise modernite olgusu içerisindedir. Sonuç olarak “modernite”, modernizm anlayışına bağlı olarak modernleşme sürecinde ortaya çıkan değişimlerin/gelişimlerin oluşturduğu yaşam tarzı olarak tanımlanabilir. (Yürek, a.g.m., s. 191).

Modernitenin kurumsal alt yapısını oluşturan bir süreç olarak modernleşme ise (Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite* 1997, s. 73); bilimsel bilinç, seküler bakış açısı, ilerleme doktrini, araçsal aklın üstünlüğü, olgu-değer farklılaşması, bireyci benlik kavrayışı, sözleşmeye dayalı toplum anlayışları, piyasa güdümlü sanayi ekonomilerin ortaya çıkışı ve kurumsallaşması, bürokratik devlet anlayışı, hukuksal ilkeler, medya, artan hareketlilik, okur-yazarlık ve kentleşme gibi pek çok unsuru içinde barındırmaktadır (Uğur Kömeçoğlu, “Küreselleşme, Modernleşme, Modernlik”, *Doğu Batı*, Sayı 18, 2000, s. 19). Kısacası özü itibarıyla aklın rehberliğinde insanlığı geliştirmek, ileriye götürmek temeline dayanan bu süreç, skolastik felsefenin yıkılışıyla başlamış ve Aydınlanma felsefesi/çağı ile doruk noktasına ulaşmıştır (Yürek, a.g.m., s. 192).

⁷ Aydınlanmanın ne anlama geldiğine bakıldığında öncelikle, Avrupa kıtasının farklı bölgelerinde ve aynı ülkenin farklı bireyleri arasında çok farklı anlama geldiği görülmektedir. Örneğin bazı yazarlar, radikal bir duruş göstererek, agresif bir şekilde mevcut politik ve siyasal yapıyı eleştirmişler ve özellikle dinsel varsayımlara karşı bir duruş sergilemişlerdir. Buna karşılık bazıları daha ılımlı bir tutum geliştirmiştir. Diğer taraftan, sosyal istikrarı savunanlar veya güçlü dinsel etkiler tarafından radikal entelektüel meydan okuyuşlara karşı duranlar ile daha küçük ve zayıf olan gruplar bulunmaktaydı (M.S Anderson; *Europe in The Eighteenth Century*, New York, Longman, 1976, s. 362).

⁸ Dünyanın büyüünün çözülmesi, “araçsal aklın” öncelik kazanmasıyla da ilgilidir. “Araçsal akıl” kavramıyla belirli bir amaca ulaşmak için araçların en ekonomik olarak nasıl kullanılacağını belirlerken başvuru akılcılık türü kastedilmektedir (Charles Taylor; *Modernliğin Sıkıntıları*, Çev. Uğur Canbilen, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, s. 12).

⁹ Erhan Atiker, *Modernizm ve Kitle Toplumu*, Ankara, Vadi Yayınları, 1998, s. 7-13.

ileri düzeye taşıyacağı öngörülmüştür¹⁰. Bu bağlamda özgürlük “vazgeçilmez”, “kanıtlamaya ihtiyaç duyulmayan” temel bir insan hakkı olarak görülmüştür. Hakikati bulma çabalarının zenginleşmesi, kurallarına herkesin katkıda bulunduğu ve bu nedenle şiddetin meşru bir eylem aracı olmaktan çıkarıldığı bir siyasal birimin kurulması ve ulusların zenginliğinin artması gibi gelişmeler ise özgürlüklerin kolektif sonucu olduğu düşünülerek savunulmuştur. Böylece özgürleşme söylemi hem bireysel hakların tesis edilmesi hem de bu hakların kullanılmasının kolektif olarak haklılaştırılması bakımından vazgeçilmez bir önem taşımıştır. Dolayısıyla modern zamanların kökenlerinde yer alan özgürleşme söylemi bilimsel devrim süresince gerçekleştirilen bilimsel uğraşılardaki özerklik arayışına, siyasal devrimlerdeki kendi kaderini belirleme talebine ve iktisadi faaliyetin mutlakıyetçi bir devletin denetim ve düzenlemelerinden bağımsızlaşmasına kadar uzanmıştır¹¹.

Aydınlanmanın ya da başka bir ifadeyle modernizmin temel öncüllerinden biri de sürekli ilerleme ve gelişmedir. Bu noktada aklın ve bilimin sürekli ilerlemenin motoru olarak değerlendirildiği ve bu bağlamda Aydınlanma düşüncesinin teleolojik bir özellik taşıdığı bilinmektedir. Bununla bağlantılı olarak Aydınlanma düşüncesinin ya da bu düşünce sistemi içinde yer alan farklı yaklaşım ya da paradigmaların önemli özelliklerinden bir diğeri de doğrusal bir şekilde ilerlediğine inanılan “ilerlemeci tarih” anlayışıdır. İnsanın yaratıcılığı ve bunun kaynağı olan aklı, akıl yürüterek bilgi ve bilim üretilmesi, bilgisini ya da bilme kapasitesini sürekli büyütebilmesi ve geliştirmesi, mükemmelliği aramak gibi bir doğal özelliğe sahip olması ise sözü edilen “ilerlemeci tarih felsefesi”nin üzerine inşa edilen öncülleri yansıtmaktadır¹². Buna göre bütün toplumların aynı şartlara sahip olduğu takdirde evrilerek aynı ilerleme ve gelişim çizgisini göstereceği savunulmaktadır. Nitekim modernleşme kuramlarının ve bunlar üzerine temellendirilen modernleşme politikalarının ana parametreleri olan evrimcilik, pozitivizm, yapısal işlevselcilik ve difüzyonizm gibi paradigmalar, temelde Aydınlanma Çağı’nın ilerlemeci tarih felsefesine dayanmaktadır. Modern zamanların görüşü olan bu tarih felsefesi, tarihi insan iradesinden bağımsız olarak sürekli mükemmele doğru ilerleyen bir süreç olarak tanımlamaktadır. Bununla geleneksel dikey tarih görüşü yerini ya-

¹⁰ Şaylan, a.g.e., s. 91.

¹¹ Peter WAGNER, *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, İstanbul, Doruk Yayınları, 2003, s. 28.

¹² Şaylan, a.g.e., s. 91-93.

tay bir tarih görüşüne bırakarak, insanın sonunda isteklerini doyuma ulaştıracak araçlara kavuştuğu, böylece dünyevi bir cennetin yaratıcısı olma imkânlarının önünün açıldığı; en azından kendi çevresine hâkim olduğu ve bu hâkimiyetin de kendisini mutluluğa ulaştıracığı iddia edilmektedir¹³.

Buna göre sürekli ve doğrusal bir ilerleme anlayışı üzerine temellenen modernizm düşüncesinin nihai amacı ise ideal toplum düzeni olarak ifade edilmektedir. Nitekim Aydınlanma düşüncesinin farklı paradigmalarına göre ideal toplum düzeninin tanımı farklılık göstermekle birlikte, bunlar ideal toplum düzenini projekte etmektedirler. Böylece tarihin belli bir doğrusallık içinde gerçekleştiğini savunan Aydınlanma düşüncesi, tarihin doğal akışında bir ideal toplum düzenine ulaşacağını varsayarak, bir “mutlak gerçeklik” kavramını da düşünce sistemine sokmaktadır. Bu bağlamda Aydınlanma düşüncesinin temel unsurlarından biri olan bilimcilik de, tanımı itibariyle tek ve mutlak gerçeklik kavramı üzerine inşa edilmektedir¹⁴.

Modernizmin somut ifadesi olan modernite projesi de 18. yüzyılda ortaya çıkmış; Aydınlanma düşünürlerinin “nesnel bilimi, evrensel ahlâk ile hukuku ve kendi ayakları üzerinde duran sanatı, kendi iç mantıkları temelinde geliştirme” konusunda gösterdikleri olağanüstü bir düşünsel çabadan oluşmuştur. Bu noktada özgür ve yaratıcı biçimde çalışan çok sayıda bireyin katkıda bulunduğu bir bilgi birikimini, insanlığın özgürleşmesini ve günlük yaşamının zenginleşmesi yolunda kullanılması amaçlanmıştır. Doğa üzerinde kurulan bilimsel hâkimiyet kaynakların kıtlığından, yoksulluktan ve doğal afetlerin neden olduğu felaketlerden zarar görmemeyi vaat etmiştir. Rasyonel toplumsal örgütlenme biçimlerinin ve rasyonel düşünce tarzlarının gelişmesi ise efsanenin, dinin, boş inancın akıldışılılığından, iktidarın keyfi kullanımından ve insan doğasının “karanlık” yanlarından kurtulmayı öngörmüştür. Buna göre de ancak bu tür bir proje aracılığıyla, bütün insanlığın evrensel, sonsuz ve değişmez niteliklerinin ortaya çıkarılabileceği savunulmuştur¹⁵.

Bu çalışmanın konusu açısından ise din, felsefe, ahlâk, hukuk, tarih, ekonomi ve siyasetin eleştirisiyle başlayan modernitenin en önemli ve ayırt edici özelliği eleştiridir. Nitekim modern çağı oluşturan hemen her şey, tüm eleştirilere rağmen, araştırma,

¹³ Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 46.

¹⁴ Şaylan, a.g.e., s.92.

¹⁵ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 1997, s. 27.

yaratı ve eylemin metodu olarak tasarlanan eleştiriden kaynaklanmaktadır. Zira modern çağın ilerleme, evrim, devrim, özgürlük ve demokrasi gibi temel fikir ve kavramlarının kaynağı eleştiridir¹⁶. Başka bir ifadeyle Batı toplumu için modern olmak, tarihsel gelenek ve dışsal otoriteler karşısında bir özerklik talep etmek anlamına gelmekte; bu talep de insanın toplumsal olarak kendi kendisini yönlendirme ve temelde özerk olma arzusunu ifade etmektedir. Dolayısıyla modernleşme sürecinde oluşan eleştiri geleneği muhalefet düşüncesini de beslemiş, belirlemiş ve geliştirmiş; bu sürecin hem öznesi hem nesnesi olan modern entelektüel ise “muhallif” ve “eleştirel” düşünce yapısıyla kendisine modern zamanlarda önemli bir yer edinmiştir.

Batı Toplumunda “Entelektüel” ve “Muhallif” Kimliği

Batı’da modern toplumun bir ürünü olarak ortaya çıkan “entelektüel”¹⁷, aynı özelliklere sahip toplumsal bir kategori olarak 18. yüzyıl öncesinde görülmez. Entelektüelin “belirli bir konumu ve işlevi olan insanlar” anlamında kullanılması 19. yüzyılın başlarında gerçekleşirken¹⁸; “idrakinin ürünü olan doğruları duyuran, bildiren ve ilan eden” ve “aklını kullanmayı meslek edinmiş kişi” şeklinde tanımlanması ancak bu yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir¹⁹.

¹⁶ Paz, a.g.e., 89.

¹⁷ Türkçe’de aydın kelimesiyle karşılanan “entelektüel” kelimesi Batı dillerinde “akıl, zekâ ile ilgili” anlamına gelen “intellectual” ile karşılanmakta ve Batılı entelektüel “aklını kullanmayı meslek edinmiş kişi” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımdaki sözcüklerin kökeni ise şu şekilde açıklanabilmektedir: Skolastik felsefe, Latin düşünürlerin etkisiyle “intellectus”u, “ratio”dan ayırmakta, hatta onun karşısına koymaktadır. “Intellectus”, Yunanların “nous”una karşılıktır, sezgiden ve duyumdan farklı olarak düşünülmemeye idrak eden akıldır. Halbuki “ratio”, klasik çağa gelene kadar, hesaplayan ve ilişki bağları kuran güdümlü düşünceyi göstermektedir (Turhan Ilgaz, “Heidegger Entelektüel Miydi?”, *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 108). Bunun yanı sıra kelimenin, Latince intellectus (zihin); Almanca Verstand, İngilizce understanding, intellect, İtalyanca intelletto kelimeleriyle yakınlığı dikkati çekmektedir. Almanca Verstand, İngilizce understanding (anlama) de aynı sözcüğün bu dillerdeki karşılığıdır. “Anlayış” ise zihinsel bir yetenek, diğer bir ifadeyle insanda düşünme yeteneğinin varlığını gerektirmektedir. Bu yeteneğe de genellikle “zekâ” (intellengece) dendiğine göre, “entelektüel” kelimesi, “zihni veya akli yeteneğiyle sorunlara çözüm arayan kimse” diye tanımlanabilmektedir (Hüseyin Batuhan, “Entelektüel Kavramı Üzerine”, *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 95).

¹⁸ Murat Belge, “Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983a, s. 122.

¹⁹ Şerif Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 46.

Modern entelektüelin Batı düşünce tarihindeki izleri sürülürken İlkçağ Yunan Felsefesi ve özellikle Sokrates ve sofistleri göz ardı edilmemelidir. Bu noktada Meriç²⁰, “entelektüel”in ilk atalarının İ.Ö. 5. yüzyılda yaşayan sofistler²¹ olduğunu ve bunların hem ahlâk hem de düşünce alanında birer devrimci olduklarını belirtmektedir. Nitekim Sofistler Batı düşüncesindeki mutlak hakikat fikriyle görecelilik bilgiye ahlâka, iktidarla bilgi arasındakı salınımların ilk örneklerini vermişlerdir²².

Daha sonraki dönemlerde Hristiyanlık ve Ortaçağın entelektüel monoteizmi, hakikat tekeli üstlenmiştir²³. Meriç’e göre²⁴ Batı irfanını yoğuran ikinci “entelektüel” tipi Rahip’tir. Burada Batı dillerinde rahip ve entelektüelin aynı anlama geldiği dikkati çekmekte; rahiplerin, entelektüel işlevini yerine getirdiği görülmektedir. Nitekim bu dönemde kilise ve aristokrasi hem toplumsal ve sosyal hayatın hem de bilgi kaynak ve araçlarının denetimini ele almıştır. Modern anlamdaki entelektüel figürüne kilise dışı alanlardaki faaliyetlerde ve daha çok bazı zanaat kollarında rastlanabilmektedir. Özellikle el yazısıyla kitap çoğaltma ve okuryazar olduğu için dinleyicilere kitap okuyan bazı zanaat sahipleri, modern entelektüelin tarihinde önemli bir yer tutmuştur²⁵.

Rönesans’la birlikte ise Batı Ortaçağının sınıflı toplumsal yapısı içinde, bu yapıdan ayrı, “entelektüel nitelikleriyle” hayatını kazanan kişilere eserlerini üretebilecekleri bir ortam oluşmuştur. Nitekim entelektüel, henüz prestij ve statü olarak parlak bir toplumsal konuma sahip olmasa da sanat ve bilgisini ifade edecek yeni hayat alanlarına ulaşmıştır. Modern Avrupa kültürü bu alanlarda kurulmaya başlamış ve Rönesans’ın kültürel iklimi, Avrupa toplumlarının farklı sanatlarda kendi karakteristiklerini ortaya koymalarını sağlamıştır²⁶.

²⁰ Cemil Meriç, “Batıda ve Bizde Aydının Serüveni”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 130.

²¹ Sofistler yerleşik inançlarla mücadele ettikleri için çevrelerinin kuşkusuyla karşılaşmışlar; soyut delillere itibar etmemişler ve tek ölçü olarak insanı ele almışlardır. Onlar felsefeye ve ilme eleştiri zihniyetini ve ölçüsüz soyutlamalardan kaçınmak alışkanlığını getirmişler. Daha önceki dönemlerde yerleşmiş olan metafizik kanunlarını küçümsemek, akla inanış, yenilik sevgisi ve şüphe onların başlıca özellikleri arasında yer almaktadır (Meriç, a.g.m, 1983, s. 130).

²² Konuk, a.g.m., s. 74.

²³ Konuk, a.g.m., s.75

²⁴ Meriç, a.g.m., 1983, s. 130.

²⁵ Konuk, a.g.m., s. 75.

²⁶ Konuk, a.g.m., s. 77.

Rönesans'ın etkisiyle devam eden süreçte Batı dünyasında ortaya çıkan yeni koşullar, bilginin laikleşme sürecini başlatmış, kilise kurumunun dışında ve çoğu zaman kilise bilgisine aykırı bilgi üreten yeni insanlar modern anlamda “entelektüel”in ilk örnekleri olmuşlardır. Bilim alanında sağlanan gelişmeler de yeni oluşmaya başlayan ve dünyanın değişimi sürecinde rol oynayan sınıflarla, bu yeni entelektüeller arasında bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Böylece kilisenin 15. yüzyıldan itibaren yaymaya çalıştığı ideoloji ile laik aydınların ürettiği çağdaş ve bilimsel bilgi arasındaki bir mücadele de ortaya çıkmıştır. Bu mücadele ise “entelektüeller”in formasyonunu belirlemede oldukça etkili olmuştur²⁷. Nitekim değerleri koruyucu ve aktarıcı *les clercs* yerini, değerleri sorgulayıcı insanın alması modern entelektüelin ortaya çıkışında büyük rol oynamıştır²⁸.

Dolayısıyla Batı düşüncesi Rönesans'tan Aydınlanma'ya evrilirken, modern entelektüelin bütünsel imgesi de belirginleşmeye başlamış; Rönesans, bilgi, kültür ve sanatın manastırlardan, kilise okullarından sivil alanlara, “sokağa”, gündelik hayatın içine taşınmasıyla devingen ve üretken niteliğine kavuşmuştur²⁹.

Bu gelişmelerle bağlantılı olarak 18. yüzyılda “entelektüel” özellikleriyle ön plana çıkan kişiler, “aklın ışıklarını” toplumsal yaşamın her alanına yaymanın doğru olduğunu düşündükleri için iktidarla da karşı karşıya gelmişlerdir. Bu kişiler kitaplar ve süreli yayınlar aracılığıyla oluşturulan bir iletişim ağı içinde kamuoyu oluşturmuşlar; böyle bir ortamda onlar artık bireysel edimciler olmaktan çıkmışlar, toplumsal bir “kategori”, bir “seçkinler” grubu haline de gelmişlerdir³⁰.

18. yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan ve 19. yüzyıla damgasını vuran Aydınlanma hareketi ise “entelektüel”i yaratmıştır. Nitekim Aydınlanma hareketinin bizatihi kendisi, “entelektüel”i yaratan orta sınıfın ideolojisidir. Orta sınıfın entelektüeli yaratmasının nedenlerinden biri ise yerine geçmek istediği aristokrasiye nazaran tek farklı yönelişinin entelektüel faaliyetler alanında olmasıdır³¹. Bu noktada ortaçağ insanı ile burjuvazi arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki ortaçağ insanı, bir inanç çağının yaratıcısı olarak ne kendini, ne de doğayı sorgula-

²⁷ Belge, “Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983a, s. 122.

²⁸ Balci, *Türk Romanında Aydın Problemi (1908-1950)*, 2002, s. 9.

²⁹ Konuk, a.g.m., s. 78.

³⁰ Ilgaz, a.g.m., s. 114.

³¹ Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Aydını”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985a, s. 56.

mıştır. Ancak feodalitenin bunalıma girmesiyle oluşmaya başlayan burjuvazi, yükselişinin nedeni olan ekonomik oluşumların geleneksel egemen sınıflar tarafından asla kavranamaması nedeniyle, onların arasında yer edinebilmek için, onlarınkinden farklı bazı özelliklere sahip olarak mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nitekim silah-inanç-ideoloji tekeline sahip feodal sınıflara karşı burjuvazi ancak para kazanarak ve soru sorarak mücadele edebilmiş ve kimliğini kanıtlayabilmiştir. Dolayısıyla orta sınıfın yükselişinin ve “kurtuluşu”nun öncüsü olan entelektüel, hem zamansal hem de niteliksel, toplumsal ve kavramsal hiyerarşiler kurmak zorunda kalmıştır. Böylece 19. yüzyılın en büyük inançlarından biri olan “ilerleme” anlayışına dönemin aydınları bir “din”mişçesine inanmıştır³².

Aydınlanmayla birlikte, entelektüelin temel belirleyicisi olarak aklın³³, mantığın ve zekânın da ön plana çıktığı görülmektedir³⁴. Nitekim “bilme”ye, “anlama”ya ve “akıl”a dayanan Aydınlanma düşüncesi dönemin entelektüellerinin düşünce sistemini belirlemiş, bununla bağlantılı olarak araştırılamayan, sorgulanamayan, eleştiri süzgecinden geçirilmeden hiçbir şeyin körü körüne kabul edilemeyeceği³⁵ anlayışı entelektüellerin düşünce dünyasına hâkim olmuştur. Dolayısıyla 19. yüzyılın ideoloji yapan ve savunan entelektüelinin bir diğer önemli özelliği de “eleştiri zihniyeti”ni ortaya çıkarmış olmasıdır. Nitekim modern entelektüelin, öncü, muhalif, toplumsal-siyasal önder, hakikatin sahibi olmak gibi tüm tarihsel- sosyolojik rolleri, Aydınlanmacı yazar ve düşünürlerce temsil edilmiştir. Bu temsil de Voltaire,

³² Mehmet Ali Kılıçbay, a.g.m., 1985a, s. 56.

³³ Entelektüelin tanımında ve işlevinde öne çıkan bir olgu “entelekt”, yani akıldır. Bu noktada akıl kavramına değinmekte fayda vardır. Akıl çok basit bir tanımlamayla, “ilkesi özdeşlik veya çelişmeme” olan bir zihin yetisidir. “Akılsallık” ise verilmiş olan önermeler arasında biçimsel olarak mantıksal ilişkidir. Diğer bir deyişle kelimenin asıl anlamında akıl, akıl yürütme yetisi veya kendisine dayanarak akıl yürütülen şeydir. Akıl yürütme ise, verilmiş olan birtakım öncüllerden onlarla tutarlı bir sonuç çıkarmak veya bir sonucu mümkün kılan öncüllerine geri götürmektedir. Bu bağlamda akıl olgusu dikkate alınarak, entelektüelin temel göstergesinin tutarlılık olduğu öne çıkmaktadır. Bu tutarlılıksa *kuramla pratik, düşünceyle hayat arasındaki tutarlılıktan önce bizzat insanın düşüncesinde, akıl yürütmesindeki tutarlılıktır*. Buna göre bu tutarlılık entelektüelin her şeyden önce kabul ettiği, benimsediği öncüllerden tutarlı akıl yürütme yaparak düzgün sonuçlar çıkarabilme kabiliyeti olarak ortaya çıkmaktadır (Ahmet Arslan, Aydınlar, “Entelektüeller ve Müminler”, *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 207).

³⁴ Eyüp Özveren, “Taslar Yerinden Oynarken: Alacakaranlığın Aydınlığı”, *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 172.

³⁵ Nejat Bozkurt, *Eleştiri ve Aydınlanma*, İstanbul, Say Yayınları, 1994, s. 21.

Rousseau, Diderot gibi yazarlarda somut olarak anlaşılabilirliktedir³⁶.

Aydınlanmayla beliren entelektüelin en önemli özelliklerinden biri de yasa egemenliğine büyük önem atfetmesidir. Burada dikkati çeken ve vurgulanması gereken nokta ise Ortaçağ'dan kopuşu simgeleyen Rönesans'ın hümanizmine karşılık, Aydınlanma'nın natüralizminin öne çıkmasıdır. Nitekim 19. yüzyıl entelektüeli doğal hukuka, doğal düzene ve insan doğasına inanmıştır. Rasyonel ve değişmez yasalara göre işleyen bu doğayı ise ilerleme yolundaki insan keşfetmiştir. Bu noktada da entelektüelin, eleştirerek hataları bulma ve böylece doğal düzen olan kozmik düzenin sınırlarına ulaşma görevi bir kez daha ortaya çıkmıştır³⁷.

Özetle, Ortaçağ'ın olumsuz koşullarından sonra, Batı'da çözümlenemeyen yapının dışındaki unsurlar, Batı'daki yeni insan tipini ortaya çıkarmış; bu yeni insan tipi, hem üretim (serf) hem de yönetim (aristokratlar ve rahipler) dışından var olan marj-dışı bir kesimden gelmiştir. Burjuvazi adı verilen bu yeni kesimin, coğrafi keşifler sonucunda elde ettikleri büyük zenginlik, aristokratlar karşısında büyük bir güce dönüşmüştür. Hristiyanlığın öngördüğü insan ve dünya anlayışı karşılaşılan yeni insanlarla ve yerlerle değişmeye başlamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak bilgi ve bilginin niteliği ile onu elinde tutan kişiler de farklılaşmış, dolayısıyla Batılı aydınının oluşumu, rahipler ve soylular dışında gerçekleşmiştir. Bu aydınlar ise mevcut sistemi eleştirmiş, örneğin İncilin Latince olmasına karşı çıkarak, ulusal dilde yazılıp okunmasını savunmuşlar ve ulusal kiliselerin oluşturulmasını istemişlerdir. Bu istek doğrultusunda da insanın aklı ile her şeyin doğrusunu yapabilecek kapasitede olduğunu ve serbest rekabet için bunun gerekli koşul olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kilisenin evrenselci yasalarına karşı doğal evrensel insan hukukunu ve aklını, eski toplumsal ve siyasal hiyerarşiye karşı eşitliği ve özgürlüğü savunmuşlar; kitap, gazete gibi iletişim araçlarından yararlanarak, halkla ve kitlelerle de bağlarını kurmuşlar ve onların haklarını da gözetmişlerdir. Aydınlanma hareketi ise "modern" entelektüeli yaratmış, bu entelektüel de belli bir dönem devletten bağımsız olmuş ve eleştirel bir zihniyet oluşturmuştur. Nitekim bu yeni entelektüel bilgi tekeline kırmış, doğayı, evreni sorgulamış ve elde ettiği yeni bilgileri geniş kitlelerle paylaşmıştır³⁸.

³⁶ Konuk, a.g.m., s. 81.

³⁷ Mehmet Ali Kılıçbay, a.g.m., 1985a, s. 56.

³⁸ Ayşe Azman, "Türk Aydınının Kendini Tanımlama Sorunu", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 503.

Görüldüğü gibi Batı’da modernizmin hem öznesi hem nesnesi olarak, aklı, bilimi, özgür düşünceyi temel alan “entelektüel”, ortaya çıkışı ve gelişimi itibarıyla mevcut iktidara karşı eleştirel ve muhalif bir düşünce sistemine sahip olmuş, var olan değerler sistemini değiştirmede öncü bir rol oynamıştır.

“Muhallif” Düşünce Bağlamında Entelektüele Yaklaşımlar

Entelektüelin Batı’daki tarihsel serüveni günümüzdeki entelektüel anlayışını da önemli ölçüde belirlemiştir. Bu noktada, entelektüelin ne zaman ortaya çıktığı, toplumsal işlevleri, kimin entelektüel sayılması gerektiği ve iktidarla ilişkileri gibi konularda fikir birliği olmamakla birlikte³⁹, entelektüelin bir “muhalif” ve

³⁹ “Entelektüel”in tanımı ve işlevleri çeşitli düşünürler ve bakış açılarına göre tanımlanmıştır ve her kavramsallaştırmanın çeşitli düzeyleri bulunmaktadır. Bu düzeyler de temelde entelektüellerin oluşturduğu grubun niteliğine ve yaptıkları işin niteliğine bağlı olarak ele alınmaktadır. Bu kavramsal çabalar ise, büyük ölçüde Mannheim’in “serbest dolanımlı entelektüelleri” ile Gramsci’nin “geleneksel” ve “organik” entelektüeller arasında yaptığı ayrımın etrafında yoğunlaşmaktadır (Ahmet Çiğdem, “Entelektüeller ve İdeolojiler”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, Cilt 9, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekin, İstanbul İletişim Yayınları, 2009, s. 113).

Gramsci, entelektüeli sınıf kavramıyla bağlantılı bir şekilde açıklamıştır. Gramsci toplumda her insan akıl sahibi olduğuna ve bunu kullanarak yaşadığına göre, onların “entelektüel” bir varlık olduğunu ifade etmektedir. Ancak tarihi anlamda “entelektüel” olabilmek için bunun ötesinde belirli bir işleve sahip olmak gerekmektedir. Bu noktada Gramsci entelektüelleri “geleneksel” ve “organik” olmak üzere ikiye ayırmıştır. “Geleneksel entelektüeller” profesyonel anlamda entelektüellerdir. Bunlar sanatla, bilimle, kültürle ilgilenmekte ve hayatlarını bu şekilde kazanmaktadırlar. Bu tipteki entelektüeller, nesilden nesile aynı şeyi yapmayı sürdüren öğretmenler, papazlar ve idareciler vb. kişilerdir. Entelektüellerin “sınıf-üstü” veya “sınıflar-arası” görünmeleri ise, “geleneksel entelektüellerin” toplumsal konumlarına bağlıdır. Bunun nedeni ise, söz konusu entelektüellerin değişik sınıflardan gelebildikleri gibi, geldikleri sınıfın görüşlerinden farklı tutumlara da sahip olabilmeleridir. Kendi sınıf kökenlerinden özerk olabilmeleri ise, daha çok kapitalizm öncesi toplumlar da edinmiş oldukları işlevlerinden kaynaklanmaktadır. Ancak Gramsci’ye göre bu son analizde aldatıcı bir dış görünümdür. Çünkü onlar da tarihi sınıfsal oluşumların bir şekilde sözcüsü olmuşlardır (Gramsci, 1983: 125).

“Geleneksel entelektüelleri” bu şekilde tanımlayan ve açıklayan Gramsci’ye göre toplumda asıl önemli işlev görenler “organik entelektüeller”dir. Çünkü söz konusu “entelektüeller”, “entelektüel” niteliklerini mesleklerinden almazlar. Örneğin bir edebiyatçı, yazar ya da bilim adamı olmaları gerekmez. Bununla birlikte, bu mesleklerden olanlar da söz konusu edilen işlev içinde yer aldıkları sürece “organik entelektüel” olarak nitelendirilebilirler. O’na göre “organik entelektüel”, temel toplumsal sınıflardan biri içinde düşünme ve örgütlenme işlevini yerini getirmektedir. Bunlar, sanayici, avukat, noter, tornacı gibi herhangi bir meslek grubundan gelebilirler. Burada önemli olan nokta, onların “organik” biçimde bağlı oldukları sınıfın düşünce ve öz-

“eleştirel” kimliğe sahip olması gerektiği yönünde ortak yaklaşımlar da bulunmaktadır.

Entelektüel’in muhalif ve eleştirel kimliğini öne çıkartan tanımlamalar bakımından “ifşa”⁴⁰ entelektüelin temel, özsel ve olmazsa olmaz niteliği, misyonu ve rolüdür. Bu yaklaşıma göre iktidarlar/hegemonya karşısında olumlayıcı/onaylayıcı, meşrulaştırıcı ve manipülatif yöndeki sahte entelektüel pozisyonlar reddedilmekte; toplumsal ilişkilerin yapısındaki güç, tahakküm, hegemonya, iktidar ve sömürü ilişkilerinin ifşası ve bunlara karşı muhalefet hakkı entelektüelin ahlâki sorumluluğu ve asli görevi olarak yüceltilmektedir. Bu çerçevede bilgiyle iktidar ya da tahakküm/hegemonya arasındaki bağlantıyı ortaya koyarak sözde bilimsellik söyleminin maskesini düşürmek; yerleşik tabuları, inançları, doğallaştırılmış kodlamaları eleştirmek; kendi zihninde gerçekliği doğasına uygun bir biçimde yeniden inşa ederek kamusallaştırmak; böylece olumlu anlamda bir putkırıcılık ve özgürleştiricilik misyonu üstlenmek entelektüelin asli varlık ne-

lemlerini yönlendirmeleridir (Gramsci, 1983: 124). Nitekim Gramsci organik entelektüellerin topluma aktif olarak katıldıklarına inanmaktadır. Diğer bir deyişle, bu entelektüeller sürekli insanların zihinlerini değiştirip piyasaları genişletme mücadelesi içindedirler. Onlar çoğunlukla aynı yerde kalan, yıllar boyunca aynı tür işleri yapan kişilerin aksine her zaman hareket ve oluşum halindedirler (Edward Said, *Entelektüel*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, s. 22).

Gramsci’nin üzerinde durduğu bir diğer nokta, entelektüellerin toplumda gerçekleştirilecek “siyasal mücadele”nin merkezi konumunda olmaları ve bundan dolayı örgütleyici ve temsilci olarak siyasal işlevlerinin bulunmasıdır. Geleneksel egemen sınıfların kurduğu iktidar blokuna “eski tarihi blok” adını veren Gramsci, işçi sınıfının kendi müttefikleriyle birlikte “yeni tarihi blok”u kurması gerektiğini ve “yeni tarihi blok”u kuracak olan entelektüellerin, burjuva entelektüellerinden (burjuva entelektüelleri, iktidar blokunun düşüncelerini ve beklentilerini açıklamakta, bu süreçte merkezi bir rol oynamaktadır. Onlar kendi sınıflarının kırdı ve kentteki üyelerini söz konusu beklenti ve amaçlara uygun düşüncelerle yönlendirmekte, aynı zamanda iktidar bloku dışında kalan, yani işçi sınıfı içinde ya da onun müttefiki olmak durumunda olan insanlar üzerinde ideolojik hegemonyanın gereklerini yerine getirmektedirler.) farklı bir yapıda olması gerektiği düşünülmektedir. Nitekim işçi sınıfının örgütü olan parti, sadece bir iktidar mücadelesi aygıtı değil, aynı zamanda sınıfın bir anlamda okulu olmalıdır. Bu da emekçilere politik ve hatta daha geniş anlamda kültür kazandıran bir mekanizma olarak işlemelidir (Gramsci, 1983: 124).

Mannheim ise, entelektüellerin sınıfsal bağlardan bağımsız bir tabaka oluşturduğunu, bunun entelektüel üretimin doğasını belirlediğini ve böylece “entelektüel alan” olarak adlandırılan bir alana katkı sağladıklarını düşünülmektedir. Bu noktada Gramsci ve Mannheim arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki Mannheim entelektüellerin sınıfsal bağlardan bağımsızlığına vurgu yaparken, Gramsci ise entelektüellerin sosyal konumlarına göre var oldukları ve bu konumun belirlediği düşünsel pratik sorunlar üzerine yoğunlaşmıştır (Çiğdem, a.g.m., 2009, s. 113).

⁴⁰ Maskesini düşürme, foyasını açığa vurma.

deni ve etik misyonu olarak açıklanmaktadır⁴¹. Dolayısıyla böyle bir misyonu benimseyen entelektüel, tüm tarihsel ve kültürel kodlamalara karşı bir tutum almakta ve söz, yazı, protesto gibi eylemler aracılığıyla toplumda muhalefet bilincini yerleştirmeye çalışmaktadır.

Bu bağlamda hakikatin sözcüsü olmayı temel amaç edinen entelektüel, kendinden başlamak üzere herkese hitap eden, susmayan, haykıran ve özgürleştirici dönüşüm için çaba gösteren kişidir. Bu entelektüel kendi bireysel ve özgür dünyasında ifşa ve inşa ettiğini kamusal alana taşıyan ve burada düşüncelerini paylaştıktan sonra, tekrar kendi dünyasına dönen ve orada gerçekliğe/hakikate dair yeniden üretim yapan bir kişidir. Nitekim o, asla salt bir toplum mühendisine, bir profesyonele ya da uzmana indirgenebilecek bir kişi değildir⁴².

Entelektüel, aklın geçmişte çoğunlukla doğruya değil akilleştirmeye (rasyonalizasyona) hizmet ettiğini, ama bunun, yani akilleştirmenin aklın doğru bir kullanımı olmadığını, aşılması gerektiğini bilen insan olarak tanımlanabilmektedir. Buna göre entelektüel aklını duygularından, tutkularından, akilleştirmelerden gelebilecek her türlü ayartmalara ve aldatmalara karşı sürekli uyanık tutmaya çalışmaktadır. Bunun sonucunda ise o hemen her zaman toplumla, kamuoyuyla çatışma zorunda olan; doğası gereği muhalif olandır. Nitekim o onaylamayan ve itiraz eden; toplumun sınanmadan geçmemiş yargılarına, eleştirilmeyen yerleşik inançlarına karşı çıkan ve mücadele edendir. Ancak diğer taraftan onun mücadele ettiği bizzat kendisidir, onun asıl cesareti kendi aklıyla bir düşme, ona ihanet etmeme cesaretidir. Dolayısıyla entelektüel biyolojik, psikolojik, toplumsal olarak kendisiyle değil mantıksal olarak kendi aklı ile tutarlı olan kişi şeklinde tanımlanabilir⁴³.

Bunlardan hareketle entelektüelin en temel işlevlerinin muhalefet etmek, eleştirmek ve düşünmek olduğu ortaya çıkmaktadır⁴⁴. Onun bu işlevleriyle bağlantılı olarak da ayırıcı özellikleri sorgulamak, meydan okumak ve tavır almaktır. Bu üç özellik ise, entelektüeli o rolü üstlenmeye iten nedenleri/sorunları hem yaratmış, hem beslemiş, hem de onlardan beslenmiştir. Çünkü entelektüel aynı zamanda da sorun çıkartan kişidir, bu da onun

⁴¹ Ernur Genç, *Sosyolojik Açıdan Entelektüel Kavramlaştırmaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006, s. 163.

⁴² Genç, a.g.e., s. 12.

⁴³ Arslan, a.g.m., s. 208.

⁴⁴ Oğuz Demiralp, “Entelektüeller ve Aydınlar”, *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 122.

dördüncü ayırt edici özelliğidir⁴⁵. Bununla birlikte entelektüelin tavır alışında simgeselleşen sorgulama ve meydan okuma, entelektüelin, temel özelliklerini değiştirmeksizin, zaman ve mekân-da farklı kiplikler sorunsallaştıracaktır. Çünkü entelektüel, bilmenin ve bilginin küresinde ayrı bir güç alanı oluşturmaktadır ve onun siyasi iktidarla belli bir ilişki içine girmesi kaçınılmazdır. Toplumlari yönetenler, siyasi iktidarlari dayatmak, sürdürmek ve kullanmak için bilgiye ve bilmeye gereksindikleri ölçüde, entelektüeli kendi iktidarlari küresi içinde, siyasi yetkelerinin denetimi altında tutmaya çalışacaklar, ama bunu tamamıyla başaramayacaklardır. Diğer bir deyişle, entelektüelin sorgulayıcı, meydan okuyucu tavrı, toplumun ve siyasetin geçirdiği evrimin her zaman daha ilerisinde koşacak, her zaman sorun çıkartacaktır. Dolayısıyla kimi zaman iktidarla özdeşleşse de kimi zaman iktidar sahipleri bilgi sahibi olanlarla belli bir işbirliği içinde de olsa, onu bilginin evreni içinde yer alan diğer benzerlerinden ayıran özelliği, varlığını borçlu olduğu düzenin yerleşik kalıplariyla hesaplaşmaktan kendini alamamasıdır⁴⁶.

Nitekim entelektüel, egemen sınıfın gizli kalmasını istediği şeyleri açığa çıkarmaya çalışır; gerçeğin saptırılmış şeklini kabullenmeye razı olmaz; iktidardakilerin empoze etmekten çıkarı olduğu bir “toplumsal değerler” sistemine baş kaldırır. Gerçekten yaşanmış olan ile yaşandığı varsayılan gerçeğin saptırılmış ya da “resmi versiyonu” arasındaki uyumsuzluğu ortaya çıkarmayı kendine iş edinir. Egemen olan sınıfların ve devletin politikalarını ve uygulamalarını eleştirir. Eleştirilerinde hiçbir yasağa, tabuya itibar etmez. Sorunları ulusal değil evrensel bir şekilde ele alıp eleştirmeye çalışır. Entelektüelin en önemli özelliği diplomaya sahip olması ya da belirli meslek gruplarına dâhil olması değildir. Entelektüeli diğerlerinden farklı kılan şey, hem daha çok bilimsel bilgiye sahip olması hem de siyasal iktidar ve destekleyicilerinden bağımsız olması ve onun karşısında eleştirel bir tavır sergilemesidir. Nitekim entelektüel siyasal iktidarla geçinemeyen, bu yönde zihinsel ve ahlâki bir eğilimi olan ve bu eğilime uygun davranabilme, tavır alabilme yeteneğine sahip olan kişidir⁴⁷. Bu nedenle entelektüelin, merkezi iktidarla arasında bir mesafe bulunması gerekmektedir⁴⁸. Diğer bir deyişle entelektüel

⁴⁵ Ilgaz, a.g.m., s. 109.

⁴⁶ Ilgaz, a.g.m., s. 112-113.

⁴⁷ Fikret Başkaya, *Paradigmanın İflası Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş: Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma*, Ankara, Doz Yayınları, 1996, s. 13-14.

⁴⁸ Nuri Bilgin, “Toplumdan Sosyal Sisteme Entelektüeller”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 193.

daha çok çevrede yer alan ve merkezin doğruları karşısında karşı bir söylem oluşturan muhalif bir kimliktir. Buna göre entelektüellerin görevi, toplumda hoşnutsuzluk yaratan konuları aktive etmek, belirlemek, örgütlemek ve kimi zaman da bunlara yenilerini eklemektir⁴⁹. Dolayısıyla entelektüelin temel işlevleri arasında, toplumlarına eleştirel gözle bakmak, mevcut kurumları, hâkim fikirleri ve değer yargılarını sorgulamak; eleştirel, dolayısıyla özgürleştirici bir rol üstlenmek bulunmaktadır⁵⁰.

Bürokratlardan, teknokratlardan ve dolayısıyla yöneticilerden ayrı bir yapıya mensup ve zihinsel özgürlükle karakterize edilen bir grup olan entelektüel için; zihinsel özgürlüğün korunması, onun en temel niteliklerinden bir diğeridir. Bununla birlikte, bir entelektüelin toplumsal yaşamda varolabilmesinin, yani entelektüel olabilmesinin ön koşullarından biri ise, onun özgür düşüncesine ket vuran bir ortamın olmamasıdır⁵¹. Nitekim entelektüel ancak böyle bir ortamda ise, entelektüel özgürlük ilkesine aykırı yasaların kaldırılması, en azından yumuşatılması yönünde mücadele edebilir⁵².

Özetle, yaşadığı toplum içinde kişisel yapı bozumuna yönelerek kişi, kimlik ve toplumsal entegrasyon alanlarında yoğunlaşan entelektüel; iletişim araçlarının düşünce sistematiklerini belirlemesine, toplumsal ve bireysel düşünceyi yönlendirmesi sonucunda homojen bir kitle yaratmasına karşı çıkarak; farklılıkların ve özgünlüklerin vurgulanmasını amaçlayan bir eğilime sahiptir. Bu bağlamda, entelektüel, toplumun hem içinde hem de dışında olduğu bilincine ulaşarak, kendisini de eleştiri süzgecinden geçirmekte ve bu temelde genele yönelik eleştirelliği savunma yönünde çaba göstermektedir⁵³.

Modernleşen Toplumlarda “Entelektüel”, “Aydın” ve “Muhallif” Kimliği

Batı’nın gelişimi, önceden teorisi yapılan ve bilinçli bir şekilde belirlenen bir “toplum modeli”nden ziyade, değişik nitelikte bir-

⁴⁹ Joseph A Schumpeter, “Kapitalizm ve Aydınlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, çev. Tunay Akoğlu, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 136.

⁵⁰ Kemâli Saybaşılı, Münevver, “Entelektüel, Aydın”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 157.

⁵¹ Nur Vergin, “Entelektüel Olmak Ya Da Olmamanın Sosyolojik Belirlemeleri Üzerine Bir Deneme”, *Doğu Batı*, Sayı: 37, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2006, s. 31.

⁵² Batuhan, a.g.m., s. 98.

⁵³ Berrin Lorosdağı & Hilal Onur İnce, “Marjinallikten Non-Konformizme-Oğuz Atay Eserlerinde Entelektüel”, *Doğu-Batı*, Sayı 37, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2006, s. 67.

çok unsurun etkisiyle “kendiliğinden” ortaya çıkan bir gelişimin ürünü olmuştur. Batı kavramı da bu sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve Aydınlanma Çağı’ndan itibaren olumlu bir değer yargısını ifade eder hale gelmiştir. Ancak “Batı” ve “Batılı” kavramlarının bir değer yargısı halini almasında, bizzat Batı’nın bilinçli çabalarının oldukça önemli bir yerinin olduğu ifade edilebilir. Nitekim Aydınlanma Çağı’ndan itibaren Batılı düşüncüler, farklı kültürlerle karşılaştırmalı bir biçimde yaklaşmışlar, bu konuda çeşitli teoriler ve disiplinler geliştirmişlerdir. Buna göre kendi uygarlık modelini başka ülke ve uygarlıklara kabul ettirme çabasına giren Batı, kendi kendine onları “uygarlaştırma” görevi vermiştir⁵⁴. Bu bağlamda “Batılı” olmayan ve/veya geç modernleşen bütün toplumlar, Batı’nın geçtiği evrelerden geçerek kendi yaşama biçimine ulaşabilecek toplumlar olarak değerlendirilmiş ve bu toplumların yapması gerekenler sıralanmıştır. Buna göre söz konusu toplumların, Batı’nın Rönesans’tan itibaren gerçekleştirdiklerini çok kısa bir sürede gerçekleştirmek zorunda oldukları ve bunun için de topluma aktif bir müdahale edilmesi gerektiği savunulmuştur. Söz konusu müdahaleyi gerçekleştirmek içinse “modern toplum”un niteliklerini kavramış toplum kesimlerine, bir “intelejensiya”ya gereksinim duyulmuştur. Dolayısıyla “intellijensiya”nın müdahalesi, “geri” sayılan “geleneksel toplum”dan “ileri” sayılan “modern toplum”a geçiş için zorunlu görülmüştür. Geçiş gerçekleşinceye kadar ise otoriter ve müdahaleci siyasal rejimlere “sabretmek” gerektiği ifade edilmiştir⁵⁵.

Batı Avrupa’yla erken tarihlerden itibaren temasta olan ve onunla sadece egemenlik ilişkisi (Osmanlı Devleti) ya da ticari ilişki (Hint, Çin) içinde bulunan eskinin büyük devletleri ise Batı’nın ilerleyişi karşısında önce direnmişler, fakat gerilemeyi durduramayınca da çözümün onun gibi olmak olduğunu düşünmüşlerdir. Bu noktada da Batı kurumlarının kabulüyle Batı toplumu gibi olunabileceği yaygınlık kazanmıştır⁵⁶.

Böylece Batılı “olmayan” toplumlarda modernleşme süreci kendiliğinden olmayan, çoğunlukla dış etkenlerin de yoğun itici gücünün etkisiyle, bir proje olarak ortaya çıkmış ve bu proje çok

⁵⁴ Taner Timur, “Osmanlı ve Batılılaşma”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, 139.

⁵⁵ Doğan Özlem, “Felsefe Gelenegi ve Aydınımız”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 210.

⁵⁶ Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Batılılaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985b, s. 148.

kısa sürede gerçekleştirilmek istenmiştir⁵⁷. Böyle bir modernleşme projesinin en belirgin özelliği ise elitlerin modernleşmenin itici gücü olmalarıdır. Buna göre söz konusu toplumlarda çoğunluğu oluşturan ve gelenekselliğini sürdüren kitleler, modernleşme sürecinde aktif bir rol oynamadıklarından, yabancı aristokratik bir seçkinler zümresine veya Batılı modern kültürün düşünsel araçlarıyla donanmış yerli bir aydınlar grubuna ya da her iki grubun birlikte oluşturacağı bir gücün yol göstericiliğine gereksinim duyulmuştur⁵⁸. Nitekim bu toplumların modernleşme sürecinde bürokrat, elit ve aydın kesim önemli bir rol oynamıştır. Yerli burjuvazinin yokluğu nedeniyle devlet ve bürokrasi, onun rolünü üstlenirken aydınlar da bürokratik nitelikleri ve “çevre”den çok “merkez”de yer almalarıyla dikkati çekmişlerdir. “Bürokratik seçkinler” ile “aydın seçkinler” arasında çok net bir ayrım bulunmaz; hızlı bir dönüşüm içerisindeki toplumsal yapıda geleneksel seçkinlerin yerini alan bu seçkinler bir motor görevi üstlenmişlerdir⁵⁹. Bu toplumlarda sanayileşme tam anlamıyla gerçekleştirilemediğinden, aydınlar sanayi toplumunun değil, bu toplumun eğitiminin yarattığı bir kesim olmuştur. Onlar eğitimi ya ülke dışından ya da ülke içindeki Batı eğitimi veren okullardan almışlar; böylece ülkesine modernleşmenin ulaşmadığı aydınlar, modernleşmenin bir ürünü olarak aydın⁶⁰ olmuşlardır⁶¹.

Dolayısıyla modernleşmekte olan toplumların, modernleşme süreci elit- kitle ilişkisi çerçevesinde oluşmuş, bu ilişki de modernleşmenin üslup ve şeklini büyük ölçüde belirlemiştir. Öyle ki bu ülkelerde bir tarafta modernliğe yönelik elitler/aydın grubu diğer tarafta gelenekselliğe yönelik yaygın kitleler grubu bulunmuştur. Böyle bir ortamda siyasal yapılar da seçkinlerin toplumu hedefe götürmek için seçtiği strateji ve ilişki biçiminin izlerini taşımıştır⁶². Bu noktada tepeden inme modernleştirme ile ken-

⁵⁷ Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 51.

⁵⁸ akt. Köker, a.g.e., s. 51.

⁵⁹ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1996, 304.

⁶⁰ Modernleşmenin itici gücü olan aydınların Batı karşısındaki tutumları ise aynı yönde olmamış, bazı noktalarda farklılık göstermiştir. Nitekim bazı aydınlar, Batılı bir eğitim almanın da etkisiyle sadece Batı’ya öykünürken; bazıları gelenekselci bir yapı sergileyerek sırtlarını tamamen Batı’ya dönmüşlerdir. Bazıları ise bir taraftan kendi yerel köklerini ve geleneksel değerlerini savunurken, diğer taraftan da Batı’nın, bilim ve uygarlığından yararlanmak gerektiğini düşünmüşlerdir (Canatan, a.g.e, s. 53-54).

⁶¹ Baskın Oran, “Azgelişmiş Ülkelerde Aydın ve Milliyetçilik”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 387.

⁶² Aytekin Yılmaz, *Moderninden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, Ankara, Vadi Yayınları, 1996, s. 24.

di kendini oluşturan toplumsal bir süreç halindeki modernleşme arasındaki en önemli fark, modernleştiricilerin devlet gücünü ellerinde tutmaları, kimi zaman kendi çıkarlarına göre davranmaları ve Batılılaşmayı savunsalar bile modernliğin bütün boyutlarına bağlı kalmamalarıdır. “Tepeden inme modernleştirme” formülündeki başlıca sorun da modernliğin tam açılımıyla modernleştirmeçilerin gerçekleşmesini istedikleri sınırlanmış biçimi arasındaki bu olası çatışma olmuştur⁶³.

Diğer taraftan modernleşmekte olan toplumlarda, aydının dayanacağı kitle olmadığı için öncelikle bu kitleyi oluşturması için ona modernleştirici bir misyon yükleyen yönetici elit geleneği ve halkın yokluğundan dolayı ortaya çıkan aydın elitizmi aşılması güç bir paradoksun oluşmasına neden olmuştur: *“Aydın modern fikirlerine toplumsal taban bulmak için halkı eğitmeli, bunun için devlete yakın durmalı, diğer taraftan halkın sahip olduğu değerleri ve dili içselleştirerek kullanmalıdır. Aydınların savundukları fikirleri, kuramları araçsallaştırmalarını bu paradoks da açıklamaktadır. Fikirlerin salt söylem düzeyinde var olabilmelerini, hayatla düşünce arasındaki büyük uçurumu, düşüncenin açıklayıcı olmaktan çok gerçekleri gizlemek işlevini yerine getirmesini zorlayan bu paradokstur”*⁶⁴. Türköne aydının, yeni fikirleri topluma sunan, yeni ufuklar açan kişi değil, geleneği yeniden üreten, geleneğe modern bir kılıf uyduran kişi olduğunu ifade ederek; aydınların, kitlelerin yokluğunda, yönetici geleneğine eklenilerek iş gördüğüne; yönetici gelenek, havas ve avam ayırımına dayandığına ve elitlerin halktan farklılıklarına dikkati çekmiştir. Demokrasi ve kitlelerin eğilimleri söz konusu olduğunda ise elitist gelenek, iddiasından hiçbir şey kaybetmeden kendini yeniden üretmiştir⁶⁵.

Böyle bir genel görünüm içerisinde bu toplumların “aydın”ı muhalif entelektüelin niteliklerine sahip olamamış ve kendi tarihsel bağlamında başka misyonlar üstlenmiştir. Nitekim bu toplumlarda aydın, merkezi olarak “batılılaşma”ya ya da “modernleşme”ye duyulan ihtiyaçla yoğrulmuş, kendisini aydın misyonun sahibi haline getiren ve şekillendiren temel unsur bu olmuştur. Kendi koşulları içerisinde ve tarihsel sürecinde bu aydının

⁶³ Çağlar Keyder, “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu”, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 31.

⁶⁴ Mümtazer Türköne, “Gelenek ve Aydın”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 297.

⁶⁵ Türköne, a.g.m., 1995, s. 298.

misyonu ise “ulusal birliği sağlamak” ve “ulus devlet” temelli bir siyasal-toplumsal örgütlenmeyi üstlenmek” olmuştur. Diğer taraftan bu toplumların aydını, kendi toplumsal ve kültürel dinamiklerinin farkında olarak ve bunlardan hareketle kendi misyonunu belirlememiş, aksine Batı modernizminin öncüsü olmuştur. Yine Batı’da “sekülerleşme” kendi tarihsel ve toplumsal dinamikleri olan bir süreç olarak gündeme gelirken aynı tez geç modernleşen toplumlarda, daha çok “normatif bir model” olarak algılanmış ve bu yönüyle ön plana çıkmıştır⁶⁶.

Modernleşen toplumların aydınlarının bir diğer özelliği de kendi tarihsel-toplumsal realitelerine, halklarına, gelenek ve zihniyetlerine tamamen yabancı kalmaları, kendi ontolojik realitelerinden kopmuş bir biçimde yüzlerini çoğu zaman merkez olan Batı’ya dönmüş olmalarıdır. Bununla birlikte, Batı dışı toplumun aydını kendi tarihsel ve toplumsal realitelerinin ya da kodlanmışlıklarının etkisiyle; tarihlerine, toplumlarına, siyasallıklarına ve kültürel yapılarına angaje olmak durumunda kalmışlardır. Ancak hem Batı’nın hem kendi toplumunun değerlerinin baskısı altında kalan aydın, ikicil (dualitik) bir varoluşa sürüklenmiştir. Diğer bir deyişle aydın, bir taraftan Batı’nın gölgesinde ve onların tarihsel deneyimlerini yaşamamanın etkisini üzerinde hissederken diğer taraftan da kendi tarihsel zihniyet, gelenek ve inançlarından gelen baskıları hissetmiştir⁶⁷.

Tüm bunların yanı sıra aydınlanmayı “geç” yaşayan ülkelerde, değişik nedenlerle büyük kitleden önce aydınlanmış olan entelektüel bir ikilemle daha karşı karşıya gelmiştir. Kendilerini toplumdan farklı bir konumda gören bu kişiler, toplumu daha iyiye götürecek, evrensel olarak geçerli bilgiye sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Nitekim sahip oldukları dünyaya bakış açısı yaşadığı toplumda yaygınlaşabilse hem bu toplumda yaşayanların refahı yükselecek hem de toplum güçlenecektir. Böyle bir aydınlanmaya sahip olan kişi ise toplum içinde nasıl davranması gerektiği konusunda önemli bir ahlâksal sorunla karşı karşıya kalmıştır: Bu bilgilere sahip olan kişi topluma karşı ilgisiz mi kalmalıdır? Yoksa bu aydınlanmasını topluma götürmek için bir çaba mı göstermelidir? Entelektüel için bu sorunun yanıtı aydınlanmayı topluma götürme misyonunu yüklenmek olmuştur. Böyle bir misyona sahip olduklarına inanan aydınlar, bu misyonu yerine getirmek içinse bir iktidar arayışına girmişlerdir. Diğer bir deyişle misyon yüklenmek iktidar arayışını beraberinde ge-

⁶⁶ Genç, a.g.e., 75-77.

⁶⁷ Genç, a.g.e., 71-72.

tirmiştir. Öyle ki geç aydınlanan ülkede erken aydınlananların iktidar arayışı hiç olmazsa başlangıçta bir azınlık iktidarı arayışı olmak durumunda olmuştur⁶⁸.

Bu toplumlarda yönetici sınıf ise, ideal anlamdaki aydın tipinden ziyade “memur” aydınlara gereksinim duymuştur. Teorik bilgisi zayıf, ideolojik yanı güçlü böyle bir ortamın aydınları, iyi bir “ideolog” ve “demagog”dur. Toplumu dönüştürme iddiasını gütmeyen bu aydınlar, egemen ideolojinin söyleminin dışına çıkmamış ve bütün çabalarını devlete düzen vermekte yoğunlaştırmıştır. Dolayısıyla devlet memuru haline gelen aydın için devlet, güce, iktidara ve nüfuza giden yol olarak değerlendirilmiştir. Oysaki aydının gücü, siyasal gücünden değil, bilimsel gücünden ve dayanaklarından doğmuştur. Ancak aydın, eğer doktriner ise ön saflara ulaşmış, güçle buluşmuş ve iktidar ile yakınlaşmıştır. Böylece aydın, halkı ona bu nimetleri sunanların amaçları için yönlendirmeye çalışmış; herhangi bir düzenle bütünleşmeyi reddeden ve her türlü bütünselci yönlendirmeye karşı çıkan gerçek aydının aksine bir tutum benimsemiştir. Bu aydın tipi kendini, toplumun bir bütün olarak yararını ve iyiliğini isteyen sınıflar-üstü bir kişi konumuna yükseltmiştir. Bu durum da ona, gerile-tici bir sorumluluk yüklemiş ve bu misyona göre aydın iktidar ilişkileri çerçevesinde hareket etmiştir. Böyle bir genel görünüm sergileyen aydının birçok faaliyetinin siyasal öz taşıyacağını ve iktidar mücadelesi içinde yer alacağını yadsınamak gerekmektedir. Ancak iktidarın bir kurumuna ait olduğunu kabul edip ondan lütuf beklemenin, aydının teorik gelişmesinde önemli olan özgür düşünce ortamını ortadan kaldıracığı açıktır. Nitekim dışa kapalı bir rejimi tanımlayan böyle bir düzen içinde yetişen aydın “evrensel” değil, “yerel” değerler peşinden koşmuştur⁶⁹.

Modernleşen toplumlarda aydın, politik alanda eylemi ve devleti incelemiş, ulus-devleti kurmak, kurumsallaştırmak ve kollamak, topluma devlet katından müdahale etmek gibi roller üstlenmiş, toplumda değişmesi gereken değerleri, kendine ve toplumuna ait olmayan yeni bir zevkin ve tarzın öncülüğünü yapmayı, halkın politik ve sosyal tercihlerini etkilemeyi kendisine görev de edinmiştir⁷⁰.

⁶⁸ İlhan Tekeli, “Geç Aydınlanan Bir Ülkede Erken Aydınlananların İkilemi ve Popü-lizm”, *Türkiye’de Aydın Ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 400.

⁶⁹ Yavuz G. Yıldız, “Türk Aydını ve İktidar Sorunu”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Soru-nu*, Der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 359.

⁷⁰ Ali Bulaç, *İslam Dünyasında Düşünce Sorunları*, İstanbul, Burhan Yayınları, 1986, s. 126-127.

Böylece modernleşen toplumların entelektüeli çoğunlukla, muhalif entelektüelin iktidarı eleştiren, sorgulayan, muhalif ve meydan okuyan yapısından farklı özellikleri bünyesinde barındırmamıştır. Özellikle modernleşme sürecinde iktidarın/yönetici elitin yanında yer alarak bürokratik bir yapı sergileyen bu toplumların entelektüeli, çoğunlukla halktan kopuk olması, çevreden çok merkezde yer almasıyla da muhalif entelektüelin sahip olduğu özelliklerden uzaklaşmıştır. Dolayısıyla geç modernleşen toplumların, entelektüelinin eleştirisinin ve muhalifliğinin ölçüsü, çoğunlukla yönetici elitin ve/veya modernleşme projesinin belirlediği çerçevede sınırlı kalmıştır.

Ancak egemen sınıfın tutucu olduğu durumlarda, aydının karşı karşıya kaldığı toplumsal baskılara direnmesi, egemen ideolojiye teslim olmaktan kendini alıkoyabilmesi ve uzlaşmacılığa kapılmaması gerekmektedir. Bunun nedeni, söz konusu durumu aşmada aydının hem sorumluluk hem de ayrıcalık bakımından önemli bir role sahip olmasıdır. Aydının belirtilen bu rolünün sınırını ise, iktidar karşısında aldığı tutumda aramak gerekmektedir. Nitekim kendi çıkarlarını ön planda tutmayan, kurucu, kurtarıcı, koruyucu misyonlarıyla yüklü olan ve öncü rolü oynayan aydın ile iktidar arasında çok yönlü bir ilişkinin varacağı açıktır. Bu durumda aydın bulunduğu konuma göre kimi zaman iktidarın sürmesi için çaba harcar, kimi zaman da onu elde etmeye çalışır. Edilgin bir topluma göndermede bulunulan böylesi bir ortamda aydın, oldukça etkin bir konumdadır. İktidara muhalif olma misyonunu yüklenen aydın da, bu açıdan farklı işleve ve konuma sahip değildir. Bu aydın tipi de, haklarını aramayan toplumun hem sözcüsü hem de iktidarla toplum arasındaki "denge"yi kurmakla görevlidir. Daha da ötesi edilgin toplumlarda en çok ilgi gören aydın tipi, iktidara muhalif ve eylemleri siyasi olandır. Nitekim devlet iktidarına egemen olan sınıfın bu işlevlerle donatımlı muhalif aydın sayesinde toplumsal alanı kontrolü de mümkün olabilmektedir.

Dolayısıyla, yalnızca iktidara muhalif olmak, onu eleştirmek yeterli gelmeyebilir. Bu durumda üretmek de gerekmektedir. Nedeni ise süregiden rejimde iktidar ilişkilerinin yeniden üretilmesi için de eleştirinin zorunluluğudur. Aydın, bu yüzden Ortodoks eleştirilerin dışına çıkabilmelidir. Öyle ki bir toplumda aydın eğer ayrıcalıklı bir konumda varlığını devam ettiriyorsa, getireceği eleştirilere şüpheyile bakmakta fayda vardır⁷¹.

⁷¹ Yıldız, a.g.m., s. 358.

MODERNLEŞME, “AYDIN”⁷² VE “MUHALİF” KİMLİĞİ BAĞLAMINDA OSMANLI-TÜRK TOPLUMU

Türkiye tarihinde modernleşme, Cumhuriyet döneminden çok önce Batı’ya yönelik bir öykünmeyle başlamış, çeşitli aşamalardan geçerek, Türkiye’nin önemli ve belirleyici bir parçası haline gelmiştir. Bu süreç Cumhuriyet döneminde de devam ederek, en köklü gelişmesini bu dönemde göstermiştir⁷³.

Ancak Türkiye’nin modernleşme süreci, Batı’daki süreçten farklı toplumsal ve siyasal koşullar altında gerçekleşmiş; Batı’da toplumun iç dinamikleri sonucunda oluşan ve olgunlaşan modernite, Osmanlı/Türk toplumunda askeri, siyasal ve toplumsal bir proje olarak ortaya çıkmıştır. Modernleşme projesinin amacı bu “gelişme”yi sağlayan ülkelerin siyasal, sosyal, ekonomik sistemini örnek almak ve benimsemek olmuştur. Bu noktada Osmanlı/Türk modernleşmesinin en önemli özelliklerinden biri bürokrat, asker ve aydın kesim öncülüğünde, merkezden çevreye doğru gerçekleştirilmesidir.

Merkezden çevreye doğru gerçekleşen bu süreçte iki aşama yaşanmıştır. Sürecin birinci aşamasında, zihinsel ve toplumsal değişimlerin motoru rolünü üstlenecek olan ve “sosyal değişme

⁷² Osmanlı’ya/Türkiye’ye “aydın” kavramı Batı aracılığıyla gelmiştir. Ancak geleneksel Osmanlı toplumunda “âlim” (bilgin) ya da “ârif” olarak tanınan kişinin nitelikleri, Batı’da “aydın”la birlikte ifade edilen, onun uzantısı sayılan “intellectuel”, “intellectuel”, “lé siècle des lumières” (aydınlanma yüzyılı) gibi sözcüklerdeki vurguyu vermemektedir (Mardin, a.g.m., 1985, s. 46). Nitekim “aydın” ve “entelektüel” kelimeleri farklı gerçekliklere işaret etmektedir. “Entelektüel” kelimesi, Orta Çağın sonlarına doğru Latince intellectualis biçiminde türetilmiştir. Bağlantısı akıl ve idrak olan entelektüelin soyut alanda yer tutan ve var olan fikirler/düşüncelerle hesaplaşma uğraşı içinde olan kişidir. 17. yüzyılda ortaya çıkan aydın ise, Fransızca éclairé sıfatından türemiş bir kavramdır; bilgi edinme ve eğitim yoluyla zihni aydınlanmış kişi anlamına gelmektedir. Bu kavram, Tanzimat döneminde Türkçe’de, münevver olarak kullanılmış, dilde sadeleşme akımıyla da aydın haline gelmiştir. Dolayısıyla fikir veya düşünce üretimiyle bir bağlantısı yoktur, varolan bilginin edinilmesine atıfta bulunmaktadır. Buradan hareketle entelektüelin üretici, aydınının tüketici olduğu ve aralarında derin farklar olduğu ifade edilebilir (Kılıçbay, a.g.m., 1995, s. 175). Diğer bir deyişle “entelektüel” sözcüğü, bu sözcüğün kaynaklandığı dillerde akıl, zekâ, düşünme gibi çağrışımlar içerdiği halde, bunun Türkçe’deki karşılığı olan “aydın” kelimesi ise, kişiye içkin bir özelliği değil, ona dışarıdan getirilen bir durumu ifade etmektedir. Buna göre bir kişi aydındır, çünkü aydınlanmıştır. Aydınlanan bu kişi, kendisinin aydınlanması gibi, bu “ışığını” dışarıya, başkalarına yansıtmakla, adete bir ayna görevi görmekle yükümlüdür. Onun görevi hem kendi yakın çevresini hem de toplumu aydınlatmaktır (Gülalp, a.g.m., 215).

⁷³ Murat Belge, “Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983b, s. 260.

sağlayan ajan” olarak tanımlanan elitlerin modernleşmesi gündeme gelmiştir. Buna göre Osmanlı dönemi modernleşmesinin birinci basamağında, değiştiren unsurlar ve değişen unsurlar arasındaki etkileşim doğrudan olmuştur. Yani etkileşimin aktif ucunda dış dinamikler, edilgen ucunda ise yerli seçkinler bulunmuştur. Bununla birlikte söz konusu etkileşimin zeminini, dış dinamiklerin değiştirici ve yönlendirici iradelerinden ziyade, daha çok yerli seçkinlerin değişme isteklerinin açığa çıkması oluşturmuştur⁷⁴.

İkinci aşamada ise dış dinamikler büyük ölçüde devre dışı kalmış, süreç modernleştirici ve modernleşici etkileşim yerli unsurlar arasında gerçekleşmiştir. Diğer bir ifadeyle sosyal değişme, “sosyal değişmeyi sağlayan ajan” konumundaki seçkinler ve halk arasında oluşmuştur. Ancak bu noktada toplumsal ve zihinsel değişimi modernleşme yönünde gerçekleştirmeyi varlıklarının amacı edinmiş yerli seçkinler ile gündelik sorunlarından daha ilerisini göremeyecek kadar hayatın gündelik sorunlarıyla iç içe olan halk karşı karşıya gelmiştir. Nitekim bu aşamada yerli seçkinler neyi istediklerini bilen konumundayken, halk olup biteni değerlendirememiştir. Bununla bağlantılı olarak modernleşmenin birinci aşamasında hiçbir şekilde var olmayan ve dönemin olaylarına ilgisiz kalan hatta bunlardan haberdar olmayan halk, ikinci aşamada etkilerin kendilerine yönlendiği hedef konumuna gelmiştir. Diğer taraftan bir önceki aşamada edilgen olan modernleştirici elit ise, etken olmayı hedeflemiş ve öğrenmiş bir şekilde sürecin aktif unsuru haline gelmiştir⁷⁵.

Böyle bir aşamadan geçen ve modernleşmenin etkin unsuru olan Osmanlı/Türk eliti reformu hem siyasal hem de ideolojik bakımdan tepeden tabana inen bir süreç olarak kavramıştır (Kasaba, 2005: 20). Elit kesimin çabaları önemli ölçüde Osmanlı kurumlarını değiştirmeye ve içinde bulunulan koşulların maddi ve formel yönlerini biçimlendirmeye yönelik olmuş, güdülen amaç da daha çok bunların Avrupa’daki karşılıklarına benzemesini sağlamak olmuştur. Temelde yatan varsayım ise ortamın ve kurumların değişmesi halinde, bireylerin davranışlarının kolayca biçimlenebileceğidir⁷⁶. Bu çerçevede modernleştirici elit kendi

⁷⁴ Celalettin Vatandaş, “Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi”, *Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, der. Mehmet Zencirkıran, Ankara, Nova Yayıncılık, 2006, s. 103-140.

⁷⁵ Vatandaş, a.g.m., s. 120.

⁷⁶ Reşat Kasaba, “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 20.

modernlik anlayışına uygun kurum, inanç ve davranışları seçilmiş nesneye, yani halka kabul ettirmeye çalışmıştır⁷⁷. Dolayısıyla modernleştirici seçkinlere göre modernleşme, toplumsal değişimin doğal seyri içinde gerçekleşmesi beklenen bir süreç olarak görülmemiş, değişimin yönüne müdahale edilmiş ve bu değişim hedeflenen amaca doğru uygun şekilde kanalize edilmiştir⁷⁸.

Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle devam eden süreçte ise topyekûn modernleşme benimsenerek, modernleşme toplumsal değişimin vazgeçilmez şartı olarak kabul edilmiştir. Nitekim bu dönemde yapılan reformlarla tamamıyla yeni bir devlet ve toplum düzeni gerçekleştirilmek istenmiştir⁷⁹. Bu bağlamda Cumhuriyet dönemi modernleştiricilerin kavrayışında modernlik, Avrupa'yı modern kılan kültürel boyutların tümünü kucaklayıp içselleştiren bütünsel bir proje olmuştur⁸⁰. Söz konusu proje gerçekleştirilirken ise pozitivizmin ışığında laiklik, akılcılık ve ulusallaşma gibi unsurlar benimsenmiştir. Örneğin Fransız pozitivistlerin temel aldığı "düzen ve ilerleme" ilkesi, modernleştiricilerin toplumsal denetim girişimlerini teşvik etmiştir. Batı tarzı bir "ilerleme" aracılığıyla toplumda gerçekleşecek birlik ise nihai amaç olmuştur⁸¹. Buna göre de pozitivizmin, insanın dışında varolan ve bilimsel yöntemlerle bilinebilecek nitelikte olan bir "nesnel gerçeklik" alanının varlığına dair anlayışı kabul edilmiştir. Böylece Jön Türkler ve Cumhuriyet seçkinleri, "nesnel" ve "bilimsel" düşünceye sahip, "eğitilmiş" insanların toplum yönetiminde egemen olmalarını istemişler; Batı toplumlarının seviyesine ulaşmanın en temel yollarından birini "ilim" olarak belirlemişlerdir⁸². Öyle ki onlar hem akılcılığı⁸³, bürokratikleşmeyi ve ör-

⁷⁷ Keyder, a.g.m., 2005, s. 31.

⁷⁸ Vatandaş, a.g.m., s. 126.

⁷⁹ Çağlar Keyder, "Kimlik Bunalımı, Aydınlar ve Devlet", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 153.

⁸⁰ Keyder, a.g.m., 1995, s. 29.

⁸¹ Nilüfer Göle, "Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 73.

⁸² Köker, a.g.e., s. 221 -224.

⁸³ Türkiye'de "akılcılık", "Batılılaşma programının felsefi temelindeki eksikliklerinden dolayı, siyaseti toplum üzerinde uygulanan ve belli bir sosyal düzeni "imal etme"ye ve "denetleme"ye yarayan bir "sosyal teknik" olarak kavrayan bir ideoloji haline gelmiştir. Bu da Cumhuriyet'in Tek Parti dönemine damgasını vurmuş ve etkisini farklı biçimlerde bugüne dek sürdürmüştür. Bu bağlamda modern Türkiye'nin, siyasi düşüncenin "modernliğin özgürleştirici boyutları" denen şeye yabancı kalmış olması söz konusudur. Diğer bir deyişle modern Türk düşüncesinin "otoriter" yanı ağır basmıştır (Nilgün Toker & Serdar Tekin, "Kamusuz Cumhuriyet'ten Kamusuz De-

gütsel etkinliği arttırmayı amaçlamışlar hem de laikliği ve bireyin özerkliğini sağlamak için toplumsal bir dönüşüme⁸⁴ ihtiyaç duymuşlardır⁸⁵. Ancak bu dönemde de modernleşme devletin iradesi ile sürdürülmüş ve toplumda kendiliğinden oluşabilecek modernleşme süreçleri eksik kalmıştır. Bu politikaların etkisiyle, halk da yaklaşık 50 yıllık bir dönem süresince modernleşmeyi bir devlet politikası olarak algılamış, hatta modernleşmeye karşı çıkmayı, devlete karşı çıkmak şeklinde değerlendirmiştir⁸⁶.

Dolayısıyla Osmanlı döneminde başlayıp Cumhuriyet’le devam eden reform çalışmalarının da en önemli özelliklerinden biri, transformasyonunun halk yığınlarının isteklerinden kaynaklanmaması ve demokratik bir toplumsal desteğe dayanmaması olmuştur. Gerçekten, özellikle başlangıç dönemlerinde sayıları oldukça az olan ‘yenileşmeci’ devlet görevlileri, Avrupa’dakilere benzetilen okullardan yetişmiş subay, askeri hekim, Tercüme Odası’nda Fransızca öğrenip katiplikten devlet adamlığına kadar yükselmiş ‘hariciyeci’, mülkiyeli, ‘yenileşmeci’ şair ve okur yazardan oluşan dar bir kadro, devlet üstündeki denetimlerini kullanarak, bu transformasyon sürecinin her aşamasını tepeden inmecili bir yaklaşımla empoze etmişlerdir. Diğer taraftan yeniliklerin öncüsü olan kişiler ‘yenileşme projeleri’ için büyük kitlelerin desteğinin seferber edilebileceği bir toplumsal, kültürel, teknoloji ve tarihi ortamda yaşamamışlardır. Bu nedenle ‘devletin kurtarılması’ ve ‘halkın müreffeh kılınması’ için ‘mutlaka yapılması gereken’ değişiklikler de devlet otoritesi ve kurumları aracılığıyla yapılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla askeri, siyasi, idari ve sonuç olarak kültürel ortamı yeniden yapılandırmaya kararlı, ‘devletin kurtarılması’ ve ‘halkın refaha kavuşturulması’ konularında da halkın desteğini almayan ‘yenileşmeci’ kadro ‘Jakoben’ bir yapı sergilemiştir⁸⁷.

mokrası’ye”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme Batıcılık*, der. Uygur Kocabaşoğlu, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 84).

⁸⁴ Diğer taraftan pozitivistimin iktisadi ve kültürel alanda da etkileri olmuştur. İktisadi alana bakıldığında, pozitif bilim ve teknoloji aracılığıyla toplumun muasır medeniyet seviyesine ulaşılacağı düşüncesi temel alınmıştır. Pozitivistimin kültürel alandaki etkisi ise laiklik düşüncesinde ortaya çıkmıştır. Pozitivistimin siyasi alandaki etkisi ise Tanzimat’la benimsenen merkezileşme eğilimlerinin sürdürülmesi ve merkezden çevreye doğru gelişen eski reformcu gelenegini devam ettirme şeklinde ortaya çıkmıştır (Köker, a.g.e., s. 221-224).

⁸⁵ Keyder, a.g.m., 2005, s. 29.

⁸⁶ Keyder, a.g.m., 1995, s. 153.

⁸⁷ Yahya Sezai Tezel, “Jakoben Yenileşmecilik”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 143.

Nitekim Cumhuriyetçi kadrolar da yukarıdan ve devlet eliyle toplumu modernleştirme misyonunu üstlenmişler ancak bunu yaparken bireylerin kişisel haklarını elde etmelerini ve, kendi adlarına düşüncelerini sağlayacak bir ortam oluşturmamışlardır. “Ulusun ve devletin sürekli tehdit altında olduğu”nu ve “muhâlif seslere izin verilmemesi gerektiği”ni ifade ederek, modernleşmenin özgürleştirici boyutunu gözardı etmişler ve modernleşmeyi bu şekilde sunmuşlardır. Diğer taraftan kendilerine toplum adına karar verme yetkisi tanımışlar ve bireylerin özerkliğini belirsiz bir geleceğe ertelemişlerdir. Bu toplumsal-siyasal yapı içindeki aydınları da tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi, modernleşmenin esas getiricisi olarak kabul etmişlerdir⁸⁸. Böyle bir yapı içinde “Cumhuriyet aydını”nın rolü ise çoğulculuğu reddeden “tekçi” bir siyaseti topluma benimsetmek ve yaymak olmuştur. “Cumhuriyet aydını”nın bu özelliği Batı’da sınıf mücadeleleri tarihi içinde “birey” olarak konumlanmış ve güçlü bir “muhâlif” birikimin sözcüsü olan entelektüel tipinden çok farklı bir tipi ortaya çıkarmıştır⁸⁹.

Dolayısıyla Cumhuriyet ve Osmanlı döneminde gerçekleştirilen modernleşme hareketi birbirlerinden farklılık arz etse de her iki dönemin ortak özelliği, modernleşmenin bürokrat/aydın kesimin öncülüğünde gerçekleştirilmesi ve halka benimsetilmeye çalışılmasıdır. Öyle ki Osmanlı/Türk toplumunun modernleşme sürecinde “aydın” merkezi bir konumda yer almış ve Batı’daki türdeşlerinden farklı misyonlar üstlenmiştir. Bunun temel nedeni ise Osmanlı/Türk aydını ile Batı aydınının farklı tarihsel ve toplumsal geleneklere sahip olmalarıdır. Dolayısıyla Osmanlı/Türk aydınının karakteristik özellikleri kendi tarihsel serüveni içinde açıklanmaya çalışılmalıdır. Zira Osmanlı/Türk aydınının en belirgin özelliklerinden biri iktidar ve merkezle olan yakın ilişkisidir⁹⁰. Söz konusu ilişki ise onun “muhâlif”liğinin ölçüsünü önemli ölçüde etkilemiş ve belirlemiştir. Çalışmanın devam eden kısmında, Osmanlı/Türk aydınının bu yönü Türkiye’nin modernleşme süreci bağlamında ele alınmıştır.

⁸⁸ Keyder, a.g.m., 1995, s. 155.

⁸⁹ Cengiz Çandar, “Türk Aydını ve Tarihle Barışmak”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 441.

⁹⁰ Ancak entelektüellerin, bürokratlardan, teknokratlardan ve dolayısıyla yöneticilerden ayrı bir yapıya mensup ve zihinsel özgürlükle karakterize edilen bir grup olduğu ve zihinsel özgürlüğün korunmasının, entelektüelin en temel niteliklerinden biri olduğu; bu nedenle de entelektüelin, merkezi iktidarla arasında bir mesafe bulunması gerektiği göz ardı edilmemelidir (Bilgin, a.g.m., s. 193).

Osmanlı Modernleşmesinin “Muhallif” Aydını

Osmanlı İmparatorluğu’nda modernleşmenin itici gücü temelde savaşçı bir toplumun, karşısındaki askeri rakiplerinin teknik üstünlüğünün bilincine varmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir⁹¹. Modernleşmeye bu şekilde yaklaşmak ise sorunu daraltarak ele almayı zorunlu kılmış, askeri alandaki teknik üstünlüğün ekonomik, politik ve kültürel nedenleri uzun süre Osmanlı düşüncesinde ele alınmamıştır. Batılılaşma amacı son tahlilde bir “taklit” olmamakla birlikte, böyle bir hedefin benimsenmesi, Batı⁹² ile aynı teknik düzeye yükselerek askeri üstünlüğü yeniden

⁹¹ Osmanlı’nın 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batı’ya yöneldiği görülmektedir. Bu yönelişin en önemli nedenlerinden biri ise yüzyılın hemen başındaki savaşların ardından imzalanan iki antlaşma ile (1699 Karlofça ve 1718 Pasorofça) Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki askeri üstünlüğünün kesin olarak sona ermesidir (Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 37-38). Diğer taraftan Lale Devri’nin (1718-1730) sonunu belirleyen 1730 tarihli Patrona Halil Ayaklanması, İstanbul’da daha önce meydana gelen Yeniçeri-Esnaf ayaklanmalarından farklı olarak en büyük kapıkulu ocağı ile merkez yönetimin aralarının kesinlikle açılmasına neden olmuştur. Yaşanan bu süreçte Osmanlı Avrupa için hem askeri hem de ekonomik bir rakip olmaktan çıkmıştır. Bu oluşum içinde Batı’nın Osmanlıya karşı önyargıları artık korku ve endişe gibi duygularla yönetilmekten uzaklaşırken; Osmanlı’da Batı’ya karşı bir gevşeme belirlemeye başlamış, Osmanlı insanı Batı’ya tepeden bakmayı bırakmıştır. 18. yüzyılın sonundan itibaren ise bu duygu, yerini aynı olgunun iki zıt tezahürü olan hayranlık ve nefrete bırakmış ve Osmanlı Batılılaşma sürecinde bu zıtlık sürekli görülmüştür. 18. yüzyılın sonunda Osmanlı’da Batı’ya yönelik olumlu bir havanın oluşmasında etki eden bir diğer önemli faktör, Avrupa içi çatışmalar veya kişisel nedenlerle bazı Avrupalıların Müslüman olmaları veya Osmanlı hizmetine girmeleridir. (İbrahim Müteferrika ve Baron de Tott gibi). Nitekim bu kişiler, Osmanlı’nın Batı’yı tanımaya katkı sağlamışlardır. Tüm bunların yanı sıra, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin içine düştüğü nakit sıkıntısı, Avrupa’dan ihraç edilen enflasyonun geleneksel tumar sisteminin bozulmasındaki etkisinin anlaşılabilmesi, sermaye birikiminin olmaması, yönetsel ve mali sistemin köhneliği gibi nedenler de, 18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı yönetiminin bakışlarının batıya yönelmesine neden olmuştur (Kılıçbay, a.g.m., 1985b, s. 148).

⁹² 18. yüzyıl başından sonra Türk çağdaşlaşma gelişimini, Avrupa’daki önemli değişimleri göz önünde tutmadan anlaşılamaz. Bu nedenle bu gelişmeler tekrar hatırlanmalıdır; 1718 tarihi, Avrupa ekonomik hayatında bir önceki yüzyıl boyunca süren sarsıntıların sona erdiği bir zamana rastladığı görülmektedir. Değerli metal akışının Avrupa’da meydana getirdiği büyük fiyat devrimi feodal ekonomiyi yıkınış olmakla birlikte kapitalist ekonominin gelişmesine engel olan toplumsal, siyasal, dinsel koşullar direnmekte idi. Avrupa’da 17. yüzyıldaki çalkalanmalar, bu koşulların yeni gelişmeleri tıkamakta olduğundan ileri geliyordu. Fakat, Osmanlı imparatorluğundan farklı olarak Batı ülkeleri güçlükleri yenmiş, 1720’den sonra yeni sanayi uygarlığının ilk aşamasına girmiştir. Batı’da böylece başlamış olan gelişmelerin Osmanlı ülkeleri üzerine etkileri, 18. yüzyılın geri kalan parçasında ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kendini

almak gibi belli bir iddialılığı da yansıtmıştır⁹³. Ancak önceleri askeri ve teknik araçların imparatorluğa getirilmesiyle başlayan süreç 2. Mahmut'la birlikte bazı idari kurumların, Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde ise bazı siyasal kurumların ve yasaların Batı Avrupa ülkelerinden Osmanlı'ya⁹⁴ aktarılmasıyla devam etmiştir⁹⁵.

Modernleşme yolunda atılan en önemli adım ise kuşkusuz Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesidir. Özü itibariyle tepeden inme bir hareket olmakla birlikte, Tanzimat Osmanlı toplumunda önemli değişikliklere neden olmuş ve Cumhuriyet'e devredilen Batılılaşma ideali esas olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır⁹⁶. Modernleşme projesinin ya da modernitenin gerektirdiği ekonomik ve siyasal ilişkilerin gerçekleştirilebilmesi için ise çok fazla sayıda eğitilmiş kişi gerekmiştir. Önce ülke dışına öğrenci gönderilmiş, daha sonra ülke içinde modern eğitim kurumları yaygınlaşmıştır. Böylece eğitim yoluyla modernite içinde gelişen bilgi, hukuk ve sanat anlayışlarının topluma girmesinin yolu açılmış⁹⁷ ve Osmanlı aydınını oluşturan koşullar oluşmaya başlamıştır. Ancak burada önemli olan nokta Batı entelektüelini üreten ve burjuvazi hareketi olan Aydınlanmanın tersine, tamamen pratik nedenlerden kaynaklanan Osmanlı modernleşmesinin bir yandan Batı'ya karşı direnebilmenin ve iç düzeni koruyabilmenin bir aracı olarak kurumsallaşması, bir yandan da bir yan ürün olarak Osmanlı aydınını yaratmış olmasıdır⁹⁸. Artık "geç" aydınlanan ülkenin "erken" aydınlananları bulunmaktadır. Erken aydınla-

göstercektir (Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, 1978, İstanbul, s. 43).

⁹³ Belge, a.g.m., 1985b, s. 260.

⁹⁴ Osmanlı döneminde yapılan modernleşmenin amacına, sınırlarına ve niteliğine genel olarak bakıldığında ise, özellikle kültürel alanda geleneksel kimliklerinin ve ahlaki değerlerin korumak istendiği, Batılılaşmanın maddi hayat ve teknolojiyle sınırlandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Modernleştiricilerin geleneksel kültürel değerlere sahip çıkarak Batılılaşmayı denemeleri ise, Osmanlılığın köküne karşı hala güven duymalarından kaynaklanmıştır. Bu değerlerin ise sadece "bizim" oldukları için değil, aynı zamanda "olumlu" oldukları için saklanmaları gerektiği düşünülmüştür. Böylece Osmanlı aydını, teknik ve ekonomik geriliğin bilincinde de olsa, Batı'ya karşı "manevi" bir üstünlük duymuştur. Ancak yüzyıl dönümünün politik olayları bu güven duygusunun temellerini ciddi bir biçimde sarsmıştır (Belge, a.g.m., 1985b, s. 260).

⁹⁵ Vatandaş, a.g.m., s. 120.

⁹⁶ Kılıçbay, a.g.m., 1985b, s. 150.

⁹⁷ İlhan Tekeli, "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, der. Uygur Kocabaşoğlu, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 23.

⁹⁸ Kılıçbay, a.g.m., 1985a, s. 57.

nanlar “modernitenin yayıcı aktörleri olma işlevi” gibi bir misyon yüklenmişlerdir⁹⁹. Tanzimat’la ortaya çıkan ve “modernitenin yayıcı aktörleri olma işlevi”ni üstlenen bu aydın tipi, medeniyet adını verdiği ve sürekli değişim içinde olan evrensel dünya düzeninde varlık göstermek istemiş, “medeniyet” belli bir gelişim safhası ve ulaşılması gereken bir ideal olarak değerlendirilmiştir. Medeniyete ulaşmanın en önemli yollarından biri “rasyonel” Osmanlı toplumu yaratmak olduğundan, öncelikle topluma modern bilim hakkında bilgi vermek ve onları yeni tip bilgiye aşina kılmak hedeflenmiştir. Topluma bilimsel bilginin önemini anlatmayı kendine görev edinen Tanzimat aydını, cehaletin zararları ile bilimin faydaları üzerinde durmuştur. Osmanlı aydını hem dini değerlere sahip hem de mantık sahibi bir toplum yaratmayı görev bilmiş, böylece toplumun modernleşme projesinin bir parçası olacağını ve Osmanlı’yı ileriye götüreceğini savunmuştur¹⁰⁰.

Aydınların en önemli özelliklerinden biri varlıklarını devlet içinde oluşturmuş olmalarıdır. Bu nedenle aydınların temel amaçları, devleti kurtarmak ve onun devamını sağlamak olmuştur. Bizzat devlet içindeki kurumlarda yetiştirilen ve öncelikle devlet memuru olan Osmanlı aydınının temel amaçlarından bir diğeri devletin çeşitli kademelerinde yer almak şeklinde karşımıza çıkar. Nitekim yeni yetişen aydınlar kalemme sınıfı ve bürokrasi gibi alanlarda istihdam edilmişlerdir¹⁰¹. Nihayetinde devletle uzlaşan aydınlar ortaya çıkmıştır.

Böylece Osmanlı aydınına ilişkin belirlenecek ilk özelliklerinden biri onun “kurumsal” özelliğidir. Bu noktada Batı aydını ile Osmanlı aydını arasında bir diğer farklılık ortaya çıkmıştır. Hatırlanacağı üzere, “modern aydın”ın Batı’daki ilk örnekleri varolan ideolojik otorite (Kilise) ile çelişmiş ve otoriteyle mücadele ederek kendi kimliklerini bulmuşlardır. Osmanlı aydınlarına bakıldığında ise onların otoriteyle böyle bir çelişkiye düşmediği, aksine, otoritenin isteğiyle “aydınlandıkları” görülmüştür. Bu kişiler, aydın olduktan sonra da devlet yapısı içinde yer almışlar, böylece bazı istisnalar haricinde “aydın” kimlikleri ile “bürokrat” kimlikleri bir arada var olmuştur¹⁰².

Osmanlı aydınlarının “kurumsallığının” (fonksiyonerliğinin) yanında diğer önemli özelliği “misyonerlik”tir. Fonksiyonerliği-

⁹⁹ Tekeli, a.g.m., 2004, s. 23.

¹⁰⁰ Berrak Burçak, “19. Yüzyıl Osmanlı Entelektüeli ve Bilimcilik”, *Doğu-Batı*, Sayı 35, Şubat, Mart, Nisan, 2006, s. 46-48.

¹⁰¹ Azman, a.g.m., s. 504.

¹⁰² Belge, a.g.m., 1983a, s. 124.

nin nedeni devlet için ve devlet içinde doğması iken, “misyoner” olmasının nedeni söyleminin dinsel olarak doğmasıdır. Nitekim Türk aydınının oluşum koşulları içinde kendine bir misyonerlik vechmetmesi ve bunu fonksiyon terimleri içinde algılaması, onun eylemini “kutsal” ve “dinsel” göstermesine neden olmuştur¹⁰³. Bu özellikleriyle kendini Devlet-i Aliyye’nin kuruluşunun bir parçası olarak da ortaya koyan Osmanlı aydınının tarihi, bir düşünce-eylem tarihi olmaktan ziyade, sadece bir eylem tarihi olarak belirmiştir. Nitekim Osmanlı aydını yerine geçtiği ulema veya benzemek istediği Batı entelektüeli gibi olmamış, Batı’da laisizm cereyanı içinde entelektüelin zıtlığı, asıl görevi toplumu bilgisi ile gütmek, ona “iyiyi”, doğruyu” ve “kendi çıkarını” göstermek olan *clerucusa* benzemek olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı aydını, devletin ideologu olarak ortaya çıkmış ve onun ananomliği içinde kendini belirlemiştir¹⁰⁴.

Osmanlı-Türk aydınının misyoner formasyonu ile tamamlanıcılık ilişkisi olan bir diğer önemli özelliği ise “kurtarıcılık”tır. Söz konusu özellik onun ortaya çıkışını belirleyen diğer bir kaynak unsurunu meydana getirmiştir. Öyle ki Osmanlı, Batı’daki siyasal - toplumsal süreçleri yaşamamış, Batı’nın üretim mülkiyetine göre şekillenen sınıflara benzer bir oluşum ve biçimleniş de Osmanlı’da gerçekleşmemiştir. Böylece sınıflar iktisada oranla değil siyasete oranla belirlenmiştir¹⁰⁵. Bu durumla bağlantılı olarak aydınlar, Osmanlı’nın sorunlarının kaynağını da politik alanda ve iktidar ekseninde değerlendirmişler, ekonomik açmazların da politik alanda çözüleceğini kabul etmişlerdir. Dolayısıyla birçok sorun “devlet” ve “iktidar” çerçevesinde ele alınmış, yenilik ise sadece “saltanatın” (iktidarın) bir sorunu olarak görülmüştür¹⁰⁶.

“Merkezi devlet” geleneği Batı’dan çok daha eski olan Osmanlı İmparatorluğu’nda, aydınlar devletle bu denli yakın olduğu için tanınan ya da tanınabilecek özerk alanlar da oldukça sınırlı kalmıştır. Öyle ki “memuriyetten kurtulmuş”, örneğin basında çalışan devletten nispeten özerk alanda çalışan aydınlar dahi, siyaset söz konusu olduğunda yönlerini “toplum”dan çok “devlet”e çevirmek durumunda kalmışlardır. Böyle bir ortamda ise siyaset büyük ölçüde “devlet işi” olarak, en azından devlet ve iktidarla ilgili bir iş olarak görülmüştür. Dolayısıyla “sivil” ente-

¹⁰³ Kılıçbay, a.g.m., 1995, s. 176.

¹⁰⁴ Kılıçbay, a.g.m., 1985a, s. 58.

¹⁰⁵ Kılıçbay, a.g.m., 1995, s. 177.

¹⁰⁶ Yıldız, a.g.m., s. 362.

lektüeller bile siyaset yapma yönünde bir davranış gösterdiklerinde, “resmî” alanın yörüngesinde kalmışlardır¹⁰⁷. Diğer bir deyişle 19. yüzyıl süresince Osmanlı aydınları öncelikle politikayla ilgilenmişler ve ondan etkilenmişlerdir. Ülkenin (siyasal) yönetim yapısı da bu duruma neden olmuş, karakteri itibarıyla politikleşme isteği olmayan aydınlar bile kendilerini politikanın içinde bulmuştur. Nedeni ise “aydın olma” eyleminin kendiliğinden politik olması ve toplumda devlet kurumları dışında faaliyet gösterilebilecek başka bir alanın bulunmaması şeklinde açıklanabilir. Dolayısıyla bu durum, devletle aydın arasında oldukça yakın ilişkilerin oluşmasına zemin hazırlamıştır¹⁰⁸.

19. yüzyılda ortaya çıkan ve modernleşen devletin önemli bir dayanağı olan “aydın”, Batı kültürünü öğrenmeye ve belli ölçülerde benimsemeye çalışmıştır. Fakat halktan oldukça kopuk olan aydın, kendisinden beklenen yükümlülükleri yeterli düzeyde yerine getirememiştir. Çünkü elit olma özelliği sınıfsal bir şekil almıştır. Öyle ki, gerçekleri, dünyayı ve kendi toplumunu çok iyi anladığını, analiz ettiğini savunan ve böyle bir inancı kendi grup kültürünün temeli yapanlar, hiçbir zaman halk arasından çıkacak kişilerin devleti yönetebilecek yeteneklere sahip olabileceğini kabul etmemiştir¹⁰⁹. Diğer taraftan aydınların Tanzimat’la, dolayısıyla modernleşmeyle ortaya çıkmaları, onların Batı’yı görmelerini, Batı ile temasta olmalarını ve bu da belirli imkânlar gerektirdiğinden yüksek bir sosyal bir statüye sahip olmalarını içermiştir. İmparatorluğun yaşadığı sarsıntıların, kayıpların ve yeni çözüm arayışlarının onları, filozof-yönetici prototipine yöneltmesi ise bu olguyla tutarlık taşımıştır¹¹⁰. Batı’ya duyulan hayranlık, Türk aydınının misyoner yanını güçlendirmiştir. Zira Batı’nın kendisine atfettiği başka ülkeleri “uygarlaştırma görevi”ni, Tanzimat aydını kendiliğinden ve büyük bir istekle üstlenmiştir. Bu nedenle, gelenekselliklerin taşıyıcısı olan halk kitlelerinde sarsıntıya neden olmuş ve aydın-halk çatışmasının ve zıtlaşmasının temelleri atılmıştır Halkı “kurtarma” görevini üstlenen Osmanlı aydını, halk için neyin iyi olacağını belirleme yetkisini de kendinde görmüş ve çoğu zaman “halk için halka rağmen” görü-

¹⁰⁷ Şükrü Arın, “Türk Aydınının Devlet Aşkı ve Aşkın Devlet Anlayışı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler Ve Zihniyetler*, Cilt 9, der. Tanıl Bora ve Murat Gültekin, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 106.

¹⁰⁸ Murat Belge, “Osmanlı’da ve Rusya’da Aydınlar”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 129.

¹⁰⁹ Kemal Karpat, “Aydınlar ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış”, *Doğu-Batı*, Sayı 35, Şubat-Mart-Nisan, 2006, s. 63.

¹¹⁰ Bilgin, a.g.m., s. 194.

şünü benimsemiştir. Bu çerçevede Osmanlı aydını, halkı vesayet ve himaye altında tutulması gereken bir kitle olarak görmüştür¹¹¹. Osmanlı aydını devlet içindeki kurumlarda ortaya çıktığı için çoğu zaman toplumla bütünleşme diye bir kaygısı da olmamıştır¹¹².

Kılıçbay¹¹³, Osmanlı ve Batı aydını arasındaki farklardan hareketle Osmanlı aydınının özelliklerini şu şekilde ortaya koymaktadır: (1) Batı aydını 18. yüzyıldan itibaren gelişen tarihi içinde onun sözcüsü ve ideologu olarak ortaya çıkmıştır. Bu çıkışından itibaren de mevcut iktidarla zıtlasma içinde olmuştur. Osmanlı münevveri ise herhangi bir sınıfın sözcüsü olmamış, devletin mitosu içinde bütünlükler peşinde koşmuştur. (2) Batı aydını devletin dışında oluşurken, Osmanlı aydını devletin içinde, devlet tarafından oluşturulmuş ve sonuna kadar da devletin içinde kalmıştır. (3) Batı aydınının temel işlevi düşünce ve çözüm üretmek olmuş, üyesi olduğu ideolojinin yönünde davranmıştır. Osmanlı aydını ise, düşünce üretmemiş ve bunları Batı'dan aktarmıştır. Osmanlı'nın toplum yapısı Batı'ninkinden farklı olduğu için bu düşünceler halkta da bir etki yaratmamıştır. (4) Batı aydını öğrenmeye eğilimli iken, Osmanlı münevveri öğretmeye yönelik olmuştur. (5) Batılı aydın halkıyla ters düşmemiş, ondan genellikle destek görmüştür. Osmanlı münevveri ise çoğu zaman halkla zıtlasmıştır. Diğer taraftan Osmanlı toplumunda aydın hareketi kimi zaman "gâvur işi" olarak gösterilebilmiş ve kitlelerin kendilerini daha başka konulmalarda inşa edebilme olanakları ortadan kaldırılmıştır. Osmanlı münevveri, halkın kendini kurtarmasına izin vermemiştir. (5) Dolayısıyla Osmanlı'da Batı tipinde bir entelektüel var olmamıştır.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle, Osmanlı aydınının öne çıkan özellikleri "bürokrat", "misyoner", "kurtarıcı" gibi misyonlarının bulunması ve devletin isteğiyle modernleşme ideali doğrultusunda ortaya çıkmış olması şeklinde ifade edilebilir. Ancak Osmanlı aydını devlet eliyle yetiştirilmesine ve istihdam edilmesine rağmen, edindiği bilgilerin sonucunda aydınla devlet arasında belirli mesafelerin oluşması da kaçınılmaz olmuştur. Nitekim hem Batılı olmayan hem de bir şekilde Batı düzeyine ulaşmaya çalışan diğer toplumlarda olduğu gibi, aydınların bilgilerini Batı'dan edinmeleri kendi ortamlarındaki duruma karşı görece daha "radikal" tavır alabilmelerine de zemin hazırlamıştır. Bu

¹¹¹ Kılıçbay, a.g.m., 1995, s. 177.

¹¹² Azman, a.g.m., s. 504.

¹¹³ Kılıçbay, a.g.m., 1985a, s. 60.

yapı içinde Batı ideal devlet olarak görülmüş, bulunulan nokta ile bu ideal arasındaki uzaklık ise radikalizmi teşvik etmiştir. Buna karşılık toplum içindeki düzeni ve uyumu sağlama işlevini yürütmek zorunda olan devlet, bu “radikalizme” aynı oranda uyum sağlayamamıştır. Böyle bir yapıda varılmak istenen noktanın genel nitelikleri konusunda çok fazla görüş ayrılığı olmasa da hedefe ulaşmak için izlenecek politikalar konusunda aydınlar, devletle kimi zaman anlaşmazlığa düşmüşlerdir¹¹⁴. Örneğin aydınlar Tanzimat döneminin ekonomik sorunlarının ve siyasal istikrarsızlıklarının reformların otoriter bir biçimde sürdürülmesine neden olduğunu ileri sürmüşler ve uygulanan politikayı doğru bulmamışlardır. Bunun yanı sıra aydınlar, Tanzimat paşalarının giderek sultanın şahsında özerkleşen Bab-ı Ali yasallığının pekiştirilmesiyle oluşacak aydın diktatörlüğünü (kameralizmi)¹¹⁵ savunmalarına karşı çıkmışlardır. Böyle bir ortam ise, bu duruma karşı tepki olarak adlandırabilecek Yeni Osmanlılar hareketinin doğmasında etkili olmuştur¹¹⁶.

Esas itibarıyla edebi bir hareket olarak doğan, ancak daha sonra siyasi bir harekete dönüşen Yeni Osmanlılar, siyasal muhalefetin içinde yer almışlar ve kimi zaman çağdaş muhalifleri gibi sistem dışında kalarak çeşitli faaliyetler yürütmüşlerdir¹¹⁷. Örneğin merkezin kitleye tanıdığı hakların “garantisiz”, padişah iktidarının ise sınırsız bir hareket olduğunu ileri sürmüşlerdir. Aşağıdan yukarıya olan hareketin başlıca mücadelesi, mutlak iktidarın sınırlandırılmasına yönelik olmuştur. Bunun yanı sıra yine ilk olarak bu grup vatan, millet, ittifak-ı anasır, ümmet, hürriyet, müsavat, meşrutiyet, birey hakları ilkeleri ve kurumlarını

¹¹⁴ Belge, a.g.m., 1983a, s. 124.

¹¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu’na Batılı anlamda bir siyasal düşüncenin girmesi, Batıda fizyokratlar olarak bilinen kamu idaresi kuramcılarının uzantısı sayılan ‘kameralizm’ yoluyla olmuştur. Kameralizm, Batıda aydın despotizmi adı verilen siyasal görüşün siyasal teorisini oluşturmuştur. Aydın despotizminin istediği yapılanma biçimi, merkezden idare edilen ve bütün birimlerin birbirine eş olduğu bir devlettir. Bu amaç son kertede Fransız İhtilali’yle gerçekleştirildiği söylenebilir. Kameralizm, aydın despotizminin kuram haline getirilmiş düşüncesi idi. Kameralistlere göre güçlü bir devletin problemsiz bir orta sınıfa dayanması gerekiyordu. Devletin görevi bu çerçevede tebaaya eğitimi, ticareti kolaylaştırmak, onları koruyarak birer “üretici” haline getirmek; elde edilen vergilerden yeni tipte bir orduyu, bürokrasiyi ve genel olarak devlet kurumlarını güçlendirmekti. Osmanlı İmparatorluğu’nun bu yapıyı örnek aldığı söylenebilir (Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 84).

¹¹⁶ Yıldız, a.g.m., s. 364.

¹¹⁷ İlber Ortaylı, “Batılılaşma Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 134.

(şura-ı ümmet gibi)¹¹⁸ savunmuşlardır¹¹⁹.

Muhâlif kimlikleriyle ön plana çıkan ve Tanzimat Dönemi'nin birinci kuşağından farklılaşmış olan bu hareketin asıl hedefi ise Tanzimat'ın amaçlarını geliştiren "ikinci kuşak" Tanzimatçıları olmuştur. Onların hareketinin temel öğelerinden biri "Tanzimat ikinci kuşak devlet adamlarının Batı'ya fazla tavizkâr politikası ve Osmanlıların Batı karşısında manen küçülmeleri" idi¹²⁰. Girişimleri "padişahlığı" kaldırmak yönünde olmayan¹²¹ Yeni Osmanlılar için bir diğer sorun da saray ve devletin iktidarını sınırlandıracak toplumsal meşruiyet odaklarını yaratmak olmuştur. Ancak bu çaba da temelinde, Tanzimat'ın başlattığı ve geleneksel iktidar sistemine karşı meşrutiyetçi bürokrasinin yükselişinin uzantısından kopuk değildi. Örneğin bu hareketin Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi öncüleri en keskin ihtilalci oldukları zaman bile devlet memuru olmuşlar, hatta sürgünde iken bile devlet desteği görmüşlerdir. Öyle ki bu harekette devletin eski gücünü yeniden kurmaya çalışan sarayın ağırlığı önemli bir yer teşkil etmiştir¹²². Dolayısıyla Batı'nın eğitim ve kültür hayatı tanıyan Yeni Osmanlılar, zaman zaman devletle, daha doğrusu devleti kötü yönettiği varsayılan kadrolarla çelişkili görünseler bile çoğunlukla devlete bağlı kalmışlardır. Temel nedeni ise Yeni

¹¹⁸ Bu bağlamda Osmanlı/Türk aydın geleneğinin oluşmasında hürriyet mücadelesinin önemli bir yeri olmuştur. Zira bu geleneğin çıkış noktasını hürriyet adına yapılan mücadeleler oluşturmuştur. Ancak bu mücadelede sivil kadro ile askeri kadro arasında önemli farklar da görülmüştür. Nitekim İkinci Meşrutiyet'e gidilen süreçte bilgi ve tecrübesini askeri okullarda edinenlerden daha önemli ve öncelikli olanlar, sivil kadronun yetiştirdiği aydınlardır. Servet-i Fünûn etrafında isim ve ün kazanan yazarların yanında, Mülkiye'de, Hukuk'ta, Tıbbiye'de okumuş, meslek sahibi Osmanlı aydınları, "aydınlanma çağı"nın oluşumunu da çok büyük katkıda bulunmuşlardır (Yılmaz Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 113).

¹¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, "Batılılaşmada Temel Yaklaşımlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 238.

¹²⁰ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. Mehmet O. Alkan, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 47.

¹²¹ Yeni Osmanlılar için "iktidar alanı" (yönetim) padişah değil, devletin üst kuruluşlarıydı. Nitekim Yeni Osmanlılar önceleri padişaha başvurarak meşrutiyete geçişi sağlamaya çalışmışlardır. Onlar için Meşrutiyet yönetiminin anlamı gerek milliyetçi gerekse dinsel anlamda ayrı unsurları bir araya getiren Osmanlı siyasal birliği anlamındaydı. Ancak Bu hareketin "hürriyet" söylemi biçimseldi ve köklü bir dönüşümü içermemekteydi. "Halkçılık" ise esnaf ve tüccarın çıkarlarını savunmak ve onlara dayanmak şeklinde tezahür etmekteydi (Yıldız, a.g.m., s. 364).

¹²² Yıldız, a.g.m., 365.

Osmanlıların hedeflerinin öncelikle “devleti kurtarmak” olmasıdır¹²³. Dolayısıyla bu durumun onların muhalefetlerinin sınırını ve ölçüsünü belirlediğini ve “muhالیf” entelektüelin temel özelliklerini tam olarak taşıyamadıklarını ifade etmek mümkündür.

Nitekim devletle yakın ilişkileri olan ya da devletle bağı koparamayan, Avrupa’da uzun yıllar bulunan Jön Türkler de Avrupa’da gerçekleşen önemli toplumsal hareketlere ve muhalefet akımlarına da hiçbir şekilde önem vermemişlerdir. Örneğin dönemin önemli muhالیf aydınları (Ziya Paşa gibi) yakın çevrelerinde gerçekleşen Paris Komünü gibi olayları, postanın gecikmesi dışında dikkate almamışlar; Batı ülkelerinde, bu ülkelerin bilinen düzenine muhالیf olan akımlara ilgi göstermemişlerdir. Diğer taraftan Osmanlı devleti içinde meydana gelen, iktidar kavgasına uymayan toplumsal hareketleri de göz ardı etmişlerdir. Dolayısıyla 19. yüzyıl Osmanlı aydınları, genel olarak kendilerini yetiştiren devletin mantığının dışına çıkmamışlardır. Hatta daha radikal tavır alan ve birtakım iktidar sürüşmelere giren aydınlar bile bu mantığın sınırlarını zorlamamışlardır¹²⁴. Nitekim bu dönemde, çeşitli muhالیf örgütlenmeler içinde bulunan Jön Türkler arasında çeşitli farklılıklar olmasına rağmen, özellikle özgürlükçü akımın¹²⁵ tipik özelliği, yönetenler sınıfından yani askeri ya da mülki bürokrasiden gelmiş olmalarıdır¹²⁶. Bu noktada da “Jön Türk”lük iktidar ve muhalefet arasında kopmadan çok yakınlığı ifade etmiştir¹²⁷.

Dolayısıyla devlet hizmetini bir bütün, kendilerini de devletle özdeş gören Osmanlı aydını, kendi muhalefetini devlet içinde ve devlet için türeterek gerçekleştirmiştir. Böylece Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler diye bilinen aydın tipi, devletin türettiği bir başka “fonksiyonel” aydın tipi olarak tanımlanabilir. Nitekim onlar kendilerini devletle özdeş gördüklerinden, karşı çıkma hakkının kendilerinde olduğuna inanan bir ruh halini daima korumuşlardır. Batı düşüncesine, Batılı hayat tarzına özgü “birey”in olmadığı ve oluşmadığı bir toplumda böyle bir sonuç yadırganmamalıdır. Öyle ki Osmanlı aydınları, bütün görevleri sırasında,

¹²³ Ertuğrul Günay, “Aydınlar, Devlet ve Demokrasi”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 509.

¹²⁴ Belge, a.g.m., 1983a, s. 124.

¹²⁵ Birinci ve İkinci Meşrutiyet’in özgürlükçü aydınları, bir taraftan her türlü düşünce özgürlüğünü isterken bir taraftan da bunları da sanıldığı ölçüde ortaya koyamayan bir hareketin üyeleri olmuşlardır (Karakoyunlu, a.g.m., s. 111).

¹²⁶ Sina Akşin, “Jön Türkler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, III. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 841.

¹²⁷ Yıldız, a.g.m., s. 366.

görevlerinden uzaklaştırıldıkları durumlarda bile “devlet”le olan ilişkilerini koparmamışlardır¹²⁸.

Otoriteden bağımsızlaşamamış Osmanlı aydınlarının, bir diğer önemli özelliği de “iktidar” talepleridir. Nitekim modernleşme sürecinin ürünü olan aydın, hem “sorunların halledildiği”, “sorunsuz” bir takım ülkelerin modelini kendi ülkesine taşımayı hem de yönetim mevkilerini ele geçirmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede Osmanlı aydınları araştırmaktan, üretmekten, yaratmaktan ve yenilikten ziyade aktarmak, dışarıdan nakletmek, peşin - hazır çözümlere sarılmak, eleştirmek, kumanda etmek eğilimi taşımışlar; gözlem ve deney yerine analogi ve çıkarsama yapmışlardır. Bu durum da aydınları “memurlaşma”ya ve/veya “ajanlaşma”ya götürmüştür. Yöneticiler ise aydınların memurlaşmasına şartlanmış ve aydınların kendilerinin sözcülüğünü yapmalarını, eylemlerini meşrulaştırmalarını beklemişler, bunu yapmayanları suçlamışlardır. Böylece Osmanlı aydınının muhalifliği ancak, iktidarın “lütfuna mahzar” olamadığında ortaya çıkmıştır¹²⁹.

Dolayısıyla Cumhuriyet’e kadar gelen süreçte Osmanlı aydını, iktidar sorununu karşı bir mücadele şekli olarak ele alan, iktidarda olmaya ve iktidarda kalmak için de herhangi bir dayanak aramayan “muhalif” aydının aksine, iktidarda doğmuş ve iktidarda kalmak için dayanak aramıştır. Bu arayışlar ise müttelik aranmasına yol açmış, her ittifak da ödün ile sonuçlanmıştır. Böylece ittifak arayışları Osmanlı aydınının gelişmesini önlemiş ve kütleleşmesine neden olmuştur. Mücadelelerinin yoğunlaştığı alan ise iktidar ve devletin geleceği sorunu olmuştur. İktidar/kurucu misyonu da Osmanlı aydınının eleştirel gücünün gelişmesini önlemiş, onu devletin memuru haline getirmiş ve toplumun üstünde “ayrıcılık” konumunu pekiştirmiştir. Öncülük görevi ise onu iktidar içinde olmaya zorlamıştır. Dolayısıyla Türk aydınının doğumunda muhalefet içindeyken bile devlet memuru olması, ideolojik ve siyasal alanda otoriteden kopuk, muhalif hareketlerin bağımsız gelişmesini engellemiştir. Öyle ki memur muhalifler, muhalif hareketleri yönlendirir olmuştur¹³⁰. Böylece Osmanlı’nın son döneminden Cumhuriyet’in ilk dönemine kadar yönetici, bürokrat, meslek sahibi “aydın” kültür ve politika hayatında başat, ancak ara bir tip olmuştur. Nitekim bu aydınlar yöneticinin, bürokratin, meslek sahibinin tavrı arasında

¹²⁸ İsmet Özel, “Tanzimatın Getirdiği ‘Aydın’”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 62-63.

¹²⁹ Bilgin, a.g.m., s. 194.

¹³⁰ Yıldız, a.g.m., s. 366.

sıkışık kalmıştır. Diğer taraftan otoriteye karşı muhalefet söz konusu olmadığından ve muhalefet ancak hükümetteki kadrolara karşı yapılabildiğinden, o muhalefetteyken daha iyi bir toplum projesi üzerine düşünmüştür. Dolayısıyla Osmanlı aydını, kimi zaman Aydınlanmacı entelektüele özgü değişimci hatta devrimci bir tavır sergilerken, iktidara geldiğinde yönetimin ve bürokrasinin çarkları arasında, çoğu zaman farkına varamadığı bir “muha-fazakâr politikacı” ve devlet memuru gibi hareket etmiştir¹³¹. Diğer bir ifadeyle geleneksel yapıyı sürdürmek isteyen devlet ile aydınlar arasında uyumsuzluklar/ anlaşmazlıklar olsa da aydınlar devlet eliyle yetiştirilmiş ve istihdam edilmiştir. Bu da onların muhalifliğinin sınırlarını belirlemiştir. Nitekim “bürokrat münevver”, “sultanın kulu” olduğu ve “her türlü toplumsal örgütlenmelerden kopuk olduğu için” yönetici kesminin mantığının dışına çok fazla çıkamamıştır¹³².

Cumhuriyet Döneminde Devlet-İktidar Bağlamında “Muhali” Aydın Görünümleri

Cumhuriyet döneminde topyekûn modernleşme modeli tercih edilmiş ve modernleşme toplumsal değişimin vazgeçilmez şartı olarak sunulmuştur. Bu dönem modernleşmesinde, Tanzimat’ın modernleşmesinden farklı olarak var olan düzenin reformlarla devam ettirilmesi hedeflenmemiş, tamamıyla yeni bir devlet ve toplum düzeni gerçekleştirilmek istenmiştir¹³³. Nitekim gerçekleştirilecek modernleşme projesi “ilerleme” ideolojisine dayanmış ve devletin bekasının bu yolla sağlanacağı görüşü benimsenmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet ve Osmanlı modernleşmesi bu anlamda farklılık arz etmiştir.

Cumhuriyet ve Osmanlı modernleşmesi belli noktalarda farklılaşsa da her iki dönemin ortak özelliklerinden biri aydınların sürecin önemli bir parçası olmalarıdır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılma sürecindeki “aydınlar”ın nitelikleri ile Cumhuriyet’in kurulmasına öncülük eden “aydınlar” arasında çok büyük farklar bulunmamaktadır. Şöyle ki Abdülhamid döneminde yetişen ve son Osmanlı paşaları olan kişiler Cumhuriyeti kurmuşlar; onlar İttihat ve Terakki’nin ilkelerinden, yönetiminden ve politikalarından etkilenmişlerdir. Dolayısıyla bu anlamda iki dönem arasında bir çatışmadan ziyade, bazı alanlarda

¹³¹ Özlem, a.g.m., s. 209.

¹³² Yıldız, a.g.m., s. 364.

¹³³ Vatandaş, a.g.m., s. 116 -119.

sürekliliğin varlığından söz edilebilmek mümkündür¹³⁴. Başka bir ifadeyle “aydın” a yüklenen toplumsal -siyasal rol ve görev dikkate alındığında, Cumhuriyet döneminde devlet adına çalışmakla yükümlü “aydın” çevrelerden beklenenin, Osmanlı döneminde “aydın” dan beklenenden çok farklı olmadığı¹³⁵ görülmektedir¹³⁶.

Şöyle ki Cumhuriyet döneminde de devlet, modernleşmenin zorlu dönüşümlerini yerine getirme işlevini yüklenmiş; toplumu dönüştürmenin yöntemi yukarıdan aşağıya doğru olmuştur. Bu noktada Cumhuriyet Türkiye’sini inşa eden fiili güç, Osmanlı’da olduğu gibi, seçkin karakterini taşımaya devam eden “aydınlar” ı, toplumu Batılı yönde dönüştürmenin bir aracı/aygıtı olarak görmüştür. Böyle bir ortamda ise Cumhuriyet aydınının, Osmanlı aydınıyla paralellik gösteren özelliklerinden biri “bürokratik” niteliği olmuştur¹³⁷.

Osmanlı/Türk aydınının söz konusu özelliğiyle bağlantılı olarak her iki dönemde benzerlik gösteren bir diğer yönü, toplumun bir “nesne” olarak kavranması, bu nesnenin “akıl gereklilikleri” ne göre aydınlatılarak biçimlendirilmesi sürecinde de ön plana çıkanın “devlet akli” olmasıdır. “Devlet akli” ne pahasına olursa olsun “düzenin” korunmasını amaçlayan ve bu amaç için her şeyi araçsallaştıran bir sevk ve idarenin belirlemesiyle oluşmuştur. Nitekim Osmanlı’dan beri bürokratla entelektüelin varlıksal olarak iç içe yaşamasını mümkün kılan da bu akıldır. Dolayısıyla Osmanlı’da olduğu gibi, Cumhuriyet Dönemi’nde de “siyasal irade”, “siyasal akıl” önünde gitmiştir¹³⁸. Bu bağlamda Türk aydını için devlet günlük yaşamdan, hatta günlük siyasal süreçten oldukça soyutlanmış, gizli açık bir dokunulmazlık ve giderek “kutsallık” yüklenen bir anlam içermiştir. Bu kutsamanın temelinde yatan nedenlerden biri aydının kendisini devlete

¹³⁴ Yıldız, a.g.m., s. 367.

¹³⁵ Bununla birlikte Cumhuriyet bürokrasi, tamamıyla Osmanlı bürokrasinin devamı da değildir. Çünkü Cumhuriyet bürokrasi Osmanlı düzeninden çok farklı bir sınıfsal nitelik göstermektedir. Şöyle ki artık burjuvazi siyasal bir güç haline geldiğinden; bürokrat aydının Cumhuriyet’in ilk dönemlerindeki “yönetici”liği, Osmanlı geleneğinin devamı olarak değerlendirilemez. Ancak burjuvazinin güçsüzlüğü sermaye biriminin sağlanması açısından devleti, dolayısıyla devlet bürokrasini ve lideri ön plana çıkarmıştır. Söz konusu durum ise burjuvazinin devlete sığınma gereksiniminden kaynaklanmıştır. Bu nedenle sınıfsal yapısıyla Cumhuriyet dönemi, Osmanlı düzeninden bir kopmaya işaret etmekle birlikte, bu kopuş tamamıyla gerçekleşmemiştir (Yıldız, a.g.m., s. 367).

¹³⁶ Gülalap, a.g.m., s. 216.

¹³⁷ Belge, a.g.m., 1983a, s. 126.

¹³⁸ Arın, a.g.m., s. 119- 120.

bir biçimde borçlu hissetmesidir. Aydınlar otoriteyle çelişmek durumunda bile kendi ‘ayrıcalıklı’ konumlarını, otoriteyi elinde tutanların isteğiyle sağlamış olduklarının ‘bilincinde’ olmuşlardır¹³⁹. Nitekim Türkiye aydınlarının eğitiminde, formasyonunda ve hayat pratiklerinde de bürokratik aygıt geleneksel olarak belirleyici olmuştur. Bu nedenle bu aygıtın değiştirmek istediği geleneksel yapıya, geleneksel ideolojiye vb. karşı radikal tavır alan Türk aydınları, aygıtın kendisine ve ürettiği ideolojiye karşı radikal ve eleştirel tavır almamışlardır. Dolayısıyla Türkiye’de aydınların ürettiği kültür de resmi bürokratik kalıpların çok fazla dışına çıkamamıştır¹⁴⁰.

Diğer bir deyişle Osmanlı’da başlayıp Cumhuriyet döneminde devam eden süreçte “aydın” olarak tabir edilen kesimin, esasen otoriteye ve/veya resmi ideolojiye yakın olan ve onlara hizmet eden kimseleri ifade ettiği görülmektedir. Buna göre “aydın” kavramı “entelektüel” kavramından farklı bir şeyi, hatta onun tersini, yani bağımsız düşünce sahibi insanı değil, bir tür devlet memurunu ifade etmiştir¹⁴¹. Böylece kendini devlet seçkini olarak tanımlayan Türk aydını, otoritenin politikalarına uymayan dünya görüşlerine de pek önem vermemiş ve bunları hayata geçirmeyi de düşünmemiştir. Amacı ise devlete düzen vermekle sınırlı kalmıştır. Öyle ki toplum aydını “kurucu”, “kurtarıcı”, “yönetici” ve “koruyucu” misyonlarla değerlendirirken, Türk aydını bu misyonu aşmak yerine, kendine yüklenen misyonlar doğrultusunda hareket etmiştir. Bu durum onun kütleleşmesine ve teorik bilgisinin sığlaşmasına neden olmuştur¹⁴².

Dolayısıyla Osmanlı’da olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de devletin asil ve yedek kadroları olan aydınların en keskin muhalefeti dahi siyasal otoritenin “ayrıcalıklı” konumunu çoğu zaman sorgulayamamıştır. Bununla birlikte Keyder’e göre¹⁴³, Osmanlı döneminde devlet dışında, modernleşmeyi taşıyabilecek toplumsal gruplar oluşmuşken, Cumhuriyet döneminde devletin ve ulusun konumunu bireyin hak ve özgürlükleri açısından sorgulayanlar oldukça az sayıdadır. Hâlbuki bireysel özerkliği, hak ve özgürlükleri savunması beklenen bir diğer grup da yeni gelişen, İmparatorluğun gayri -Müslim burjuvazisinin yerini alan, yerli burjuvazi olabilirdi. Ancak burjuvazi de devlete çok yakın-

¹³⁹ Günay, a.g.m., s. 511.

¹⁴⁰ Belge, 1983a, s. 128.

¹⁴¹ Gülalp, a.g.m., s. 216.

¹⁴² Yıldız, a.g.m., s. 375.

¹⁴³ Keyder, a.g.m., 1995, s. 154.

dan bağı ve mecbur olduğundan “suskun”, “sinmiş” ve “korkak” bir tavır içinde olmuştur. Otoritenin seslerini bastırdığı gruplar ise herkese açık bireysel haklar yerine kendi devlet projelerinin seslendirilme özgürlüğünü savunmuşlardır. Öyle ki, mücadele değişik dünya görüşleri arasında değil, birbirine rakip devletçi gruplar arasında gerçekleşmiştir.

Böylece devleti, içinde ortaya çıktığı tarihsel sürecin izlerini taşıyan bir “olgu” ya da “kurum” olarak algılamayan, içinde yaşadığı toplumun “ideolojik yanılması”nı, hemen hemen aynen benimseyip paylaşan Türk aydını, aydın olmanın en temel vasfı olan eleştirel ve sorgulayıcı bakış açısını büyük oranda sahiple nememiş ve böyle bir bakış ortaya koyabilecek özerk bir konuma yerleşememiştir. Diğer bir deyişle, Türk aydını özelde devlet ile iktidar, genelde siyaset ile kendisi arasında eleştiri ve sorgulamayı sağlayabilecek bir mesafe bırakmamıştır. Bu nedenle de kendi varlık koşullarını da aşındırmış¹⁴⁴, bu durum da onu muhalif konumundan uzaklaştırmıştır.

Türk aydınını muhalif konumundan uzaklaştıran bir diğer neden de aydının kimi zaman otorite karşısındaki “çaresizliği” kimi zaman ise erki ele geçirme dürtüsü ve uzlaşma kaygısı olmuştur. Diğer taraftan bazen muhalif olmak, aydın olarak bağımsız düşünmenin ötesinde özgün ve olumsuz bir kimlik gibi sunulduğu ve “doğrucu” değil, “aykırı” bir tavır olarak kabul edildiği için bu türlü bir tavır gösterenlerin de sayısı oldukça az olmuştur. Muhâlif olmak yerine otoriteyle, güçle, kurulu düzenle ve iktidarda bulunanlarla anlaşmak aydın kimliğini zedeleyen bir kişilik kayması olarak değil, topluma, devlete, millete hizmetin doğal ve gerekli bir sonucu olarak gösterilmiştir. Bu kişilik kaymasının temelinde ise hem Batıcı hem de gelenekselci aydınların ‘devlet’i aynı ölçüde kendilerine yakın ve vazgeçilmez olarak görmelerinin yattığı ifade edilebilir. Bir diğer neden de farklı kesimlerden gelen Türk aydınlarının, gerçekte benzer bir sınıfsal kümeden, klasik bir deyişle ‘eski tarihsel iktidar bloku’ içinden gelmeleridir¹⁴⁵. Osmanlı aydını ve Cumhuriyet dönemi aydınının ortak özelliklerinden bir diğeri de aydının Batı’nın bilimini, ışığını getirerek devleti ve toplumu geri kalmışlıktan kurtarmak gibi belirlenmiş görevlerinin her iki dönemde de var olmasıdır¹⁴⁶.

Bununla birlikte aydının halk karşısındaki tutumunda, Cumhuriyet döneminde bazı değişiklikler olmuştur. Nedeni, Batılı-

¹⁴⁴ Arğın, a.g.m., s.86.

¹⁴⁵ Günay, a.g.m., s. 511.

¹⁴⁶ Demiralp, a.g.m., s. 131.

laşmayı savunan kesimin, toplumun kurtuluşunu ve sorunların çözümünü toplumu tamamen Batılılaştırmakta görmesidir. Böylece Batılılaşma siyasetine toplum da dahil edilmek istenmiştir. Osmanlı aydınının devletin nasıl kurtarılacağına ilişkin çözüm arayışlarına karşılık, Cumhuriyet aydını toplumun nasıl Batılı olacağı hususunda yol gösterici olmuştur. Öncelikle, “muallimler” halka uygarlık götürülmesi görevini üstlenmişlerdir¹⁴⁷. Nitekim köy öğretmenliği yeni Cumhuriyet devleti bakımından büyük bir önem taşımıştır. Nedeni ise rejimin yerleşmesinin, Osmanlı’dan kalma geleneksel ideolojinin değişmesine bağlı olmasıdır. Böylece köy öğretmeni, yeni Cumhuriyetçi anlayışı köyde temsil edecek kişidir. Ancak bu durumun bir sonucu olarak köy öğretmeni daha ilk anlarından itibaren yalnızca eğitimin değil, politik alanın içinde yer almıştır¹⁴⁸. Dolayısıyla Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda ve daha sonraki yıllarda Köy Enstitüleri’nde ortaya çıkan bu “muallimler” misyoner aydın tipiyle sembolleşmiş ve esas itibarıyla öğretmen-aydın tipini öne çıkarmıştır. Burada aydınının tavrı diğerlerinin bilmediği “Hakikat’e sahip ve bunu diğerlerine bildirmekle görevli bir rahibin tavrından çok farklı olmamıştır. Nitekim misyoner - aydın herkes için geçerli ve hayata geçirilmesi zorunlu bir toplum modeliyle hareket etmiştir¹⁴⁹.

“Öğretmen-aydın” örneğinden de anlaşılacağı üzere, Türk aydınının siyasetle entelektüel düzeyde ilişki kurmasının önündeki en büyük engel, onun hem bir devlet memuru olması hem de bir anlamda siyaseti meslek edinmesi ve büyük ölçüde bunun sınırları içinde hareket etmesi olmuştur¹⁵⁰. Böylece tıpkı Osmanlı aydını gibi, Cumhuriyet aydınının bir kez daha politikaya yakından ilgisi, devletle yakın ilişkileri ve aydının düşünce hayatında devletin çok büyük etkileri olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır¹⁵¹. Diğer bir deyişle Osmanlı/Türk aydını hiçbir zaman devletle açık bir çatışmaya girmemiş, aksine çoğu zaman devletin içinde en azından yanında yer almıştır¹⁵². Böyle bir ortamda aydın, çevreden çok merkezde yer almış, “eleştirel” ve “muhallif” tavrının sınırını Türk aydınının şimdiye kadar anlatılan özellikleri belirlemiştir.

¹⁴⁷ Azman, a.g.m., s. 505.

¹⁴⁸ Belge, a.g.m., 1983a, s. 126.

¹⁴⁹ Bilgin, a.g.m., s. 195.

¹⁵⁰ Arğın, a.g.m., s. 86.

¹⁵¹ Özel, a.g.m., s. 63.

¹⁵² Arğın, a.g.m., s. 87.

Bununla birlikte aydınlar ve devlet arasındaki ilişkilerin tamamıyla uyumlu ve sorunsuz olduğu da ileri sürülemez. Hatta kimi zaman Osmanlı-Türk aydınının devletle olan ilişkileri son derece çalkantılı olmuştur¹⁵³. Bu çalkantıların etkisiyle de Türk aydınının sosyal pozisyonunun zamanla değişmeye başladığı görülmüştür. Nitekim daha önceleri toplumun seçilmiş sınıflarından olan entelektüel, zamanla değişken ve seçkin olmayan gruplara, özellikle sosyal hiyerarşinin tepedeki azınlık merkezinden, kitle kültürünün ortasındaki eksantrik periferiye kayma özelliği gösterme eğilimindedir¹⁵⁴. Türkiye'nin yaşadığı modernleşme sürecinin de etkisiyle, aydınların şimdiye kadar anlatılan özelliklerinde bazı değişimler yaşanmıştır. Öyle ki Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan gelişmeler yeni yapılaşmalara neden olmuştur. Bu gelişmelerden aydınlar da etkilenmiş ve aydınların bazı karakteristik özelliklerinde değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Tek parti döneminin sonlarına doğru, bu rejime muhalif, daha ademi merkezîyetçi, bazı bakımlardan daha geleneksel, ancak bazı bakımlardan da ekonomi gibi konularda daha atılımcı yerel aydınlarda sayı olarak artış gözlenmiştir¹⁵⁵.

Böylece Tek parti döneminde Türk aydınının “misyoner”, “bürokrat”, “kurucu”, “kurtarıcı” ve “öğretmen” gibi özellikleri ağırlıklı olarak devam etmekle birlikte, 1940'lı yıllara gelindiğinde sınırlı da olsa bu özelliklerde bazı değişiklikler gözlenmeye başlamıştır. Bu yıllarda Türk aydının ve entelektüel yaşamın şekillenmesinde dünyadaki gelişmeler oldukça etkili olmuştur. Nitekim “savaş”, “faşizm”, ve “demokrasi” gibi unsurları barındıran bu dönem, Türk aydını bakımından yeni özelliklere işaret etmiştir. Savaş koşulları entelektüel yaşamı daha da sınırlamasına ve Türk aydını dış dinamiklere göre hareket etmesine rağmen, savaş sonrasında onun demokrasi beklentileri artmıştır¹⁵⁶. Böylece Türk aydınının şimdiye kadar anlatılan özelliklerinde bazı değişiklikler olmuş, aydınların “muhalif” duruşlarında bu gelişmelere koşut olarak sınırlı da olsa yeni yapılaşmalar dikkati çekmiştir¹⁵⁷.

¹⁵³ Argın, a.g.m., s. 87.

¹⁵⁴ Lorosdağı & Ince, a.g.m., s. 65.

¹⁵⁵ Belge, a.g.m., 1983a, s. 126.

¹⁵⁶ Yıldız, a.g.m., s. 375.

¹⁵⁷ Örneğin bu yıllarda dergiler çoğalmış, *İnsan*, *Yeni Adam*, *Yurt ve Dünya* ve *Markopaşa* gibi dergiler yayın hayatına başlamıştır. Bunlardan bir mizah dergisi olan “Markopaşa”, mücadeleci Türk aydın tarihinde önemli bir aşamayı ifade edecek şekilde, iktidara karşı eleştirilerin yoğunlaştığı bir dergi olması açısından dikkati çekmiştir (Yıldız, a.g.m., s. 371).

Çok Partili Hayata Geçişten Günümüze Türk Aydınının “Muhafif” Kimliğindeki Dönüşüm

Türkiye’de Batılılaşmayı temel amaç olarak benimsemiş Cumhuriyet rejiminin en önemli sosyal olaylarından biri kuşkusuz 1946’da yılında muhalefet partisinin kurularak çok partili sisteme geçilmiş olmasıdır¹⁵⁸. Çok partili hayata geçiş, Türk aydınının genel görünümünü de etkilemiş, bu süreçte geleneksel misyoner ve memur “münevver” veya “aydın” tipine alternatif olarak, geçimini devletten karşılamayan, devlet desteğindeki ideolojiye karşı çıkan, göreceli olarak bağımsız bir aydın tipi ortaya

¹⁵⁸ Türkiye’de çok partili hayata geçişi gerekli kılan unsurlara bakıldığında, bunlar şu şekilde özetlenebilir (Cem Eroğul, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 2003, s. 113-114):

Öncelikli olarak, halkın duyduğu hoşnutsuzluğu, demokratik yollara yönlendirerek, olası patlamaları önleme kaygısı ön plana çıkmaktadır. Şöyle ki, Türkiye savaşa girmemiş olmakla birlikte, İkinci Dünya Savaşı boyuncuya büyük bir orduyu seferber olarak tutmuş, bu ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için özellikle halkın %80’inini oluşturan köylülerden büyük bir özveri istemiştir. Diğer taraftan savaş süresince artan fiyatlar halkın her kesiminin büyük sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Bunlara ek olarak, Cumhuriyetin başından beri tepeden tabana uygulanan çağdaşlaşma programı toplumun gelenekçi kesimlerini oldukça tedirgin etmiştir. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, muhalefetsiz sürdürülen uzun bir iktidar dönemi, birçok alandaki hoşnutsuzlukların kaynağı olarak görülmüştür.

Bir diğer etken, varlıklı sınıfların artan baskısına yanıt bulma isteği şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu sınıflar daha Osmanlı İmparatorluğu döneminde, özellikle II. Meşrutiyet’ten itibaren yürütülen siyasetlerle, bilinçli bir şekilde güçlendirilmeye çalışılmıştır. Kurtuluş Savaşı’ndan sonra ise, ulusal bir burjuvazi yaratma amacı, yeni düzenin en önde gelen yönelimlerinden birini oluşturmuştur. Savaş içindeki yüksek enflasyon, bu süreci alabildiğince kamçılammış, varlıklı sınıfların gücünü oldukça artırmıştır. Böylece, bu kişiler artık iktidarda doğrudan doğruya söz sahibi olmak istemişlerdir. Ancak bunların, tek parti iktidarına fazla güvenleri yoktu. Bu güvensizliğin en önemli nedenlerinden biri ise, 1942’deki Varlık Vergisi, Haziran ve Temmuz 1945’teki toprak reformu ve ormanların devletleştirilmesi gibi, uygulamaların bu sınıfların çıkarına dokunan birtakım önlemleri alabilecek nitelikte olmasıydı. Çok partili düzen, varlıklı sınıfların gözünde bu tür eğilimleri önlemenin en iyi yoluydu.

Düzen değişikliğine neden olan en önemli etkenlerden bir diğeri de dış dünyada yaşanan gelişmelerdir. Savaş süresinde ve özellikle savaşın sonlarına doğru, Türkiye’nin en önemli endişesi, Sovyetlerin, başta Bulgaristan olmak üzere, Balkanlara egemen olmasını önlemektir. Savaşın sonunda ise, Almanya tamamen yıkılmış, Sovyetler Birliği, çevrede rakipsiz dev bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Üstelik Rusya, boğazlar konusunda Türkiye’nin asla kabullenemeyeceği ödünler istemeye başlamıştır. Böyle bir güç karşısında Türkiye’nin diğer seçeneği Batı’ya yönelmektir. Bunun için de iç yönetimde Batı modelinin kabul edilmesi zorunluydu.

Bu gelişmelerin sonucunda Demokrat Parti 7 Ocak 1946’da Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulmuş ve çok partili hayata geçmiştir.

çıkıştır. Nitekim bu aydın tipi “entelektüel” tanımına daha yakın bir yapı sergilemiş, kültür ve politika hayatında geçmişe oranla daha çok yer almaya başlamıştır¹⁵⁹. Başka bir ifadeyle devletle bütünleşen aydınlara karşılık, kurulu düzenin değişmesini isteyen ve devleti eleştiren aydınların yasal bir siyasal hareket içinde toplu olarak ortaya çıkışında “demokrasi”nin geldiği 1946 yılının oldukça önemli bir yeri olmuştur¹⁶⁰.

Türkiye’de aydınların farklı özellikler göstermesine neden olan bir başka süreç kapitalistleşmedir. Özellikle 1950’deki Demokrat Parti iktidarından sonra Türkiye’de özel teşebbüs güçlenmeye başlamıştır. Aydınlar kendilerine devletten bağımsız yeni iş alanları bulabilmişlerdir. Bu da aydınların entelektüel faaliyetlerini etkilemiş, onların toplumsal konumunda ve işlevinde değişimlere neden olmuştur. Özel teşebbüsçülüğü göreceli bir gelenekçilikle birleştiren Demokrat Parti hareketinin kırsal kesimlerde yaygınlık kazanmasında yerel aydınların ve avukat, doktor, noter vb, serbest meslek sahibi kişilerin önemli bir etkisi olmuştur. Bu kişiler “eğitim görmüş” olmak açısından, Türkiye’de o zaman ve hâlâ geçerli olan aydın tanımına uymakla birlikte, benimsedikleri politik ve ideolojik tutumlarıyla klasik Türk aydınından farklılık göstermişlerdir¹⁶¹. Aydınlar devletten özerkleşmeye başlamışlar ve böylece muhalif kimlikleriyle eskisine oranla daha ön plana çıkmışlardır. Diğer taraftan aydının halkla olan ilişkisi de değişmiş, halk ve aydın aynı tarafta yer almaya başlamışlardır. Dolayısıyla özel teşebbüsün gelişmesi ve ülkede bu değişime uygun çeşitli yapıların doğması da “aydınlar” bakımından önem taşımış ve farklı bir yapılanmanın işaretini vermiştir.

Nitekim 1960’ların sonunda entelektüellerin piyasayı, piyasanın da entelektüelleri keşfetmesiyle yeni bir tür entelektüelin ortaya çıktığı görülmektedir. Entelektüelin yapısındaki bu dönüşüm, sadece siyasal ideolojilerle sınırlı kalmamış, düşünsel açıdan da yeni bir öğrenme seferberliğine neden olmuştur. Okuryazarlık oranının artması, yazılı basının Anadolu’ya girmesi, kitap ve dergi yayımındaki çoğalma gibi faktörler, belki de ilk kez “kitle”yi gözetmeyi zorunlu kılmıştır. 60’ların sonundaki yoğun siyasallaşma ise aydınların, doğrudan siyasal rejimin değiştirilmesi talebiyle somutlaşmıştır¹⁶².

¹⁵⁹ Özlem, a.g.m., s. 209.

¹⁶⁰ Fethi Naci, “ ‘Münevver’den ‘Entel’e”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 184.

¹⁶¹ Belge, a.g.m., 1983a, s. 126-127.

¹⁶² Çiğdem, a.g.m., 2009, s. 121.

60’lı yılların Türk aydını bakımından bir diğer özelliği de Türk aydınının Marksizmin ve sosyalizmin farklı türlerinden etkilenmeye başlamasıdır. Sol ideolojiyi benimseyen aydınlar, “devrim” ve “radikal” toplumsal değişim gibi konularla ilgilenmişlerdir. Aydınlar, temsili demokrasi ve seçimle siyasal iktidara gelmeyi öngören yaklaşımları daha çok eleştirmeye başlamışlardır. Nitekim 60’ların sonu 70’lerin başında, aralarında öğretim üyelerinin de bulunduğu aydınların önemli bir kesimi, Türkiye’deki siyasal sistemi sadece bir “burjuva demokrasisi” veya “ülkedeki güçlü sınıflarla onların yabancı ajanlarına hizmet eden” bir üst-yapı kurumu olarak değerlendirmişlerdir. Bunun yanı sıra Türkiye’de çoğu zaman, işçi sınıfının “diktatörlüğü”ne dayanacak olmakla birlikte, gerçekten demokratik olacağı iddia edilen bir düzenlemenin de savunucuları arasında pek çok sayıda aydının olduğu dikkati çeker. “Solcu aydınlar için Türkiye’de çoğulcu demokrasiyi ve kurumlarını güçlendirme bir öncelik taşımıyordu. Bunun yerine sanayileşme, hızlı ekonomik kalkınma, eşitlikçi bir gelir dağıtımı, Amerika Birleşik Devletleri’ne bağımlılıktan kurtulma gibi diğer hedefler, öncelikler listesinde üst sıralarda yer alıyordu”¹⁶³. Bu aydınların temsili demokrasiye karşı bu kuşku-cu tutumu entelektüel faaliyetlerine ve siyasal yönelimlerine de yansımıştır. Nitekim bu durum onların askeri müdahaleler konusuna yaklaşımlarında da görülmüştür. Örneğin Sayarı bu aydınların bir kısmının, 1960 darbesini memnunlukla karşılandığını ve ona kurumsal meşruluk kazandırmaya çalıştığını ifade etmiştir. Buna göre “ilerici” bir asker-sivil koalisyonunun gelmesi gerektiği yönündeki bir eğilimi paylaşılarak, 1960’ların sonlarında Türk demokrasisine ara verilmesi ve yerini otoriter bir rejimin alması çabasını desteklemişlerdir¹⁶⁴.

Bu aydınlar da “Türkiye’deki devletle yakın ilişki içinde olma ve toplumsal değişime, ulusal kimliğin gelişmesine ve yeni kültürel değerlerin yaratılmasına öncülük etme, kültürel ve sosyal değişimi fiilen yönlendirme” gibi unsurların da etkisiyle; sol ideolojilerin ekonominin yönetimi ve toplumsal değişimde, devletin merkezi rolüne verdikleri önemi benimsemeye devam etmişlerdir. Böylece 1980’lere kadar başat aydın tipi fazla değişmemiştir. Nitekim çok partili hayata geçildikten sonra da Türk aydınlarının çoğu, siyasal ve toplumsal olaylara olan seçkinci yaklaşımını, Jakoben modernleşme projesini ve aydınların “güçlü devlet” içinde oynadıkları rolü desteklemeye devam etmişler-

¹⁶³ Sayarı, a.g.m., s. 410-411.

¹⁶⁴ Sayarı, a.g.m., s. 411.

dir¹⁶⁵. Başka bir ifadeyle, 1950'lerden sonra yaşanan değişim süreci Osmanlı'da ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında bürokratik aydınları bünyesinde barındıran aydın tipinin dışında, devlet karşısında özerkliği olan "aydın"ın ortaya çıkmasına olanak sağlasa da aydının entelektüel gelişmesi üzerinde ciddi bir etki yaratmamıştır. Bu noktada demokrasiden oldukça büyük beklentileri olan Türk aydını, sistemi sadece "demokrasi" olgusuna indirgeyerek yanılgıya düşmüştür¹⁶⁶. Dolayısıyla ortaya çıkışından itibaren kendisine "kurtarıcılık" ve "radikalizm" gibi misyonları yükleyen aydın, Türkiye'deki başat aydın tipinin özel bir versiyonu olmaya devam etmiştir¹⁶⁷.

1980'lere gelindiğinde ise aydınların şimdiye kadar anlatılan genel görünümlerinde değişimler yaşanmıştır. Bu durumda kuşkusuz 80'li yıllarda Türkiye'nin politik, toplumsal ve ekonomik hayatında meydana gelen önemli değişikliklerin etkisi olmuştur. Nitekim 80'li yıllar Cumhuriyet tarihinin bir diğer dönüm noktası olarak ele alınabilir. Çünkü bu dönemde Tanzimat'tan beri süregelen, 20'li yıllarda kurumsallaşan devlet ağırlıklı modernleşmecilik hareketleri, yerlerini, 50'lerde başlayan, 80'lerden itibaren de değişimin eksenini oluşturan toplum ağırlıklı modernleşme anlayışına bırakmışlardır. Başka bir ifadeyle, Türkiye 20'lerden 80'lere geçerken devlet taşımalı modernleşmecilikten, toplum eksenli modernliğe geçiş sınavını yaşamıştır¹⁶⁸. 80'li yıllardan itibaren ise yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve ekonomik hayatında önemli değişimler olmuştur. Örneğin bir taraftan farklı politik akımlar, aralarındaki ideolojik duvarları yer yer yıkarak birbirlerini keşfettiklerine ve kabul ettiklerine dair işaretler verirken,¹⁶⁹ diğer taraftan toplumda Alevi/Şii ve Sunni, ırkçı ve ulusçu, sosyalist ve kapitalist, sağ ve sol gibi eskiden beri gelen ayrımların yanı sıra, yuppiler, "iş bitiriciler" gibi toplumsal akışkanlığı yüksek yeni sosyo-politik gruplaşmalar ortaya çıkmıştır¹⁷⁰. Toplumdaki söz konusu çeşitlilik medyaya da yansımış, kadınlar, türbanlılar, yeşiller, eşcinseller kendilerini medyada ifade etme olanağı bulmaya başlamışlar-

¹⁶⁵ Sayarı, a.g.m., s.410.

¹⁶⁶ Yıldız, a.g.m., s. 371.

¹⁶⁷ Özlem, a.g.m., s. 209.

¹⁶⁸ Nilüfer Göle, "80 Sonrası Politik Kültür", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul, Alfa Yayınları, 1999, s. 433.

¹⁶⁹ Göle, a.g.m., 1999, s. 426.

¹⁷⁰ Ersin Kalaycıoğlu, "1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi-Neopatrimonyalizm ve İstikrar", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul, Alfa Yayınlar, 1999, s. 414.

dır. Yazarlar ise bireyden hareket ederek topluma, toplumu ilgilendiren olaylara yönelmişler, insanı birey olarak ele almış ve toplum içindeki yeriyle ilgili bilgi vermekte başarılı olmuşlardır.

Diğer taraftan 80’li yıllardan sonra sağ ve sol arasındaki ideolojik ayrımın kalkmaya başlaması; ideolojilerin sonuna gelindiği görüşünün artması; Kemalist-anti Kemalist şeriatçı vb. aralarındaki keskin ayrımlar, sivil-toplum-devlet arasındaki ayrılma ve karşıtlık yönünde de bir değişim yaşanmıştır. Bu çerçevede devletin küçültülmesi ile devletin savunulması ya da diğer bir deyişle, refah-devletinin oluşturulmasına yönelik tartışmalar yoğunluk kazanmıştır. Öyle ki sağ ve sol arasındaki ayrım, devletçi ve sivil toplumcu ayrımı şeklinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin 1990’lı yıllarda İslamcı sağ kanadın bir kısmı, devletin her işe karışmamasını istemiş ve bunlar sivil toplumcu bir söylemi benimsemiştir. Bunun yanı sıra Birikim grubunun “sivil toplum”cu söylemi devam etmiştir¹⁷¹.

Türkiye toplumunda böyle bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanırken 1971 ve 1980 askeri müdahalelerinde “çok ağır siyasal baskılara maruz kalan” aydınlar da demokratik kurumların ve sürecin değeri konusundaki tutumlarını değiştirmeye başlamışlardır. Örneğin eski burjuva demokrasisi söylemi ve onun sadece yasal bir siyasal düzenlemeden ibaret olduğunu iddia ederek reddetme, aydınlararası tartışmalardaki yerini büyük ölçüde kaybetmiştir¹⁷². Diğer taraftan bu dönemdeki yoğun siyasal mobilizasyon, entelektüellerle toplumun çeşitli düzeylerinin buluşmasını sağlamıştır¹⁷³.

Yine bu yıllarda, bazı aydınlara devlet kadrolarının kapalı olması devlet-dışı oluşumlara neden olmuştur. Örneğin *Gergedan*, *Argos*, *Dekorasyon*, *Arkitekt*, *Cogito* gibi dergiler bu dönemde ortaya çıkmışlardır. Diğer taraftan kadın ve erkek dergileri cinselliği ön plana çıkarmaya başlamışlar ve dönemin aydınlarıyla kadın sorunu üzerine yapılan röportajları yayınlanmışlardır. Bunun yanı sıra 80 sonrasının aydınları, modern olanla gelekseli, ileri olanla muhafazakârı, solcu ile sağcı fikirleri, küreselleşme ve özelleştirme ana başlıkları altında, piyasa ekonomisini güncelleştirmişlerdir¹⁷⁴.

1980’lerin sonuna doğru misyoner aydın tipinin, Türkiye’deki ve dünyadaki gelişmelerin etkisiyle azalmaya başladığı görül-

¹⁷¹ Akay, a.g.m., s. 43.

¹⁷² Sayarı, a.g.m., s. 413.

¹⁷³ Çiğdem, a.g.m., 2009, s. 123.

¹⁷⁴ Akay, a.g.m., s. 43.

mektedir. Nitekim bu aydın tipi, sadece militanlığın hâlâ daha canlı olduğu bazı politik kamplarda ve farklı misyonlar etrafında varlığını sürdürmüştür. Bununla birlikte, siyasal topluma kıyasla sivil toplumun önemsiz olduğu bir ülkede, insanların kurtarıcılar, mesihler, kahramanlar beklemesi psikolojik olarak anlaşılabilir bir olgudur. Aydınların asıl işlevleriyle toplumsal arenada yer bulamamaları, onların toplum tarafından kabul edilmiş ve kendilerine özgü bir değer sistemi oluşturarak özerk bir kesim gibi ortaya çıkamamalarına neden olmaktadır. Neticede aydınlar sürekli bir güç arayışına ve iktidarlara temel referans noktası olarak almaya yönelmektedirler. Bu durum ise, ne aydınların ahlâki zaafı ne de karakter özelliği olarak gösterilebilir. Batıya oranla, Türk toplumunda bu tür durumların hâlâ devam etmekte oluşu, bir yanda geleneksel kültür ve Batı kültürünün birlikteliğinin varlığına, diğer yanda ise yukarıda anlatılan sosyal sistemin bütünleriyle gerçekleşmemiş olmasına dayandırılabilir¹⁷⁵.

Tüm bu anlatılardan hareketle, Türkiye’de aydınların gelişimi üç dönem çerçevesinde değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi 1946’ya kadar olan dönem, ikincisi 1946 ile 1980 yılları arasındaki dönem, üçüncüsü ise ’80 sonrası dönemdir. Buna göre birinci dönem aydınları, çoğunlukla yeni Cumhuriyet ideolojisiyle şekillenmiş, geçmiş dönemin “bürokrat”, devlet merkezli ve “öğretici” konumunda olan aydın tipidir. Bu aydınların, topyekûn modernleşme anlayışının benimsendiği ve yeni bir ulus-devlet ve milli kimliğin oluşturulmaya çalışıldığı bir dönemde; çoğu zaman devlet politikasına uygun hareket ettikleri ve “muhallif”liklerini bu çerçevede oluşturan bir yapı sergiledikleri ifade edilebilir. İkinci dönemde aydınların söz konusu özelliklerinde bazı değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Nitekim bu dönemde dünyadaki gelişmelerin de etkisiyle geçimini devletten karşılamayan, nispeten bağımsız bir aydın tipinin örnekleri görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde tek parti iktidarı sona ermiş, yeni iktidarın uyguladığı politikalardan aydınlar da etkilenmiştir. Ancak yaşanan iktidar değişikliğiyle de Türk aydınının başat özellikleri tamamen değişmemiştir. Söz konusu dönemin bir diğer özelliği ise “solcu” aydınların toplumsal ve siyasal hayatta daha çok varlık göstermeye başlamalarıdır. Bu aydınların da devletçil bir anlayışı benimsemeye devam etmekle birlikte, siyasal iktidara yönelik eleştiri ve muhalefeti artırdıkları ifade edilebilir. Yine aynı dönemde, Türk aydınlarının genel yapısını ve muhalifliklerinin ölçüsünü belirleyen temel faktörlerden bir diğeri ise kuş-

¹⁷⁵ Bilgin, a.g.m, s. 204.

kusuz günümüzde de hâlâ nedenleri, sonuçları ve etkileri tartışılan askeri müdahalelerdir. Söz konusu dönemde çeşitli baskılara maruz kalan Türk aydınının, ideolojik ve siyasal eğilimleri çerçevesinde kimi zaman bu müdahalelerin lehinde kimi zaman ise aleyhinde bir tutum geliştirdikleri bilinmektedir. Ancak ikinci dönemde öne çıkan aydınların en önemli özelliklerinden birinin, bir önceki dönemin “bürokratik” aydın tipinin dışında yeni bir aydın tipi oluşmaya başlasa da, başat aydın tipinin özel bir versiyonu olduğunu ifade edebilmek mümkündür. Üçüncü dönemde ise yine Türkiye’de ve dünyada yaşanan gelişmelere koşut olarak aydınların konumunda ve söylemlerinde bir dönüşüm ve çeşitlilik yaşanmıştır. Nitekim aydınlar, devlet dışında oluşan bir yapı sergilemeye başlamışlar; eskinin “misyoner”, “bürokrat” ve “kurucu” aydın tipinde önemli değişim yaşanmıştır. Bunun yanı sıra, birinci ve ikinci dönemin özellikleri bir arada görülmüştür. Milliyetçi anti-batıcılık solda ve sağda ittifaka girmeye başladığı gibi, aynı zamanda küreselleşmeci kapitalist liberal kutup ile öteki -küreselleşmeci olarak adlandırılan gruba daha yakın olan daha soldaki entelektüeller, ki bunlar ulus-aşırı ve postkolonyal söylemin içinden ve bunun eleştirisinden hareketle çeşitli argümanlar yürütmüşlerdir¹⁷⁶. Bu dönemin bir diğer özelliği de medyanın toplumsal ve siyasal hayattaki artan gücünün, aydınlar üzerinde de görülmesidir. Söz konusu etki, çok yönlü ve çok kapsamlı olduğundan, bu çalışmanın konusunun dışında kalmakla birlikte; bunun aydınların söylemlerini belirlemede önemli bir faktör olduğunu ve medyada daha çok yer alan ve onun üzerinden söylemlerini yürüten aydınların muhalifliklerini belirlemede bu yapının önemli bir faktör olduğunu ifade edebilmek mümkündür.

MODERNLEŞEN TÜRKİYE’DE ROMAN, ROMAN YAZARI VE “MUHALİF” KİMLİĞİ

Sosyolojik ve Tarihsel Yaklaşımlar Açısından Edebiyatın Sosyal Gerçekliği Yansıtması ve Roman

Edebiyat ile toplum arasında kopmaz, yadsınmaz ve reddedilemez bir bağ bulunmaktadır. Nitekim ne edebiyat toplumdan ne de toplum edebiyattan bağımsız olarak değerlendirilmektedir. Bir anlamda hayatın öncüsü olarak da nitelenebilecek edebiyat, topluma istediği biçimi ve/veya anlamı verebilmekte, insan ya-

¹⁷⁶ Akay, a.g.m., s. 40.

şamını, doğayı, toplumu, evreni varlık ve yokluğu kapsamakta; bu nedenle de toplumsal gelişmelerin doğuşunda ve gelişmesinde önemli bir araç olarak değerlendirilmektedir¹⁷⁷. Öyle ki edebiyat ve toplum arasındaki ilişki birçok çalışma tarafından ele alınmış ve irdelenmiştir. Söz konusu ilişkiyi irdelemek ise iki bakımdan önem taşımıştır. Birincisi, toplumsal ortama ilişkin bilginin edebi metni anlamada yardımcı olması; ikincisi, edebiyattaki bir tavır ve durumun toplumsal gelişmelere işaret etmesi ve açıklık getirmesidir¹⁷⁸. Başka bir ifadeyle edebiyat ve toplum arasında çok sıkı bir ilişkiler zinciri bulunduğu; edebi ürünlerde tarih boyunca var olan bu ilişkiler bir yandan sanatsal bir açıdan değerlendirilirken öte yandan geçmiş ile gelecek arasında bir köprü görevi bağlamında ele alınmaktadır¹⁷⁹. Dolayısıyla edebi ürünler, bir toplumun anlaşılmasında oldukça önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda edebiyatın sosyoloji, tarih, iletişim¹⁸⁰ gibi bilim dallarıyla ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu bilimlerin bir topluma ait olguların/olayların anlaşılmasında, analiz edilmesinde ve yorumlanmasında birbirlerinin tarihsel, kuramsal ve metodolojik birikimlerinden yararlanmaktadır. Zira edebiyatın diğer bilim dallarıyla ilişkisi edebi ürünlerin aydınlatma kapsamını daha da genişletmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, edebi ürünler hem toplumların inanç, yaşayış tarzı ile duygu ve düşüncelerini açığa çıkarmakta hem de insanlar arasındaki sosyal ilişki, din, mitolojik değerler, davranış biçimleri gibi her türlü olayı yansıtmaktadır¹⁸¹. Bu nedenle edebi ürünler aracılığıyla bir araştırmacı,

¹⁷⁷ Şaban Sağlık, "Popüler Romanlar ve Edebiyat Sosyolojisi", *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri*, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 183.

¹⁷⁸ Jhon Hall, *The Sociology of Literature*, New York, Longman, 1979, s. 25.

¹⁷⁹ Ali Güneş, "Edebiyat ve Toplum", *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı, 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 71.

¹⁸⁰ Bu çerçevede edebiyatın, iletişim bilimleri ile ilişkisi ortaya çıkmakta; edebiyatın sosyolojik imkânı "insan ve toplum gerçekliğinin bir iletişim ortamı üretmesi" bağlamında önem taşımaktadır (, Köksal Alver, "Edebiyatın Sosyolojik İmkânı", *Edebiyat Sosyolojisi*, Ed. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004a, s. 13). Nitekim edebiyat, belirli bir iletişim sistemi içinde gerçekleşmekte, iletişim sürecinin "kaynak", "mesaj" ve "alıcı" gibi temel unsurları sanatta, dolayısıyla edebiyatta da bulunmaktadır. "Kaynak"ın karşılığı "yazar", "mesaj"ın karşılığı "edebi eseri", "alıcı"nın karşılığı ise "okuyucu"dur. Sonuç olarak edebiyat "yazar-eser-okuyucu" üçgeninde gerçekleşmektedir (Sağlık, a.g.m, s. 186). Berna Moran buna bir dördüncü unsuru, toplumu eklemektedir (Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007). Edebi ürünlerde toplumsal konuların ele alınması ileri sürülen görüşler ve toplumsal çabaları da iletişim sürecindeki "mesaj"ın toplumla bağlantısını ortaya koymaktadır (Sağlık, a.g.m., s. 186).

¹⁸¹ Ertuğrul Aydın, "Edebiyat Sosyolojisi ve Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimlerinin Görev

bilim adamı, edebiyat eleştirmeni, edebiyat sosyoloğu edebi metinleri yorumlayarak, insan toplum gerçekliği sorularına ilişkin ipucu, iz, belirleme ve çıkarımlarda bulunabilmektedir¹⁸².

Edebi metinlerin, toplumsal olaylarla ilişkisi ve etkileşimi ele alınırken bazı yaklaşımların öne çıktığı görülmektedir. “Ayna” ve “yansıtma” kavramlarını merkeze alan yaklaşımlar bunlardan biridir. Söz konusu yaklaşımların birçoğunda yazarın eseriyle dünyayı resmettiği, ele aldığı tüm olgu ve durumların okuyucuya bir “ayna” tuttuğu savunulmaktadır. “Yansıtma” işlevi gören “ayna”, norm, tutum, davranış, gelenek ve görüngüleri yansıtmaktadır. “Ayna” ve “yansıtma” kavramları ana izlek kabul edildiğinde, edebiyatın sosyolojik imkânı biraz daha netleşmekle birlikte, her iki kavramla birlikte kullanılan “ifade etme” durumu daha da belirginleştirmektedir. Edebiyat yansıtma yaparak, kendisine konu olarak aldığı tüm görüngü ve olguların ifadesi olmaktadır. Edebiyatın içinde bulunduğu toplumun da bir ifadesi olduğu anlayışı buradan temel almaktadır¹⁸³. Bu anlayışı benimseyen “sosyolojik eleştiri geleneği”nin, edebiyat ve toplum arasındaki ilişkinin sosyoloji, tarih ve iletişim gibi bilim dalları tarafından incelenmesinde kuram ve yöntem açısından önemli katkı sağladığı ifade edilebilir. Sosyolojik eleştiri geleneğinin hem edebiyat bilimine hem de sosyal bilimlerin diğer alanlarına sağladığı açılımları, daha iyi anlayabilmek açısından, bu yaklaşımı benimseyen çalışmaların tarihsel gelişimine ve temel öncüllerine bakmakta fayda vardır.

Söz konusu yaklaşımların ortak özelliği, kısaca edebiyatı çağının tanığı ya da belgesi olarak görmek şeklinde tanımlandığında, sosyolojik eleştirinin başlangıcının Vico’nun *La Scienza Nuova* (Yeni Bilim) (1725) kitabına dayandırıldığı görülmektedir¹⁸⁴. “Yeni bilim”den “sosyoloji”yi kasteden Vico’ya göre, edebiyat toplumsal bir kurumdur; bu nedenle yeni bilimin, yani sosyolojinin imkânları ve analitik kategorileri incelenmeliydi. Edebi türlere gelince, bunların da diğer toplumsal kurumlar gibi çeşitlenip değiştiği ifade edilebilirdi¹⁸⁵. Bu kitabın belki de en önemli özelliklerinden biri ise toplumsal koşulların Tanrı tarafından değil, insan tarafından yaratıldığını savunması ve toplumsal kurumla-

ve Öncelikleri”, *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 151.

¹⁸² Alver, a.g.m., 2004a, s. 18.

¹⁸³ Alver, a.g.m., 2004a, s. 21.

¹⁸⁴ Jale Parla, “Yirminci Yüzyılda Edebiyat ve Eleştirisi öe Terry Eagleton”, *Edebiyat Kuramı*, Terry Eagleton, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1990, s. 14.

¹⁸⁵ Jale Parla, *Don Kişot’tan Bugüne Roman*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 36.

rın o toplumun maddi koşullarıyla açıklanabileceğini göstermesi bakımından çağının çok ilerisinde bir sosyolojik çalışma¹⁸⁶ olmasıdır¹⁸⁷.

Sosyolojik yaklaşımda ondokuzuncu yüzyılın en etkili düşünürleri, bütün toplumsal kurumları iklim, coğrafya, ulusal özellikler ile gelenekler ve siyasi yapıyla açıklamaya çalışan Hervey ve Mme Staël'di. 1800 yılında yayımlanan *Toplumsal Kuramlarla İlişkileri Açısından Edebiyat* eserinde Mme Staël, "dehanın en verimli esin kaynağı olan melankolinin Kuzey iklimlerinin bir özelliği olduğunu" ifade ederek Kuzey Avrupa edebiyatını bu açıdan değerlendirmektedir¹⁸⁸. Mme Staël'in çalışması birçok açıdan kendisinden sonra gelecek olan edebiyat incelemecilerine önemli ölçüde ışık tutacak boyutlardadır. Çalışmasında bir ülkenin sosyo-politik durumu ile o ülkede üretilen edebiyatın baskın unsurları arasında var olan ilişkilere dikkati çekmektedir. Bu bakımdan herhangi bir idare şekliyle ve dini inanışların edebiyatın oluşumunda etkisini detaylı bir şekilde analiz etmiştir¹⁸⁹. Staël'in açtığı yol, 19. yüzyıla damgasını vuran pozitivizm çerçevesinde şekillenmiştir. Olgucu anlayışın baskınlığı sosyolojik eleştiriye de kendi rengini vermekte gecikmemiştir. Böylece sosyolojik eleştiri kendini olgucu/bilimsel eleştirinin içerisinde bulmuştur. Söz konusu bakış açısıyla ortaya çıkan çaba, edebi eserlere bilimsel bir açıklama yöntemini uygulama ile sonuçlanmıştır. Tarihsel, ruhbilimsel ve toplumsal çevrenin içinde kendini bulan insanın meydana getirdiği eser bir olgu olarak görülmüş ve bu eserin eleştirel bir gözle yorumlanması bir zorunluluk şeklinde algılanmıştır. Neticede ortam sosyolojik eleştirinin doğuşu için hazır hale gelmiştir¹⁹⁰.

Staël ile hemen hemen aynı çizgide ilerleyen bir diğer isim ise Alber François Villemain'dir (1790-1870). Eleştiride nesnelliğin önemine dikkati çeken Villemain, nesnel eleştirinin "fikirden

¹⁸⁶ Vico'ya göre Homer'in "*Ilyada*"sı Truva Savaşı'ndaki ateşli, genç, dinamik kuzey Yunanistan toplumunu anlatmaktadır. Ancak "Odyssea", daha geç bir dönemin ama biraz da "bıkkın" Güney Yunanistan'ı yansıtmaktadır. Kitapla yazıldığı çağ arasındaki ilişkiyi böyle bire bir ilişkiymiş gibi açıklayan mekanik materyalist yöntem, daha sonra gerek on dokuzuncu yüzyılın sosyolojik yaklaşımlarının, gerekse yirminci yüzyılın kimi Marksist yaklaşımların en çok eleştiri çeken yönü olmuştur (Parla, a.g.e., 1990, s. 14).

¹⁸⁷ Parlar, a.g.e., 1990, s. 14.

¹⁸⁸ Parla, a.g.e., 1990, s. 15.

¹⁸⁹ Mustafa Kemal Şan, "Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar", *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004a, s. 95.

¹⁹⁰ Köksal Alver, "Sosyolojik Eleştiri", *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004b, s. 218.

önce geldiğini” vurgulayarak “*eser, doğuşuna sahne olan çevre, memleket ve uygarlıkların tahlilleriyle çözümlenebilen bir problemdir; nitekim bir eseri aydınlığa kavuşturmak için hatırlanmalıdır ki edebiyat toplumun törenlerini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda görünümüleriyle o toplumun bazı dış arazlarına bağlıdır*” demektedir. Eleştirisinde yabancı edebiyatlara geniş yer verdiğinden, Villemain, edebiyat tarihinin ve karşılaştırmalı edebiyatın öncüllerinden biri olarak da değerlendirilebilmektedir¹⁹¹. Ancak Carlaui ve Fillox’a göre, Villemain’in görüşleri ilgi çekici olduğu halde, bunların belagat, parlaklık ve varsayımsal freskler gibi konularda uygulanış biçimleri düş kırıklığı yaratmıştır. Diğer taraftan yöntemi, “doğru olmadığı” kadar “kavrayıcı” da olmamıştır. Nitekim ne yazarların biyografyalarına ve ruhbilimsel yönden incelemelerine önem vermiştir; ne de gerçek toplumsal çevrenin tahliline. Kısacası, O’nun yöntemi sabırla yürütülmemiş ve geçerli olmayan bir gözleme dayandırılmış göreci bir ideoloji olmuştur¹⁹².

Edebiyat eleştirisini bilimsel bir temele oturtmayı amaçlayan ve bu yönde oldukça çaba sarfeden en iddialı on dokuzuncu yüzyıl sosyoloğu ise Hippolyte Taine’dır. Taine’nin amacı, sosyolojiyi ve toplumsal bir kurum olarak kabul ettiği edebiyatı, soyutlamalardan kurtarmak olmuştur¹⁹³. İngiliz edebiyat tarihini sosyolojik yönden inceleyerek *Histoire de la littérature anglaise*’ini (İngiliz Edebiyat Tarihi, 1853) kaleme alan Taine, sanat olaylarının fizik olayları gibi belli birtakım nedenlerden doğduğu ilkesinden yola çıkmıştır. O’na göre eserler gelişi güzel gökten inmez; onların yaratıcıları, ülkelerinin iklimi, fiziksel, politik ve sosyal koşulları tarafından belirlenmiştir. Belli nedenler, belli sonuçlar doğurduğundan eleştiri yöntemi diğer bilimlerdeki gibi olmalıdır. Nitekim “bir şeyi açıklamak demek onun nedenlerini ve etkilerini göstermek demektir”¹⁹⁴. Taine edebiyat tarihini incelerken, göz önüne alınması gereken faktörleri ise “ırk”, “ortam” ve “dönem” olarak üç grupta toplamıştır. “İrk”tan kastı, bir ulusun biyolojik üstünlük kaygılarından ziyade “ulusal özellikleri”dir. Örneğin Fransızların, Almanların, İngilizlerin kendilerine özgü zihniyetleri, duyarlılıkları, bir dünyaya bakışları bulunmaktadır. Ulusal karakter, bir toplumun insanlarında doğuştan var-

¹⁹¹ J.C Carlaui & J.C Fillox, *Edebi Eleştiri*, çev. Ayşe Hümeysra Çakmaklı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 36.

¹⁹² J.C Carlaui & J.C Fillox, a.g.e., s. 36.

¹⁹³ Parla, a.g.e., 1990, s. 16.

¹⁹⁴ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1994, s. 75

olan özelliklerdir. “Dönem” olarak çevrilen “moment” aslında, kesinlikle tanımlanmış değildir ve her zaman tam aynı anlamında kullanılmamaktadır, fakat genellikle belli bir dönem anlamına gelmektedir. Edebiyatı açıklamada önemli yer tutan “ortam” ise iklim, toprak, coğrafi durum ve toplumsal koşullar gibi unsurları kapsamaktadır. O’na göre bunlar insanların mizacına ve karakterine yön vermektedir. Örneğin güneşsiz, yağmurlu, sisli Kuzey iklimi melankolik bir edebiyata neden olurken; güneyin güneşli iklimi ise “neşeli” bir edebiyata yol açmaktadır. Bununla birlikte, Taine bilimsel olduğuna inandığı yöntemini çok da başarıyla uygulayamamıştır. Nitekim kavramları kesinlikten yoksundur ve yöntemini de “acemice” ve “kabaca” kullanmıştır. Ancak yine de belli bir tutumun ve yöntemin kurucusu olmak bakımından Taine önem taşımaktadır¹⁹⁵.

Günümüzde sosyolojik eleştiri Taine’in dönemine göre oldukça ilerlemiş ve gelişmiştir. Eleştirmen belli bir yazarı, eseri ya da türü, yazıldığı yılların ortamını ve koşullarını inceleyerek açıklayabilmektedir. Sosyoloji kanunları hakkındaki bilginin ilerlemesi, yöntemin kesinlik kazanması, sosyal yapıyı daha iyi inceleyebilme olanağını sağlamaktadır. Bununla birlikte sosyoloji bilimine dayanan edebiyat çalışmalarının büyük bir kısmı edebiyat eleştirisi sayılamaz. Nitekim bu tip çalışmalarda amaç, sanat eserlerini anlamak ve değerlendirmek değil, onları kullanarak başka alanlarda bilgi edinmektir. Bunun bir örneği edebiyatı sosyal tarih araştırması için kullanmaktır. Sanatın toplumu yansıttığı ilkesinden hareket edilmekte ve edebiyat eserlerinden, toplumun yaşayışına, adetlerine ışık tutan bir belge gibi yararlanılmaktadır. Bu tip çalışmalar için edebiyat, sosyal tarih için kaynak olarak kabul edilmekte ve bu amaçla kullanılmaktadır¹⁹⁶. Örneğin Karpas, Türkiye’nin sosyal tarihini inceleyecek çalışmaların ilk sağlam kaynaklarının edebiyat olduğunu ifade etmektedir¹⁹⁷. Diğer taraftan Staël ve Taine gibi isimlerin sosyolojik kuramları günümüzde çok “kaba” görünse de sonradan, George Lukacs hatta Mikhail Bakhtin’de rastlanılan izleri, etkilerinin sürekliliğini göstermektedir¹⁹⁸.

Tüm bunların yanı sıra edebiyat olgusunu, toplumla ilişkisi bakımından ele alan düşünce akımlarının başında Marksizm gelmektedir. Marksizm tüm alanlarda olduğu gibi edebiyatı da

¹⁹⁵ Moran, a.g.e., 1994, s. 75.

¹⁹⁶ Moran, a.g.e., 1994, s. 76.

¹⁹⁷ Kemal Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1969, s. 10.

¹⁹⁸ Parla, a.g.e., 2000, s. 37.

doktriner bir biçimde çözümlemiştir. Toplumsal hayatın “maddi hayatın üretiminden” oluşmuş bir alt yapısı bulunmaktadır. Maddi hayat, insanın tabiatla olan ilişkisinin belli bir dönemini belirtmekte, tespit etmekte ve toplumun temel yapılarını yaratmaktadır¹⁹⁹. Marksist edebiyat kuramı belli başlı yazın türlerini, egemen ideolojilerin belirlediğini ve egemen sınıfların yaşamlarından kesitler sunan türler olduğunu savunmaktadır. Buna göre türlerin ortaya çıkması ve evrimi de tarihi materyalizm ya da diyalektik materyalizm ile açıklanabilirdi. Öyle ki tarihte sınıfların oluşumu ve bu sınıfların çatışma süreçleriyle sıkı sıkıya bağlıydı ve edebiyat egemen sınıfların ideolojisini yansıtan yazma biçimleriydi²⁰⁰.

Marksist estetiğin; Ortodoks gelenek ve para-marksist gelenek olmak üzere iki ana akımdan oluştuğu görülmektedir. Ortodoks geleneğin en önemli temsilcileri arasında Lenin, Plehanov, Jdanov, Lunaçarsky ve Troçki gelmektedir. Bu görüşe göre, partiyi izleyen Tendeznzliteratur (partizan edebiyat) bir duruşa sahip olmak ve yazma eyleminde bu politik konumu esas almak gerekmektedir. Akımın bir diğer adı “yönelimli edebiyat”tır²⁰¹. Para-marksist gelenek ise Engels ve Marks’ın bazı yorumlarından hareketle oluşturulmuş ve Marksist estetiğin ileride asıl gelişim göstereceği bir yol olmuştur. Engels’e göre, sanat çalışmasının nesnel toplumsal içeriği sanatçının kendi söylediği siyasal niyetine ters olabilir ve ifade ettiği şeyler sanatçının sınıfsal kökeninin sınırlarını aşabilir. Engels ve onun izinden giden Lukacs, Goldmann ve Frankurt Okulu düşünürlerine göre iyi edebiyat, toplumsal gerçekliği yorumlayarak gösteren, yazarın politik görüşünün dayatılmadığı, bir kurgu içerisinde toplumsal gerçekliği yeniden biçimlendiren bir yapı içinde şekillenmelidir. Politik ve toplumsal çözümleme ve eleştiri metnin içinde zaten bulunmaktadır²⁰².

Bu bağlamda öncelikle Marksist öğretiyi ilk kez bir estetik kuram haline sokmaya çalışan ve “yönelimli edebiyat”ı benimseyen G.V. Plehanov’a bakıldığında, O’nun sanatın doğuşu, sosyal sınıflarla sanat eserleri arasındaki ilişki, estetik zevk ve fayda gibi sorunlar üzerine eğildiği; Marksist felsefenin temel fikri olan, olayları maddi ve ekonomik nedenlerle açıklama ilkesini bu so-

¹⁹⁹ Mustafa Kemal Şan, “Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar”, *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004a, s. 101.

²⁰⁰ Parla, a.g.e., 2000, s. 36.

²⁰¹ Şan, a.g.m., 2004a, s. 101-102.

²⁰² Şan, a.g.m., 2004a, s. 102.

runları aydınlatmak için kullandığı görülmektedir²⁰³. Nitekim *Sosyolojik Açıdan Fransız Dramatik Edebiyatı ve Onsekizinci Yüzyıl Resmî* adlı incelemesinde, sınıflara ayrılmış toplumun sanat eserlerinin biçimlerinde ve içeriğinde meydana gelen değişikliklerin yine ancak ekonomik nedenlerle ve sınıf kavgasıyla açıklanabileceğini göstermek istemiştir. Plehanov sanatı ekonomik yapıyla açıklamaya çalışırken, ikisi arasındaki bağı fazla mekanik bir bağ saymakta ve edebiyatı, sosyal yapının ve sınıf çatışmasının yansıdığı bir üstyapı kurumu olarak kabul etmektedir²⁰⁴.

Marksist estetiğin önemli kuramcılarında Lukacs ise epik, tragedya, romans gibi “yüksek” edebi türlerin egemen ideolojiyle ilgili olduğunu ifade etmekle birlikte, türlerin değişimini başka bir Marksist analitik kategoriyle, tarih içinde bireylerin üretim süreçlerine yabancılaşmalarıyla açıklamaktadır²⁰⁵. Lukacs’a göre de sanat bir yansıtmadır ve gerçekçilik ile doğalcılık şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi sosyal gerçekliği yansıtırken, ikincisi yansıtmamaktadır.²⁰⁶ Lukacs daha sonra, gerçekçiliği “eleştirel gerçekçilik” ve “toplumcu gerçekçilik” olarak ikiye ayırmıştır. Her iki gerçeklik de toplumsal gerçekçiliği yansıtmakla birlikte, toplumcu gerçekçilik ancak sosyalist bir toplumda uygulanabilecek bir yöntem iken, eleştirel gerçekçilik hem sosyalist olmayan toplumlarda hem de sosyalist toplumların baş-

²⁰³ Moran, a.g.e., 1994, s. 42.

²⁰⁴ Moran, a.g.e., 1994, s. 42, 44.

²⁰⁵ Parla, a.g.e., 2000, s. 38.

²⁰⁶ O’nun “gerçekçilik” anlayışında; yazarın görevi toplumun belli bir dönemindeki gelişim yönünü belirleyen tarihsel güçleri, yani toplumun içyapısını ve dinamiğini kavramaktır. Başka bir ifadeyle o dönem için tipik olan ve tarihsel durumu anlamaktır. Yazar eserinde kişiler, olaylar ve durumlarla bu tarihsel güçlere somutluk kazandırmaktadır. Buna göre eserdeki kişilerin, olayların ve durumların tipik olması gerekir ki sosyal gerçeği yansıtabilsinler. Tipik, ya da temsil edici karakter hem tarihsel güçleri kendi kişiliğinde somutlaştırır, hem de kendine özgü nitelikleri ile yaşayan bir birey olur. “Doğalcılığı” gerçeklikten ayıran başlıca özellik ise önemli ile önemsizi, yani gerçekliğin belirleyicisi ile belirleyicisi olmayanı ayırt edememesidir. Lukacs’a göre bu yöntemle yüzey gerçeklik, görüngü aynen aktarılabilir belki, ama tipik olan anlatılmış olmaz. Nitekim ne bireyle toplum ne de bireyle doğa arasındaki ilişkilerin tarihsel anlamlılıkla bağları kalır. Bu noktada “gerçekçi” eser ile “doğalci” eseri karşılaştıran Lukacs, gerçekçi eserde de sunulan gerçekliğin kopyası, doğalcılıkta olduğu gibi, eksiktir. Ancak bu eksik kopyada, aslının özünü seçip almış olmanın verdiği bir doğruluk bulunmaktadır. Bunu da tipik olan sağlamaktadır. Oysa doğalcılıkta tipik kişinin yerini, toplumun günlük hayatında rastlanılan “sıradan kişi” almaktadır. Gerçekçi edebiyatta tipik bireyin eylemini daha çok tarihi koşullar belirlerken, doğalcılıkta sıradan adamın davranışlarını daha çok psikolojisi ve giderek fizyolojisi ve kalıtsal özellikleri belirlemektedir (Moran, a.g.e., 1994, s. 50, 53).

langıç dönemlerinde kullanılmaktadır²⁰⁷.

Lukacs’ın romana ilişkin değerlendirmeleri ise şu şekilde özetlenebilir: Epik ve epik öncesi türler, işbölümü ve uzmanlaşmanın henüz parçalanmadığı, bireyin üretim sürecinden kopmadığı, dolayısıyla parçalanmamış bir dünya görüşünün ifadesi olan türlerdir. Yabancılaşma ve parçalanma süreçlerine paralel olarak yeni ya da melez türler ortaya çıkmış ve bu süreç sonunda kapitalizme özgü bir tür olan roman doğmuştur. Roman, hiçbir kuralla uymayışı ve her biçime girebilmesiyle, kapitalist parçalanmışlığını yansıtmaktadır. Ancak buradaki ironi, romancının bunu bilmemesidir. Roman türünün trajedisi ise, hiçbir zaman kavuşamayacağı bir bütünlüğü özlemesi, modern toplumda epik’in yerini alabileceğini sanmasıdır. Oysa kapitalist toplumda modernizmle geline nokta parçalanmış bireyler, giderek parçalanmış bir gerçeklik ve giderek toplumsal bağlamından kopan, yabancılaştığı çevresini anlamlandırmakta güçlük çektikleri için teknik ustalıklar deneyen, nesneler anlamsızlaştıkça onların yerine simgeler koyan yazarlar bulunmaktadır. Böyle olunca da, yirminci yüzyıl romanından hayır gelmeyecektir²⁰⁸.

Edebiyat sosyolojisinin ilk sistemli çalışmaları olarak değerlendirilebilecek “toplumcu gerçekçilik” kuramına Lukacs’ın açtığı yoldan giden bir önemli teorisyen de Fransız sosyolog Lucien Goldmann’dır. Goldmann, çoğunlukla kültür sosyolojisi ve edebiyat sosyolojisi alanında önemli çalışmalarıyla adından söz ettirmiştir. Nitekim *Towards a Sociology of the Novel* (Bir Roman Sosyolojisine Doğru) adlı eserinde, romanı belli bir arayışın ve yeni değerlerin inşası aşamasında bir araç olarak kabul etmiş ve edebiyat sosyolojisini bilimsel araştırma sahaları arasına dahil etmiştir²⁰⁹. Goldmann’a göre roman türünün yapısıyla pazar ekonomisinin yapısı arasında bir aynılık/benzerlik bulunmaktadır. Bireylerin düşünüş ve davranış biçimleri nasıl, o toplumun egemen ideolojisiyle koşulluysa, yazın metinlerinin de tek tek bireylerin yarattıkları anlatılardan çok egemen düşünce yapılarıyla şekillendiğini savunmuştur²¹⁰.

1960’lı yıllardan itibaren ise Marksist estetikte, edebiyatı yansıma olarak değil de üretim olarak ele alan yeni bir gelişim ortaya çıkmıştır. Bu yeni gelişimin öncülüğünü Lois Althusser, Pierre Macherry ve Terry Eagleton gibi isimler yapmıştır²¹¹.

²⁰⁷ Moran, a.g.e., 1994, s. 50, 54.

²⁰⁸ Parla, a.g.e., 2000, s. 38.

²⁰⁹ Şan, a.g.m., 2004a, s. 109.

²¹⁰ Parla, a.g.e., 2002, s. 39.

²¹¹ Moran, a.g.e., 1994, s. 60-61.

Öncelikle Althusser'e bakıldığında, O'nun toplumsal gerçekliğin ve onda meydana gelen değişikliklerin ekonomik düzeydeki değişikliklere indirgenmeyeceğini savunduğu görülmektedir. Althusser bunun nedenini, toplumsal gerçekliğin "ekonomik", "politik" ve "ideolojik" olmak üzere üç ayrı düzeyden oluşması şeklinde açıklamaktadır²¹². Althusser'e göre sanat ve ideoloji arasındaki ilişki şu şekildedir: Ideoloji insanın gerçek dünyayı çarpıtılmış biçimde algılamasıdır. Edebiyat da bir anlamda bu algılamamanın yaşantısal izlenimlerini aktarmakta, yani yaşam koşullarının bilimsel ve kavramsal bir analizini yapmamaktadır. Ancak edebiyat yaşantıyı edilgin bir biçimde yansıtmaz; yansıttığı, yaşantıyla bu yaşantının kaynaklandığı ideolojinin arasındaki mesafeyi açık tutmaktır. Bu mesafe ise biçimle korunur; ideoloji kişiyi nasıl bir "yanılsama" yumağı içine sararsa, edebiyat da bir "kurmaca" yumağı içine sarmaktadır. Ancak edebiyat, biçimsel özellikleriyle, her an "kurmacalığını" ilan etmektedir. Demek ki, ideolojik yanılsamaya dönüştüğü yerde biçim kendi içinde yadrigatıcı ve bu yüzden de eleştirel duyarlılığını keskinleştirici bir unsur olmaktadır²¹³. Althusser gerçek edebiyatı, ideolojiyi ham madde olarak kullanan, onu kendine özgü yöntemlerle işleyip dönüştürerek yeni bir ürün veren pratik şeklinde tanımlamıştır. Zira edebiyatı yansıtıcı bir ayna olarak görmek yanlıştır. Çünkü edebiyat bir üretimdir ve ürettiği şey de "dönüştürülmüş" görünürölük kazanmıştır; dolayısıyla kendini ele vermiş ideolojidir²¹⁴.

Macherry de üretim kavramını tercih etmekte ve bir sanat olayında yer alan sanatçı, eser, okur ve gerçekçilik öğelerini yeni baştan tanımlamaktadır. Sanatçının yaptığı iş bir şeyi yoktan var etmek olmadığından, hazır malzemeyi alarak bunları işlediğinden ve bir ürün meydana getirdiğinden sanat bir üretimdir. Sanatçının malzemesine bakıldığında, içinde mitosların, daha önce yazılmış eserlerin, değerlerin, formların ve özellikle ideolojilerin olduğu görülmektedir. Ideoloji ile gerçekçilik arasındaki ilişki ise bu kuramın temel direğini oluşturmaktadır. Bu konuda söyledikleri Althusser'le hemen hemen aynı olan Macherry'e göre de yazarın romanında kaleme aldığı insanlar ve insanlar arasındaki ilişkiler, gerçek yaşamdaki bir ideolojiyi yansıtmaktadır. Ancak ideoloji, esere yansırken bir açıklık kazanmaktadır. Metnin dışındaki dünyada yaşanan ideoloji kendi içinde uyumlu ve tutarlı olmak zorundadır, ama bu tutarlılık gerçekliği çarpıtmak paha-

²¹² Moran, a.g.e., 1994, s. 60.

²¹³ Parla, a.g.e., 1990, s. 20.

²¹⁴ Moran, a.g.e., 1994, s. 60.

sına elde edilmiş bir tutarlılıktır ve bu nedenle bir yanılsamadır. Gerçek yaşamda fark edilmeden yaşanan ideoloji eserde dönüşüme uğramakta, bir yapı ve şekil kazanmakta; böylece de fark edilir hale gelmektedir. Ideolojinin söylemeyeceği şeyler, örtbas etmek zorunda olduğu gerçekler, eserde boşluklar ve suskunluklar olarak kendini belli etmektedir. Bu nedenle ideolojiyi bir eserde görünür kılan ve okurun “uyanması”na olanak sağlayan, söylenenler değil söylenmeyenlerdir²¹⁵.

Macherry’le birçok noktada ortak bir görüşe sahip olan Eagleton ise Marksist eleştirinin bir değerlendirmesini yaparken iki eksenli bir bakış açısı önermektedir. Marksist eleştiri, nasıl edebiyatı tarihsel dönem içinde inceliyorsa, Marksist eleştirmenlerin değerlendirmeleri de yazdıkları tarihsel koşullar ve hatta belki koşullandırmalar göz önüne alınarak yapılmalıdır²¹⁶. Eagleton, sanat ve ideoloji arasındaki dolaylı ilişkinin o güne dek öne sürülmüş iki tür açıklamasını da yetersiz bulmuştur. Bunlardan birincisi edebiyat yapıtının estetik biçim kazanmış ideoloji olduğuna dair görüştür. Bu görüşe göre, estetik biçim özelliklerinden sıyrıldıkları zaman -ki bunu yapmaya hiçbir eleştirmenin de hakkı yoktur- edebiyat yapıtları yanlış bilincin, yani temsil ettikleri ideolojinin tutsakları olarak ortaya çıkmaktadır. O’na göre bu yaklaşım, her şey bir tarafa, birçok edebiyat yapıtının çağının ideolojisine karşı çıkışını açıklayamaz. O’nun karşı çıktığı ikinci görüş özgün sanatın her zaman ideolojik sınırları zorlayan, ideolojinin sakladığı gerçekleri açıklayabilen, yani çağına aykırı bir sanattır. Eagleton bu noktada da Macherry ve Althusser’in görüşlerini paylaşmaktadır²¹⁷.

Marksist öncüllerinden hareket eden bir diğer isim olan Fredric Jameson’a bakıldığında, yazın türlerini, yazının ideolojik ve epistemolojik bağlarıyla açıkladığı ve bunların tarihsel olarak belirlendiğini ifade ettiği görülmektedir. Jameson, türler söz konusu olduğunda, bunları ideolojilerin biçimlendirdiğini, sosyosembolik mesajlar olarak anlaşılması gerektiğini önerdiği bilinmektedir. Bu biçimler yazardan yazara ve döneme devrolunurken, içerikleri de toplumsal ve kültürel bağlara göre değişmektedir²¹⁸.

Walter Benjamin ise her dönemin sanat üretiminin belirli teknik özellikleri olduğunu, ama modern zamanların sanat tek-

²¹⁵ Moran, a.g.e., 1994, s. 61.

²¹⁶ Parla, a.g.e., 1990, s. 18.

²¹⁷ Parla, a.g.e., 1990, s. 19.

²¹⁸ Parla, a.g.e., 2000, s. 40-41.

noloji öncekilerden farklı olduğu için, modern sanatın çehresinin de önceki sanatın çehresinden çok değişik olduğunu ifade etmektedir. Sanat eserini sarıp sarmalayan atmosferi “aura” olarak nitelendiren Benjamin, terimi belli bir yer ve zaman olarak tanımlamaktadır. Hemen hemen aynı yıllarda bu konularla uğraşan Bakhtin de aynı kavramı “kronotop” olarak adlandırmıştır. Ancak Marksist eleştirmenlerin üzerinde uğraştığı konu, ister “aura” olsun ister “kronotop” olsun, sanat eserini doğuran ve yaşatan atmosferin maddi temellerini belirlemek olmuştur²¹⁹.

Görüldüğü gibi şimdiye kadar ele alınan sosyologların çoğu, edebiyat-toplum etkileşiminde toplumun tek yönlü belirleyiciliğine inanmışlardır. Ancak edebiyat ve toplum etkileşimini çok yönlü faktörlerle ele alan sosyologlar da bulunmaktadır. Bu bakış açılarına göre edebiyat ve sanat, tek yönlü determinizm ile toplum tarafından belirlenmemekte, aynı zamanda toplumsal yapıyı da etkilemektedir. Örneğin Arnold Hauser, sanatla toplum arasında tek yönlü bir suje-obje ilişkisi olmadığını; bunlardan her birinin hem suje, hem de obje rolü oynayabileceğini ifade etmektedir²²⁰.

Tüm bu anlatılanlar kısaca özetlenecek olursa; edebiyatın sosyolojik bir gerçek olarak incelenmesinin temel nedeni, sosyo-kültürel bir ifade aracı olmasıdır. Nitekim insani bir çaba olarak belli dönemlerde toplumun belli kesimcilerince üretilen, politik ve ideolojik tutumlar tarafından şekillendirilen sanatsal bir etkinlik olarak edebiyat, temelinde sosyal varlığın kendisini dışa vurumudur. Diğer taraftan hangi türden olursa olsun sanat yapanlar, bir toplumun içinde yaşamaktadırlar. Böylece kimi zaman bilinçli kimi zaman da bilinçsiz bir şekilde ürünlerine o toplumun varsayımlarını taşımaktadırlar. Dolayısıyla edebiyat, bir bakıma insanın sosyo-kültürel kişiliğinin söz ve yazı halinde kendini dışa vurması anlamına gelen bir olgudur. Buna göre edebiyat zaman zaman toplumu belirleyen, zaman zaman da toplumla biçimlenen fakat hangi şekilde olursa olsun toplumsal yapıyla derinden bağlantılı ifade ve semboller bütünüdür. Her büyük sanatçı kültürel teşekkülü ve düşünsel yapısıyla içten bir ilişki içinde kalarak da eserini yaratmaktadır. Neticede bir takım toplumsal ve tarihi olayların açıklanmasında edebi ürünlere başvurulması, edebi ve sanatsal gerçek ile toplumsal yapı arasında kurulan ilişkiler için bir zemin oluşturmaktadır²²¹. Başka bir ifadeyle

²¹⁹ Parla, a.g.e., 2000, s. 41.

²²⁰ Şan, a.g.m., 2004a, s. 118.

²²¹ Şan, a.g.m., 2004a, s. 93.

le edebiyat, toplumun somut, siyasal ve ekonomik yapılarındaki gibi görünür biçimleri, toplumun ifadesidir. Böyle olunca bir dönemin yazınsal eserleri içinde, sadece çağdaş ortak duyarlılığın durumu değil, sadece toplumsal bir sınıfın ya da bir grubun duygusal eğilimleri değil, ortak bilincin gerçek kompleksleri, şu veya bu insanın veya insan gruplarının ruhsal zeminini oluşturan arketip imajlar ve bir düşünce ağının az veya çok bozulmuş ifadeleri ortaya çıkabilecektir. Dolayısıyla toplumdaki ortak büyük dönemeçlerin tanıkları olarak değişik söylencelerin doğumunu, evrimini ya da yeniden canlanmasını veya insan ruhunun esas yapılarını daha derin bir şekilde edebiyat aracılığıyla takip edebilmek mümkündür²²².

Edebiyatın, toplumla olan ilişkisine dair yaklaşımları ve bunların temel öncüllerini bu şekilde özetledikten sonra, edebi bir anlatı türü olan romanın toplumu anlamada özel bir yer tuttuğunu ifade edebilmek mümkündür. Nitekim edebi türler içinde toplumu ve insanı bütünüyle ele alan belki de en önemli tür romandır. Şöyle ki, diğer sanat türleri de insanı ele almakla birlikte, roman insanı hem birey hem de toplumsallık bağlamında değerlendiren bir anlatı türüdür. Romanda bir yandan insan, birey olarak iç dünyası, bilinçaltı, duyguları, düşünceleri ve hayalleriyle yer alırken; öte yandan toplumsal olarak insan, kendini kuşatan kültürel, sosyolojik ve tarihsel olguların içinde gösterilmektedir²²³.

Bu noktada birçok romancı, eserlerinde bazı değerleri sorgulamışlar ve romanın varoluşunu keline özgü mantıkla keşfetmişlerdir. Örneğin Milan Kundera bu konuya şu şekilde açıklık getirmektedir:

(Roman) Cervantes’in çağdaşlarıyla birlikte kendine macera nedir diye sormuş; Samuel Richardson’la “iç dünyasında olup bitenleri” incelemeye, duyguların gizli hayatını ortaya dökmeye başlamış; Balzac’la insanın tarihine kök salışını keşfetmiş; Flaubert’le o zamana kadar günlük hayatın bilinmeyen yönlerini araştırmış; Tolstoy’la insanın karar ve davranışlarında akıldışının etkisi üzerine eğilmiştir. Zamanı incelemiştir: Marcel Proust’la yakalanamayan geçmiş anı; James Joyce’la yakalanamayan şimdiki anı ele almıştır. Thomas Mann’la zamanın derinliklerinden gelerek uzaktan adımlarımıza yön veren mitlerin rolünü sorgulamıştır²²⁴.

²²² Guy Michaud, “Bir Disiplin Olarak Edebiyat Sosyolojisinin Kurulması”, *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 57.

²²³ Sağlık, a.g.m., s. 57.

²²⁴ Milan Kundera, *Roman Sanatı*, çev.Aysel Bora, İstanbul, Can Yayınları, 2002, s. 17.

Osmanlı/ Türk toplumuna bakıldığında ise roman yazarlarının, başlangıcından itibaren özellikle sosyal konuları eserlerinde ele aldıkları görülmektedir. Nitekim Türk toplumunun yaşadığı krizler, siyasi olaylar, savaşlar, sosyal inkılaplar ve batıdan gelen çeşitli etkiler sonucunda, toplumda bir sosyal değişme yaşanmıştır. Bu nedenle edebi bir anlatı türü olan roman, sosyal olayların kürsüsü niteliğinde kullanılmıştır²²⁵.

Roman yazarlarının genel olarak iki temel eğilim arasında hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Onlar bir taraftan yaşanan olayları örnek alarak ve bunlardan sapmamaya çalışarak gerçekçi bir tutum izlerken diğer taraftan kendi yarattıkları olay ve kişilerden oluşan bir dünyada hayal gücünü kullanarak, günlük yaşamdan uzaklaşabileceklerinin bilincinde olmuşlardır²²⁶. Buna göre dünyada bugüne kadar yazılan-en hayalisinden en gerçekçisine kadar-ne kadar roman varsa bunların hepsini, son derece çeşitlenen ve uzayan bir hayalilik ile gerçekçilik çizgisi üzerine yerleştirebilmek mümkündür. Bu açıdan bakınca da ele alınıp okunan bir romanın bu çizginin neresinde durduğu tam olarak bilinmemekte, yaklaşık olarak kestirilebilmektedir²²⁷.

Bununla birlikte toplumsal olana ilişkin birçok öğenin yanında, tarihsel gerçekliğin de uygun bir biçimde kendisine malzeme kılındığı roman, bu imkânı kullanmış ve oradan roman hakiki bağlamında dönüştürülmüştür. Böylece roman, bire bir sosyal ya da tarihsel gerçekle örtüşmese de bunlarla bağları olan, bir o kadar da kurmacının gücü ile beslenen malzemeyi, edebiyat estetiği ile gerçekliğin sınırları içinde farklı uçları olan tartışmalı bir alan yaratmakta ya da yaratabilmektedir²²⁸. Nitekim romanlarda ele alınan karakterler, olaylar, duygulanımlar dünyası ve bu dünyanın aktarılma şekliyle yararlanarak, bir açıdan, hayatın içinde deneyimlenen ya da gözlemlenen hem öznelliklerin hem de etkileşimlerin anlamlandırılması mümkün olabilmektedir²²⁹.

Gücünü, kurguyu oluşturan ve işleten estetik araçlarla, onu bir ürün olarak çevreleyen toplumsal bağlantılığundan alan ro-

²²⁵ İbrahim Şahin, "Türk Romanın Tarihi Gelişimi", *Türk Yurdu*, Sayı 153, Mayıs-Haziran, 2000, s. 65.

²²⁶ E.M Forster, *Roman Sanatı*, çev. Ünal Aytür, Adam Yayıncılık, 1982, s. 11.

²²⁷ Selçuk Çıkla, "Romanda Kurmaca ve Gerçeklik Hece Dergisi", *Hece Dergisi Roman Özel Sayısı*, 2002, s.127.

²²⁸ Kenan Çağan & Köksal Alver, "Üç İstanbul Ya Da Bir Çözülüşün Halkaları", *Hece, Türk Romanı Özel Sayısı*, Sayı, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 576.

²²⁹ Zeliha Etöz& Nurhan Erol Işık, "Doğu ve Batı'nın Dayanılmaz Hafifliği: Ahmet Altan'ın 'Kılıç Yarası Gibi' ve 'İsyan Günlerinde Aşk Adlı Romanlarının Anlam Dünyası", *Doğu Batı*, Sayı 22, Şubat-Mart-Nisan, 2003, s. 172.

man; bu olayların, anlamların ve duygu durumlarının kurgulanışının analizinde önemli olanaklar sağlamaktadır. Öyle ki kurgusal bir ürün olarak roman değişik tür ve yaklaşımdaki analizlere de konu olabilmektedir. Örneğin, romanlar özellikle anlatı ve olay örgüsü, konu, biçim, motif ve karakterlerin kuruluşu ile sınırlandırılan incelemelerde ele alınabilmektedir. Diğer taraftan romanlar dilbilimsel ya da kültür endüstrisinin dinamikleri çerçevesinde ekonomi-politik bir inceleme nesnesi olarak da irdelebilmektedir. Bu nitelikteki incelemeler, roman ve roman dünyasına dair göz ardı edilmeyecek noktalara vurgu yapsalar da metni ve onu çevreleyen sosyal dünya bağlantılarını çoğu kez analiz etmemektedirler²³⁰. Dolayısıyla hem içinde bulunulan dönemin sosyal yapısını yansıtan hem de bu dönemin egemen niteliklerine yönelik toplumsal değiştirme gücü olarak da işlev gören romanın, bu yönünü dikkate alarak yapılan çalışmaların bir toplumun anlaşılmasında önemli katkılar sağlayacağı göz ardı edilmelidir.

Nitekim romanda konu olarak birey ele alınmasına rağmen, romanın muhatabı toplumdur. Romanlarda toplum her boyutuyla ele alınabilir. Diğer bir deyişle birey, toplumun küçük bir parçası olduğu için, onu anlamak ve çözümlemek için ilk önce toplumu anlamak ve çözümlemek gerekmektedir. Birey kimi zaman topluma bağlı olurken, kimi zaman da ona muhalif olabilir. Topluma muhalif ya da bağlı olan bireyin neden böyle bir tutum içinde olduğunun cevabı romanlarda bulunabilir. Ancak burada önemli olan husus, her iki durumda da romanla toplum arasında belirli bir bağın bulunmasıdır²³¹.

Modernleşme Bağlamında Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Roman-Yazarlığı

Osmanlı Toplumunda Modernliğin Taşıyıcısı Olarak Roman Yazarı

Sanat ve edebiyatın sadece geniş kitleleri eğlendirmenin dışında, farklı işlevlerinin de olduğunun bilincine varılması, onun aynı zamanda toplumların istenilen yönde değiştirilmesinde de etkin bir rol alabileceği düşüncesini gündeme getirmiştir²³². Toplumsal etkilerinin de olduğu kabul gören edebiyat, on sekizinci yüzyılda

²³⁰ Etöz&Işık, a.g.m., s. 158.

²³¹ Sağlık, a.g.m., s. 191.

²³² Mustafa Kemal Şan, “Türk Modernleşmesine Romandan Bakmanın Önemi Üzerine”, *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri*, Ankara, Hece Yayınları, 2004b, s. 117.

önde gelen bir temsil sanatı olarak değerlendirilmeye başlanmış ve Aydınlanma'nın toplum mühendisliği projesinde en etkili toplumsallaştırma-insanlara burjuva kültürü aşılama- aracı olarak ortaya çıkmıştır²³³. Edebi bir anlatı türü olan roman da edebiyatın söz konusu özelliğine koşut olarak Batı'da ortaçağ düzeninin sarıldığı bir dönemde, toplumsal ve siyasal gelişmelerden etkilenecek yükselen bir sınıf olan burjuvazinin içinden doğmuştur²³⁴. Nitekim 17. ve 18. yüzyılda hızla yükselen ve iktidar üzerinde önemli bir güç kaynağı haline gelmeye başlayan burjuva sınıfı, romanı sahiplenmiş²³⁵ ve onu kendini anlatma aracı olarak görmüştür²³⁶.

Romanın ortaya çıktığı döneme daha ayrıntılı olarak bakıldığında, bu dönemin Batı için çalkantılı olduğu kadar kendi sorunlarına çözüm yolları bulma açısından oldukça verimli bir dönem olduğu görülmektedir. Nitekim bir taraftan insan bilimlerinde yeni gelişmeler olurken, bir taraftan da bu bilim dallarının uzanamadığı alanlara edebiyatın kapsayıcı perspektifi ile yaklaşılmış; gerçek izlenimi veren, düzenli ve akılla kavranabilir bir dünyanın varlığı savunularak, romanın aynasında böyle bir sembol yansıtmaya çalışılmıştır²³⁷. Başka bir deyişle roman, Batı'da yeni bir ideoloji olarak kabul edilen liberalizmin ve yeni bir epistemoloji olarak ortaya çıkan pozitivizmin temel ilkelerini taşımış²³⁸ ve temelinde Ortaçağ'dan itibaren Batı'nın geçirmiş olduğu sosyal mücadeleleri, ilmi ve felsefeyi barındırmıştır²³⁹. Buna göre bilim çağı, endüstri çağı ve Rönesans'tan etkilenecek gelişen romanın, Batı'da yaygınlaşması ise 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.

²³³ Greogory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 144.

²³⁴ Mahir Adıbeş, "Romanın Ruhu Ya Da Sadece Roman", *Türk Yurdu*, Roman Özel Sayısı, Cilt 20, Sayı 153-154, 2000, s. 35.

²³⁵ Ünlü edebiyat sosyologu Lucien Goldmann, insan-mal ilişkisinden hareketle; modern romanın yapı ve gelişimi ile sanayileşmiş toplumlardaki burjuva sınıfının dünya görüşü ve tarihi arasında benzer ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, klasik romandaki yapıyı fiyatların düzenlediği pazar ekonomisiyle açıklayarak; sanayileşmiş toplumlardaki, bireysellik, aşk, haysiyet, yardımseverlik, iyilikseverlik gibi niteliğe dayalı feodal değerlerin, yerini para, erotizm, iktidar ve iktidar hırsı gibi niceliğe dayalı değerlere bıraktığını ifade etmiştir (Ertuğrul Aydın, "Roman ve İnsan", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, 2002, s. 353).

²³⁶ Aydın, a.g.m., 2002, s. 353.

²³⁷ Şan, a.g.m., 2004b, s. 120-122.

²³⁸ Jale Parla, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Kökenleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 9.

²³⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üstüne Makaleler*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1977, s. 57.

Batı’da romanın yaygınlaşmasıyla, roman yazarları toplumsal analizcilerin inceleyemedikleri birçok şeyi, eserlerinde ele almışlar ve sosyal hayatı bir psikolog, bir sosyolog gözü ile tahlil etmişler ve toplumsal ilişkilerin anlaşılmasına katkıda bulunmuşlardır. 18. yüzyıldan itibaren günümüze kadar Batı kültürü hakkında söylenebilecek birçok şey romanlara konu olmuştur. Roman bu devirdeki kültürün karakteristik özelliklerini ifade etmiş, eleştirmiş veya ona hizmet etmiştir. Bu dönemde romanlarda organik toplum kavramının çöküşü, bireyciliğin gelişimi, sınıf dinamizminde git-tikçe gelişen olanakların ortaya çıkması, kentleşmenin yaygınlaş-ması gibi birçok sosyolojik olay ele alınmıştır²⁴⁰.

Osmanlı/Türk romanının ortaya çıkışı ve gelişimi incelendiğinde ise, Batı romanından farklı bir seyir izlediği bilinmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere, (roman) Batı’da modernleşmenin bir ürünü olarak kendi toplumsal, bilimsel siyasal ve kültürel di-namiklerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osman-lı’ya bakıldığında ise romanın, 19. yüzyılda hız kazanan ve top-lumun her kesimini etkisi altına alan modernleşme projesinin etkisinde bir tür olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim Tanzimat’ın ardından devam eden süreçte yönetim, askerlik, ma-liye, adliye gibi alanlarda yapılan reform hareketleri resim, mü-zik, edebiyat gibi alanları da etkilemiştir²⁴¹. Böylece devletin isteğiyle Tanzimat döneminde yönünü Batı’ya çeviren Osmanlı toplumu, edebi anlayış bakımından da Batı’dan esinlenerek, onu kendisine model almış ve bu yüzyılın yenileşmekte olan düşünce hayatını edebiyatçılar yürütmüştür. Bu bağlamda Osmanlı/Türk toplumunda tıpkı modernleşme gibi toplumun iç dinamikleri sonucunda ortaya çıkmayan roman, devletin toplumlararası iliş-kilerde benimsediği yeni siyasetin bir yan ürünü olarak gelişmiş-tir. Modern Türk Edebiyatı’nın 19. yüzyılda doğuşu sosyal ge-lişmelerle yakından ilgili olmuştur. Çünkü köklü sosyal yapı de-ğişiklikleri insanların ve toplumların düşüncelerini yakından et-kilediği gibi yeni fikirler doğurarak insanların farklı ifade şekille-ri aramalarına ve araçlar yaratmalarına neden olmuştur. Dolayı-sıyla edebiyat, özellikle nesir, bu arayışların sonucu oluşmuş-

²⁴⁰ Şan, a.g.m., 2004b, s. 122.

²⁴¹ Ancak burada yüzyıllarca İslam uygarlığı etkisinde kalan Türk toplumunun 19. yüz-yılın ortalarında başka bir uygarlığın etkisi altına girmesinin, başta edebiyat olmak üzere, bütün sanat dallarında etkisini gösterdiği ve uygarlık değiştirmenin toplum-daki bütün sancı, sarsıntı ve özellikleri sanat hayatına da yansıdığı göz ardı edilmeme-lidir (Cevdet Kudret, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Edebiyatı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 388).

tur²⁴². Bu noktada Tanpınar edebiyat üzerinden yaptığı açıklama, dolaylı olarak romanın da Osmanlı'da ortaya çıkış koşullarına ışık tutmuştur:

Modern Türk edebiyatı bir uygarlık kriziyle başlar... Bu edebiyatın, bir uygarlık değiştirmesinin sonucu olarak doğduğunu göz önünde tutmak gerekir. 1826'da, Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla başlayan ve 1839'da Tanzimat Fermanı'yla devlet kurumlarının ve toplum yapısının yavaş yavaş Avrupalılaşmasına varan ve sırasıyla 1876'da Birinci Meşrutiyet, 1980'de ikinci Meşrutiyet devirlerini kapsayan bu uygarlık krizi, 1923'te Cumhuriyet'in ilanı, Ankara'nın başken oluşu, Atatürk devrimleri gibi kesin görünümlü aşamalarla Türk toplumunun bugünkü durumuna kadar gelir²⁴³.

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere edebiyat, Osmanlı/Türk toplumunda bir sanat olarak kurumsallaşmadan önce, bir medeniyet projesinin aygıtı olarak toplumda yerini almıştır. Nitekim roman türünün ilk uygulayıcıları ve ülke meseleleri hakkında söyleyecek sözleri olan ve çeşitli örgütlenmeler içinde olan aydınları, ilk başlarda roman yazmaya yönelten temel neden içinde bulunan siyasal, sosyal ve toplumsal sorunlara çözüm bulabilme çabasıyla sınırlı olmuştur²⁴⁴. Bu çabanın altında yatan en önemli neden de padişah ve diğer üst düzey yöneticilerden birçoğunun istediği biçimde, toplumsal ve siyasal sistemi Avrupa'ya uyumlu hale getirmek olmuştur²⁴⁵. Çoğu zaman hayatın içinde olan, kimi zaman da bizzat hayatı idare eden bir sanat olan roman, 18. ve 19. yüzyıllarda yoğun şekilde yaşanan modernleşme sürecine bağlı olarak, aydınların imparatorluğun bünyesinde var olan aksaklıklara çözüm bulmaya çalışmaları noktasında toplumsal hayatta meşruiyet kazanmıştır²⁴⁶. Dolayısıyla 19. yüzyıl Türk Edebiyatı'nın devlet siyasetinden yararlanarak geliştiğini ve bu noktada edebiyatçıların çalışmanın ilgili bölümünde anlatılan Osmanlı aydınına ait birçok özelliği barındırdığını ifade edebilmek mümkündür.

Çoğunluğu edebiyatçı olan Batı kültürüyle yetişen yeni nesil aydınlar, eski edebiyatın yeni hayatı anlamaya uygun olmadığını görmüşler ve Batı edebiyatı yolunda yeni bir edebiyat akımı aç-

²⁴² Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 11.

²⁴³ Tanpınar, a.g.e., 1977, s. 101.

²⁴⁴ Şan, a.g.m., 2004b, s. 125, 129.

²⁴⁵ Öztürk Emiroğlu, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasal Süreçle Uyum Derecelerine Göre Şair ve Yazarlar", *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 149.

²⁴⁶ Şahin, a.g.m., s. 49.

maya çalışmışlardır²⁴⁷. Romana eğitici ve öğretici olmak gibi özelliklerinden dolayı büyük önem veren Osmanlı aydınları, geleneksel anlatı türlerinin çoğunlukla saray merkezli bir edebiyat olduğunu ve çoğunlukla mevcut toplumsal siyasal yapının değişmesine engel olacağını düşünmüşlerdir. Diğer taraftan tasavvuf felsefesini dile getiren mesneviler, halk tarafından okunan velâyetnameler de mevcut İslam ideolojisini yeniden üretmekteydi. Dolayısıyla ne bu türler ne kıssadan hisse çıkaran meddah hikâyeleri ne de aşk hikâyeleri okuru Batı uygarlığına hazırlayacak niteliğe sahip eserler olarak görülmemiştir. Çağdaş uygarlık olarak nitelendirilen Batı toplumuna yaklaşılabilmesi için halkı bu amaç doğrultusunda eğitecek, Batı’yı tanıtacak, yeni değerleri aşılayacak ve yeni kavramaları öğretecek araçlara ihtiyaç duyulmuştur. Halkı eğitmek için edebiyattan²⁴⁸ ve romandan yararlanılmıştır²⁴⁹. Özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi’nde romanın birinci hedefi okuyucuyu bilgilendirmek olmuştur²⁵⁰. Böylece Avrupa’da birçok soruna çözüm getiren roman, Osmanlı/Türk toplumunda bir okul gibi eğitici olmuş ve insanların ihtiyacı olan birçok şeyi öğrenebileceği bir kaynak olarak değerlendirilmiştir²⁵¹. Batılılaştırılmak istenen toplumda, bu rolü ise, yukarıda da belirtildiği gibi aydınlar/edebiyatçılar yüklenmiştir. Bu çerçevede aydın ve roman bir anlamda kader birliği yapmıştır. Şöyle ki yazar, bir taraftan roman aracılığıyla toplumu bilgilendirmeye çalışırken, diğer taraftan Batılılaşmış bir aydın olarak yine romanı kullanıp kendi tipinin devamlılığını da sağlamak istemiştir. Ayrıca romanın hayatın gerçekliğini yansıtmakla birlikte, muhayyel dünyasının gerçek dünyaya yön verdiği de bilinen bir gerçektir. Topluma tutulan bir ayna olarak kabul edilen roman, bir noktadan sonra toplum için alternatif bir model olmaya, hayatı yeniden kurmaya başlamıştır²⁵².

²⁴⁷ Kudret, a.g.m., s. 389.

²⁴⁸ Hemen hepsi aynı zamanda gazeteci olan Tanzimat romancıları, edebiyatın, önemli toplumsal yeniliklere doğru gidilen devrimi öncesi dönemlerde edebiyatın eğitici ve bilinçlendirici rolünün diğer işlevlerine bastırıldığı düşüncesinden hareketle, gazete ile romanın aynı işlevi gördüklerine inanmaktaydılar (Bernâ Moran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Roman”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 412).

²⁴⁹ Moran, a.g.m., 1985, s. 411.

²⁵⁰ Mustafa Gündüz; “Siyasal Muhalefet Aracı Olarak Edebiyat”, *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı, 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 41-42.

²⁵¹ Şan, a.g.m., 2004b, s. 120.

²⁵² Yunus Balcı, “Batılılaşma Açısından Roman-Aydın İlişkisi ve İlk Dönem Romanlarımızda Aydınlar”, *Türk Yurdu*, Roman Özel Sayısı, Cilt 20, Sayı 153-154, Mayıs-Haziran, 2000, s. 139.

İlk Türk romancıları dünyevi ve bireyci bir tür olan ve bireyselleştirilmiş bir dünyayı anlatan roman türünü benimserken onu yenilikçi ve çağdaş saydıkları yaklaşımlarına uyarlayabilmek için bilinçli bir “anlatı” politikası kurmak zorunluluğu hissetmişlerdir. Bu noktada da romanı dünyevi bir dille, akılcı terimlerle, görünüşte sıradan olayları anlatan ve fakat mutlak gerçeği veren mutlak bir metin olarak kabul etmişlerdir²⁵³. Nitekim Ziya Gökalp gibi bazı aydınlar romanın, ülke insanının sosyolojisini, psikolojisini ele alması gerektiğini, ülkenin tarihsel ve toplumsal gerçeklerinin roman aracılığı ile çözümlenmesi gerektiğini savunmuşlardır²⁵⁴. Türk romanının ortaya çıktığı dönemde toplumsal farklılaşma ve çatışmaların oldukça yoğun bir seviyede de olması, romanların toplumsal sorunlara eğilmesini zorunlu kılmıştır²⁵⁵. Dolayısıyla “Osmanlı edebiyatı’na kolayca sokulabilecek zararsız bir teknik olarak görülen” roman, toplum yaşamıyla yakın bağları olduğu için ve toplum tarihinin tutanağı olma değeri gibi özellikleri nedeniyle yenilikçi ve siyasal yanları güçlü olan ilk romancılar tarafından özümsemiştir²⁵⁶.

Yazarların kaleme aldığı, burjuva ve liberal köklerden doğmayan Osmanlı/Türk romanının en önemli özelliklerinden biri de yenilikçi elit kesimin çabalarını sentez yapmaya yönelttikleri bir dönemde yazılmış olmasıdır. Yazarlar, Batı ve Doğu’nun iyi yönlerinden bir sentez yapılması gerektiği noktasında ortak bir tutum geliştirmişlerdir²⁵⁷. Bu çerçevede 19. yüzyılın ikinci yarısında aydınlar, 17. ve 18. yüzyıl Fransa’sını dolayısıyla Avrupa’yı ve Voltaire, Montesquieu, Rousseau gibi Fransız aydınlanmasına öncülük etmiş kişileri anlama çabası gütmüşler²⁵⁸; Batı kaynaklı sosyal ve felsefi konuları hem fikir yazılarında hem de roman, hikâye, tiyatro ve şiirlerinde kullanmışlardır. Bununla birlikte dönemin yazarlarının Batı düşünce akımlarıyla, çok da bilinçli olmayarak rastladıkları ve aktarabildikleri kadar ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Batı’nın sistematik düşünce akımları, yazarların eserlerinde birebir ölçüde bulunmamaktadır²⁵⁹. “Fikir-

²⁵³ Jale Parla, “Tanzimat Romanında Yazar Ve Metni”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 419.

²⁵⁴ Şan, a.g.m., 2004b, s. 120.

²⁵⁵ Şan, a.g.m., 2004b, s. 139.

²⁵⁶ Parla, a.g.m., 1985, s. 418.

²⁵⁷ Ancak Tanpınar’dan Berkes’e birçok Tanzimat tarihçisi, ikilemler içinde bocalayan bu kültürel değişim sürecinde, sentezci çabaların büyük ölçüde sonuçsuz kaldığını düşünmektedir (Parla, a.g.m., 1985, s. 418).

²⁵⁸ Emiroğlu, a.g.m., s. 149.

²⁵⁹ M. Orhan Okay, “Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Döneminde İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması”, *Doğu-Batı*, Sayı 22, Şubat-Mart-Nisan, 2003, s. 56.

ler yerine görüntülere yoğunlaşan Osmanlı aydınının, modernleşmeyi yön tayin edici bir sözcükle karşılamaları ise sorunun aydınların anlam dünyasına tamamıyla Doğu-Batı çatışması biçiminde yerleşmesine neden olmuştur. Avrupa’yı araştırırken roman sanatının popülaritesini gören ve edebiyata aşına olan aydınlar, felsefi ve teorik metinlere de uzak kalmışlar; Natüralist ve Romantik edebiyatın kendi toplumlarına yönelik tarihsel eleştirisini düz anlamlarıyla kendi romanlarına taşımışlardır²⁶⁰. Tanzimat aydınları bir taraftan “gerikalmışlığın” farkındalığıyla Osmanlı’nın kurtuluşunu Batı’nın teknolojisinden yararlanmakta görmüş diğer yandan Batı’nın bir bütün olarak ahlâksal zaafa düştüğüne ikna olmuşlardır. Böyle bir yaklaşım ise hem kendi Doğulu kimliklerine yükledikleri yüksek değerleri, hem de bu değerlerin Batı’ya karşı savunusunu meşrulaştırmıştır. Tanzimat dönemi aydınları roman yazmayı kendilerine görev bilmişler ve Osmanlı’nın modernizm çözümlemeleri ifadesini romanlarda bulmuştur²⁶¹. Dolayısıyla Osmanlı Türk romanına ilişkin en önemli özelliklerden biri, ilk başından itibaren salt edebi bir çaba olmasıdır²⁶².

İlk dönem romanlarının bir diğer özelliği geniş kitlelere hitap etmemesidir. Nitekim okuma yazma oranının düşüklüğü ile eğitim ve öğretimin tüm toplum kesimleri için yaygın olmaması, romanların İngiltere ve Fransa’dakinin aksine elit bir okur kitesine hitap eden, kentli ve aydın bir seçkinler zümresinin etkisi altında gelişmesine neden olmuştur. Başka bir deyişle, ilk romanlar yazarlarının algılarını büyük ölçüde paylaşan bir okura, yine tanıdık bir yaşam yoluyla seslenmiştir. Bununla birlikte edebiyatta meydana gelen değişimler sonucunda ortaya çıkan dilde sadeleşme, dönemin ilk romanlarından itibaren edebiyatın saray ve yüksek zümre dışına çıkarak, konaklara, yalılara, evlere ve hatta yüzyılın sonuna doğru sokağa kadar yaygınlaşmasına da imkân vermiştir²⁶³.

²⁶⁰ Tanzimat Edebiyatı’nın öne çıkan bir diğer özelliği, çoğu Fransız edebiyatını örnek alan yazarların bir bölümü Klasim (Şinasi, Ahmet Vefik Paşa, Âli Bey, Teodor Kasap, vb.) bir bölümü Romantizmi (Namık Kemal, Ahmet Midhat, Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamid, vb.) bir bölümü de Realizm, hatta Natüralizm (Sami Paşazade Sezai, Nabizade Nazım, Beşir Fuad, vb.) akımların etkisinde kalmışlardır. Ancak bu noktada bu akımların kesin çizgilerle benimsenmediğinin ve uygulanmadığının altının çizilmesi gerekmektedir (Kudret, a.g.m., s. 391).

²⁶¹ Ömer Türkeş, “Muhafazakar Romanlarda Muhafaza Edilen Neydi?”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, der.Ahmet Çiğdem, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003b, s. 590.

²⁶² Şan, a.g.m., 2004b, s. 129.

²⁶³ Şan, a.g.m., 2004b, s. 134.

Tüm bunlardan hareketle, 18. yüzyıldan itibaren hız kazanan modernleşme sürecinde “yeni” edebiyatın, reformlara ve siyasal değişimlere hizmet etmek üzere biçimlendirildiği görülmektedir. Daha önceki dönemlerde edebiyat “din”e “angaje” olmakla birlikte, edebi ve estetik kaygılar öncelikli olmuştur. Yeni edebiyatın oluşma sürecinde ise estetik ve edebi kaygılar geri plana atılarak edebiyat, politik, sosyal ve ekonomik değişim sürecinin arkasında destekleyici bir rol üstlenmiş ve asıl amacı mesaj iletmek olmuştur. Söz konusu amaca daha kolay hizmet edebilecek yeni türler ve biçimler tercih edilmiş; siyasetçiler, yeni okullarda yetişen, yönetici sınıfı oluşturan Avrupa’ya aşina bürokratlar, kalemiye mensupları edebiyatçı kimliğine bürünmüşlerdir²⁶⁴. Uygarlaşmanın ancak halkı aydınlatmakla ve batılı bir toplum oluşturmakla mümkün olacağına inanan Tanzimat’ın idareci ve/veya edebiyatçı aydınları, romana öncelikli bir rol atfetmişlerdir. Dönem romanlarının²⁶⁵ en önemli özelliği Batılılaşmanın yolunu ve ölçüsünü belirlenmede öncelikli bir işleve sahip olmalarıdır. Nedeni, romanda kişiyi ve toplumu ilgilendiren her şeyin yazılabilmesi, toplum ve birey için yeni rollerin belirlenebilmesidir²⁶⁶. Ancak burada dikkati çeken husus; roman gibi türler bir yönleriyle daima siyasetin içinde bulunduklarından, asıl önemli olanın siyaset ya da devlet meseleleri olduğudur²⁶⁷.

Bununla birlikte 19. yüzyılda git gide yoğunlaşan sosyal hareketlilik etkileşim halindeki çeşitli gruplar arasında sert çatış-

²⁶⁴ Zeynep Uysal-Elkatip, “Modernleşen” Türk Edebiyatına Bir Bakış”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 81, Yaz, 1999, s. 131.

²⁶⁵ Türk edebiyatının romanla tanışması bu dönemde Batı’dan yapılan çeviriler yoluyla gerçekleşmiştir. Türkçe’ye çevrili yapılmış ilk roman Fransız Fenelon’un *Les Aventures de Telemaque* adlı eseridir. İlk roman çevirisinin Türk edebiyatının modernleşmesinde çok fazla etkisi olmamakla birlikte, belli bir okuyucu kitlesinde Batı mitolojisine ve onun aracılığı ile Avrupa’da edebiyatının ne olduğu hakkında fikir oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu dönemde Victor Hugo, Daniel Defoeu, Lamartine gibi isimlerin romanlarından da çeviriler yapılmıştır (M. Orhan Okay, “İlk Romanlarımız Üzerine Bazı Dikkatler”, *Türk Yurdu*, Cilt 20, Sayı 153-154, 2000, s. 81-82; Ahmet Cüneyt İssı, “Türk Edebiyatının Romanla Tanışması”, *Hece*, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 17).

Türkçe’de ilk roman denemeleri ise 1870-1876 yılları arasında gerçekleşmiştir (Okay, 2000: 80). İlk Türk romanı 1872 yılında Şemseddin Sami tarafından kaleme alınan *Taaşuk-i Talat ve Fitnat*’tır. Bunu Ahmet Midhat’ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi’si* (1875) ile Namık Kemal’in *İntibah’ı* (1876) izlemiştir (Parla, a.g.m., 1985, s. 418). Bu eserleri, Tanzimat’tan önceki örneklerinden ayıran en önemli fark ise gerçeğe dayanmasıdır (Okay, a.g.m., 2000, s. 82).

²⁶⁶ Balcı, a.g.e., 2002, s. 281.

²⁶⁷ Türk edebiyatının bu özelliği, Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatında da devam etmiştir (Şahin, 2000: 50).

malar yaratmıştır. Hakikaten edebiyat eğilimleri ve edebi üsluplar yazarların sosyal kökenlerindeki farklılıkları oldukça iyi yansıtmaktadır. Dolayısıyla Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Vefik gibi erken dönem Osmanlı bürokratik elitleriyle ilişkili kişiler, idealist bir edebiyat görüşünü benimsemeye yönelmiş ve bu yazarlar kendi geçmiş ve gelecek vizyonlarını desteklemek için genellikle bundan yararlanmıştır. Osmanlı’nın Avrupa vilayetlerinden gelen (ki bunların çoğu 1877-1914 arasında kaybedilmiştir) ve genellikle üst sınıflara mensup olan yazarlar beraberlerinde yüceltilmiş bir tarih anlayışı ve geçmişe yönelik nostalgik özlemler getirmişlerdir. Kafkasya kökenli Mizancı Mehmet Murat ve Yahya Kemal bu gruba örnektir. Diğer taraftan İbrahim Şinasi, Ağâh Efendi, Ahmet Mithat, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi gibi gerçekçi olarak bilinen ve sosyal temalarla ilgilenen yazarlar kentli alt sınıflardan ya da kırsal kökenli üst sınıflardan gelmişlerdir. Bazıları geçmişte merkezi otoriteye karşı mücadele vermiş olan feodal ayan ailelerin soyundandı. Birtakım istisnalar haricinde de Osmanlı üst sınıflarına mensup olanların genellikle yüksel devlet görevlerini ve “paşa” unvanını elde etmeleri, buna karşılık ikinci grup mensuplarının orta sınıf mevkileriyle ilişkili “efendi” unvanını kullanmaları ilginç bir olgudur²⁶⁸.

Yazarların edebi yönelimlerini belirleyen önemli değişkenlerden biri de meslektir. Şüphesiz pek çoğu bir şekilde devlet görevinde çalışmaktaydı. Buna karşılık genellikle kısa hikâye ve roman yazarları gelirlerinin önemli bir kısmını gazetecilik başta olmak üzere çeşitli devlet dışı işlerden elde etmekteydi. Neredeyse bütün kısa hikâye ve roman yazarları hayatlarının bir döneminde mutlaka gazetecilik yapmış ve gazetecilikle düzyazıyı ilişkili hale getirerek eş zamanlı olarak gelişme göstermiştir²⁶⁹.

Eğitim, yazarların edebiyat anlayışlarını ve özellikle öz bilinçlerini ve modernist elitin bir parçası olarak toplum içinde oynadıkları rolü belirleyen başlıca değişkenlerden bir diğeridir ve uzun süre etkisini sürdürmüştür. Resmi ve gayri resmi okullarda eğitim alanların, modern Türk edebiyatının gelişiminde etkisi ayrıştırılmalıdır. Resmi modernist edebiyat eğitimini Batı tarzı okullar temsil etmiştir. Bu eğitim Fransız, İngiliz ve Amerikan edebiyatlarının, Türk edebiyatına girmeye başladığı 2. Dünya Savaşı’na kadar modern edebiyatın ve edebi formların neredeyse tek kaynağı olarak tekel konumunu sürdürmüştür. Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Avrupa tarzı edebiyat anlayışı

²⁶⁸ Karpat, a.g.e., 2009, s. 167.

²⁶⁹ Karpat, a.g.e., 2009, s. 167-168.

gitgide siyasal güç elitleri tarafından temsil edilmiştir. Nitekim Hariciyenin bir parçası olarak 19. yüzyılın ilk yarısında kurulan Tercüme Bürosu siyasal elitlerin temel kaynağı olmalarının yanı sıra Batı dilleri ve edebiyatıyla ilişkinin kurulduğu ana nokta haline gelmiştir. Böylece Batı edebiyatının fikir ve beğenilerinin Osmanlı aydınları arasında yayılmasında öncelikli bir rol oynamıştır²⁷⁰. Burada önemli olan nokta şudur ki; modern eğitim sistemi ve özellikle Avrupa dilleri ve eğitimiyle haşır neşir olan aydınlar, Avrupa üstünlüğü fikrinin yayılmasında etkili olmuşlardır. Osmanlı döneminde yazarların kendileri ve toplum içindeki rolleri hakkında benimsedikleri anlayış da esasen, modern eğitimin kendisi tarafından değil onda somutlaşan elitist felsefe aracılığıyla şekillenmiştir. Eğitim elit içinde bir mevki elde etmek için kullanılan bir kanal haline gelmiş, eğitimin dikey sosyal hareketliliğin aracı olarak yerine getirdiği sosyal işlev eğitimsel işlevinin önüne geçmiştir. Geleneksel tarzdaki edebiyat eğitimi ise özel evlerde, eski kütüphanelerde, dernek merkezlerinde ve kahvehanelerdeki çeşitli gayriresmi toplantılar aracılığıyla sürdürülmüştür²⁷¹.

Tüm bunlardan hareketle; Osmanlı/Türk romanının “camiacı” bir kültür içinde beslenen idealist bir dünya görüşünün ve bilgi kuramının ürünü olarak doğduğu; Batılılaşma süreci içinde benimsenen diğer kurumların yanı sıra, öncelikle bir öykünme biçiminde yaratıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bir reformcu ve yenilikçi olarak tavrı alan romancılar, konumu ve görev duygusu nedeniyle kendilerine hayli vesayetçi bir rol biçmişlerdir. Hâlbuki örnek alınan Batı romanı, romancıya yaşamın nesnel bir anlatımını verme görevini yüklemiştir. Bu nedenle ilk Türk romancıları, kendilerini ödünç alınmış bir bilgi kuramıyla (ampirist-pozitivist) yerel kültürel mirasları olan “apriorici idealizm”in keşiştiği bir noktada bulmuşlardır. Böylece ilk Türk romanları çatışan anlatı biçimleri ve çelişkili edebi üslupların devamlı gerilim içinde bulunduğu bir alan haline gelmiştir. Romanlarda aynı paragraf içinde anlatı tutarlılığı çözülmüş, yazarın olayları ve kişileri Batı’daki örneklerinde olduğu gibi nesnel bir şekilde verme çabalarıyla, kendi kültüründeki apriorici, idealist ve “camiacı” hükümler ve üslup arasında “metin” sıkışıp kalmıştır²⁷². Dolayısıyla edebiyatçıların kaleme aldıkları romanlarında muhalifliğin sınırları ve ölçüsünde bu yapı oldukça belirleyici olmuştur. Ni-

²⁷⁰ Karpat, .a.g.e., 2009, s. 169.

²⁷¹ Karpat, a.g.e., 2009, s. 169-172.

²⁷² Parla, a.g.m., 1985, s. 418.

ıtkim Osmanlı/Türk toplumunda romanın ilk örnekleri, siyasetle iç içe olmuş ve roman siyasi inanç ve ideolojik değerlere bağlılık göstermiştir²⁷³.

Osmanlı Romanında “Muhaliif” Olunan Konular

Tanzimat’la birlikte Osmanlı edebiyatında siyasal eleştirilerin yapılmaya başlandığı görülmektedir. Türk edebiyatında hiciv toplumsal ve siyasi sorunları ele almakla birlikte, çoğunlukla eleştiriler bireylere yöneliktir. Nitekim Klasik Türk edebiyatında sosyal hiciv oldukça fazla olmasına rağmen, siyasal hiciv Tanzimat’tan sonra gelişmiştir²⁷⁴. Burada önemli olan nokta ise söz konusu dönem edebiyatçılarının, bürokrat olmalarından kaynaklanan bir etkiyle siyasetin de edebiyatçılar tarafından yürütülmüş ve yazılmış olmasıdır²⁷⁵. Edebiyatçıların olaylara yaklaşım ve eleştirileri, siyasal süreçle uyum ve uyumsuzluk derecesini belirleyen temel faktörlerden biri olmuştur. Böylece toplumsal sorunları yansıtan ve onlara çözüm önerileri sunan edebiyatçı, siyasal sürecin içine girmiştir²⁷⁶. Ancak burada altı çizilmesi gereken şey, siyasal sürecin içinde çoğu zaman aktif olarak rol olan edebiyatçıların, çoğu zaman devletin yanında bir tutum geliştirmiş olmalarıdır.

Tanzimat döneminde aydınlar/edebiyatçılar zaman zaman devletin yanında bir politika izlemelerine rağmen, aydınlar (edebiyatçılar) ve siyasetçi arasındaki ilişki kimi zaman gerginleşmiştir. Şöyle ki siyasal sürecin gelişimine edebiyatçıların “alkış tutması” veya “karşı çıkması” edebiyatçı ve siyasetçi arasında iplerin gerilmesine veya gevşemesine neden olmuştur. Diğer taraftan siyasal süreci işletenlerin uygulamalarına karşı çıkan edebiyatçı; devletle toplum arasındaki bağı germe, sarsma hatta koparma boyutlarında rol oynayacak kişi olarak hedef haline gelmiştir. Böylesi bir hedef haline gelmek ise edebiyatçının devlet yöneticileriyle, toplumsal süreçle, aile, iş ve meslek çevresiyle hatta ken-

²⁷³ Ömer Türkeş, “Toplum Ve Kimlik Kurma Kılavuzu Olarak Roman”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, der. Ömer Laçiner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 845.

²⁷⁴ Mustafa Gündüz, “Siyasal Muhalefet Aracı Olarak Edebiyat”, *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 29.

²⁷⁵ Sezai Coşkun, “Edebiyatın Siyasetle İmtihanı: Tanzimat Sonrasında Siyaset Edebiyat İlişkisi Üzerine Bir Çözümleme”, *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 107.

²⁷⁶ Emiroğlu, a.g.m., s. 150-151.

disiyle bile uyum sorunu yaşamasına ve tedirginliğin artmasına meydan vermiştir²⁷⁷.

Böyle bir ortamda edebiyatçılar, yeni tanıştıkları ve etkilen-
dikleri aydınlamacı fikirleri, liberalizm ve milliyetçilik, hürriyet
ve bireyin hakları gibi konuları da eserlerine yansıtmaya başla-
mışlar, kendilerine “yeni” ya da “modern” nitelendirmesinin ya-
pılmasını sağlayacak eleştirel bir söylem geliştirmişlerdir. Bu
söylem de özellikle gazete ve roman aracılığıyla yayılmaya baş-
lamıştır. Nitekim devletin değiştirme çabalarına, bu değişimin
içinde yetişmiş olan ve zamanla daha eleştirel bir tutum sergile-
yen Yeni Osmanlılar, bir süre sonra muhalif²⁷⁸ bir tavır göster-
meye başlamışlardır²⁷⁹. Bu noktada Yeni Osmanlı hareketinin en-
telektüel temellerini atan Şinasi'nin eserleri, 19. yüzyılın ortası-
nda Avrupa'da geçerli edebi, sosyal ve siyasi kavramlarla Türk ay-
dınlarını tanıştırmıştır. Yayınladığı *Tasvir-i Efkar*²⁸⁰ adlı gazete,
çok geçmeden siyasi olduğu kadar yeni edebi fikirlerin de ifade
edildiği bir forum haline gelmiş ve Batılı fikirleri yaymanın yanı
sıra “Osmanlı edebiyatının klasik kalıplarını kırmak için” kulla-
nılmıştır²⁸¹. Şinasi'nin gündeme getirdiği, tartıştığı yeni kavram-
lar ve yeni biçimler daha sonra Namık Kemal ve diğer Tanzimat
yazarları tarafından çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır²⁸². Dolayı-
sıyla Türk romanı tarihi ve toplumsal koşullar neticesinde doğal
gelişme çizgisinin bir uzantısı olarak doğmasa da yerine getirdiği
işlevler itibarıyla toplumda yaşanan modernleşme süreçlerine
doğrudan katılmış, kimi zaman bu süreci hızlandıran kimi za-
man da bu dönüşüm sürecini eleştiren bir çizgide konumlanmış-
tır²⁸³.

Nitekim Tanzimat Edebiyatı'nın özellikle ilk döneminde yeti-
şen Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Teodor Kasap gibi yazarlar
Montesquieu, Rousseau, Voltaire gibi Fransız devrimci yazarla-
rının etkisinde kalarak, eserlerinde zulme, haksızlığa, yolsuzlu-

²⁷⁷ Emiroğlu, a.g.m., s. 149.

²⁷⁸ Ancak bu noktada devlet ile aydın arasındaki ilişki belli noktalarda değiştiğinden,
devlet yetiştirdiği nesle karşı tedbirler almış ve öncülüğünü yaptığı fikirlerin hızını
kesmeye çalışmıştır (Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı*, İstanbul, Çağ-
layan Kitabevi, 1982, s. 156.)

²⁷⁹ Uysal-Elkatip, a.g.m., s. 31.

²⁸⁰ Gazetede yazılan yoluyla hükümete karşı tavır alan ilk aydın da Şinasi'dir" (Şerif
Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.
281-284).

²⁸¹ Mardin, a.g.e., 2009, s. 281-284.

²⁸² Uysal-Elkatip, a.g.m., s. 132.

²⁸³ Şan, a.g.m., 2004b, s. 126.

ga, geriliğe karşı şiddetli bir dille karşı çıkmışlar; vatan, millet, hürriyet, hak, adalet, kanun, meşrutiyet gibi kavramları yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Bazı yazarlar da Batının bilim, fen, toplumsal yaşayış gibi kurumlarını makale ve romanlarıyla öğretmeyi hedeflemişlerdir²⁸⁴. Diğer taraftan Yeni Osmanlıları Batılı edebiyatın Osmanlı kültüründeki öncülerini yapan zorunluluk, değişken bir toplumun sorunlarını ele almada klasik edebiyatın her anlamda yetersiz kalmasından kaynaklanmıştır. Bu yetersizlik olgusu, Tanzimat dönemi eleştirisinin ele aldığı konuların başında gelmiştir²⁸⁵.

Yeni Osmanlıların muhalefet nedenlerinden belki de en önemlisi ise manevi değerlerden soyutlanmış bir modernleşmenin, kişiliksiz toplum yaratmada başlıca dinamik olduğu düşüncesidir. Halk ile Tanzimat bürokratinin zihnindeki modern örgütlenme şemaları arasındaki giderek derinleşen uçurumu fark eden Yeni Osmanlılar, sorunu sanatsal düzlemde yansıtmayı tercih etmişlerdir²⁸⁶. Tam anlamıyla sanatçı olan bu kuşak; Osmanlı kültüründeki ilk Batılı edebiyat anlayışını savunmuş ve modernleşmenin Osmanlı insanı üzerindeki etkilerini eserlerinin temel konusu yapmıştır²⁸⁷.

Ancak Parla, özellikle Tanzimat romanı açısından bu ele alışı sınırları olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Nitekim yenilik fikrinin ardında biçimlendirici, yoğurucu ve belirleyici bir Osmanlı kültürünün mutlak egemenliği bulunmaktadır²⁸⁸. Tanzimat yazarlarının bir kısmında her ne kadar otoriteye isyan görülsede ‘*Tanzimat düşününde belirleyici olan babayı öldürmek değil, ölmekte olan babayı diriltmek çabaları*’dır. Kaybedilmiş bir baba arayışı içinde kendileri vesayet üstlenmek zorunda kalmış otoriter çocukların bağlı olduğu otorite ise mutlak bir İslam kültürü ve epistemolojisidir²⁸⁹.

²⁸⁴ Kudret, a.g.m., s. 390.

²⁸⁵ Ekrem Işın, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eleştirinin Gelişimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985c, 432.

²⁸⁶ Birinci kuşak Tanzimat aydınları, çoğunlukla devlet bürokrasisinden yetişmiş yöneticilerdir. Bu yönetici aydın tipi için modernleşme olgusu, Batılı kurumlara Osmanlı toplumunda gerek duyulan alanlarda işlerlik kazandırmak anlamına gelmiştir. Ancak manevi değerlerin bu tür yabancı kurumlar içinde hangi düzeyde bir çatışmaya neden olabileceği bu yönetici kadronun yeterince üzerinde durmadığı bir konu olmuştur. Çatışmanın, toplumsal huzursuzluğun önemli bir göstergesi olmaya başlaması, ancak ilk reform denemelerinin sonucunda ortaya çıkmıştır (Işın, a.g.m., 1985, s. 432).

²⁸⁷ Işın, a.g.e., 1985c, s. 432.

²⁸⁸ Uysal-Elkatip, a.g.m., s. 132.

²⁸⁹ Parla, a.g.e., 1990, s. 13-18.

Buna göre romanlarda ele alınan konular siyasi eleştirileri ve muhalefeti içerse de 2. Meşrutiyet'in ilanına kadar roman yazarları siyasi sorunları eserlerinde doğrudan ele almamışlardır. Medeniyet sorununu derinden inceleyerek, roman kahramanlarının bu problem karşısındaki tavırlarını, davranışlarını ve ruh dünyalarını medeniyet tercihlerine göre şekillendirmişlerdir²⁹⁰. Nitekim aydınlar bir taraftan yeninin kurulabilmesi için eskinin ömrünü tamamladığına dikkati çekerken diğer taraftan da Osmanlı/Türk kültürüne ait yeni bir dünya görüşünün oluşturulabilmesi için eskinin faydalı buldukları yönlerinin devam ettirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Öyle ki Şinasi'nin "*Garb'ın fikr-i bikri ile Şark'ın akl-ı piranesi*"ni birleştirmek isteyen sentezci yaklaşımı, Tanzimat aydınları tarafından oldukça kabul görmüştür. Bu yaklaşım biçimi romanlar üzerinde de oldukça etkili olmuş ve hayatın her alanını kapsayan bir uygulama şekline dönüşmüştür²⁹¹.

Böylece sentezci yazarların üzerinde durdukları ve eleştirdikleri en önemli konulardan biri Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecinin, özellikle eğlence, giyim, yaşam biçimi gibi tüketime yönelik boyutu olmuştur. Nitekim şekilde kalan sığ Batılılaşmanın alafrangalık olarak görünümü, Türk romancısına birçok malzeme sağlamıştır²⁹². Tanzimat yazarları bu noktada aşırı batılılaşmayı frenlemeye çalışmış ve eserlerinde genellikle iki farklı tipi bir arada bulundurarak kendi yaklaşımlarını/tezlerini ortaya koymuşlardır. Bunlardan birincisi alafranga iken, diğeri modern, zeki, teknolojiyi takip eden, eğlenceye ve zevke düşkün olmayan, iyi yetişmiş yerli tiplerdir²⁹³.

Tanzimat döneminde Türk romanında muhalefetin sınırları ve ölçüsü kısaca bu şekilde özetlenebilirken, 2. Abdülhamit dönemine gelindiğinde, her türlü muhalif siyasi düşünce ve faaliyete kısıtlama getirildiği ve yayılmasına izin verilmediği görülmektedir. Bu nedenle, 2. Abdülhamid(t) dönemi romanlarının en önemli özelliği romanlarda siyasi konulara değinilmemesi ve muhalefet yapılmamasıdır. Nitekim toplumsal eleştiri yapmak *vatan, hürriyet, istiklal, ihtilal, inkılap* gibi sözcük ve kavramları kullanmak yasak olduğundan, yazarlar toplumsal yazılar yazma imkânı bulamamışlar, aşk, acıma gibi bireysel konuları işlemiş-

²⁹⁰ Şahin, a.g.m, s. 50-51.

²⁹¹ Balcı, a.g.e., 2002, s. 281.

²⁹² Nurullah Çetin, "II. Abdülhamit Dönemi Türk Romanı (1878-1908)", *Hece*, Roman Özel Sayısı, 65-66-67, 2002b, 34.

²⁹³ Şahin, a.g.m., s. 50.

lerdir²⁹⁴. Toplumsal eleştiri yapma olanağı olmadığından da yazarların birçoğu “sanat için sanat”²⁹⁵ görüşü benimsemek zorunda kalmışlardır²⁹⁶. Dolayısıyla söz konusu dönemde, diğer türlerde olduğu gibi, romanda da ancak sultanın sosyal ve siyasi politikalarına paralel düşünceleri içeren konular kaleme alınmıştır.²⁹⁷ Buna göre romanlarda; sosyal faydaya dönük olarak ahlâki, sosyal, siyasi, tarihi ve edebi anlamda benimsenen ve okurlar tarafından benimsenmesi istenen ideal değerler ve örnek kişilikler, olumsuz karşıtlarıyla karşılaştırma çerçevesinde sunulmuştur. Bazı romancılar, toplum bünyesinde gördükleri ahlâki bozuklukları giderme, okuru daha ileri noktalara taşıma hedefi güttüklerinden, romanı idealist tipler sunmak için bir araç olarak görmüşler ve düşünce, değer ve ders iletisini öne çıkartmışlardır²⁹⁸.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonraki dönemde ise Abdülhamit sansürüne maruz kalan pek çok sayısal etkinlik yeniden toplum hayatına girmiştir. İttihat ve Terakki’nin yönetimi devraldığı bu dönemde, Osmanlı aydınları temel sorunları yeniden siyasi tar-

²⁹⁴ Kudret, a.g.m., s. 400.

²⁹⁵ Bu dönemde “sanat için sanat” görüşünü benimseyerek yalnız aydın ve seçkin kişilere hitap eden Edebiyat-ı Cedide sanatçılarından ayrı bir sanat anlayışı içinde olan bazı yazarların ise bu topluluğa katılmadığı görülmektedir. Bu yazarlardan bazıları Ahmet Mithat, bazıları ise Namık Kemal geleneğini sürdürerek “halk için sanat” görüşünü benimsemiş ve geniş halk topluluğuna seslenmişlerdir. Bu akımın başlıca yazarları arasında Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Vecihi ve Saffet Nezihî gelmektedir (Kudret, a.g.m., s. 402).

²⁹⁶ Kudret, a.g.m., s. 402.

²⁹⁷ Siyasi eleştiri ve muhalefetin yapılamadığı ya da oldukça sınırlı olduğu bu dönemde eleştiri anlayışının ise ‘sanat eleştiri’si üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çerçevede Tanzimat eleştirisinin kullandığı “etik ölçütlerin dışına çıkmak zorunluluğu”nun anlaşıldığı görülmektedir. Nitekim bu dönemin yazarlarının ilk defa sanatın temel sorunları üzerinde düşünsel açıdan bir anlaşmaya varmış olmayı temel ilke olarak kabul ettikleri görülmektedir. Söz konusu ilke ise sanatın kendi kendine yetebilen, didaktik kaygının ötesinde estetik bir haz uyandırmayı amaçlayan gerçekçi bir tasarım olduğudur. Edebiyat-ı Cedide dönemi eleştiri anlayışını belirleyen ana çerçeve bu olmuştur. Bu dönemde, Tanzimat dönemindeki eleştiri anlayışının değiştirildiği görülmüştür. Nitekim Tanzimat döneminde eleştiri pragmatik bir işlev üstlenmiş, eski ile yeni arasındaki ayrımları netleştirebilecek ve her iki edebiyat anlayışının değerlerini taratabilecek bir terazi gibi değerlendirilmiştir. Hâlbuki Edebiyat-ı Cedide yazarlarına göre eleştiri kendi teorik çerçevesiyle sınırlı, sistematik bilgiye dayalı pozitif bir düşünme sistemi olmuştur (Işın, a.g.m., 1985c, s. 436).

Diğer taraftan Tevfik Fikret, Cenab Şahabeddin, Halit Ziya, Hüseyin Cahit, Mehmet Rauf gibi sanatçıların çoğu Batılı sanat ve düşünce adamlarının, Batı’daki sanat olaylarını tanıtmak; kendi sanat anlayışlarının açıklamak; birtakım sanat sorunlarını araştırmak; birbirlerinin eserlerini eleştirmek için çeşitli makaleler ve eleştiriler yazmışlardır. Ancak Edebiyat-ı Cedide topluluğu içinde eleştiri yazmayı meslek edinen tek yazar Ahmet Şuayb (1876-1910) olmuştur (Kudret, a.g.m., s. 402).

²⁹⁸ Çetin, a.g.m., 2002b, s. 42.

tışmanın anaforunda çözümlemeye çalışmıştır²⁹⁹. Diğer taraftan bu dönemde 2. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle basın ve yayın alanında büyük bir canlılık yaşanmış ve basın özgürlüğüne yeni olanaklar sunulmuştur. Söz konusu canlılık ve yeni olanaklar edebi hayata da yansımış ve roman sayısında büyük bir artış gözlenmiştir. Ancak böyle bir genel görünüm, dönemin tümüne hâkim olmamış özgürlükler ve muhalif yapılanmalar devam eden süreçte oldukça kısıtlanmıştır.

Bu bağlamda II. Meşrutiyet Dönemi Türk Romanı konu bakımından incelendiğinde, romanlarda ele alınan konuların sosyal ve siyasi olduğu; bu yaklaşım biçiminin de Tanzimat dönemiyle benzeştiği görülmektedir. Yapılan eleştirilerin ve muhalefetin ise daha çok 2. Abdülhamit dönemine yönelik olduğu görülmektedir. Ancak ilerleyen yıllarda İttihat ve Terakki yönetiminden beklentilerini karşılayamayan aydınlar, bu yönetimi sınırlı da olsa çeşitli şekillerde eleştirmişlerdir. Bununla birlikte 1908 sonrasında yazılan romanlarda geçmiş dönemin eleştirisi ve bu dönemin kusurlarının edebi eserlerin olanaklarıyla sergilenişi yeni olanı ortaya koymaya da zemin hazırlamıştır. Nitekim yeni olanın aranması, ortaya konması ve tartışılması, aynı dönemde kaleme alınan birçok romanın konusu olmuştur Bu arayış yalnız siyasi temalarda değil sosyal ve eğitimle ilgili temalarda da varlığını kuvvetle hissettirmiştir³⁰⁰.

Diğer taraftan yine aynı dönemde, Balkanlardaki ulusçuluk ve bağımsızlık hareketinin de etkisiyle, bazı aydınlar “Osmancılık”, “İslamcılık” ve “Baticılık” anlayışlarının Osmanlı İmparatorluğu’nu kurtarmaya yetmeyeceğini düşünmüşlerdir. Çöküntüyü durdurmak için, devletin “millet-i hâkime’ye (egemen ulus’a), yani Türk halkına dayanması gerektiğini savunmuşlardır. Bu düşünce aydının halka yönelmesine neden olmuş ve bu dönemde “halka doğru” diye adlandırılan bu ulusçuluk hareketine “Türkçülük”³⁰¹ denilmiştir³⁰². Siyaset alanındaki “halka doğru” hareketi edebiyatta ise “ulusal kaynaklara dönme” düşüncesine neden olmuştur³⁰³. Bu noktada edebi bir anlatı türü olarak roman

²⁹⁹ Işın, a.g.m., 1985c, s. 438.

³⁰⁰ Aktaş, a.g.m., s. 117.

³⁰¹ Bu dönemde *Halka Doğru* adlı bir dergi çıkartılmış; bu akımın öncülüğünü yapan Ziya Gökalp, onun ilkelerini sonradan yayınladığı *Türkçülüğün Esasları* (1923) adlı kitabında açıklamıştır.

³⁰² Kudret, 1985, s. 404.

³⁰³ “Uluslararası kaynaklara dönme” sözü, dilde sadeleşme, yeni yaşayışı yansıtırma, halk edebiyatının biçim ve içeriklerinden yararlanma, şiirde aruz ölçüğü yerine hece ölçüğünü kullanma anlamına gelmiştir (Kudret, 1985: 404).

da millileşme sürecinin asli faillerinden biri olmuştur. Nitekim imparatorluk sınırlarındaki azınlıkların “uluslaşma” mücadelesinden etkilenen ve bu hareketlere bir tepki olarak da gelişen Türkçülük/Milliyetçilik³⁰⁴ akımı edebiyat³⁰⁵ içinde filizlenmiştir³⁰⁶.

Ziya Gökalp’in ideologluğunu yaptığı bu akımın edebiyattaki öncülüğünü 1911’de yayınlanmaya başlanan *Genç Kalemler Dergisi* üstlenmiştir³⁰⁷. Bu çerçevede 1911 yılında kurulan *Genç Kalemler* dergisiyle yeni bir edebi söylem tasarlanarak, modernleşme sürecinin imparatorluğu dönüştürecek adımlarından birisi de atılmıştır. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi, 19. yüzyılın başından itibaren ülkenin diğer etnik unsurları arasında yayılan milliyetçilik, edebi bir hareket kapsamında milli bir dil ve edebiyat oluşturma çabalarıyla Türkler arasında da yayılmaya başlamıştır³⁰⁸. Böylece “Milli Edebiyat Dönemi”nin temel anlayışını, milliyetçilik hareketlerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan milliyetçilik ideolojisi oluşturmuştur. Aslında bu ideoloji, daha Tanzimat döneminde bir kültür hareketi olarak başlamakla birlikte, Milli edebiyat döneminde sistemli ve bilinçli bir şekilde edebiyatta ele alınmıştır³⁰⁹. Burada önemli olan nokta ise “milliyetçi tahayyül”ün modernleşmenin başlangıcındaki siyasal öncelikli reformların aksine, edebiyat çevresinde biçimlendikten sonra siyasete yansımadır. Başka bir ifadeyle siyasal değişimlerin etkisinde, onlara hizmet etmek üzere şekillenen “yeni” edebiyat, modernleşmenin gereği olan “millileşme”yi gerçekleştirmek üzere büyük bir sorumluluk üstlenmiştir. Bu bağlamda “milli edebiyat” adıyla sunulan hareket, “Türk milleti”ni, daha sonraki ulus-devleti oluşturma sürecine hazırlamıştır³¹⁰.

Dolayısıyla bu dönemin eleştirisi de siyasal ortamın koşullarına uygun olarak ideolojik açıyı benimsemiştir. Türkçülük akımı, düşünsel düzeyde bu açının genişlemesine yardımcı olmuş-

³⁰⁴ Buradaki “Türkçülük” kavramının “Ulusçuluk” anlamında kullanıldığı göz ardı edilmemelidir (Kudret, 1985: 403).

³⁰⁵ Başka coğrafyalarda da görülen ulusal hareketlerle edebiyatı eş zamanlıdır, ancak geç ulusallaşma dönemindeki edebiyatlarda roman-Avrupa romanında işlenen birey ve toplum tarihinin yerini kurtuluşçu ve kurucu bir tarih ideolojisi kapsamaktadır (Ömer Türkeş, “Milli Edebiyattan Milliyetçi Romanlara”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik*, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003a, s. 811).

³⁰⁶ Türkeş, a.g.m., 2003a, s. 811.

³⁰⁷ Moran, a.g.m., s. 416; Fethi Naci, “Roman”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 614.

³⁰⁸ Uysal-Elkatip, a.g.m., s. 134.

³⁰⁹ Gülsüm TARAKÇI; “İki Roman Örneğinde Milli Roman”, *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, 65-66-67, 2002, s. 491.

³¹⁰ Uysal-Elkatip, a.g.m., s. 134.

tur. İmparatorluğun azınlıkları kendi kültürlerini ve dillerini öz-
gürlüklerinin temel taşı yaparlarken, aynı tutum Osmanlı aydın-
larının kültür dünyasına eğilmesiyle sonuçlanmıştır. Türk kültü-
rü ve dil üzerindeki ilk önemli çalışmaların kökeni Tanzimat ön-
cesine kadar gitmekle birlikte Ahmed Vefik Paşa, Şemseddin
Sami gibi Tanzimat aydınlarının ve daha sonra Mehmed Necib'in
bu alandaki çeşitli etkinlikleri, Meşrutiyet dönemi yazarları tara-
fından yeniden ele alınıp geliştirilmiştir³¹¹.

Kısaca özetlemek gerekirse, incelenen elli yıllık süre kapsa-
mında Osmanlı edebiyatının, ülkenin daha uygar, daha Batılı
olma çabasına sıkı sıkıya bağlı olduğu ve yenilikleri kökleştirip
yaygınlaştırmak için bir araç görevini yerine getirdiği; “muha-
lif”liğinin ölçüsünde de bunun oldukça etkili olduğu görülmek-
tedir. Bu edebiyat ilerlemeye, değişikliğe kendini adanmış gibi gö-
rünür; esinini, yeniliklere sağlam temellere oturabilecek top-
lumsal, iktisadi ve kültürel alanlarda aramıştır. Yenilik hareketi-
nin kültürel alanlara aktarılıp daha çok sayıda aydının Batılı dü-
şüncelerle karşı karşıya geldiği zamandan itibaren, edebiyatta
göze çarpan ilk özellik toplumun kaderiyle yakından ilgilenmek
olmuştur. Dönemin en büyük edebiyatçıları, ünlerini yazılarının
değerlerinden fazla, edebiyat adı altında açıkladıkları, toplumun
kaderine bağlı siyasi ve toplumsal görüşlerinden almışlardır. Örneğin Namık Kemal'in, Ziya Paşa'nın, Abdülhak Hamit'in eserle-
ri, Batı'dan alınmış idari ve siyasi kurumlarla gelen yeni toplum-
sal ve siyasal kavramların daha geniş olarak uygulanmasını sa-
vundukları gibi, çok defa da yenileşmeye karşı bir tepki olarak
da değerlendirilmiştir³¹². Dolayısıyla romanlardaki muhalefetin
ve eleştirinin sınırlarını bu yapı belirlemiş, aydın kimlikleriyle
öne çıkan edebiyatçılar, Osmanlı aydınınının hemen hemen bütün
özelliklerini/sorunlarını bünyelerinde barındırmışlar ve buna göre
romanlarını kaleme almışlardır. Böylece Osmanlı döneminin
“kurtarıcı”, “misyoner”, “bürokrat” aydınları/edebiyatçıları kimi
zaman devletle çatışan bir yapı sergilerseler de çoğunlukla devle-
tin izlediği politikalara koşut olarak eserlerini vermişlerdir. Bu-
nunla birlikte romanlar, sosyal yapıdaki değişikliklere karşı bir
tepki olarak da gelişmiştir. Örneğin önceleri Ahmet Mithat, Hü-
seyin Rahmi, Ömer Seyfettin, sonraları Yakup Kadri, Sabahattin
Ali gibi isimler eski Osmanlı tipi ailelerin yeni düzene karşı olan
tepkilerini anlatmışlardır. İşbölümü ve çalışma usullerindeki de-
ğişiklikler nedeniyle meydana gelen sosyal grupların toplum için-

³¹¹ Işın, a.g.m., 1985c, s. 438.

³¹² Karpat, a.g.e., 2009, s. 71.

deki yeni sınıflandırmalarını da aktarmışlardır³¹³. Dolayısıyla Osmanlı/Türk romanının, “muhalif”lik ve “eleştirel”lik bağlamında karmaşık bir yapı sergilediği, aydınların birçoğunun siyasi gelişmelerden yakından etkilendiği görülmektedir.

Buna göre Türk romanının, “toplumsal sorunlara eğilen romanlar” ile “bireye ve bireysel sorunlara eğilen romanlar” şeklinde iki çizgi üzerinde geliştiği gözlenmektedir. Birinci çizgideki yazarlar, toplumsal sorunların temelinde Batılılaşma yattığı için ya Batı uygarlığına ters düşen gelenekleri, kurumları, örfleri eleştirmişler ya Batı ve Doğu değerlerini karşılaştırmışlar ya bunların arasındaki bir kesişimi aramışlar ya da yanlış Batılılaşmayla alay etmişlerdir. Bununla birlikte, yazarların bu sanat türünde henüz acemi olmaları, zihinlerindeki düşüncenin romanın kurgusunu ve kişilerini belirlemede fazla etkili olmasına neden olmuştur. Yazarlar, Batılılaşmayla ilgili bir şeyler ifade etmek istediğinden karakterlerini toplumda örnekleri olan ve o sorunu anlatmaya uygun kişilerden seçmişlerdir. Başka bir ifadeyle sosyal tiplere yönelmişlerdir. Ancak yazarın karaktere bu şekilde yaklaşması, karakterin bir birey olarak kendine özgü yönlerini değil, romanı anlamlandırmayı sağlayacak temsil edici rolünü vurgulamaya yönelmiştir. Nitekim bu tipler aşk, para ve vatanseverlik gibi çeşitli konulardaki davranışlarında kendilerine yüklenmiş işlevlere göre hareket etmişlerdir. Çünkü bu özellikler okur tarafından da bilinen sosyal tipin özellikleridir³¹⁴.

Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmed Rauf ve Halide Edip Adıvar gibi isimlerin ilk romanlarından dolayı oluşturduğu ikinci çizginin özellikleri farklıdır. Bu yazarlara göre romanın işlevi bir bildiri iletmek, eğitmek olmadığı için yapıta belli soyut bir görüşü somutlaştırmak amacıyla başlamamışlardır. Bireysel ilişkilerin hikâyesini yansıtmak istediklerinden romana hâkim olan karakterlerin kişilikleridir, olaylara yön veren de bu kişiliklerdir. Böyle bir durumda yazar, karakteri bir tip olarak değil bir birey olarak yaratmaya çalışmıştır. Bu romanların kahramanları toplum içinde değil, toplumdan az çok tecrit edilmiş olarak kendi aralarında yaşadıklarından toplumsal köklerinden kopmuş izlenimi vermişler ve roman yerli bir ortamdan ve havadan yoksun kalmıştır.

Diğer taraftan Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar geline elli yıllık sürede Batı ölçütleriyle büyük bir roman yazıldığını ifade etmek pek de mümkün değildir. Nedenleri ise kuşkusuz çok karmaşık ve çeşitlidir. Birincisi, Türk yazarlarının romanla yeni

³¹³ Karpat, a.g.e., 2009, s. 60-61.

³¹⁴ Moran, a.g.m., 1985, s. 417.

tanışmış olmaları ve hazırlık birikimden yoksun olmalarıdır. Batı romancılarının arka planında ise Eposlar, Yunan romansları, pikaresk, hikaye, deneme gibi edebiyat türlerinin dışında tarih, seyahatname, biyografi, otobiyografi ve anı gibi çok değişik alanlarda yazılmış ve romana geçiş sürecini hazırlayan büyük birikim bulunmaktadır. Türk yazarları ise, böyle zengin bir birikime sahip değildi ve Batı'dan aldıkları romanı taklit etmekle yetinmek durumunda kalmışlardır³¹⁵.

Erken Cumhuriyet Döneminde Roman ve Romancı Kimliği

Cumhuriyet'in ilk yıllarında edebiyat ve romanın çoğunlukla devlet siyasetine paralel bir seyrinde geliştiği, devlet yöneticilerinin edebiyatı toplumu dönüştürmenin ve yeni değerleri yerleştirmenin önemli bir aracı olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemdeki devlet politikası ve edebiyat ilişkisine değinmekte yarar vardır.

Osmanlı döneminde özellikle Tanzimat'la hız kazanan modernleşme projesinin, Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle yeni bir boyut kazandığı ve farklı bir sürece girildiği görülmektedir. Nitekim Batı uygarlığının bölünmez bir bütün olarak üstünlüğü ile köktenci bütünsel bir kültürel dönüşümün gerekliliği fikri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya konulduysa da devlet siyasetine dönüşüp kurumsallaşması Cumhuriyet dönemi yönetici elitlerinin "milliyetçilik" düşüncesi ile gerçekleştirilmiştir. Başka bir ifadeyle, Cumhuriyet öncesi fikir ortamında olgunlaşmış olan topyekün Batılılaşma yolu ile kuruluş önerisi, bu dönem yöneticileri tarafından milli-devlet anlayışı çerçevesinde hayata geçirilmiştir.³¹⁶ Devleti kurtarmak ve bekasını sağlamak için modernleşme gerekli görülürken, milliyetçilik modernleşmeyi gerçekleştirmek için kullanılan bir araç olarak değerlendirilmiştir. Böylece bu dönem Türk milliyetçiliğinde, ulus-

³¹⁵ Moran, a.g.m., 1985, s. 418.

³¹⁶ 19. yüzyıl Osmanlı reformcuları modernleşme projelerini milli bir formata gerek duymadan şekillendirmişlerdir. Nitekim çok uluslu, çok dinli anayasal monarşi formülüne kadar çeşitli seçenekler reformist projenin taşıyıcı çerçevesi olarak belirlenmiştir. Modernist çabanın milli bir formatı kullanmayı başlaması Cumhuriyet'in kurulması ve dönemin elitlerinin modernleşmeyi daha köktenci şekilde tanımlayarak, geçmişle tüm bağlarının koparmak olarak gördükleri bir medeniyet dönüşümünü amaçlamalarıyla olmuştur (Ayhan Akman, "Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşılığı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, IV Cilt, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 89).

devlet ve ulusal kimlik öncelikle uygarlaşma projesinin³¹⁷ bir gereği olarak benimsenmiştir³¹⁸. Diğer taraftan Cumhuriyet rejiminin uygulamaya koyduğu milliyetçiliğin amacı sadece sanayileşme ve iktisadi kalkınma gibi modernleşmenin araçsal yönü ile sınırlı kalmamış; medeni ve Batılı modern vatandaşlar yaratılması hedeflenmiştir. Nitekim 19. yüzyılda yürürlüğe konulan reformlar pragmatik ve spesifik nedenler taşıırken, Cumhuriyet milliyetçiliği ile reformlar tümel ve ideolojik bir nitelik³¹⁹ kazanmıştır³²⁰.

Yeni dönemde toplumun yeniden inşası ve tanımı gündeme gelmiş, modern ve Batılı”, “çağdaş ve laik” bir toplum oluşturabilmek yeni Cumhuriyetin temel meselelerinden bir olmuştur (Andaç, 2002: 108). Böylece Osmanlı döneminde gerçekleştirilen reformlarla ifadesini bulan “ıslahat” fikri, Cumhuriyet döneminde toplumun gelenekçi hayat tarzını, fikirlerini ve kurum-

³¹⁷ Devlet iktidarının merkezden taşraya doğru yayıldığı ve ulusal amaçlar için kitlelerin topyekûn mobilizasyonunun amaçlandığı koşullarda, 19. yüzyıldan itibaren eğitim ve kültür alanları da bürokratik bir nitelik kazanmıştır. Dolayısıyla Türk ulusçuluğuna, devlet geleneğinin şekillendirdiği bürokratik-seçkin kültürü damgasını vurmuştur. Nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal ve okur-yazar olmadığı buna karşın merkezi siyasal-bürokratik aygıtın nispeten örgütlü ve modernize olduğu Türkiye’de, kitlelerin yukarıdan uluslaştırıcı ve uygarlaştırıcı bir toplumsallaştırmaya tabi tutulması bir takım zıtlıklar yaratmıştır. Örneğin bir taraftan merkezde yoğunlaşmış *öğretici-eğitici-bilgiç* tavrıyla ortaya çıkan rasyonalist-Batıcı ve bürokratik bir ulusçuluk yorumu ile diğer taraftan da taşra kökenli popülist-milliyetçi muhafazakâr milliyetçilik arasındaki sistemik bir gerilim ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Türk uluslaşmasını, devletin el atmasıyla ulus inşa etme girişiminin son derece belirleyici olduğu bir örnek olarak değerlendirmek mümkündür (Fethi Açıkel, “Devletin Manevi Şahsiyeti Ve Ulusun Pedagojisi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, IV. Cilt, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 119). Diğer taraftan ulus-devlet kurulduktan sonra Türk kimliği oluşturulmaya çalışılmış ve resmi Türk kimliği merkezi devletin belirlediği yörüngede gelişmiştir (Ayşe Kadioğlu, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık Ve Bireysellik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, der. Tanıl Bora, Cilt 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 287).

³¹⁸ Akman, a.g.m., s. 86-87, 89.

³¹⁹ Türkiye’de bürokrat-entelektüel kadrolar “medenileştirme” süreci yanında, “uluslaştırma” sürecinde de öncü bir rol oynamışlardır. Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin bu önemli niteliği ulusal toplumsallaşma stratejilerinin öğretici bir niteliğe bürünmesinin de nedenidir. Bu durum ise Türk uluslaşma süreci açısından üç önemli sonuca neden olmuştur. Birincisi taşra-çevre kökenli popüler-muhafazakâr Türk ulusçuluğu bürokratik-devletçi ulusçuluk karşısında marjinal kalmıştır. İkinci olarak ulusal teknolojileri biçimlendirecek bürokratik kadrolar *devletin organik-aydınları* olarak işlev kazanmıştır. Son olarak da ulus-devletin kurulmasını sağlayan siyasal devrimler burjuva-demokratik bir karakterden çok, *burjuva-bürokratik* bir karakter taşımıştır (Açıkel, a.g.m., s. 119).

³²⁰ Akman, a.g.m., s. 84-85.

larını baştan sona değiştirme amacı güden “inkılap” fikrine dönüşmüştür³²¹. Yeni bir devleti kurma çabaları, yeni bir kültürün oluşturulmasını gerekli kıldığından, Aydınlanma düşüncesinden hareketle, toplumda eğitim ve kültür alanında birçok atılım gerçekleşmiştir. Okuryazarlığın artışı ve edebiyatın toplumun eğitimi/aydınlanmasında işlevsel kılınması gibi planlamalar da birçok kesim tarafından kabul görmüştür. Bu noktada genelde edebiyata özelde ise romana ayrıcalıklı bir konum atfedilmiş ve böylece roman önemli bir yere sahip olmuştur³²².

Romanın ayrıcalıklı konumunun ve öneminin nedeni ise yeni bir devletin inşa edilme sürecinde, bir milletin millet olabilmesi için sahip olması gereken en önemli unsurlardan birinin kendi edebiyatını yaratmak olmasıdır. Nitekim millet sadece fiziksel sınırlarını değil, aynı zamanda zihinsel sınırlarını da genişletmek zorundadır. Dil milli kültürün doğuşu için gerekli olan genişletilmiş iletişim alanları üretirken, edebiyat da milletin kimliği hakkında hikâyeler yaratmaktadır. Bilindiği gibi, Avrupa milliyetçi düşüncesinde dil, edebiyat ve milletin bir bütünün parçaları olarak değerlendirilmiş ve buna büyük önem atfedilmiştir. Dil bir milletin tekilliğinin en derin ifadesi olarak düşünülürken, edebiyat da milletin kendini yansıttığı “hayali bir ayna” olarak değerlendirilerek, hem bir milletin tezahürü hem de millet-oluşturma sürecinin parçası olarak ele alınmıştır. Böylece bir anlamda bir milletin günlüğü olarak nitelendirilebilecek edebiyat, onun geçmişinin, şimdisinin ve geleceğinin hikâyesini anlatmıştır. Bu nedenle edebiyat kültürü, millet olarak bütünlükleri pekiştirmek ve modernliğe hazır olduklarını göstermek isteyen toplumlar için vazgeçilmez bir önem taşımıştır. Edebiyat kültürel kimliklerin üretilmesinde olumlu bir etken olduğundan, entelektüeller de milli edebiyat üretmek için bilinçli bir çaba içine girmişlerdir³²³.

Genelde edebiyata ve özelde romana ilişkin bu yaklaşım biçiminin Cumhuriyet’in kurucuları ve aydınları tarafından da benimsendiğini söylemek mümkündür. Zira Cumhuriyet’in ilk yıl-

³²¹ Karpat, a.g.e., 1969, s. 80.

³²² Feridun Andaç, “Romanın Yüzyılı”, *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 108.

³²³ Ancak aydınlar edebiyatı, milliyetçiliğin bir aracı olarak gördüklerinden, onun yardımcı millet ve kimlik üzerinden eleştirel olarak düşünme potansiyelini ortadan kaldırmışlardır. Nitekim edebiyat milliyetçiliğin başlangıç aşamasında bir halkın yabancı egemenlikten kurtulmuş özerk bir devlet kurmasına yardım edebilmekle birlikte, modern sanatta gözlenen olumsuz bir işlev de görmek istediği için aynı anda hem kimliği dolayımlayarak hem de onun üzerinde belli bir mesafeden düşünerek paradoksal bir konum işgal etmektedir (Jusdanis, a.g.e., s. 77).

larında devlet, toplumun yapısını değiştirmek için edebiyatçılarından yardım beklenmiştir. Birçok yazar da bu beklentiye cevap vererek, eserlerinde zihinsel dönüşümü gerçekleştirme amacı gütmüşlerdir³²⁴. Bu bağlamda Türk romancılığının yüzyıldaki ivmesini hazırlayan kuşak “ulusal edebiyat” anlayışını benimsemiş ve toplumu/insanı tanımaya, tanımlamaya; dönemin “tarihsel toplumsal gerçekliklerini” yansıtmaya önem vermişlerdir³²⁵. Neticede Cumhuriyet Dönemi Türk romanının ana işlevlerinden birisi, Türk bilincinin yayılması yolunda yayınlar yapmaları ve muasır medeniyetin fikir atmosferini Türkiye’ye taşımak olmuştur. Tanzimat’la birlikte aydınlar, “milli”lik kavramının unsurlarını romanlarında çeşitli şekillerde ortaya koymuş olsalar da bu kavram Cumhuriyet’le ivme kazanmış³²⁶; siyasi bir projenin bir parçası olarak kabul edilebilecek bu anlatılara ulus-devlet projesinin ve yaratılmak istenen milli kimliğin yansımaları hâkim olmuştur³²⁷. Bu noktada Cumhuriyet’in kurucu aydınları, “Milli Dönem Edebiyatçıları”nın “edebiyat” geleneğini neredeyse tamamıyla devralmışlar ve özellikle Cumhuriyet’in ilk on yılında “milli edebiyat akımı” roman dünyasına hâkim olmuştur³²⁸. Cumhuriyetin ilk yıllarında milli edebiyat sorusu ise şöyle çözülmüştür: Milli edebiyat, ülkenin ruhunu ve sorunlarını, sanatsal bir biçimde yansıtarak yapılabilir. Söz konusu dönemde, bütün sanatların toplumsal olduğu anlayışı kabul edilmiştir³²⁹.

Cumhuriyet Türkiye’sinin milliyetçi ideolojisine dahil olan iki felsefi unsur; halkçılık ve laiklik edebiyata özel bir yeni yönelim kazandırmıştır. Buna göre edebiyattaki halkçılık bütün sosyal gruplar arasında organik ve eşitlikçi bağların kurulmasını gerektirmiştir. Karpat’a göre³³⁰ yeni edebiyat, Osmanlı sultanlarını ve onların çevresindekileri kendi hanedan çıkarları uğruna, alt sınıftaki Türkleri sömürü ve zulme maruz bırakan kozmopolit bir yöneticiler sınıfı olarak resmetmekteydi. Rejim, özellikle aydınları yardıma çağırmış ve onları toplumun her kesiminden insana ulaşmak için her tür çabaya girişmeye ve bu uğurda duygu ve düşüncelerini ifade etmek için de edebiyattan faydalanmaya yöneltmiştir. Amaç insanların gündelik yaşamından alınmış te-

³²⁴ Güneş, a.g.m., s. 102.

³²⁵ Andaç, a.g.m., s. 108.

³²⁶ Şahin, a.g.m., s. 58.

³²⁷ Türkeş, a.g.m., 2003a, s. 820.

³²⁸ Atilla Özkırımlı, “Anahatlarıyla Edebiyat”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 581.

³²⁹ Karpat, a.g.e., 2009, s. 83.

³³⁰ Karpat, a.g.e., 2009, s. 177.

malara başvurarak elitleri ve kitleleri birbirine bağlayacak yeni bir milli kimlik ve aidiyet duygusu yaratmak olmuştur. Diğer taraftan laiklik de dünyaya ve insan ilişkilerine karşı pozitivist bir bilimsel görüş sağlayacaktı. Bu bağlamda halkevleri edebiyatın yeni kavramlarını ve Cumhuriyet'in sosyal felsefesini yaygınlaştırmada hayati bir görevi yerine getirmiştir. Böylece yeni kurulmakta olan Türk Devleti'nin oluşumuna önemli katkılarda bulunan ve zaman zaman da bu ortamın ideolojik zemininden beslenen erken Cumhuriyet Dönemi Türk romanına milli kültür, geçmişle hesaplaşma ve Osmanlı sonrasında kendini başka bir uygarlık alanına dahil etme çabaları damgasını vurmuştur³³¹. Dolayısıyla geleneksel mutlak otoriteye, İslami epistemolojiye bağlı, Batılı olmayan bir toplum "millileşme" ve "ulus-devlet" olma sürecinde³³² -modernleşme- kültürel anlamda geçmişten, Osmanlı'nın mutlak egemenliğinden, dolayısıyla edebiyatından bir anlamda kopma yaşanmıştır³³³.

Cumhuriyet romanı, siyasi ve kültürel reddi mirasa rağmen, Osmanlı romanından tamamıyla bir kopuş yaşamamıştır. Hatta az sayıdaki Milli Mücadele romanı dışında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında üretilen metinlerde, genellikle Osmanlı dönemindeki temaların tekrarlandığı görülmektedir. Nitekim Cumhuriyet dönemi romanı, geçmiş dönem romanlarından miras aldığı bir gerçekliği geliştirip sürdürmüştür³³⁴. Tanzimat dönemi aydınının modernleşme hareketine bakışı, sosyal ve siyasi organizasyonu değiştirmek amacıyla kullandıkları fikirler, Cumhuriyet dönemi aydını tarafından da devam ettirilmiştir³³⁵. Bu durumla bağlantılı olarak, teknolojik gelişmesini sağlayamamış bir toplumda Batı'ya dönüklük ve oradan alınabilecekler, tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi, toplumsal bünyede ikilemler yaratmış; gerçekleştirilen yeni-

³³¹ Şan, a.g.m., 2004b, s. 130.

³³² Devletçil yönelimli elitler için devletin bekası birincil önem taşımaktaydı. Bunun ardından da modernleşme ve milliyetçilik gelmekteydi. Devleti kurtarmak ve bekasını sağlamak için modernleşme gerekliyken, milliyetçilik de modernleşmeyi gerçekleştirmek için kullanılan bir araçtı. Bilindiği üzere 19. yüzyıl Osmanlı reformcuları modernleşme projelerini milli bir formata gerek duymadan şekillendirmiş, çok uluslu, çok dinli anayasal monarşi formülüne kadar çeşitli seçenekler reformist projenin taşıyıcı çerçevesi olarak belirlenmişti. Modernist çabanın milli bir formatı kullanmayı başlaması ise Cumhuriyet'in kurulması ve dönemin elitlerinin modernleşmeyi daha köktenci şekilde tanımlayarak, geçmişler tüm bağlarının koparmak olarak gördükleri bir medeniyet dönüşümünü amaçlamalarıyla olmuştur (Akman, a.g.m., s. 89).

³³³ Uysal-Elkatip, a.g.m., s. 136.

³³⁴ Türkeş, a.g.m., 2003a, s. 820.

³³⁵ Şahin, a.g.m., s. 58.

likler halk tarafından çok kolay benimsenmemiştir³³⁶. Her iki dönem arasındaki bir diğer ortak nokta da geleneksellikten koparak modernliğe geçen bir toplumda otorite arayışının, otoriteye bağlılık özleminin ve alışkanlığının değişmemesi, sadece biçim değiştirmiş olmasıdır³³⁷.

Diğer taraftan edebiyat toplumsal problemlerin maddi-iktisadi nedenlerine önem vermiş; eğitmek, toplumsal gelişmeyi tam olarak meydana getirmek için bir kuvvet olarak bu konuya büyük yer ayırmıştır. Akıl ve çözümlemeye ayrıca önem veren eğitim, toplumda ikilik yaratıp yenileşmeyi engelleyen gericilikle kaderciliğe, yani eski düzeni koruyan desteklere karşı tek araç olarak kabul edilmiştir. İşte bu da çağdaş edebiyatın “ideoloji”si olmuştur³³⁸. Böylece Karpat’a göre³³⁹ Türk edebiyatı, konularını mevcut insan yaşayışının ve insanın fiziksel ve sosyal varoluşunun somut koşullarının analiziyle sınırlanmış, bu koşulları değiştirmek ya da resmi yaşam tarzından farklı bir anlayış benimsemek için gerekli olan eylemlerle meşgul olmamıştır. Nitekim mevcut ideolojik sınırlamalar da yeni rejimden farklı bir “ideal sosyal düzen” tartışmasına izin vermemiştir. Ancak pratikte edebiyat geçmişin edebi mirasıyla geleceğe ilişkin hedefler arasındaki etkileşim aracılığıyla diyalektik bir tarzda gelişmiştir. Cumhuriyetin ilk yirmi yılındaki yazarlar Jön Türk döneminde yetişmişlerdi. Bunlar yeni rejimin edebiyat alanındaki “direktifleri”ne uyum sağlamaya çalışmakla birlikte, kendi yetiştirme koşulları, alışkanlıkları ve deneyimlerinden tamamen kopamamışlardır.

Kısacası, Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihiyle, çağdaş Türk edebiyatının tarihi birbiriyle yakından ilişkili olduğu; Cumhuriyet’in, Türk kültürünü yeniden yoğurmaya giriştiğinde bireyi ve sosyal düşünceyi kendi kalıpları doğrultusunda şekillendirmenin temel aracı olarak edebiyatı seçtiği görülmektedir. Böylece Cumhuriyet, sosyal edebiyatın gelişimi için yeni bir siyasal, ekonomik, kültürel ve eğitimsel çerçeve oluşturmuştur. 1913-1920 döneminde Türkiye’ye hâkim olan karamsarlık havasını dağıtan milli kurtuluş savaşı, milli ideolojiye yeni bir dinamik ve pozitif rol vermiş ve 1923-45 dönemi Türk entelektüel yaşamının hâkim unsuru haline gelmiştir. Bu dönemde devlet edebiyatı gitgide halka hâkim fikirleri aşılamağa kullandığı siyasal ve ideolojik bir araç haline getirmiştir. Böylece edebiyatın kapsam ve içeriği

³³⁶ Andaç, a.g.m., s. 130.

³³⁷ Uysal-Elkatip, a.g.m., s. 136.

³³⁸ Karpat, a.g.e., 2009, s. 72-73.

³³⁹ Karpat, a.g.e., 2009, s. 178.

yeniden tanımlanmıştır. Edebi eserler okullar başta olmak üzere halka cumhuriyet fikirlerini aşılamağa öncelikli bir rol oynamalıydı. Yeni edebiyat konusunu temelde ülke sınırları içindeki insanlar ve olaylarla sınırlamalı ve milli nitelikte olmalıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişteki zaferlerine duyulan ilgi, yerini Türk bireyinin gelecekteki refahına yönelik kaygılara bırakmalıydı. Tüm bunların yanı sıra bu edebiyat, hümanist bir edebiyat olmalıydı. Edebi ürünlerin ve romanların konusu Türk insanlarının köylerde, kasabalarda ve şehirlerdeki gündelik yaşamına, sorunlarına ve özlemlerine de yer vermeliydi³⁴⁰. Buna göre Cumhuriyet dönemi süresince de roman yazarlarının en çok üzerinde durdukları konunun sosyal değişme meselesi olduğu görülmektedir. Cumhuriyetin ilanıyla, çok önce başlamış olan sosyal değişme sürecinin hızını artırarak devamı ve köklü bir hal alması, entelektüel kimliği ile ön plana çıkan bazı roman yazarları tarafından göz ardı edilmemiştir³⁴¹. Dolayısıyla yazarların eserlerinde ortaya koydukları "muhallif" düşüncenin belirleyicisi "sosyal değişme" meselesi olmuştur.

Böyle bir genel görünüm sergileyen Cumhuriyet dönemi edebiyatında, hikâye ve romanda dönüm noktası ise 1930'lar olmuştur³⁴². Bu dönemde Meşrutiyet kuşağı yazarlarından farklı bir yol seçerek eserlerini "gerçekçi" akımın etkisiyle ortaya koyan yazarlar da bulunmaktadır. Sadri Ertem³⁴³ ve Sabahattin

³⁴⁰ Karpat, a.g.e., s. 175-176.

³⁴¹ Şahin, a.g.m., s. 53.

³⁴² Diğer taraftan 1923-1930 yılları arasında, özellikle 1925'ten sonra, Tahrir-i Sükun Kanunu'nun da etkisiyle, edebiyat "zararsız" olarak nitelendirilebilecek konulara yönelmiştir. Örneğin gazete tefrikacılığının da beslediği popülist nitelikli ürünler artmıştır. Duygusal, basit entrikalar üzerine inşa edilmiş halk romanı da denilen bu türde verilmiş ürünler iki grupta toplanabilir: Konularını günlük hayattan alan, kimi zaman toplum sorunlarının yüzeysel biçimde konu edinildiği gözlemci gerçekçi eserler; duygusal ve acıklı olaylar üzerine kurulmuş, rastlantılarla gelişen, zengin-yoksul, iyi-kötü gibi kalıplaşmış tiplerin ele alındığı romanlar. İlk grupta yer alan yazarlara Aka Gündüz, Mahmut Yesari, Osman Cemal Kaygılı; ikinci grupta yer alanlar için de Esat Mahmut Karakurt ve Güzide Sabri örnek gösterilebilir (Özkırımlı, a.g.m., s. 588).

³⁴³ Sadri Ertem, konularını toplumsal sorunlardan çıkardığı, gözleminden ziyade kuramsal bilgilere dayanan ve bir tez çerçevesinde gelişen eserleriyle, toplumsal gerçekçi Türk hikâyeciliğinin ilk temsilcilerinden sayılmıştır. Romanlarında ekonomik yapıyı temel alıp toplum yapısındaki çelişkileri, sınıflar arası çatışmalarını yansıtmayı hedeflemiştir. *Çıkrıklar Durunca* (1931) adlı romanının konusu Osmanlı Devleti'nin son döneminde bir Alevi köyünde geçer. Romanda yerli dokuma tezgâhlarının ve bunlara yün üreten çıkrıkların Avrupa Sanayi karşısında çöküşü, bu çöküşün toplumsal yaşayışta yarattığı bunalımlar işlenir. *Çıkrıklar Durunca*, kuruluşundaki kimi aksamlara karşın toplumsal gelişim sürecindeki belli bir aşamayı yansıtmayı, mezhep ça-

Ali³⁴⁴ bu akımın etkisinde kalan yazarların başında gelmektedir. Dolayısıyla 1930-1940 yılları arasında, dönemin kültürel ve siyasal ortamı nedeniyle edebiyatın yeni arayışlara yöneldiği gözlenmektedir. Nitekim Atatürk devrimleri 1932 yılına kadar gerçekleştirilmiştir. Laikliğin anayasaya girmesinin (1928) ardından Latin harflerinin kabulü doğrudan kültür değişimini de gündeme getirmiştir. Takrir -i Sükûn Kanunu’nun kaldırılması (1929) ise görece bir özgürlük ortamına girilmesini sağlamış; yeni devletin başarısının çağdaşlaşma yolundaki başarıya bağlı olduğu düşüncesinin öncelikle Atatürk tarafından savunulması yeni arayışları bir ölçüde de olsa meşrulaştırmıştır. Ancak yine de 1932’den sonra kültür, dolayısıyla edebiyat alanındaki gelişmeler resmi ideolojiyle yönlendirilmek istenmiştir³⁴⁵.

1940’lı³⁴⁶ yıllara bakıldığında ise edebi çevrelerde ciddi ve

tışmalarının temelindeki gerçek nedenlere dikkat çekmesi açısından önem taşır” (Özkırımlı, a.g.m., s. 588).

³⁴⁴ Edebiyata şiirle başlayan (1992) Sabahattin Ali, *Resimli Ay*’da tanıştığı Nazım Hikmet’in etkisiyle, çalışmalarını hikâye ve romanda yoğunlaştırmıştır. Eserlerini gözleme dayanarak ve toplumsal bozukluklardan hareketle ortaya koymuş, bunlarda Anadolu hayatını, ezilen insanları ve eşitsizlikleri işlemiştir. Olay örgüsündeki sağlamlık, betimlemelerdeki ustalık ve ayrıntıların kullanılışındaki ölçülülükle Türk hikâyeciliğine yeni boyutlar kazandırmıştır. Duygusal, aşk temasının egemen olduğu hikâyelerden toplum sorunlarının eleştirel bir tutumla ele alındığı, insan ilişkilerinin irdelendiği, bürokratların ve aydınların çıkarıcılığı ve ikiye bölünmüşlüğü sunduğu hikâyelere, alegorinin bilinçli bir şekilde kullanıldığı hayvan masalarına kadar uzanan bir çizgide giderek yetkinleşen ürünler vermiştir. İlk kitabı *Değirmen*’den (1935) itibaren *Kağrı* (1936), *Ses* (1937), *Yeni Dünya* (1943), *Sırça Köşk* (1947) eserleriyle Cumhuriyet sonrası Türk hikâyeciliğinin gerçek öncülerinden biri olmuştur. *Kuyucaklı Yusuf* romanında ise babası ve annesi eşkiya baskınında öldürülen Yusuf’un çevresinde kasaba ortamı ve kasabadaki yaşam biçimi işlenmiştir. Romanda Osmanlı Devleti’nin parçalanma sürecinin hız kazandığı, 1908 devrimi gibi siyasal değişimlerin gerçekleştirildiği ve savaşların toplumsal yaşamı derinden etkilediği, 1903-1915 yılları arası ele alınmıştır. Mekan olarak tercih edilen Edremit ve yöresi, bu zaman diliminde doğal, toplumsal koşulları, kasaba hayatına özgü nitelikleriyle betimlenmiştir. Yusuf’la, yanında büyüdüğü kaymakamın kızı Muazzez arasındaki aşk bir toplumsal ilişkiler bütünü içinde, bireysel gerçeklik toplumsal gerçeklikten koparılmadan anlatılmıştır. Bu yönüyle *Kuyucaklı Yusuf* romanı, toplumsal gerçekçi Türk edebiyatının ilk başarılı örneklerindendir (Özkırımlı, a.g.m., s. 588).

³⁴⁵ Özkırımlı, a.g.m., s. 589.

³⁴⁶ 1940’lı yılların iki önemli hikâyecisi Sabahattin Ali ve Sait Faik’tir. Halikarnas Balıkcısı, Samim Kocagöz, Kemal Bilbaşar, Cevdet Kudret, Orhan Kemal, Kemal Tahir, Mehmet Seyda, Oktay Akbal, Haldun Taner, İlhan Tarus, Tarık Buğra adlarını bu yıllarda duyurmuş diğer edebiyatçılarıdır. Bu kuşağa bağlanabilecek Yaşar Kemal ise hikâyeci olarak 1950’lerde belirmiştir. Ancak Sabahattin Ali ve Sait Faik dışında hikâyede direnen olmamış, romana geçiş aşaması olarak görülen hikâyeci ikinci plana itilmiştir. Nitekim bu isimlerden birçoğu sonraki yıllarda romancı kimlikleriyle olarak öne çıkmışlardır (Özkırımlı, 1983: 594).

kalıcı farklılıkların olduğu görülmektedir. Bu dönemde bir taraftan gündelik hayatı ele alan edebiyatçılar bir taraftan sanatın mükemmeliyetini temel alan isimler, bir taraftan da 'toplumsal gerçekçi' adı verilen bir edebiyatçı grubu ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönemde, edebiyatçı ve siyasi otorite arasındaki ilişki biçimi değişmiş, daha önce 'memur' gibi görülen edebiyatçı, bu yıllarda farklı bir konum kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle edebiyatın mevcut siyasi yapıyla organik bağı kopmaya başlamıştır. Bazı edebiyatçılar bu dönemde, sosyalist bir bakış açısıyla toplumu çözümlemeye çalışmışlardır. Böyle bir bakış açısını özellikle köy konulu romanlarda görmek mümkündür³⁴⁷. Nitekim bu yıllarda Köy Enstitüleri'nin³⁴⁸ açılması, Tercüme Bürosu'nun kurulması gibi gelişmeler, romana da yansımıştır³⁴⁹. Örneğin kültür örgütlenmesi ve yeni bir yapılanmanın göstergesi olarak kabul edilen Köy Enstitülerinin kurulmasıyla aktüel olan "köy romanı" ile Yakup Kadri'nin *Yaban*'ı dikkat çekmiştir. Bu tip romanlarda dönemin tarihi, sosyal ve siyasi gelişmelerine karşı, dönemin ortak bilinci ve dünya görüşü de ortaya konmaya çalışılmıştır³⁵⁰.

Özellikle 1946-1950 yılları arasındaki romanlara bakıldığında, geniş ölçüde bir yaşanmışlık duygusunun hâkim olduğu görülmektedir. Nitekim birçok romancı gözlemlerinden ve anılarından geniş ölçüde yararlanarak içinden geldikleri, çok iyi tanıdıkları yöreleri, o yörelerin insanlarını hayat mücadeleleri ve yaşama biçimleriyle yansıtmaya özen göstermişlerdir. Örneğin Orhan Kemal, işçi ve gecekondu çevrelerini; Kemal Bilbaşar, Doğu Anadolu'da ağa-köylü, ağa-memur çatışmalarını; Samim Kocagöz, Talip Apaydın, Mehmet Başaran, Fakir Baykurt, çok yakından tanıdıkları toprak insanının yaşantısını; Tarık Buğra, kasaba

³⁴⁷ Coşkun, a.g.m., s. 104.

³⁴⁸ Toplumsal gerçekçi çizgide bir çığır niteliğini alan bu yönelim, Köy Enstitülü yazarlarla, köy kökenli ya da köyü yakından tanıyan yazarların birbiri ardına eser vermeleleriyle yaygınlaşmıştır. Hasanoglan Köy Enstitüleri tarafından çıkarılan *Köy Enstitüleri Dergisi* (1945) on yedi bin basılmış, dergide köy incelemelerinin yanı sıra çeşitli enstitülerdeki öğrencilerin şiirlerine, hikâyelerine, köye ilişkin analilerine da yer verilmiştir. Dergi, enstitülere yöneltilen suçlamaların siyasal boyutlara ulaşip Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in istifasıyla sonuçlanan gelişmeler üzerine kapanmış, Mehmet Başaran, Talip Apaydın, Fakir Baykurt, Mahmut Makal gibi enstitülü yazarlar şiir, hikâye ve köy notlarını başta *Yücel*, *Varlık*, *Ufuklar-Yeni Ufuklar* olmak üzere edebiyat dergilerinde yayınlamışlardır. Özellikle Mahmut Makal'ın önce *Varlık*'ta yayımladığı (1948) bir dizi köy mektup ve notları bu anlamda etkili olmuş, bu yazıların toplandığı *Bizim Köy* (1950) adlı eseri bir edebiyat olayı olarak karşılanmıştır (Özkırımlı, a.g.m., s. 594).

³⁴⁹ Özkırımlı, a.g.m., s. 591.

³⁵⁰ Aydın, a.g.m., 2002, s. 357.

insanını ve hayatını; A. Hamdi Tanpınar ve Hikmet Erhan Bener, kültürlü insanları anlatmışlardır. Bu dönem romancılarının en önemli özelliği yazarların çoğunlukla toplumcu gerçekçiliğe bağlı kalarak eserlerini sosyal endişelerle yazmaları ve romanın sanat yönünü arka plana itmeleridir. Edebiyatçılar toplumun sarsıntı dönemlerini romanlaştırmaya, ideolojik bölünmelere, politik yönelişlere geniş yer vermişler ve bir bakıma toplum yaşayışına ayna tutmaya çaba göstermişlerdir³⁵¹. Bunun yanı sıra Türk romanı bu dönemde (1946-1950), sosyal içerikli, ideolojik, siyasi karakterli ve tezli olmanın zaaflarını barındırmakla birlikte, yeni teknik ve anlatım biçimlerini de deneyerek çağdaş ve modern bir yapıya kavuşmuştur³⁵².

1946’dan itibaren, yani çok partili hayata geçişle birlikte, Türkiye’de var olan sorunlar daha rahat bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Siyasi dergiler, günlük gazeteler toplumun karşılaştığı sorunların birçoğunu tartışmasına, eleştirmesine rağmen bazı temel oluşumları gereği gibi değerlendirememekteydi. Bu nedenle temel bazı oluşumların tartışıldığı alan edebiyat olmuştur. Bu dönemde, halkı tanıyan, halk arasından çıkan ve halkı dilini bütün gücü ile kabullenen ve ifade edebilen yazarlar tarafından ülke sorunlarının ele alınmaya başladığı görülmektedir. Yazarların çoğu Cumhuriyet’in okullarında okumuş ve Cumhuriyet’in temel halkçı-demokratik ruhuna sahip olmuş ve edebiyat aracılığı ile rejimi temel kuruluş ilkelerine dönmeye çağıran kimselerdir. Edebiyatçılar, çok partili rejimin getirdiği nispi özgürlük ortamından faydalanarak memleketin şikâyetlerini sanat yolu ile kendi görüşlerine göre ifade etmeyi tercih etmişlerdir³⁵³. Bu dönemde muhalif bir tavır içinde olan genç bir kuşak ortaya çıkmıştır. Yeni kuşak yeni kurulan hayatın karşısına dikilen eski kurumların “çürümüşlüklerini” doğalcı bir üslupla sergilemiş ve

³⁵¹ Bununla birlikte 1940-1950 yılları arasında, roman için durgun bir dönem olmuştur. Dönemin öne çıkan romanları şu şekildedir: *İçimizdeki Şeytan* (1940, Sabahattin Ali); *Sürgün* (1941, Refik Halit Karay), *Fahim Bey ve Biz* (1941, Abdülhak Şinasi Hisar); *Sınıf Arkadaşları* (1943, Cevdet Kudret); *Kürk Mantolu Modana* (1943, S. Ali); *Denizin Çağırısı* (1943, Kemal Bilbaşar), *Toprak Korkusu* (1944, Reşat Enis), *Medar-ı Maişet Motoru* (1944, Sait Faik), *Sarduvan* (1944, Faik Baysal); *Aganta Burina Burinata* (1946, Halikarnas Balıkcısı); *Sonsuz Panayır* (1946, H.E. Adivar); *Bir Şehrin İki Kapısı* (1948, Samim Kocagöz); *Huzur* (1949, Ahmet Hamdi Tanpınar); *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu* (1949, Peyami Safa); *Baba Evi* (1949, Orhan Kemal); *Garip-ler Sokağı* (1950, Oktay Akbal); *Avare Yıllar* (1950, Orhan Kemal) (Özkırımlı, 1983: 594).

³⁵² Enver Okur, “Çok Partili Demokrasi Dönemi Türk Romanı”, *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2002, s. 70-71.

³⁵³ Karpata, a.g.e., s. 25.

yeni gelişmekte olana da eleştirel ve muhalif bir tutum takınmıştır. Bu gençler “*kütleye faydalı olmak, kütlenin içinde erimek ve kütle için bütün haksızlıkları*” reddetmek diyen Refik Ahmet Sevengil ve “*realiteyi pasif olarak seyretmekle değil, aktif bir şekilde dahi yaratmakla ve halkın ruhunu ham bir madde olarak alıp onu terkip etmekle ve şekillendirmekle realizme yeni bir sayfa açmaya çalışan*” Sadri Ertem’in etrafında toplanmışlardır³⁵⁴.

1923-1950³⁵⁵ yılları arasında Türk romanı, böyle bir görüşün sergilemiştir. Ancak dönemin en önemli özelliği siyasi havanın edebiyata yansması ve edebiyata önemli bir sınırlama getirmiş olmasıdır. Nitekim geçmişin izlerini silmeye çalışan Cumhuriyet aydınları, Avrupa’yı örnek alarak yeni ve çağdaş bir ulus oluşturmaya çalışmış, bunun en önemli araçlarından biri olarak da edebiyatı görmüştür. Böyle bir ortamda ise edebiyat “güdümlü” kılınmak istenmiştir³⁵⁶. Dolayısıyla aydınların romanlarında ele aldıkları muhalif kimlikler bu politikalarla çoğunlukla uyumlu olmuş, kimi zaman farklılaşmalar olsa da yeni devlet anlayışının birçok unsuru romanlarda kaleme alınmıştır. Başka bir ifadeyle, romanlarda temsil edilecek ve gerçekleştirilecek muhalefetin sınırlarını da bu yapı belirlemiştir. Yani çoğunlukla devletle yakın ilişkilerde olan, devlet tarafından görevlendirilen ve “gözetilen” bürokratik-aydınlar tarafından kaleme alınan romanlarda çoğunlukla “muhalefet”in ölçüsünü, devletin ölçüsü belirlemiş, karakterler ve olaylar da buna göre hikâye edilmiştir.

1950-1980 Döneminde Türk Edebiyatındaki Yeni Oluşumların Roman Üzerindeki Etkisi

1950 yılı bilindiği gibi tek parti yönetiminin sona erdiği yıldır. Basın özgürlüğünü sağlayacağını ifade eden Demokrat Parti aydınlarından da büyük destek görmüştür. Ancak zamanla aydın ve

³⁵⁴ Ömer Türkeş, “Sol’un Romanı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, der. Murat Gültekin, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 1053.

³⁵⁵ Dönemin (1923-1950) kadın yazarları arasında Safiye Erol (1900-1964) ile Semiha Ayverdi (1905-1993) yer almaktadır. Semiha Ayverdi’nin başlıca eserleri arasında *Aşk Bu İmiş* (1938), *Batmayan Gün* (1939), *Mabette Bir Gece* (1940), *Ateş Ağacı* (1941), *Yaşayan Ölü* (1942), *Son Menzil* (1943), *Yolcu Nereye Gidiyorsun* (1944), *Mesihpaşa İmamı* (1948), *İbrahim Efendi Konağı* (1964) bulunmaktadır. Ayverdi romanlarında tarihsel ya da güncel hayat olaylarını tasavvufun inansı ve kaderini Birlik, Tanrı ve Aşk odağına bağlamaya çalışan yaklaşımıyla ele almaya çalışmıştır. Safiye Erol’un ise *Kadıköyün Romanı* (1939), *Ülker Fırtanası* (1944), *Ciğerdelen* (1947) gibi eserleri bulunmaktadır (İbrahim Demirci, “Romanımızın 27 Yılına Bakış (1923-1950)”, Hece, *Roman Özel Sayısı*, Sayı 65-66-67, 2002, s. 63).

³⁵⁶ Demirci, a.g.m., s. 59.

Demokrat Parti yöneticileri arasındaki ilişkiler gerginleşmeye başlamış, bu gerginlik edebiyata da yansımıştır. Neticede edebiyata karşı uygulanan “güdümlü” politika bu dönemde de devam etmiştir³⁵⁷.

Bu dönem romanlarında yine siyasi organizasyon ve ekonomik politika değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan köyden kente göç sorunları, Türk romancılarının üzerinde durdukları konulardan biri olmuştur. 1950 yılında Türkiye nüfusunun yüzde sekсени köylerde yaşamakta iken, yüzde yirmisi şehirde ikamet etmektedir. Şehirli nüfusun yüzde onu ise hizmet sektöründedir. Yani henüz işçi sınıfı teşekkül etmemiştir. Bu tarihlerde, köyden kente göç hızlanmış ve köylüler, büyük şehirlerin varoşlarında kendilerine yeni bir kimlik oluşturmuşlardır. Yine işçi sınıfının Türkiye’de oluşumu da 60’lı yıllardan itibaren gerçekleşmiştir. Türk romancısı toplum bünyesindeki bu değişmelere uzak kalmamıştır³⁵⁸.

Bununla birlikte henüz çevre bilincinin oluşmadığı bir toplumda, köye ve köylüye ilişkin romanlar, ideolojik bir takım tasniflerle olsa dahi köylü-devlet ilişkisi boyutunu ele almışlardır³⁵⁹. Nitekim 1950-1970 yılları arasında Türk romancılığına hâkim olan en önemli akımlardan biri “köy romancılığı”dır. Ancak Türkiye’de “köy romanı”, Batılı ülkelerde olduğu gibi burjuva devrimlerinin feodal malikâneleri tasfiyesi sürecinde ortaya çıkan mülkiyet kavgaları ya da Rusya’da olduğu gibi “feodal köleliğin” kaldırılmasıyla gelişen toprak sorunlarının etkisiyle ortaya çıkan bir tür olmamıştır. Kuşkusuz yerel planda bunlara benzer bazı sorunlarla karşılaşılma ile birlikte, Türkiye’de “köy edebiyatı”nı hızlandıran süreç “demokratikleşme” sürecidir³⁶⁰. Bununla birlikte Cumhuriyet kurulduktan sonra oluşan ve insanı, coğrafyası, folkloru günlük yaşayışı ile Anadolu’yu anlatmayı, en büyük yenilik olarak benimsemiş olan ve Memleket Edebiyatı’nın bir devamı olarak kabul edilebilecek köy romancılığının ileri derecede yaygınlaşıp revaçta olmasına neden olabilecek başka faktörler de bulunmaktadır. Bu faktörlerin başında Atatürk’ün köylüye verdiği önem, devletin köyü ve köylüyü kalkındırma çabaları, Köy Enstitülerinin açılması, öğretmen okullarının yaygınlaştırılması, çok partili sistem ve 1961 anayasasının sağladığı özgürlükler ve hepsinden belki daha önemlisi, köyü anlatacak

³⁵⁷ Özkırımlı, a.g.m., s. 596.

³⁵⁸ Şahin, a.g.m., s. 62.

³⁵⁹ Şahin, a.g.m., s. 62.

³⁶⁰ Taner Timur, *Osmanlı - Türk Romanında Tarih Toplum ve Kimlik*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2002.

romancıların bizzat köyden, Köy Enstitülerinden yetişmesi gelmektedir³⁶¹.

Toplumsal gerçekliğe yönelinen bu romanlarda, genellikle köyün yoksulluğu, ezilmişliği, sömürülüşü, yalnızlığı, terk edilmişliği, toprak kavgaları gibi konular, yazarların ideolojik eğilimleri yönünde ele alınmıştır. Romanlarda üzerinde durulan temalar arasında; çok partili dönemin parti çekişmeleri, iktidar mücadeleleri, toplumu hayal kırıklığına uğratan boş vaatler, seçim yatırımları, ağa zulmüyle eşkiya olmuş insanlar, makineli tarımın getirdiği işsizlik, köylü üzerindeki ağa ve jandarma baskıları, yoksulluk nedeniyle kasaba ve şehirlere göç, toprak yetersizlikleri, toprağın haksızca gasp edilmesi, su çatışmaları, köylünün zengin olma hayali, yokluk ve cehalet, köylü-aydın ilişkileri v.s. bulunmaktadır³⁶².

Bu romanların en önemli özelliklerinden biri toplumcu gerçekliğin en iyi karşılığı olmasıdır. Genelde sanata ve edebiyata, özelde romana yansıyan aydınlanmacı ve kalkınmacı ütopyaların cisimleştiği mekân köylerdir. Nitekim Türk aydını için, sanayinin ve işçi sınıfının zayıf kaldığı bu yıllarda en uygun siyasi çalışma alanı köyler olmuştur³⁶³. Romanlarda yeni yetişen jenerasyon, devleti iktidarla özdeş görmemiş, ülke gerçeklerini yansıtmada ve muhalif hareketlere destek olmaları anlamında olumlu bir görünüm sergilemiştir³⁶⁴. Edebi anlamda olumsuz bir yapıya sahip olmaları ise bu romanların en önemli eksikliğidir³⁶⁵.

Köy edebiyatına koştur olarak, 1950-1960 yılları arasında isimlerini duyuran Vüs'at O Bener, Yusuf Atılgan, Nezihe Meriç, Leyla Erbil, Ferit Edgü, Demir Özlü, Onat Kutlar, Erdal Öz, Adnan Özyalçın, Bilge Karasu gibi isimler tarafından yeni bir hikaye anlayışının ortaya çıkarıldığı da görülmektedir. Köy edebiyatının gerçekçiliğine tepki olarak oluşturulan bu yeni akımda amaçlanan, gerçekliğin yadsınması, gerçeklik dışında bir anlayışın yerleştirilmesi değil, gerçekliğe yeni bir yorum getirilmesi gerektiğidir. Nitekim söz konusu yazarların karşı çıktığı, köy edebiyatındaki "basmakalıplık" ya da dar bir çevreye, "küçük adamın" serüvenine kapanan hikâyedeki kısırlıktır. Buna göre olay anlatımına dayalı, bir örnek kişilerin yansıtıldığı yüzeysel ger-

³⁶¹ Okur, a.g.m., s. 72.

³⁶² Okur, a.g.m., s. 72.

³⁶³ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 858.

³⁶⁴ Bu konuda eser veren yazarlardan bir kısmı ise Sabahattin Ali, Sadri Ertem, Mahmut Makal, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Kemal Tahir ve Fakir Baykurt'tur.

³⁶⁵ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 859.

çekliğin aşılması gerektiği savunulmuştur. Bir önceki kuşağa ve köy edebiyatına yöneltilecek bu eleştirilere bağlı olarak hikâyede bireyin öne alındığı, dış gözlemin yerine iç gözlemin geçtiği, olayların değil durumların irdelendiği görülmektedir³⁶⁶. Hızla değişen toplumsal yapıya paralel olarak, yazılan romanların konusunda da büyük bir çeşitlilik olmuştur³⁶⁷.

Böyle bir değişimde kuşkusuz 50’li yıllardan itibaren köyden kente göçün artmasının köylerdeki nüfus yoğunluğunun azalmasının etkisi olmuştur. Şehirde yaşayan aydınlar, yaşadıkları çevreyi, sosyal ilişkiler ağını, fikir çatışmalarının karmaşık yapısını çözme çabasıyla romanlarında yeni konuları ele almaya başlamışlardır. Bu süreçte ele alınan konulardan biri, köyden kente göç eden, gecekonduya yaşayan insanların merkezin dışında kalarak oluşturdukları yeni kimliklerden kaynaklanan sıkıntıların romanlarda ele alınmasıdır³⁶⁸. Nitekim yazarlar, kasaba ve şehirlerde yaşayan dar gelirli, işsiz güçsüz sefil insanların, içinde yaşadıkları toplumsal düzenin kötülüklerini görüp anlamalarına yardımcı olmak amacıyla, hemen her konuyu romanlarında ele almışlardır. Bu konular arasında fabrika ve gecekondu çevrelerinin yaşayışı, geçiş dönemi şehir insanının geçirdiği sarsıntılar, cinayet ve intiharlar, geçim sıkıntıları, gecekondu yıkımları, yoksul insanların tefecilerle mücadelesi, işçi patron münasebetleri, işçilerin sendikalaşması, devlet eliyle geliştirilen tekelci kapitalizmin devlete yön vermesi, aydın ve halk ilişkisi, sinema oyuncusu olmak hayaliyle taşradan İstanbul’a gelen genç kızların durumu, yozlaşmış siyasi ortam içindeki istismarlar, sahtekârlıklar, dinin siyasete alet edilmesi, yasak aşklar, toplumun suça ittiği insanlar, suçlu çocuklar sorunu ve toplum yaşantısı içinde karşılaşılabilecek hemen her konu³⁶⁹ bu tip romanların konusunu oluşturmuştur. Kasaba ve kentlerin varoşlarında yaşayan yoksul

³⁶⁶ Özkırımlı, a.g.m., s. 596.

³⁶⁷ Okur, a.g.m., s. 70.

³⁶⁸ Şahin, a.g.m., s. 64.

³⁶⁹ Bu konularda ürün veren yazarlar arasında, Cevdet Kudret (1907-1967), Hasan İz-zettin Dinamo (1909-1989), Kemal Bilbaşar (1910-1983), Kemal Tahir (1910-1973), Rifat Ilgaz (1911-1993), Orhan Kemal (1914-1993), Orhan Hançerlioğlu (1916-1991), Samim Kocagöz (1916-1993), Faik Baysal (d. 1918), Mehmet Seyda (1919-1986), Yaşar Kemal (d. 1922), Oktay Akbal (d. 1923), Kemal Bekir Özmanav (1924), Tarık Dursun K. (d. 1931), Demirtaş Ceyhun (1934), Yaman Koray (d. 1934), Erol Toy (d. 1936), Ferit Edgü (d. 1936), Afet Muhteremoğlu (Ilgaz) (d. 1937), Mehmet Niyazi Özdemir (d. 1942), Sevinç Çokum (d. 1943), Durali Yılmaz (d. 1948), Hasan Kayihan (d. 1949), Selim İleri (d. 1949) gibi isimler bulunmaktadır (Okur, a.g.m., s. 73-74).

ve sıradan insanlar; İlhan Tarus (1907-1967) ve Tarık Dursun K.'nın (d. 1931) romanlarında olduğu gibi işçisi, küçük memuru, esnafıyla gündelik sıkıntıları, ezilmişlikleri, kaygıları ve umutları içinde daha çok Marksist bir söylemle tasvir edilmiştir. Toplumsal değişiklikleri ele alıp işleyen, sorgulayan, bu değişikliklerden duyduğu rahatsızlığı dile getiren yazarların başında Attila İlhan ve Adalet Ağaoğlu gibi isimler gelmektedir³⁷⁰.

1970'li yıllara gelindiğinde, sanayileşmenin ön plana çıkması ve köy gerçekliğinin yerini şehir hayatının almasıyla, Türk romanında ortaya çıkan bir diğer değişim, şehirleşen Türkiye'de aydının ruh dünyasını ele alan romanların yazılmaya başlanmasıdır³⁷¹. Özellikle Tarık Buğra, Atilla İlhan ve Oğuz Atay gibi yazarların bu değişimde etkisi çok büyük olmuştur³⁷². Bu romanlarda³⁷³ ele alınan başlıca temalar ise "küçük burjuva aydının dramı ve yalnızlığı", "aydın insanın sorumluluğu", "aydınlar arası ilişkiler", "Atatürk devrimlerine karşı çıkanlarla, olanları yaşıtma azminde olanlar", "taşrada halkla ve çevreyle uyum sağlamayan aydınlar" şeklindedir³⁷⁴.

Diğer taraftan özellikle 1960-1980 yılları arasında tarihi konular sıklıkla romanlarda ele alınmıştır. Edebiyat tarihinde konuların sıklıkla kullanılması ise, edebiyat aracılığıyla ve "tarihi kullanmak" suretiyle siyasi bir eser ortaya koymaktır³⁷⁵. Bu tip romanlarda "eski Türk tarihi", "Anadolu'nun Türkleşmesi", "Osmanlı Dönemi", "1. Dünya Savaşı", "Milli Mücadele Dönemi", "dış Türklerin yaşayışı" ve güncel siyasetin bütün olayları ele alınmıştır³⁷⁶. Bu dönemde ayrıca "mizah"³⁷⁷, "deniz insanların

³⁷⁰ Okur, a.g.m., s.71-74.

³⁷¹ Şahin, a.g.m., s. 64.

³⁷² Mustafa Miyasoğlu, "Roman ve Şehir Kültürü", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, 2002, s. 369.

³⁷³ Bu konuyu işleyen romancılar arasında Tarık Buğra, Yusuf Atılgan, Hikmet Erhan Bener, Oktay Akbal, Atilla İlhan, Bilge Karasu, Adalet Ağaoğlu, Muzaffer Buyrukçu, Oğuz Atay, Erdal Öz, Afet Muhteremolğu (İlgaz), Sevgi Sosyal ilk akla gelen isimlerdir.

³⁷⁴ Okur, a.g.m., s. 75.

³⁷⁵ Coşkun, a.g.m., s. 105.

³⁷⁶ Tarihin uzak veya yakın dönemlerine tanıklık eden veya ışık tutan bu tür romanların en tanınmışları; Halikarnas Balıkcısı (1886-1973), Nahit Sırrı Örik (1894-1960), Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), Nihat Atsız (1905-1975), İlhan Tarus (1907-1967), Hasan İzzettin Dinamo (1909-1989), Kemal Bilbaşar (1910-1983), Kemal Tahir (1910-1983), Kemal Tahir (1910-1973), Rıfat İlgaz (d.1911), Oktay Rifat (1914-1988), Haldun Taner (1915-1986), Melih Cevdet Anday (1915), Samim Kacagöz (1916-1993), Tarık Buğra (1918-1994), Mehmet Seyda (1919-1986), Vedat Türkalı (1919), Cengiz Dağcı (1920), Attila İlhan (1925), Çetin Altan (1926), Talip Apaydın,

yaşayışı”³⁷⁸, “fert ve toplum değerleri”³⁷⁹, “ev ve aile yaşayışı”³⁸⁰, “cezaevlerinde yaşanan ve anlatılanlar”³⁸¹, “cinsellik”³⁸², “sanat dünyası”³⁸³, “Almanya’ya Göç”³⁸⁴ ve “İslam”³⁸⁵ gibi konularda romanlar yazılmıştır³⁸⁶.

1960-1980 dönemi Türkiye’sine damgasını vuran gelişmelerden biri de kuşkusuz yaşanan askeri müdahalelerdir. Bu müdahaleler Türk romanını da etkilemiş, darbeleri oluşturan koşullar, etkileri ve sonuçları çeşitli yönleriyle romanlarda kaleme alınmıştır. Öyle ki 1960 sonrası Türk romanının ana temalarından biri de “ikinci demokrasi çalışmaları”, “Menderes Dönemi” ve ihtilalin “getirdikleri” ve “götürdükleri” olmuştur³⁸⁷.

Öncelikle bu dönemde 27 Mayıs askeri müdahalesinin romanlara konu olduğu görülmektedir. 27 Mayıs öncesi ve sonrasında eserlerine konu eden yazarların başında Atilla İlhan, Samim Kocagöz, Vedat Türkali, Ayla Kutlu ve Seyinç Çokum gibi isimler gelmektedir.

Türk romanında gerçek anlamıyla politik türe dahil edilebilecek örneklerin miladı ise 12 Mart olmuştur. Nitekim 12 Mart

Adalet Ağaoğlu, Tarık Dursun, M. N. Sepetçioğlu, Özkekr Yaşın, Oğuz Atay, Ümit Kaftancıoğlu, Erdal Öz, Fűrüzan, Erol Toy, Sevgi Sosyal, Emin Işinsu, Pınar Kür, Seyinç Çokum, Durali Yılmaz, Mehmet Eroğlu gibi yazarlardır (Okur, a.g.m., s. 73).

³⁷⁷ Bu konuda Rifat Ilgaz, Aziz Nesin, Salah Bırsel, Oktay Verel, Muzaffer İzgü, Sulhi Dölek gibi isimler önde gelmektedir (Okur, a.g.m., s. 75).

³⁷⁸ Halikarnas Balıkcısı, Yaşar Kemal (Göğçeli), Tarık Dursun K. , Yaman Koray bu konuda eser vermiş yazarların en tanınmışlarıdır (Okur, a.g.m., s. 75).

³⁷⁹ Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Hamdi Tanpınar, Samiha Ayverdi gibi yazarlar bu tarz romancılığın önde gelen isimleridir (Okur, a.g.m., s. 76).

³⁸⁰ Dönemin ev ve aile konularını işleyen romancıları arasında en dikkate değer olanları Orhan Kemal, Orhan Hançerlioğlu, Mehmet Seyda, Oktay Akbal, Bekir Yıldız, Afet Muhteremoğlu (Ilgaz) gibi isimler olduğu ifade edilebilir (Okur, a.g.m., s.75).

³⁸¹ Kemal Tahir, Orhan Kemal ve Kerim Korcan gibi yazarlar bu konuyu kaleme almışlardır (Okur, a.g.m., s. 76).

³⁸² Mehmet Seyda, Güven Turan, Atilla İlhan , Bilge Karasu ve Pınar Kür bu konuda öne çıkan isimlerdir (Okur, a.g.m., s. 76).

³⁸³ Tarık Buğra ve Necati Cumalı bu konuda eser vermişlerdir (Okur, a.g.m., s. 76).

³⁸⁴ Adalet Ağaoğlu, Bekir Yıldız, Günay Dal, Necati Tosuner gibi yazarlar 1960’lardan işçi olarak Almanya’ya giden Türklerin durumunu romanlarında yansıtmışlardır (Okur, a.g.m., s. 76).

³⁸⁵ Daha önceki dönemlerde de İslami konularda romanlar yazılmış olmakla birlikte, 1970’lere doğru İslamcı düşüncenin yaygınlık kazanmasıyla bu konuyu romana taşımak noktasında güçlü bir akım ortaya çıkmıştır. Bu konuda öne çıkan yazarlar Hekimoğlu İsmail, Şule Yüksel Şener, Cahit Zarifoğlu, Rasim Özdenören, Günay Yıldız, Durali Yılmaz, Ali Haydar Haksal gibi isimlerdir (Okur, a.g.m., s. 77).

³⁸⁶ Okur, a.g.m., s. 74-76.

³⁸⁷ Mehmet Narlı, “Romanda Darbeler ve Demokrasi”, *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı 13-14, 2007b, 158,

Muhtırası'nın ardından siyasal romanların sayısında ciddi bir görülmüştür. 12 Mart sonrasında öykü ve roman alanında ismini duyuran yazarlar incelendiğinde ise bunların önemli bir kısmının '68 öğrenci hareketi ile ilişki içinde olup, darbenin ardından sosyalist örgütlenmelere yakınlık duyan kişiler olduğu görülmektedir.³⁸⁸

Bu noktada kuşkusuz siyasallaşan ve muhalif yönleriyle dikkat çeken 68 kuşağına değinmek gerekmektedir. Ancak burada dikkati çeken unsur Avrupa'yla aynı dönemde başlamış olsa da Türkiye'deki 68 olaylarının hem ideolojik hem politik öncülleri hem de sonuçları açısından Avrupa'dakinden farklılık göstermesidir. Batı'daki "isyan" başladığında "siyasal konjonktür", sadece kapitalist sistemin hegemonyasının değil, doğu ülkelerinin reel sosyalizminin de sorgulanmasını gerektirmekteydi. Bunun sonucunda 68 öğrenci hareketleri geleneksel "sosyalist" "komünist" partilerden bağımsız, hatta onlara rağmen gelişmiş, hareketin başını çekenler anarşist, anti-otoriter gruplar olmuşlardır Düşünce'deki bu temel ayrım sanat ve edebiyata da yansımıştır. Batı'da hem mevcut düzene hem de mevcut statükocu alternatiflere de yönelen çifte reddiye, varolan bütün kurumlarla birlikte bütün kültür ve sanat geleneğinin sorgulanmasıyla sonuçlanmıştır. Gençler başka türlü giyinmek, başka türlü müzikler dinlemek, başka filmler izlemek, klasiklerin içi boşaltılmış "büyük" biçimlerinden kurtulmak istemişlerdir³⁸⁹.

Türkiye'de ise 68 hareketinin esin kaynağı Marksist düşünceler ve liderler olmuştur. Bu hareket, 27 Mayıs öncesinden başlayarak 1960 sonrasında giderek yükselen sosyalizme bağlanmış öğrenci hareketinin devamı niteliğindeydi ve gençliğin öncülük etmek istediği kesim işçi sınıfıydı. Kısacası Türkiye'deki 68 hareketi sol gelenek içinde yerleşmiş bir konumdaydı. Buna göre 68 hareketinin Türk romanına radikal ya da özgün bir etkide bulunduğu söz edilemez. Nitekim sol gelenek içine yerleşen 68 hareketinin edebiyattaki karşılığı bir akım değil, Cumhuriyet'in Toplumcu Gerçekçi kuşağı olmuştur. Sonuçta 68 isyanı edebiyatta bir kopuş ya da yenilik yaratmamış, aksine gelenekle kucaklaşmıştır³⁹⁰. Diğer taraftan Batı'da Rock'ın Roll'un, Yeni Roman'ın, "Avangard" akımların müziğin, edebiyatın, geleneksel yapılarını parçaladığı, bağımsız sinemanın kitleleri sarstığı 68'ler-

³⁸⁸ Türkeş, a.g.m., 2008, s. 1060.

³⁸⁹ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 863.

³⁹⁰ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 863-864.

de çok değişik noktalara gelinmiş, politikleşilmiş, muhalif estetik bir tavır hâkim olmuştur. Nitekim Beat kuşağı yazarları yeniden keşfedilmiş, Genet’nin tanımladığı, geleneği dinamitleyen “Yeni Roman”cılar taraftar toplamış, yazılan romanlarda pek çok yenilik yapılmıştır. Ancak 68’lere bağlanan Türkçe romanlarda benzer arayışlara rastlanmamaktadır. Yazarların ufku yalnızca kendi kuşağıyla, kendi ülkesinin edebiyatıyla, kısacası Cumhuriyet tarihiyle sınırlı kalmıştır. Türkeş’e göre dünya edebiyatıyla aynı paralelde ilerlememek, başka ülkelerin sol/muhallif yazarlarıyla zamandaşlık ve zamansallık duygusu kuramamak sol edebiyatta hem tema anlamında yetersizliğe yol açmış hem de muhalefet dilinin zenginleşmesini engellemiştir³⁹¹. Türkeş³⁹², kendisini devrimcilere yakın hissetme ile hareketin içinde olma arasındaki farkları gösteren yazarların, 12 Mart romanlarını tarih ve siyaset tarafından belirlenilmiş bir psikoloji ile yazdıklarını ifade etmektedir. Buna göre, 12 Mart’tan 12 Eylül’e kadar geçen sürede yükselen devrimci harekete koşut olarak güç kazanan siyasi roman anlayışını ve bu bağlamda devrimci gençlerin hikâyelerini anlatan romanlardaki artışın edebiyattan çok, varoluşsal ve kolektif bir olgu olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir³⁹³.

Kısacası 1980’lere kadar geçen süreçteki roman yazarları da içinde yaşadıkları toplumsal gerçekleri ele almışlar; roman biçimi, anlatım teknikleri, anlatıcı vs. gibi romanın sanat yönüyle ilgili noktaları ikinci plana itmişlerdir. Dönem yazarlarının çoğunluğu, romanı toplumsal kaygılarının ve düşüncelerinin ifadesi için bir araç olarak değerlendirmişlerdir. Bu anlayış, söz konusu dönemde üretilmiş pek çok romana sosyolojik olayların incelenmesinde önemli bir belge değeri kazandırmasına rağmen, onların kalıcılık niteliğini yitirmelerine de neden olmuştur³⁹⁴. Ayrıca 1960 ihtilalinden 12 Eylül’e kadar geçen sürede edebiyatın ve romanın genel durumuna bakıldığında edebi çevrelerin siyasi yapıyla organik bağını oldukça zayıflattığı ve edebiyat yazarlarının sahip olduğu ideolojinin yansıtıldığı önemli bir alan haline geldiği görülmektedir. Öyle ki aynı olayı, sağcı ve solcu yazarlar kendi ideolojileri yönünde yorumlamakta, her iki görüşle de yazılan romanlarda ana yaklaşım itibarıyla bir farklılık bulunmamaktadır. Nitekim bunlarda hem sağcılar hem solcular olayları

³⁹¹ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 864.

³⁹² Türkeş, a.g.m., 2008, s. 1060.

³⁹³ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 864.

³⁹⁴ Okur, a.g.m., s. 68.

“benzer” basmakalıp cümlelerle anlatmışlar; edebiyat tamamen siyasi ideolojinin kabaca ifade alanı haline gelmiştir³⁹⁵. Dolayısıyla yazarların, eserlerinde yansıttıkları “muhalif”liklerini bu yapı belirlemiştir.

1980’den 2000’li Yıllara Edebiyat ve Romanda Yeni Yönelimler: “Soyut ve Postmodern” Konular

1980’den başlayıp günümüze kadar geline süreç incelendiğinde, yazınsal alanın üretim ve tüketim konjonktüründe önemli değişiklikler olduğu, maddi hayatı temel alan bir yaklaşımın olduğu ve bunun da entelektüel faaliyetler üzerinde önemli etkilerinin olduğu dikkati çeker. Örneğin ‘80’lerden sonra büyük basın tekelleri ve sermaye grupları sanat ve edebiyat dünyasında belirleyici güçler haline gelmiştir. Böylece edebi alanda otoritenin konumlandığı yer farklılaşmıştır. Öyle ki eleştiri ve inceleme yazılarının yerini kitap tanıtımları almış; edebiyat sohbetlerinin yapıldığı mekânların yerine modern plazalar kurulmuş ve edebi ürünleri buralarda çalışan profesyonelleri üst gelir grubundan insanlar yönlendirmeye başlamıştır. Bu yeni edebiyat dünyasında romanların da içeriği değişmiştir. Nitekim romanlarda artık siyasi ve toplumsal göndermeler çok fazla yer almamaya başlamış, yeni ahlâki değerler ve tüketim mantığı bu metinlerde içselleştirilmiştir³⁹⁶. Böylece 1980’li yıllar Türk romanı için bir dönüm noktası olmuş ve roman yeni bir görünüm alan almıştır. Artık sosyal meselelerin ağırlıklı olduğu ve sanatın gereklerinin ihmal edildiği romanlar, bu tarihle sona ermiş ya da en aza inmiştir³⁹⁷. Zira bu yıllardan sonra romanlarda klasik gerçekliğin hâkim olduğu anlatım tarzı yerine, kurmacayı kabul eden yeni bir gerçeklik anlayışı tercih edilmiştir. Romanda, mesaj ve içeriğe bağlı anlatıdan ziyade, dilin kullanımına, anlatım tekniklerine ve kurguya dayalı yeni anlayış geçerli olmaya başlamıştır. Yeni roman anlayışında, değişik dil ve anlatım araçları ile sözün inşası öne çıkmıştır. Diğer bir deyişle romancının ilgisi, anlatım inceliklerine kaymıştır³⁹⁸.

³⁹⁵ Güneş, a.g.m., s. 104.

³⁹⁶ Ömer Türkeş, “Küreselleşme Sürecinde Türk Romanın Sosyolojik Analizi”, *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004a, s. 139-140.

³⁹⁷ Şahin, a.g.m., s. 65.

³⁹⁸ Okur, a.g.m., s. 77.

Türkes³⁹⁹ 80’lerden sonra başlayan değişim çizgisinin edebiyat eleştirisini de etkilediğini vurgulayarak, bu değişimi şu şekilde değerlendirmektedir:

Eski toplumsal ve ideolojik dürtülerin ortadan kalktığı anda edebi alan atomize oldu. Yazarlar ürünlerinden, ürünler benzeri ürünlerinden ayrıldılar, eleştiri tek tek kitaplar düzeyine inerken, dergilerin bir edebiyat hareketi/okulu olma niteliği de farklılaştı. “Özgürleşen” ve “bireyselleşen” ortamda, siyasi alanda olduğu gibi teorinin, estetik tartışmanın, edebiyat tarihinin ya da sosyolojisinin önemi kalmadı, çok satarlık ve-biraz da postmodernliğin etkisiyle-haz duygusu egemen oldu edebiyat alemlerine. İşte bundan sonradır ki, kimi eleştirmen romanların içerik analizinden vazgeçmiş, metinleri siyasal değil, bütünüyle yazınsal düzelmede ele almak gerektiğine inanabilmiş, akıntıya karşı direnmeye çalışan ve roman estetiğinin içerik ve biçim olarak bütünlüğünde ısrar eden az sayıda edebiyatçının bütün çabasına rağmen, metinlerde ideoloji ve politika okuması yapılmasının modası geçmiştir artık.

Bu yeni dönemin bir diğer özelliği, Türk romanında postmodernist bir çizginin belirmesidir⁴⁰⁰. Ancak burada belirtilmelidir ki;

³⁹⁹ Türkes, a.g.m., 2004a, s. 141.

⁴⁰⁰ 1980 sonrası bu yeni roman anlayışı Türk yazarların yarattığı bir anlatı türü değildir. Batı’da ve Amerika’da 1960’larda ortaya çıkmış ve hızla yayılmıştır. Bu nedenle yenilikçi Türk edebiyatını anlamak Batı’daki gelişmelere bakmak yararlı olacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Balzac ve Tolstoy gibi yazarlarla doruğuna ulaşmış olan klasik gerçekçi roman, materyalist, pozitivist ve iyimser bir dünya görüşünün mümkün kıldığı bir anlatı türü olmuştur. Gerçekçilik sağduyuya uygun bir takım varsayımlara dayanmaktaydı. Buna göre “dünyanın “bilinebilir, betimlenebilir olduğuna ve dilin bu dünyayı bize tanıtabildiğine, hakkında doğru bilgi verebildiği, yani gerçeği kopya edebildiğine inanılmıştır. Dilinin aktardığı bilginin doğru olduğuna inanılması için aradaki gereç saydam bir pencere gibi görünmez kılınmalıdır ki, dilden bağımsız bir dünyaya doğrudan bakıldığı kabul edilsin (Moran, 2007: 54). Yazarların toplum ve birey konusunda da normlar konusunda da -örneğin toplumun anlamı ve değeri, bireyin toplumdaki yeri ve insanın niteliği gibi konularda- okurlarıyla paylaştıkları inançlar bulunmaktaydı. Ne var ki gerçekçilik hakkında yerleşmiş bu görüşlerin geçerliliği, ilk önce 20. yüzyılın başlarında, daha sonra ikinci kez 1960’larda sorgulanmıştır. 20. yüzyılın başlarında gerçekçi klasik romanı mümkün kılan koşullar, ortadan kalkmıştı. Nitekim o yıllar belirsizlik, güvensizlik, karmaşıklık yılları olmuştur. Eski değerler kaybolmuş, gerçekçilik parçalanmış, toplumun ve yazarın paylaştığı doğru anlayışı, ahlâksal normlar silinmişti. Modernist yazarlar; anlamını, ahengini, tutarlılığını yitirmiş, iyimserliğe pek yer bırakmayan bu yeni dünyada, kaybolan ahengi, anlamı ve tutarlılığı yarattıkları sanat yapıtlarında gerçekleştirmek yolunu seçmişlerdir. Onların çabası simgeler, imgeler, ritim gibi öğelerle, mitoslarla birtakım örüntüler kurarak anlamlı bir estetik bütün yaratma çabası olmuştur. 1960’lara ve 1970’lere gelindiğinde ise, yani postmodern diye adlandırılan dönemde gerçekçilik anla-

masal, düş ve kara mizah karışımı kaos halinde ifade etmek için kullanılan ve özellikle 1990 sonrası edebi tartışmaların odağında yer alan “postmodern” kelimesine ilişkin farklı tanımlamalar, kavramın edebiyattaki karşılığının tam olarak belirmediğine de işaret etmektedir. Ayrıca postmodern romanı klasik çizgiden ayıran ana çizgi, dil yapılarının farklı oluşudur. Bu nedenle postmodern romanının anlaşılması oldukça güçtür. Değişik dil ve cümle yapıları yanında, noktalama işaretlerinin kullanılmayışı, hazırlıksız okuyucunun işini oldukça zorlaştırmaktadır. Postmodern romanların adları da yadırgatıcı nitelikte ve çok değişik okumalara uygundur. Örneğin postmodern romanın⁴⁰¹, Türk romanındaki en dikkate değer örneklerinden biri kabul edilen İnci Aral’ın *Yeni Yalan Zamanlar* eserinin on altı değişik şekilde okunabildiği ifade edilmektedir⁴⁰².

1980’li yıllardan itibaren Türk romanında meydana gelen bir diğer değişim de İslamcı akımın yükselmesiyle, “İslamcı” roman-

yışı bir kez daha sarsılmıştır. Postmodern yazarlar, gerçekçiliğe daha da köktenci bir şüpheyile bakmış ve modernistlerin bu sorunu fazla basite indirgeyerek aslı olmayan bir umut ışığı tuttuklarına inanmışlardır. Bu köktenci değişiklikte ise yapısalcı dil kuramı büyük bir rol oynamıştır. Çünkü bu kuramla dil ile anlam ve gerçekçilik arasındaki ilişki terzyüz edilmiştir. Nitekim bu kurama göre dil gerçekçiliği aktarmaz, bir anlamda yaratır. Başka bir ifadeyle, gerçekçilik bizim kurduğumuz kurmacıdır. Çünkü anlam dilden önce varolmaz ve kurmaca gerçekçiliğin bir kopyası değil “BİR GERÇEKÇİLİK”tir. Böylece dilin edilgin olarak anlamlı ve tutarlı bir gerçekçiliğe ayna tutan bir gereç olduğu inancı terk edilmek zorunda kalmıştır. Buradan hareketle; Jorge Luis Borges, Gabriel Garcia Marquez, Italo Calvino, John Barth, Kurt Vonnegut, Donald Barthelme gibi yazarlar tarafından romanın klasik gerçekçi formu bir yana bırakılmıştır. Buna göre postmodernist yazar, roman gerçek dünyayı yansıtmayan bir sözcükler dünyası olduğunu okuruna açıkça belli eder. Öyle ki romanın konusu roman kuramını incelemeye dönüşür: roman konvansiyonları, teknikleri, kurmaca dünya ile gerçek dünya arasındaki ilişki romanın temaları arasına girer. Diğer taraftan gerçekçiliği reddeden bu yenilikçi roman türlerinin aralarında kesin sınırlar da bulunmamaktadır. Ortak yönlerine bakıldığında ise postmodernist yazarlar, bu karmaşık, anlamsız çağdaş yaşam karşısında çözümünü, modernistlerin yaptığı gibi artistik tutarlılıkta, estetik bir bütün oluşturmakta bulmadıkları görmektedir. Bu nedenle çeşitli türde metin parçalarını bir araya getirmektedirler (Moran, a.g.e., 2007, s. 54-57).

⁴⁰¹ Türk romanında “postmodernist romanın” başlıca temsilcileri ve eserleri şu şekildedir: Leyla Erbil’in *Karanlığın Günü*; Pınar Kür’ün *Bir Cinayet Romanı*; İnci Aral’ın *Ölü Erkek Kuşlar*, *Yeni Yalan Zamanlar*, *Hiçbir Aşk Hiçbir Ölüm*; Nazlı Eray’ın *Pasifik Günleri*, *Deniz Kenarında Pazartesi*, *Arzu Sapağında İncecek Var*; Hulki Aktunç’un *Bir Çağ Yangını*, *Son İki Eylül*; Orhan Pamuk’un *Beyaz Kale*, *Kara Kitap*; Buket Uzuner’in *İki Yeşil Susamuru*, *Balık İzlerinin Sesi*; Nihat Genç’in *One Man Show*, *Dar Alanda Tufan*; Latife Tekin’in *Sevgili Arsız Ölüm*, *Berci Kristin Çöp Masalları*, *Gece Dersleri*, *Buzdan Kılıçlar*, *Aşk İşaretleri*; Metin Kaçan’ın *Ağır Romanı*; Kürşat Başarı’nın *Konuştüğümüz Gibi Uzaklara* (Okur, a.g.m., s. 78).

⁴⁰² Okur, a.g.m., s. 77.

ların sayısındaki artıştır. Genel niteliğine bakıldığında bu romanların, gecikmiş modernleşme içinde kendilerini siyasal haklarından mahrum bırakılmış hisseden İslami kesimler için özel bir mücadele alanı olduğu görülmektedir. Nitekim 80’lerden sonra “Hidayet romanları” olarak nitelendirilen bu romanlar, devlet-sivil alan çatışmasında hitap ettikleri kitle nezdinde siyasal otorite kazanmanın ve devlete karşı direnişin aracı haline getirilmiştir. Böylece Tanzimatçı ya da Kemalist romancılar gibi, İslamcı romancılar da toplum mühendisliği yapmışlar ve kendi kimliklerini öteki üzerinden oluşturmuşlardır⁴⁰³.

1980 öncesinde Şule Yüksel Şener’le başlatılabilecek bu akım, Hekimoğlu İsmail, Emine Şenlikoğlu gibi yazarlarla devam etmiş ve daha birçok örnek vermiştir. Bu eserlerin bir kısmında tamamen İslami hayatın övgüsü yapılmıştır. Bazı eserlerde ise bir yandan İslami hayatın övgüsü yapılırken, bir yandan da mevcut siyasi yapının eleştirisi gündeme getirilmiştir. Ayrıca, satır aralarında İslami bir sistemin güzelliğinin ve gerekliliğinin propagandası yapılmıştır⁴⁰⁴. 80’li yıllara gelindiğinde ’80 öncesiyle hesaplaşma yoluna gidilmiş. Aynı dönemde kökü Tanzimat yıllarına kadar giden İslamcı akım tekrar, edebi ürünlerde yer almaya başlamıştır. Dolayısıyla bu yıllarda edebiyattaki siyasi duruşun önemli temsilcisi olmuştur. Nitekim 1980 öncesinin ‘devrimci’ ve ‘ülkücü’ yazarları bu dönemde eskisi kadar ‘siyaset’i ön plana çıkarmamışlardır⁴⁰⁵.

Günümüzde de İslami akımın yaygın olarak devam ettirildiği görülmektedir.⁴⁰⁶ Ancak 2000’li yıllarda “İslami roman” diye tanımlanan akım biçim ve içerik açısından yenilik arayışına girmiştir. Örneğin Sevim Asımgil, Şule Yüksel Şener ve Emine Şenlikoğlu gibi yazarların çok satan romanlarının konularının, popüler aşk romanlarınınkinden farklı olmadığı ve edebi bir değer taşımadıkları dikkati çekmektedir. Bu durum İslami entelektüelleri de rahatsız etmiş, bu rahatsızlık Nazan Bekiroğlu, Fatma Karabıyık Barbarosoğlu ve Cihan Aktaş gibi yazarlar aracılığıyla giderilmeye çalışılmıştır⁴⁰⁷.

⁴⁰³ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 850.

⁴⁰⁴ Güneş, a.g.m., s. 106.

⁴⁰⁵ Coşkun, a.g.m., s. 107.

⁴⁰⁶ Son devrin yeni İslami yazarları arasında dikkati çeken isimler şunlardır: Hekimoğlu İsmail, Ali Nar, Şule Yüksel Şener, Ahmet Günbay Yıldız, Yavuz Bahadıroğlu, Duralı Yılmaz, Sadık Yalsızuçanlar, Edip Gönenç, Şerif Benekçi, Üstün İnanc, Hüseyin Yılmaz, Perihan Akça, Emine Şenlikoğlu, Mehmet Göktaş, Nurullah Genç, A. Cemil Akıncı, Lütfü Kazancı, İsmail Kılıçoğlu, İbrahim Ulvi Yavuz, Cihan Aktaş, Ali Erkan Kavaklı, Yılmaz Boyunağa (Okur, a.g.m., s. 81).

⁴⁰⁷ Türkeş, a.g.m., 2004a, s. 157.

Türk romanının 2000'li yıllardaki görünümüne ilişkin önemli bir diğer nokta tarihi dönemlerin ve olguların da romancıların ilgisini çekmesidir. Örneğin Cumhuriyet dönemi roman külliyyatında göç anlatıları önemli bir yer kaplamasına rağmen, göç edebiyatındaki artış özellikle 2000'li yıllardan sonra gerçekleşmiştir. Diğer taraftan aile tarihlerine dayanan kurgulanmış anılardan yola çıkılarak yazılan romanlar her geçen gün biraz daha artmaktadır. Hikâyesi anlatılan ailelerin ise büyük bir kısmının Anadolu'ya Balkan göçleri sonucu yerleşmişlikleri, hem edebi hem de tarihi eğilimlerden bir farklılık olarak önem taşımaktadır⁴⁰⁸. Diğer taraftan bu dönemde yazarlar, yaşadıkları çeşitli toplum sorunlarını tarihi olaylara bağlı olarak, bir tarih dekoru içinde verme eğiliminde de olmuşlardır. Nitekim Osmanlı döneminin, Milli Mücadele yıllarının, çoğulcu demokrasiye geçiş ve 12 Mart gibi Cumhuriyet dönemi olaylarının anlatılmasına, 1980 sonrası romanlarında da geniş yer ayrılmıştır. 1980 öncesinde tarihi konularda roman yazanların bir kısmı 1980 sonrasında da bu faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu konularda roman yazan yeni isimler arasında Yılmaz Karakoyunlu, Şemsettin Ünlü, Ayla Kutlu, Ayşe Kulin, Hasan Kayıhan, Orhan Pamuk, Reha Çamurluoğlu sayılabilir⁴⁰⁹.

'80 sonrası dönemde yazılan diğer romanlar ise konuları bakımından "Cinselliği Konu Alan Romanlar"⁴¹⁰, "Kadın Sorunları"⁴¹¹, "Sanatı Konu Alan Romanlar"⁴¹², "Gurbet Romanları"⁴¹³ ve

⁴⁰⁸ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 867.

⁴⁰⁹ Okur, a.g.m., s. 78.

⁴¹⁰ Bu konuda öne çıkan bazı yazarlar ve eserleri şu şekildedir: Oktay Rıfat *Bay Lear* (1982), Hikmet Erhan Bener *Ölü Bir Deniz* (1981), Atilla İlhan *Fena Halde Leman* (1980), *Hoca Vay Vay* (1984), Adalet Ağaoğlu *Yaz Sonu*, *Ruh Üşümesi*, *Gece Hayatım* (1993), Selim İleri *Cehennem Kraliçesi* (1980), *Ölünceye Kadar Seninim* (1985), Ahmet Altan *Tehlikeli Masallar* (1996).

⁴¹¹ Bu dönemde kadın sorunlarını çeşitli boyutlarıyla ele alan yazarlar ve eserleri şu şekildedir: Adalet Ağaoğlu *Hayır* (1987), Afet Muhteremoğlu (İlgaz) *Bir Feminist'in Doğruya Yakın Portresi* (1988), Sabahat Emir *Sancılı Bir Gün* (1980), Alev Alatl *Yaseminler Tüter Mi Hala* (1984), İnci Aral *İçinden Kuşlar Göçüyor* (1988), *Hiçbir Aşk Hiçbir Ölüm* (1997), Burhan Günel *Acının Askerleri* (1981).

⁴¹² Sanat konusunda yazılmış romanlara örnek olarak; Tanık Dursun K. 'nın *Bağışla Onları* (1989), Zeynep Ankara'nın *Kanatsız Düşüşler* (1992), Afet Muhteremoğlu'nun *Eşikteki* (2001), Emine İşinsu Okçu'nun *Atlıkarınca* (1990), Aysel Özakin'in *Genç Kız ve Ölüm* (1980), Selim İleri'nin *Yaşarken ve Ölürken* (1981), *Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydım* (1991), *Kırk Deniz Kabukları* (1993), Orhan Pamuk'un *Benim Adım Kırmızı* (1998), Mario Levi'nin *En Güzel Aşk Hikayemiz* (1992) adlı eserleri verilebilir.

⁴¹³ Bu konuda örnek olarak verilebilecek yazarlar ve eserlerden bazıları şu şekildedir: Fethi Savaşçı *Almanlar Bizi Sevmeyi* (1986), Tanık Dursun K. *Kayabaşı Uygarlığının*

“Yaşantı Romanları”⁴¹⁴ şeklinde sınıflandırılabilir⁴¹⁵.

Görüldüğü gibi 80 sonrası dönemde Türk romanında hem ele alınan konular açısından hem de yazarların olayları ele almaları bakımından, geçmiş döneme oranla büyük farklılıklar yaşanmıştır. Nitekim yazarların siyasal ve toplumsal olaylara yaklaşımı değişmiş, eskinin ideolojik yaklaşımı etkisini yitirmeye başlamıştır. Ancak yine de bu dönemde siyasal olayları kaleme alan ve bu noktada muhalif yaklaşım sergileyen romanlar da olmuştur. Bu bağlamda “12 Eylül” askeri müdahalesine değinen romanlara ve bunların genel karakterine kısaca değinmekte fayda vardır.

12 Eylül Romanları

27 Mayıs ve 12 Mart askeri müdahalelerin aksine, 12 Eylül Darbesi’nin romanlarda ideolojik bir etki yaratmadığı bir çok kişi tarafından paylaşılan bir görüş olmuştur. Örneğin Moran, ‘80’li yıllardan itibaren Türk romanının hem içerik hem de roman anlayışı açısından radikal bir değişim geçirdiğini ifade etmektedir. Söz konusu değişimde 80 müdahalesinin topluma yeni değerler içeren bir dünya görüşü aşılayarak, sol ideolojinin çökertilmek istenildiğini; üniversitelerin, basın ve aydınların ise bu amaç uğruna susturularak, toplumun depolitize edilmesinde etkili olduğunu savunmaktadır. Moran, Türkiye’deki ve Türk romanındaki bu gelişmelerin uluslararası ideolojik ve siyasal gelişmelerle de bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Nitekim söz konusu yıllarda Soğuk Savaş sona ermiş, Sovyetlerdeki rejimin de çöküş emareleri baş göstermiştir. Bu nedenle 1950’lerden itibaren özellikle temelde Markist bir söyleme dayanarak kaleme alınan romanlar, ‘80’lerden itibaren geçerliliğini kaybetmeye başlamıştır. Böylece hem toplumsal sorunlardan hem de gerçeklikten uzaklaşmış bir roman anlayışı, Türk romanına hâkim olmuş ve bu

Yükselişi ve Birdenbire Çöküşü, Aras Ören’in *Beklenmedik Ziyaretçi* (1995), Günay Dal’ın *Yanlış Cehennem Kuşları* (1985), Hasan Kayhan’ın *Gurbet Ölümleri* (1981), Köln’de Bir Kız (1986), Rıza Hekim’in *Alpler Geçit Vermiyor* (1984) ve *Uzak Yuvada Bahar* (1987), Gül Turan’ın *Gülün Dikeni* (1995), Özdemir Başargan’ın *Gurbet Sofrası*, Renan Demirkan’ın, *Sakallı Kadını* (1995), Mustafa Akgün’ün “*Merih’ten Münih’e*” (1990), “*Köln Diye Bir Yer*” (1991), *Sau Gelinin Türküsü* (1995).

⁴¹⁴ Dönemin bu konuda önde gelen isimleri arasında; Hasan İzzettin Dinamo, Rıfat Ilgaz, Faik Baysal, Yasar Kemal Göğçeli, Oktay Akbal, Talip Apaydın, Yılmaz Karakoyunlu, Afet Muhteremoğlu, Ayla Kutlu, Mehmet Niyazi Özdemir, Tezer Özlü, Alev Alath, Güven Turan, Kemal Ateş, Ahmet Altan gibi yer almaktadır.

⁴¹⁵ Okur, a.g.m, s. 79-80.

yıllardan itibaren gerçekçi bir yaklaşımla dışı dünyayı yansıtmak kimi yazarlara ilginç gelmemeye başlamıştır. Yine Moran'a göre gerçekçi bir yaklaşımdan uzaklaşılmasının yazınsal nedenleri de bulunmaktadır. Bu yıllardan itibaren, daha önce de belirtildiği gibi, "postmodernist" bir kurgu ve yapı dünyanın diğer bölgelerindeki romanlara hâkim olmaya başlamış, Türk romanı da bu gelişmelerden etkilenmiştir. Toplumsal değişimler ve yazınsal gelişmeler 1980'li yıllarda yeni arayışlara girişen yenilikçi yazarların, Türk romanında köktenci bir değişiklik yaratmalarına neden olmuştur. Örneğin Nazlı Eray'ın, Latife Tekin'in, Orhan Pamuk'un, Bilge Karasu'nun yapıtları ve Pınar Kür'ün bazı romanları daha önce Türkiye'de yazılmış romanlara benzemiyordu. Nitekim bu romanları "postmodern" olarak adlandırmak mümkündür⁴¹⁶.

Türkeş ise "12 Eylül romanları"nı, toplumcu gerçekçiliğin edebiyattaki etkisinden hareketle şu şekilde değerlendirir:

... Toplumcu gerçekçiliğin indirgemeciliğin yayılmasında edebiyat dergilerinin, siyaseten aldığı icazeti edebiyat dergilerinde "estetik" yazılarına tahvil eden eleştirmenlerin önüne gelen devrimci romanı diline, üsluba, çeviri kalitesine hatta hikâyesine aldırış etmeksizin çoğaltan yayımcının ve her okuduğu romanda devrimci kahramanla özdeşleşerek kendi hikayesini arayan okuyucunun önemi büyüktür.

Yazarın dışında kalan edebi faillerin katılımı olmayınca, sayıları ve sertlik dereceleri çok daha yüksek olmasına rağmen 12 Eylül'den sonra yazılan romanları, bırakın etki yapmayı görünürlük bile kazanamadılar. Konjonktür değişmiş, toplumcu gerçekçilik gözden düşmüş, bu kez de edebiyatla siyaseti kesin çizgilerle ayıran küçük burjuva aydının varoluş sorunlarından daha önemli bir mesele olmadığını düşünen bir başka indirgemeci zihniyet yayılmaya başlamıştır⁴¹⁷.

Yine Türkeş'e göre 12 Eylül'ün ilk edebi anlatılarında -darbe sonrasında yukarıdan aşağıya yayılan ve giderek içselleşen sol karşıtı söylemle örtüşen ortak bir dil oluşturan romanlarda- geçmiş dönemde yaşananlarla bir hesaplaşmaya girişilmiştir. Ancak hesaplaşılana hep solcular ve sol içi ilişkiler olmuştur. 12 Mart ve 12 Eylül dönemleri solun yanlış politikaları ve sosyalizmin iflası merkezinde değerlendirilmiştir. "Zihinler yeni varoluş biçimleri-

⁴¹⁶ Moran, a.g.e., 2007, s. 49-57.

⁴¹⁷ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 865.

ni meşrulaştıracak tarzda düzenlenmiş, hatırdaki “despotik örgüt yapıları”ndan, “tek taraflı şiddet eylemleri”nden, “yenilgi”den, “yılginlık” ve “pişmanlık”tan başka bir şey kalmamıştı”. O’na göre bunun nedeni darbenin muhaliflik duygusunu zihinlerden söküp atmasında, ‘80’lerin kültürel ikliminde solun değer ve kavramlarının dışlanmasıdır⁴¹⁸.

1980 sonrası yazarların bu konulara eğilmekten vazgeçmeleri yaşayan bir kişi olarak tamamen depolitize oldukları anlamına da gelmemektedir⁴¹⁹. Nitekim 12 Eylül 1980 ihtilalinden kısa bir müddet sonra, edebiyatta 1980 öncesi ile gelinen durumun karşılaştırılmasına dayanan ve iki dönem arasındaki karşıtığa dikkati çekerek siyasi bir sorgulamaya girişen romanlar da bulunmaktadır. Bu tip romanlarda “darbenin savurduğu” sol ve sağ örgütlerin çözülüşleri, iç çatışmaları, militanların dönüşümleri⁴²⁰, darbenin neden olduğu sarsıntılar, savaşlar, acılar, dostluk ve ihanetler işlenmiştir⁴²¹. 1990’ların sonuna kadar bu tür romanlar da yazılmıştır. Örneğin Ayla Kutlu’nun *Hoşçakal Umut*’u, Adalet Ağaoğlu’nun *Hayır*’ı, Oya Baydar’ın *Sıcak Külleri Kaldı*’sı gibi romanlar, darbenin sol tarafındaki izlerini yansıtırken, Nihat Genç’in *Dün Korkusu*, Hasan Kayihan’ın *Gurbet Ölüm*’ler; Remzi Çayır’ın *Kelepçemin Türküsü* gibi romanlar, darbenin sağdaki izlerini yansıtmaktadır⁴²².

Diğer taraftan bu içerikteki hem “sağ” hem de “sol” görüşle yazılan romanlarda, 1980’lerle başlayan liberal toplumda, özellikle kapitalistleşmeyle toplumun daha maddeci bir hal alması sonucunda, ‘80 öncesinin ideallerle ve ideolojilerle şekillenen hayatı arasında karşılaştırma yapılmıştır. Örneğin Leyla Erbil’in *Mektup Aşkları* romanında 1980 öncesinde “devrimci” olan, Amerika’yı düşman gören bir arkadaş grubunun, 1980’den sonra Amerika’da yaşamak için can atması ele alınmaktadır. Söz konusu romanda bir taraftan iki dönem arasındaki tezata dikkat çekilirken, bir taraftan da ‘80’lerin siyasi ortamıyla beraber şekillenen topluma eleştiriler yöneltilmektedir. Aynı tutumu “sağ” kesimde de görebilmek mümkündür. *Ya Tahammül Ya Sefer* adlı hikaye kitabında ‘80 öncesinde “ülkücü” olan bazı insanların, ‘80 sonrasında ideallerini unutup nasıl kapitalist olduklarını eleştirmekte-

⁴¹⁸ Türkeş, a.g.m., 2004a, s. 155.

⁴¹⁹ Moran, a.g.e., 2007, s. 51.

⁴²⁰ Narlı, a.g.m., s. 167.

⁴²¹ Ahmet Kekeç, “Darbeler ve Romanlar”, *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 95.

⁴²² Narlı, a.g.m., 167.

dir⁴²³. Bu eleştiri ise sadece kişiler üzerinden değil, '80 sonrası siyasi anlayışı üzerinden gerçekleştirilmektedir⁴²⁴.

Tüm bu anlatılanlardan hareketle başlangıcından günümüze Türk romanının, edebi bir türün estetik gelişim tarihi olarak incelenebileceği gibi, modernleşme yolunda “büyük sıkıntılar” çeken bir milletin edebiyat tarihi, sosyal değişimin edebî mahsulü, fikir ve siyaset tarihinin bir numunesi ve yakın tarih araştırmalarının; özellikle zihniyet tarihinin malzeme yığını olarak da incelenebileceği ifade edilebilir. Nitekim zikredilen alanların her biri, araştırmacının bakış açısına göre şekillenecek sonuçlar verecektir. Fakat her halükârda Türk romanı tarihi medeniyet tarihimizin tespitinde mümkün olmayan bir malzeme birikimine sahiptir. Türk entelektüeli, Türk insanının 150 yıllık macerasını bu metinlerde bulabileceği gibi, Türk edebî zevkinin aşamalarını da, türün estetik gelişimini inceleyerek bu metinlerde bulabilir. Nitekim Türk romanı tarihi, Türk romancısına, Türk aydınına yeni ufuklar açacak bir birikim olarak durmaktadır⁴²⁵. Ancak burada belki en önemli noktalardan biri, bugün diğer toplumsal faaliyetlerden yalıtılmış görünmekle birlikte, sanat ve edebiyatın ne geçmişinin ne de bugününün siyasi ve ideolojik müdahalelerden kurtulabilmiş olmasıdır. Nitekim bu tarih, yazar, ürün, edebî aygıtın diğer öğeleri, toplum ve siyasi iktidar arasındaki güç ilişkilerinin tarihi olmuştur. Kültürel alanın milli kimliklerin ve kamuoyunun oluşumunda, özellikle geç ulusallaşan ülkelerde ne denli önemli olduğu bilinmektedir. Neticede Cumhuriyet Türkiye'sinde roman sanatı, edebiyatın kendi dinamiklerine bırakılamayacak kadar ciddiye alınmıştır⁴²⁶. Bu nedenle geçmişten günümüze roman sanatı modernleşen ve bu bağlamda mili kimliğini inşa eden bir ulusa “yol gösterici” bir misyon yüklenerek; toplumsal ve siyasal konuların “öğrenilmesinde” öncü bir rol üstlenmiştir. Bu misyon ve rolün roman kişilerinin “muhalifliğini” de belirlemesi kaçınılmaz olmuştur.

⁴²³ 12 Eylül'ü kaleme alan diğer romanlardan bazıları ise şu şekildedir:

Samim Kacagöz'ün *Mor Ötesi* (1986), Hekmet Erhan Bener'in *Böcek* (1982) Yahya Akengin'in *Dönüş Acıları* (1983), Nadir Ülker'in *Hoş Geldin Huzur* (1984), Ahmet Altan'ın *Sudaki İz* (1983), Nihat Genç'in *Bu Çağın Soyusunu* (1991) (Okur, a.g.m., s. 79); Kaan Arslanoğlu'nun *Devrimciler, Kişilikler, Çağrısız Hayalim*, Yavuz Bahadır-
oğlu'nun *Köprübaşı*, Remzi Çayır'ın *Keleşçe'nin Türküsü*, Hasan Kayıhan'ın *Gurbet Ölüm-
leri*, Metin Celal'in *Ne Güzel Çocuklardık Biz*, Vedat Türkali'nin *Tek Kişilik Ölüm-
dür* (Keleş, a.g.m., s. 95).

⁴²⁴ Coşkun, a.g.m., s. 105.

⁴²⁵ Şahin, a.g.m., s. 65.

⁴²⁶ Türkeş, 2009, s. 845.

Tanzimat'tan Günümüze Türk Romanında Muhalif “Aydın” İmgesi

Bu bölümde, Türkiye'nin modernleşme sürecinde muhalif aydının toplumsal ve siyasal eleştirilerinin hangi konular etrafında yoğunlaştığı, “muhalif” kimliğinin nasıl bir görünüm sergilediği ve nasıl temsil edildiği ile nasıl bir dönüşüm geçirdiği romanlardaki imgeler aracılığıyla ortaya konulacaktır. Buna göre “Osmanlı'nın Batılılaşma Sürecinde ‘Geleneksel’ ve ‘Modern’ Değerlerin Sarmalında Muhalif Aydın” ve “Cumhuriyet Dönemi'nin Toplum Mühendisleri/Muhalif Aydınları” olmak üzere iki ana kategori bulunmaktadır.

Yapılan sınıflandırmaya göre, “*Osmanlı'nın Batılılaşma Sürecinde ‘Geleneksel’ ve ‘Modern’ Değerlerin Sarmalında Muhalif Aydın*” başlığı altında incelenen aydınlar, öncelikle “olumlu” ve “olumsuz” niteliklerle temsil edilerek kategorize edilmiştir. Bunun nedeni ise özellikle Tanzimat romanlarında imgelenen aydınların iki karşıt tipin karşılaştırılması üzerine kurgulanmış olması ve bu kurgunun roman karakterlerini niteleyen önemli bir faktör olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Diğer taraftan romanlarda simgeselleştirilen muhalif aydınların temel eleştiri noktalarının “toplumsal” ve “siyasal” olmak üzere iki ana olgu etrafında biçimlendiği tespit edildiğinden, “*Olumlu Özelliklerle Temsil Edilen Muhalif Aydınların Toplumsal ve Siyasal Sorunlar Karşısındaki Tutumları*” şeklinde bir sınıflandırılmaya gidilmiştir. Söz konusu sınıflandırmanın bir alt kategorisi ise “*Batılılaşmanın Eleştirisi Üzerinden Toplumsal Konulara Yaklaşım*”dır. Buna göre romanlarda temsil edilen muhalif aydınların, toplumsal konulardaki yaklaşımlarını belirleyen temel sorunun “yanlış” algılanmış Batılı yaşam biçimi olduğu ve bu konudaki “karşıt” ve “yan-

daş" oldukları unsurlar üzerinden de muhalifliklerinin çerçevesini çizdikleri saptanmıştır. Nitekim romanlarda sembolize edilen aydınların, kimi zaman "ideal" olanı belirleyerek ve dolaylı bir anlatımla muhalif oldukları öğeleri açıkladıkları dikkati çekmiştir. Böylece bu kategori altında, muhalif aydınların Batılılaşma politikaları çerçevesinde hem topluma nasıl yön vermeye çalıştıkları hem dolaylı olarak devlete yönelttikleri eleştiriler hem de kendilerine nasıl bir misyon yükledikleri belirlenmiştir. Öyle ki bu dönem aydınları Batılılaşma projesinin toplumda yarattığı olumsuz etkilere dikkati çekerek, yönetici kesime eleştirilerini yöneltmişlerdir. Romanlarda olumlu özelliklerle temsil edilen muhalif aydınlara ilişkin oluşturulan bir diğer alt kategori ise "*Devlet, İktidar ve Muhalefet Perspektifinde Siyasi Konulara Yaklaşım*"dır. Bu kategoride söz konusu aydınların "devlet", "iktidar" ve "muhalefet" olgularına karşı nasıl bir tutum geliştirdikleri ele alınmıştır. Böylece bu dönem aydınlarının söz konusu olgular çerçevesinde hem eleştirilerini hangi konular üzerinde yoğunlaştırdığı hem de araştırmanın teorik kısmında ele alınan "koruyucu", "kurumsal" ve "kurtarıcı" gibi nitelikleri ne ölçüde barındırdıkları incelenmiştir. Romanlarda olumsuz özellikleriyle temsil edilen aydınlar ise "*Olumsuz Özelliklerle Temsil Edilen Muhâlif Aydınların Toplumsal ve Siyasal Sorunlar Karşısında Konumlandırılışı*" şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu kategoride imlenen muhalif aydınlara dair belirtilmesi gereken ortak nokta belirli kavramları sembolize etmeleri ve eserlerde buna göre konumlandırılmış olmalarıdır. Buna göre eserlerde, söz konusu aydınların temsil ettikleri ve savundukları kavramlara olumsuz anlamlar yüklenirken, "aykırı" oldukları unsurlara çoğunlukla olumlu bir tavır geliştirildiği dikkati çekmektedir. Dolayısıyla bu bölümün "*Geleneksel Değerlerin Karşısına Konumlandırılan Alaf-ranga Aydınlar*" ve "*II. Meşrutiyet'in Muhâlif Aydınları*" başlıklarıyla ele alınan alt kategorilerinde, olumsuz özelliklere sahip muhalif aydınların hem söylemleri hem de temsil biçimi aracılığıyla araştırmanın teorik kısmında bu dönem aydınlarına ilişkin üzerinde durulan hususların izleri sürülmüştür.

İkinci ana kategori ise "*Cumhuriyet Dönemi'nin Muhâlif Aydınları*"dır. Bu ana kategori dört alt kategori bağlamında ele alınarak incelenmiştir. Buna göre "*Milli Kimlik Oluşturma ve Ulus-Devlet Oluşturma Sürecinin Etkin Aktörleri Olarak 'Geçiş' Dönemi Aydınları*" şeklinde oluşturulan birinci alt kategoride, muhalif aydınların, Osmanlı'nın çöküşü ve Cumhuriyet'in kuruluşu bağlamında eleştirilerini hangi konulara yoğunlaştırdıkları ve kendilerini hangi işlevlerle tanımladıkları incelenmiştir. Bu

bölümün ikinci alt kategorisi olan “*Evrinsel Bir Kimlik Arayışındaki Cumhuriyetin Getirdiği Yeni Değerlere Yaklaşımları*”nda ise 1930’lu yıllardan İkinci Dünya Savaşı’nın yaşandığı süreci ele alan eserler üzerinden, muhalif aydınların yeni-ulus devletini getirdiği maddi ve manevi değerlere ilişkin söylemleri ve bu bağlamda muhalifliklerinin hangi konular üzerinde yoğunlaştığı belirlenmiştir. Üçüncü alt kategori “*Çevrenin Keşfi: Mücadeleci ve Idealist Aydınların Köy/Köylünün Sorunlarına Yaklaşımları*”nda incelenen aydınların köy/köylünün sorunlarına yöneldikleri ve bu bağlamda hem devlet politikalarına hem de köylerdeki etkin “güçlere” ilişkin muhalif söylemleri ve kendilerine hangi misyonları yükledikleri incelenmiştir. Bu bölümün son alt kategorisi olan “*Askeri Müdahalelerin Gölgesinde Muhalif Aydınların Toplumsal ve Siyasal Konulara Yaklaşımı*”nda ise romanlarda temsil edilen “muhalif” aydınların, Türkiye’nin yaşamış olduğu üç askeri müdahale çerçevesinde muhalif söylemleri ele alınmıştır. Buradan hareketle çalışmanın bu kategorisinde, romanlarda imgenelenen muhalif aydınların; “demokrasi”, “ideoloji”, “devlet”, “kimlik” gibi kavramlara yaklaşımları ve bunlar karşısında kendilerini nereye konumlandıkları incelenmiştir. Kısacası çalışmaya somutluk kazandıran bu incelemeler, gerek kuramsal bölümde bahsedilen öngörülerini gerekse de çalışmaya başlarken oluşturulan varsayımları sınamaya hizmet edebilecek niteliktedir.

OSMANLI’NIN BATILILAŞMA SÜRECİNDE “GELENEKSEL” VE “MODERN” DEĞERLERİN SARMALINDA “MUHALİF” AYDIN

Olumlu Özelliklerle Temsil Edilen “Muhalif” Aydınların Toplumsal ve Siyasal Sorunlar Karşısındaki Tutumları

Batılılaşmanın Eleştirisi Üzerinden Toplumsal Konulara Yaklaşım

Tanzimat’la yönünü Batı’ya çeviren Osmanlı’nın, Batı kültüründen olumsuz olarak etkilenmesi, romanlarda temsil edilen aydınların eleştirdikleri konuların başında gelmektedir. Nitekim Batılılaşma sürecinde toplumun geleneksel ve İslami değerleriyle Batı kültürünün getirdiği değerler çatışmış, bu çatışma, özellikle sosyal hayatı büyük ölçüde etkilemiştir. Batılılaşmanın yanlış anlaşılmasıyla geleneksel değerlerin bozulmaya başlaması ise aydınları harekete geçirmiştir. Bu noktada aydınlar, kendileriyle

toplum arasında bir köprü kurmaya ve bir öğretmen gibi topluma kılavuzluk etmeye çalışmışlardır. Romanlardaki aydın karakterler, geleneksel değerlere bağlı tipleri temsil ederek, bir taraftan Batı medeniyetinin Türk toplumuna uymayan yönlerini ele alıp eleştirmişler, bir taraftan da Batı'nın yararlanılması gereken düşün hayatının önemini vurgulamışlardır. Nitekim Osmanlı'nın Batılılaşmasının yönünün ne olacağına ilişkin yapılan tartışmalarda, belki de en çok kabul gören görüş Doğu ile Batı'nın bir arada yaşatılması olgusu olmuştur. Ancak söz konusu görüş devlet kurumlarının işleyişinde ve toplumun diğer kurumlarında farklı değer sistemlerini yansıtan bir ikilik yaratmıştır. Örneğin eski ahlâk/yeni ahlâk; eski aile tipi/ yeni aile tipi; eski terbiye/yeni terbiye gibi ayrımlar yapılmaya başlanmıştır¹. Bu bağlamda romanlarda temsil edilen aydın karakterlerin öncelikli olarak ele aldıkları ve eleştirdikleri konunun “yanlış” algılanmış Batılı yaşam biçimi olduğu görülmektedir. Doğu ile Batı'nın değerlerinden bir sentez oluşturulması gerektiğini öngören ve savunan aydınlar, Batılılaşma sürecinin toplumda yarattığı “kültür ikileşmesi”ni çeşitli açılardan ortaya koymakta; böylece karışık ve yandaş oldukları unsurları belirleyerek muhalifliklerinin çerçevesini de çizmektedirler. Bu bağlamda çalışmanın devam kısmında aydınların “alafrangalık”, “kadın” ve “aile” perspektifinde nasıl bir yaklaşım sergiledikleri incelenmiştir.

“Alafrangalık”a Tepki

Osmanlı romanında “alafrangalık”ı eleştiren ve Tanzimat aydınının en önemli temsilcilerinden biri, Ahmet Mithat'ın kaleme aldığı *Felâhî Bey Bey ve Rakım Efendi*'nin başkışısı Rakım Efendi'dir. İki zıt tipin karşılaştırılması üzerine kurgulanan romanda, olumlu değerlerle yüklenen kişi Rakım Efendi'dir. Nitekim Rakım Efendi, okumaya ve öğrenmeye istekli, çalışkan, terbiyeli, Batı - Doğu dillerini ve edebiyatını² iyi bilen, cimri olmayan, an-

¹ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-I*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 21.

² Çalışmada “alafranga”lık sözünden kastedilen, Batılılaşmayı “yanlış” anlayarak, tüke-time, eğlenceye düşkün, yarım yamalak Fransızca bilen ve bunu cümlelerinin arasına sıkıştıran, “geleneksel” değerlere ve kimi zaman “ahlâk” anlayışına karşıt davranışlarda bulunan kişilerdir. Kısacası züppe/sık/alamod gibi isimlerle adlandırılan kişiler ve bunların yaşam biçimidir.

³ Rakım Efendi'nin en önemli özelliklerinden biri Doğu ve Batı eserlerini okumuş olmasıdır. Bu bağlamda Rakım için kitap okumak, hem toplumsal statünün yükselmesi hem de önemli bir gelir elde ettiği işler bulabilmek için kullandığı birincil araçtır. Bu

cak parasını gereken yerlere harcayan, çevresi tarafından sevilen, dürüst, namuslu ve sanata ilgili bir karakterdir.

Bu özellikleriyle dikkati çeken Rakım Efendi, "alafranga" tiplerin, "yanlış" anlaşılmış Batılılaşmayı ve bunların kişisel hayat üzerindeki olumsuz etkilerini ele almıştır. Nitekim kendisini bir türlü "alafranga" olarak görmeyen Rakım, "mirasyedi", "parasını har vurup harman savuran", "eğlenceye düşkün"; "alafranga" kişilerden hoşlanmamaktadır ve bu tarzdaki kişilere "doğru"yu göstermeye çalışmaktadır. Örneğin, "alafranga" bir hayat süren Felatun'a⁴ şu şekilde bir tavsiyede bulunur:

Birader, zevkine eğlenceye engel olmaya gönlüm razı olmaz. Sana nasihat vermeye de gerek yok. Ama bu alafranga 'Hayatın batacak köşelerini sen iyi bilirsin?' Bu kadar Fransız romanı okumuşsundur. Bir tiyatro oyuncusuna tutulmuş da feyz almış bir kimsenin yaşadıklarını okudun mu? Bu hikâyelerin ille de yaşanması gerekmez. Okuyup, hem lezzet hem de ders alabiliriz. Hiç yabancı bir kadından sana yar olur mu?⁵

bakımdan eski- yeni edebiyat gibi bir ayrım gözetmeyen Rakım için edebiyatın temel işlevi, "değer" üretiminde sağladığı katkıdan oluşmaktadır. Tıpkı yabancılarla kurduğu ilişkiler gibi, edebiyat metinleri ile de araçsal akıl merkezinde bir ilişki kuran Rakım, okuduğu kitapların politik ya da kültürel tanımlamasına olan katkısını dikkate almayarak farklı geleneklere ait kitapları aynı derecede önemseyerek tüketmektedir. Romanda "araçsal akıl" ön plana çıkartan ve bunu bireysel faydası yönünde kullanan Rakım tiplemesi, modern entelektüelin bu bağlamdaki özelliklerini taşımaktadır. Diğer taraftan Rakım'ın kişiliğinde akıl, çok çalışma ve tutumluluk sayesinde para kazanma ve sınıf atlamanın, toplumsal statü kazanmanın aracıdır. Rakım'ın yükselişini sağlayan bu gibi özelliklerin öne çıkarılması ise, "doğru" Batılılaşma önerisinin sınıfsal temelleri üzerinde ipuçları vermektedir. Kapitalizmin gelişmesinde önemli bir paya sahip olan Protestan ahlâkı ile benzer değerlerin yüceltilmesinden oluşan bu öneri, Osmanlı toplumsal yapısındaki dönüşüm çerçevesinde anlamlandırılabilir. Buna göre hem kazandığı parayı hem de kadınlarla ilişkisi bakımından güçlü bir karakter olarak tasarlanan Rakım, devlet yönetimi içinde iktidarın el değiştirdiğini düşünmekle birlikte, bu dönüşümün nasıl olması gerektiğine dair bir takım ipuçları taşımaktadır. Buna göre özel sermaye birikimi ve girişimcilik ruhunun yanı sıra, Protestan ahlâk ile harmanlanmış "geleneksel" (İslami) değerlerin bir sentezi olan Rakım, devlet yönetiminin güçlenmesi için iküsadi-sınıfsal yapının değişmesi gerektiği yolundaki reformist görüşün temsilcisi olarak değerlendirilebilir (Şeyda Başlı, *Osmanlı Romanının İmkânları Üzerine İlk Romanlarda Çok Katmanlı Anlatı Yapısı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 208, 223).

* *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanı iki zıt karakterin karşılaşılmasını üzerine inşa edilmiştir. Romanda olumlu özellikleriyle temsil edilen Rakım Efendi'nin karşısına konumlandırılan kişi Felatun Bey'dir.

⁵ Ahmet Mithat, *Felatun Bey ile Rakım Efendi*, İstanbul, Antik Dünya Klasikleri, 2008, s. 111.

Bu satırlarda ayrıca, okunulan “Frenk” eserlerinden “ders” alınması için yararlanılabileceğine, böylece Batı’nın sadece ilmi ve edebi yönlerinden faydalanılması gerektiğine vurgu yapıldığını söyleyebilmek mümkündür. Nitekim Rakım, bir taraftan batının bilimsel ve teknik anlamdaki olumlu yönlerini reddetmeyen, batı kültürünü bazı yönleriyle faydalı olarak kabul eden, Doğu ve İslam değerlerini bünyesinde barındıran bir karakter olarak dikkati çekmektedir. Bunun yanı sıra Rakım’ın en önemli özelliklerinden biri aklını ve iradesini kullanarak sorunlara akıl yoluyla çözüm bulmaktır. Akılcı davranış biçimi sayesinde etkili kişilerle dostluklar kurmuş, toplumsal saygınlığa ve servete ulaşmış ve yine aklını kullanarak, yeni edindiği sosyal statünün gereklerini yerine getirmiştir⁶.

Alafrangalığın eleştirisini yapan bir diğer aydın karakter de Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın *Şipsevdi* romanının kahramanlarından Raci’dir. Eserde Meftun⁷ karakterinin karşısına konumlandırılan Raci, alafrangalığa meraklı olmayan, dürüst, çıkarıcı olmayan, Türk görgü ve ahlâk kurallarına riayet eden bir karakter olarak resmedilmektedir⁸. Buna göre Raci, “yanlış” Batılılaşmanın eleştirisini “alafaranga” abisi Meftun üzerinden yapmaktadır. Nitekim çalışmanın ilgili bölümünde de üzerinde durulduğu gibi, Meftun kardeşi ve kuzeninin “gayri-ahlâki” ilişkilerine, “gerekli” tepkiyi göstermeyerek, bu durumdan “maddi” ve “kişisel yarar” sağlamaya çalışmış; ancak hem kendisinin hem de ailesinin zarar göreceği birtakım sonuçlara neden olmuştur. Bu bağlamda Raci, abisinin davranışlarına tepki göstererek, eleştirisini şu şekilde ifade eder:

Bu ağabeyimi, fikirleri bacadan aşmış, hayat tarzları bulundukları memleketlerin adetleriyle taban tabana zıt bulunan coşkun topluluk içinde bir üniversite, daha doğrusu ahmaklar için bir cinnet-hane açıp oraya fahri öğretmen tayin etmeli. Orada kürsüye çıka-

⁶ Başlı, a.g.e., s. 210.

⁷ Meftun karakteri, çalışmanın ilgili bölümünde detaylı olarak incelenmiştir.

⁸ Bunun yanı sıra Raci, “İstanbul’da geçerli sayılabilecek bir eğitim görmüş”, “abisine kıyasla ahlâklî metin, özü doğru, sözü tok”, “abisinin aşırılığa varan alafranga zevklerine bazen pek canı sıkılan”, “aile fertlerini biraderindeki bu düşkünlüğün birçok sıkıntısından kurtarmak için elinden geldiği kadar uğraşan”, “galip geleceğini düşündüğü konularda doğruyu söylemekten sıkılmayan”, “uzun uzun mücadeleden geri durmayan”, “ağabeyinin ailelerinin gelirinin çok üstünde alafrangaya gösterdiği merak ve bağımlılık yüzünden gülünç olduğu, herkesin alay ettiği yönleri bile bazen açıklamaktan çekinmeyen” bir karakterdir (Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şipsevdi*, İstanbul, Everest Yayınları, 2009, s. 49).

rak akşama kadar bu yüksek felsefesini dırlansın dursun. Bu adam başka işe yaramaz⁹.

Görüldüğü gibi söz konusu karakter, "alafranga" kişilerin ülkenin genel ahlâki değerlerine uygun olmayan davranışlarda bulunduklarını ifade ederek, alaycı bir üslupla bu kişilerin hem felsefelerinin hem de kendilerinin topluma hiçbir şekilde faydalı olmayacaklarını vurgulamaktadır.

Batılılaşmanın "yanlış" anlaşılmasını, aile ve gençlik üzerindeki etkileri bağlamında eleştiren aydın karakterlerden biri, Samiha Ayverdi'nin yazdığı *Yolcu Nereye Gidiyorsun?* romanının başkışısı Adli'dir. Eserde duygusal, milli duyguları ağır basan, zeki, mert, eğitilmiş, Batı dillerini ve edebiyatını iyi bilen genç bir aydın olarak temsil edilen söz konusu karakter, Batılı hayat tarzının oldukça yoğun hissedildiği bir aile çevresinde büyümüştür. Ancak ailesinden yeterli ilgi ve sevgi görmeyen Adli, bu çevrenin olumsuz etkilerinden kendini uzak tutabilmiştir. Bu nedenle ailesinin "alafranga" hayatını "objektif" bir şekilde gözlemleyen söz konusu karakter, eleştirilerinin merkezine ailesinin yaşam şeklini almıştır. Bu bağlamda annesini "*Avrupalı olmanın hakiki manasını anlamadan Frenkleşmekle*" eleştirmekte, çocuklarını (abisi ve ablasını) yanlış yetiştirdiğini ifade etmektedir. Yine aynı şekilde, "Garb" rüzgârının etkisi nedeniyle evlerinde müzmin bir huzursuzluk dalgası olduğuna işaret etmektedir¹⁰. Anne ve babasının yaşam tarzını bu şekilde eleştiren söz konusu karakter, onları Tanzimat kitabının "*iki zavallı izahı*" şeklinde nitelendirerek, onlar gibi bu kitabı okuyanların korkunç hatalara düşeceklerini vurgulamaktadır. Nitekim bu kitapta "*mazi ile şûûrsuz bir istihza*" olduğunu ve gelenek, geçmiş ve vatan duygusu gibi değerlere yer verilmediğini belirtmiştir¹¹. Görüldüğü gibi söz konusu karakter, Tanzimat'ın toplumdaki birçok değerde bozulmaya sebep olduğuna işaret etmektedir.

Bu noktada annesinin "alafranga" hayata olana tutkusunu ve Osmanlı kültürünü küçümsemesini eleştirmiş, Batı müziğine ve kültürüne olan yoğun ilgisinden de rahatsızlığını dile getirmiştir. Örneğin, annesinin Batı'ya ilişkin tavrını "*.. annemde icâd değil, icrâ ve taklid kabiliyeti ziyade idi. Ben onun bu hayrete şayan kopyacılığını, yalnız parmaklarında değil, düşüncelerinde, hislerinde de görüyordum*" ifadeleriyle eleştirmiştir. Buradan hareket-

⁹ Gürpınar, a.g.e., s. 248.

¹⁰ Samiha Ayverdi, *Yolcu Nereye Gidiyorsun?*, İstanbul, Damla Yayınevi, 1975, s. 11.

¹¹ Ayverdi, a.g.e., 78.

le söz konusu karakterin, Batı medeniyetinin hayatın her alanında “taklitçi” bir zihniyetle benimsenmesine muhalif bir duruş sergilediği görülmektedir. Bunun yanı sıra Adli, annesinin davranışlarının sadece kendi ailesine özgü bir durum olmadığını telaffuz ederek, bu tip davranışları toplumda yaygınlaşmış bir sorun olarak değerlendirmektedir¹².

Adli'nin eleştirdiği noktalardan bir diğeri de Batılı mürebbiyelerin, çocukları büyütmesi ve bu mürebbiyelerin “bizim” kültürümüzü küçümsemesidir. Bu durumun sorumlularının kim olduğunu, “*Fakat bu hususta kabahatli olan bizdik. Evet sade biz. Kendimizi saymadığımız için onlar da bizi mühimsemiyor ve kendimizin dışında olanlara verdiğimiz aşırı kıymetin yanında bir toz zerresi kadar küçük kalıyorduk*” sözleriyle açıklamıştır. Görüldüğü gibi söz konusu karakter, kendi kültürünü küçümseyen, buna karşılık batıya büyük önem atfeden anlayışı eleştirmektedir. O'nun bu görüşünü net bir şekilde ortaya koyan bir diğer ifadesi de “*içtimai, harsi ve kütleli telakkilerimizde Haçlı dünyadan gelen her sese her cerayana, nasıl da, gözü kapalı saygı gösteriyorduk?*” şeklindedir. Yine aynı şekilde, “*cahil*” kadınların bazı konularda eksik kalsalar da çocuklarını daha iyi yetiştirdiklerini vurgulayarak, “*Garb'a hasret çekip özenecek kadar münevverleşmiş, olanları*”ni ise “*yaldızlı, süslü, fakat esas noktaları bozuk, melez ve illetli olarak görüyordu*”¹³ şeklindeki ifadeleriyle, “alafranga” kadınlara ve hayata olan tepkisini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Geleneksel değerlere bağlı bir karakter olarak resmedilen Adli; Batı yaşam tarzının etkisiyle insanların gelir düzeyinin üstünde harcama yaptığına da dikkati çekmektedir. Diğer taraftan “alafranga” kişilerin Batı'ya olan aşırı düşkünlüğüne eleştirel bir tutum sergileyen Adli, örneğin bu eleştirisini “*Bilmem, neydi bizdeki bu kendimizden uzak şeylere olan kötü düşkünlük? İçtimai, harsi ve kütleli telakkilerimizde Haçlı dünyadan gelen her cereyana nasıl da, gözü kapalı, saygı gösteriyorduk*”¹⁴ sözleriyle dile getirir. Görüldüğü gibi Batı'dan gelen her şeye, “gereğinden” fazla itibar gösterilerek, geleneksel ve İslami değerlerden uzaklaşılmasına karşıt bir tutum geliştirilmektedir. Bu bağlamda söz konusu karakter, “alafranga” kız kardeşi Jale'nin¹⁵ Napoleon'un

¹² Ayverdi, a.g.e., s. 11-13.

¹³ Ayverdi, a.g.e., s. 45-47.

¹⁴ Ayverdi, a.g.e., s. 47.

¹⁵ Jale eserde, kaprisli, alıngan, kibirli, gururlu, hırçın bir genç kız olarak resmedilmiştir.

kolyesini takmasını, “*demek benim kardeşim, kendi öz kahramanlarının sembolü yerine, bir yabancı kanın fatihini boynunda gezdiriyordu*”¹⁶ ifadesiyle, “yanlış” Batılılaşmanın milli değerler üzerindeki olumsuz etkilerine de vurgu yapmıştır.

Bu bağlamda Adli'nin Batı yaşam tarzının, gençler üzerindeki olumsuz etkilerine de değindiği görülür. Nitekim amcasının jurnalcı oğlu Rıdvan'ın, serveti olduğu için eğitime ihtiyaç duymamasına, eğlenceye ve kumara düşkün olmasına eleştirel bir tutum sergilemiş ve onun toplumdaki birçok örneğinden sadece biri olduğunu ifade etmiştir¹⁷.

Yine aynı şekilde Adli'nin dayısı ve bir JönTürk olan Nazım Bey de çocuklarını “alafranga” tarzda yetiştiren ailelere sert bir tutum takınarak, bu yaşam tarzının aile hayatı üzerindeki olumsuz etkilerini ele almıştır. Örneğin, bu tip aileleri “vatan haini” olarak nitelendiren Nazım Bey, bu ailelerin evlatlarını kendi elleriyle milletin başına bir afet olarak yetiştirdiklerini iddia etmektedir¹⁸.

Tüm bunlardan hareketle, Batılılaşmanın yönünü sentezci yaklaşımla belirleyen aydın karakterlerin “doğru” Batılılaşmanın çerçevesine dair; geleneksel değerlerin muhafaza edilerek, Batı'nın düşünsel ve bilimsel gelişmelerinin Osmanlı'ya uyarlanması gerektiğine işaret ettikleri ve Batılılaşma karşısında nasıl tavır gösterileceği konusunda bir model çizdikleri görülmektedir. Muhalif oldukları unsurları bu şekilde belirleyen aydın karakterlerin, Osmanlı/Türk aydınının “kurucu” ve “yönlendirici” misyonunu bünyelerinde barındırdıklarını söylemek mümkündür. Söz konusu aydınların önemli özellikleri arasında Batı'yı ve Doğu'yu iyi tanımaları ve bilmeleri, Türk geleneklerini ve ahlâk kurallarını önemsemeleri, akılcı, idealist, zeki, milli duyguları ağır basan, çevreleri tarafından sevilen kişiler olmaları da yer almaktadır. Aydınların, romanlarda söz konusu özellikleriyle temsil edilmeleri, kurucu ve yönlendirici misyonlarını daha etkin ve işlevsel kılmaktadır. Nitekim bu aydınların olumlu özelliklerle donatılmaları, modernleşmeye ya da Batılılaşmaya ilişkin önerdikleri yolun, devletin ve halkın gözünde daha kabul edilebilir olmasını sağlayan bir faktör olarak değerlendirilebilir.

¹⁶ Ayverdi, a.g.e., s. 489.

¹⁷ Ayverdi, a.g.e., s. 20.

¹⁸ Ayverdi, a.g.e., s. 16.

Kadının Toplumsal Konumu ve İdeal Kadın İmgesi

Osmanlı'nın Batılılaşma politikalarıyla birlikte, aydınların en çok üzerinde durdukları konulardan biri "ideal" kadın tipinin nasıl olması gerektiğidir. Bu tartışmalara çalışmada incelenen aydın karakterlerin de katıldığı ve bu yöndeki görüşlerini ortaya koyduğu görülmektedir. İdeal kadın tipini tasvir eden karakterler, dolaylı olarak muhalif oldukları kadın imajını da belirlemişlerdir.

Örneğin Tanzimat aydınının temsilcilerinden Rakım,¹⁹ bu konudaki görüşlerini Doğu - Batı karşıtlığı kurarak açıklamıştır. Buna göre, söz konusu karakter Batılı kadınlara olumsuz, Osmanlı kadınlarına olumlu bir anlam yüklemektedir. Nitekim "*bir Osmanlı hanımının insana daha çok zevk verdiği*" ifade eden ve bir insanın "*bir Fransız kadının kahrını neden çektiğine*" anlam veremeyen karakter, yabancı kadınlarla ilişkiye giren erkekleri "Hiç yabancı bir kadından sana yar olur mu?"²⁰ sözleriyle uyarmıştır. Görüldüğü gibi Batılı kadınlara olumsuz bir tutum geliştirilerek, onlarla duygusal bir ilişkiye girilmemesi gerektiğine işaret edilmektedir.

Bir diğer aydın karakter Adli²¹ ise tahayyülündeki ideal kadının çerçevesini "alafrangalık" olgusunu merkeze alarak belirlememiştir. Öyle ki alafranga kadınlardan neredeyse "*nefret eden*" karakter, "*geleneklere bağlı*", "*ailisini bir arada tutan*", "*iyi çocuklar yetiştiren*", "*öngörü sahibi*" ve "*dindar*" bir kadının özlemidir. Buna göre kadının "*tamamıyla alafranga olmaması*" ve "*ilmi hedefler uğruna, kadınlığından uzaklaşmaması*" gerektiğini vurgulayan karakter, "*bilim ihtirasından uzak olması*" gerektiğine de işaret etmektedir. Yine aynı şekilde Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun kaleme aldığı "*Hüküm Gecesi*"nin muhalif karakteri, Ahmet Kerim'in²² de bu konuda "alafrangalık" kavramından hareket ettiği görülmektedir. Nitekim "*bir zamanlar özendiği yaşayış ve duyuş yollarından, artık tamamıyla nefret ettiğinden*", onun tahayyülündeki kadın "*ıslak saçları bir beyaz tülbende sarılı, hamamdan yeni çıkmış bir Türk kızı*"dır²³.

¹⁹ Ahmet Mithat'ın *Felâhî Bey ile Rakım Efendi* romanının başkışısı.

²⁰ Mithat, a.g.e., 2008, s. 84, 111.

²¹ Semîha Ayverdi'nin *Yolcu Nereye Gidiyorsun?* romanının başkışısı.

²² Ahmet Kerim'in muhalif kimliği çalışmanın "İktidarın ve Muhalefetin Eleştirisi: II. Meşrutiyet Dönemi" başlığı altında ayrıntılı olarak incelenmiştir.

²³ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 99.

Mizancı Murad'ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* romanının başkişisi Mansur²⁴ da ideal kadının sınırlarını belirlemektedir. Öyle ki alafranga kadınlara olumsuz bir yaklaşım sergileyen Mansur'un, tahayyülündeki kadın tipi namuslu, milli ve İslami değerlere bağlı, toplumsal konulara duyarlı ve topluma faydalı olabilmek için çaba gösteren bir kadındır. O, tıpkı kendisi gibi, topluma yararlı olmayı, kişisel mutluluğunun önünde tutun Zehra'yla²⁵ evlenmiştir. Karakterin bu eğiliminde ise kuşkusuz Batılılaşma politikalarının toplum üzerindeki etkilerinin hissedilir derecede artması olmuştur. Nitekim aydınlar bir taraftan alafranga kadınları eleştirirken, bir taraftan da kadınların toplumsal konulara daha duyarlı ve eğitilmiş olmalarını vurgulamışlardır. Böylece kadından beklenen rol ve işlevlerde farklılıklar görülmeye başlanmış ve ideal kadın tipinin çehresi de değişmeye başlamıştır.

Bu vurguları yapan aydınlardan biri de Halide Edip Adivar'ın *Handan* romanının Jöntürk kahramanlarından Nazım'dır. Nitekim Nazım, romanın başkişisi Handan'ın tarih, sanat ve sosyoloji gibi konularda öğrenimini²⁶ üstlenerek, toplumsal ve siyasal konular hakkında bilgili bir Türk kadını olmasını sağlamak amacını gütmüştür²⁷. Yine aynı eserin bir diğer Jöntürk kahramanı Refik Cemal'in imgelemindeki kadın tipinin en önemli özellikleri arasında da ülke meselelerine duyarlı, edebiyat, tarih, siyaset ve sosyoloji gibi konularda bilgi sahibi olması yer almaktadır. Karısı Neriman'da²⁸ aradığını bulamayan Refik Cemal, söz konusu

²⁴ Söz konusu karakterin muhalif kimliği çalışmanın "Milliyetçilik, Osmanlılık ve İslamcılık Savunusu" ve "Bürokratik Yapının Eleştirisi" kısmında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

²⁵ *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* romanının kadın kahramanlarından olan Zehra, eserde olumlu özellikleriyle öne çıkartılan Mansur karakterinin ideallerini savunan bir kişi olarak resmedilmektedir. Nitekim "dindar", "namuslu", "onurlu", "grurlu" "geleneklere" ve "milli ahlâka bağlı", "öngörü" sahibi bir kadın karakter olarak tasarlanan Zehra, yanlış Batılılaşmanın toplum yaşantısında neden olduğu yıkımlara ve bozulmalara işaret eden, vatana ve devlete her şekilde hizmet etmeyi kendine amaç edinmiştir (Mehmed Murad, *Turfanda mı, Yoksa Turfa mı?*, İstanbul, Bordo Siyah Yayınları, s. 288).

²⁶ Bu derslerin içeriği Handan tarafından "*Sabahleyin erken kalkacaktım, evvela bir saat tarih ve edebiyatla meşgul olacaktım, sonra bir buçuk saat piyanoda etüt yapacaktım, yemekten sonra bir saat istirahat, sonra bir sosyoloji ve felsefe okuyacaktım ve ondan sonra günü tatil edecektim*" sözleriyle aktarılmaktadır (Halide Edip Adivar, *Handan*, İstanbul, Can Yayınları, 2009a, 68).

²⁷ Adivar, a.g.e., 2009a, s. 53.

²⁸ Eserde, Neriman bir yönüyle alafranga, sosyolojiden sıkılan, tarihi az seven, felsefeyle hiç ilgilenmeyen, edebiyatla az çok ilgilenen; ancak musikiyi seven, iyi piyona çalan, ülke meselelerinden bihaber olan, bunlarla ilgilenmeyen, kendi dünyası dışında

özelliklere sahip Handan'a²⁹ âşık olmuştur. Karısının iyi piyona çaldığını, musikiyi çok sevdiğini, tatlı ve sakit bir sesi olduğunu ifade eden Nurullah, karısının özelliklerinin bununla sınırlı olduğunu belirtmektedir. Nitekim onu, arkadaşlarıyla kurduğu "*ruhunu yakan erkek rüyalarına*" dahil edememekte ve onu bu memleketin yetiştirdiği bir ruh olarak değil, bir ot, bir çiçek, bir şey olarak nitelendirmektedir. Bu bağlamda karısının ülke sorunlarına duyarsız kaldığı için eleştiren karakter, tahayyülündeki "ideal kadın" tipinin ipuçlarını vermektedir:

...Kendi yeşil ve sakit yuvasının haricinde bir şey bilmek istemiyor. Anaları, büyük anaları gibi burada sakit yaşayıp ölürlen etrafında bütün bir ırkın, bütün bir mülkün döküldüğünü, sefaletten, her türlü fena ve çaresiz dertten döküldüğünü duymuyor bile! Bilmem neden bunun aksini istiyorum ben de? Onu hangi kadın bilecekti? Yalnız bu tahsilleri ciddi olan kızların bu noktada daha canlı, daha meram anlatılır olacağını ümit etmişim³⁰.

Görüldüğü gibi söz konusu karakter, bir taraftan toplumsal konulara ilgisiz kadınları eleştirirken, bir taraftan da eğitilmiş genç kızların bu konularda daha hassas olması gerektiğini ima etmektedir. Ancak bu konuda hayal kırıklığı yaşayan karakter, eğitilmiş kızların bile söz konusu hassasiyete yeterince sahip olmadığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, Neriman ve Handan karşılaşması yaparak, idealindeki kadın tipini şu şekilde betimlemiştir:

... Handan'la her şeyi konuştuk Neriman. Senin uykunu getiren içtimaiyat, iktisat, felsefe ve hatta politika, her şey konuştuk. Yavaş yavaş gözümün önünden onun ziyadar (parlak) gözlerinin, ziyadar saçlarının nisvîyeti (kadınlığı) uçtu... bu çok acayip Neriman, Yeğeninle dimağım tamamen anlaştı ve baş başa en mahrem iki dost şekliyle birbirine açıldı. Hatta Handan beni Server ve zavallı Nazım'dan bile çok iyi anladı³¹.

hiçbir şeyden haber almak istemeyen bir genç kadın olarak tasvir edilmektedir. Neriman karakteri romanda, bu yönleriyle olumsuzlanırken; iyi bir eş olması, kocasına ve çocuklarına olan bağlılığıyla ise olumlanmaktadır.

²⁹ Eserde, Handan eğitilmiş, ülke sorunlarına karşı duyarlı ve bu konuda bilgi sahibi, kibar, zarif, zeki, kendine güvenen, sosyoloji, iktisat, felsefe ve politika gibi konularda bilgi sahibi bir kadın olarak resmedilmiştir.

³⁰ Adıvar, a.g.e., 2009a, s. 23.

³¹ Adıvar, a.g.e., 2009a, s. 36.

İdeal kadının çerçevesini bu şekilde belirleyen söz konusu karakter, bahsettiği özelliklere sahip olan Handan'a büyük bir aşk besler ve duygularını "... *Meğer Neriman, meğer çocuklarım, meğer alem ve bütün sevgili fikirlerim ve gaye-i hayallerim, hepsi Handan'dan gelen bir nurla o kadar cazip ve sevgili imişler! O sönerse onlar da sönecek, her şey sönecek! Sönsün ve bütün kainat isterse yok olsun! Asıl ben çıldırıyorum, Server!*"³², sözleriyle ifade eder. Görüldüğü gibi burada Handan karakterinde sembolize edilen kadın tipi, Refik Cemal'in ailesiyle yaşadığı mutlu hayatın, dünyanın, ideallerin esas kaynağı olarak temsil edilmek ve bu tip kadına olumlu anlam yüklenmektedir.

Özetle, incelenen romanlarda temsil edilen aydın karakterlerin ideal kadın tipini belirlerken iki farklı yaklaşımı benimsediklerini söylemek mümkündür. Birincisini benimseyenler, "yanlış" algılanmış Batılı yaşam tarzının genelde toplum, özelde ise kadın üzerindeki etkisinden hareketle "alafaranga" kadınlara karşıt bir tutum geliştirerek, geleneksel ve İslami değerlere bağlı "annelik" rolüyle donatılmış bir kadın portresi çizmektedirler. Bu aydınlar Doğulu kadının, çocuk yetiştirme, öngörü sahibi ve mütevazı olma gibi özellikleri nedeniyle, Batılı kadından daha üstün olduğunu ima etmektedirler. İkinci grupta yer alanlar ise kadının geleneksel özelliklerini devam ettirmesi gerektiğini savunmakla birlikte, eğitilmiş, toplumsal ve ülke sorunları hakkında bilgi sahibi ve mücadeleci olması gerektiğine işaret etmektedirler. Bu aydınlar da tıpkı birinci gruptakiler gibi, "alafranga" kadınlara karşıt bir tutum sergilemektedirler. Ancak iki yaklaşım arasındaki temel farklılık kadının toplumsal konumuna ilişkin tavırda görünürlük kazanmaktadır. Zira birinciler daha "edilgen", ikinciler ise daha "etken" bir kadın profili sunmaktadırlar. Böylece sentezci bir yaklaşımla, "bu devlet nasıl kurtulur?" sorusuna cevap arayan aydınlar³³, bu konuda kadının da etkin bir rolünün olabileceği mesajını vermektedirler. Başka bir ifadeyle bu aydınlar, geleneksel özellikleri bünyesinde barındıran, eğitilmiş ve toplumsal konulara duyarlı kadınlar vasıtasıyla, devletin kurtarılma ve Batılaşma sürecinin daha başarılı bir şekilde gerçekleştirilebileceği eğretilmesinde bulunmaktadır.

³² Adıvar, a.g.e., 2009a, s. 162.

³³ "Kadının Toplumsal Konumu ve İdeal Kadın İmgesi"ne ilişkin görüşlerini belirten aydınların, çalışmanın farklı bölümlerinde, devlet, siyaset gibi konulardaki yaklaşımları da incelenmiştir.

Osmanlı romanında, özellikle Tanzimat romanında sıklıkla ele alınan ve eleştirilen konulardan biri de cariyeliktir. Ancak çalışma kapsamında incelenen Ahmet Mithat'ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanının başkahramanı Rakım'ın, "cariyelik"e olumlu ve yapıcı bir yaklaşımının olduğu görülmektedir. Nitekim cariyesi Canan'ın³⁴ her hür lü ihtiyacıyla ilgilenen, ona değerli mücevherler alan Rakım, onun eğitimine de büyük önem vermiştir. Bunun yanı sıra cariyesine, oldukça demokrat bir tavırla yaklaşan Rakım, ona tercih hakkı sunarak, istediği takdirde kendisini bir başkasına odalık olarak satabileceğini ve "*kimsenin malı olmadığını, kendi kendisinin sahibi olduğunu*"³⁵ ifade ederek, onun "*hürriyeti*"ne saygı göstermektedir³⁶.

Diğer taraftan Batılı ve Doğulu kadın arasında karşıtlık kurularak, her iki toplumda kadının sahip olduğu özgürlüğe ilişkin tespitler yapılmaktadır. Buna göre Batılı bir kadının, bir "cariye"nin yaşantısına "hayranlık" duymasına ve onun yerine geçmek istemesine, dolayısıyla da Osmanlı'da cariyeye kadınların bile ne kadar rahat ve özgür bir yaşam sürdürdüğüne ilişkin göndermeler yapılmaktadır. Söz konusu satırlar şu şekildedir:

Can: Tutuklu gibi evin içinde kapalı oturmasam, Türk hanımı olmaya razı olurum.

Rakım: Türk hanımı değil, bir esir olan Canan bile ev içinde kapalı oturmuyor. Her istediği gezmeye gidiyor.

Margrit: Hem baba, kızın üzerinde birkaç bin şilinelik elmas var.

Rakım: Gördünüz mü bir kere, ne kadar âlâ şey. İşte sizin de böyle birkaç bin liralık elmasınız olur.

³⁴ Romanda, Rakım'ın cariyesi ve daha sonra karısı olan Canan "tok gözlü", "çalışkan", "kendini yetiştirmeye çalışan", "terbiyeli", "nazik" bir kadın tipidir. Canan'ın söz konusu özelliklerinin bir kısmı "... Canan'ı öyle bir yılışık, aşüfte zannetmeyiniz. Canan her şeyiyle kadın... Terbiyeli, namuslu, nazik ve hünerli bir kızıdır..." sözleriyle aktarılmaktadır (Mithat, a.g.e., 2008, s. 95).

³⁵ Mithat, a.g.e., 2008, s. 75, 93.

³⁶ Bu çerçevede romanda, Doğu-Batı karşıtlığı kurularak Osmanlı ve Amerika'da var olan "kölelik/esirlik" yapılanması arasındaki farklılığa da değinilmektedir. Buna göre Osmanlı'daki yapılanmanın "iyi", Amerika'dakinin ise "kötü" olduğuna dikkat çekilmekte; birincisine olumlu, ikincisine ise olumsuz anlam yüklenmektedir. Roman- da söz konusu durum şu şekilde aktarılmaktadır: "*Canan misafirlerin karşısına çıktığında Rakım onu kısaca Canan diye takdim etti. Sonra herkesi ikna eden bir ifadeyle 'cariyem, esirim' diye devam etti.... Hepsi de (misafirler) Canan'ın esir oluşuna şaşırmışlardı, çünkü Amerika'da esirlerin hayatlarının nasıl olduğunu biliyorlardı. Aslında şaşırmakta haklıydılar. Üstelik Canan onların karşısında Fransızca konuşuyordu*" (Mithat, a.g.e., 2008, s. 117).

Ziklas: Rakım Efendi, öyle anlattınız ki ben bile köle olarak satılmaya heves ettim³⁷.

Görüldüğü gibi Osmanlı'daki cariyelik kurumu olumlu bir yaklaşımla ele alınmakta, toplumda cariyeye kadınların oldukça demokratik ve rahat bir ortamda bulundukları, gerekli eğitimi alabildikleri, onlara istedikleri takdirde özgürlük verildiği üzerinde durulmaktadır. Böylece Osmanlı'nın geleneksel kurumlarının devamlılığına ilişkin bir tutum geliştirildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca cariyeye bile olsa, Osmanlı kadınının Batılı kadından daha özgür olduğu vurgulanarak, bu anlamda Osmanlı'nın, öykünülen Batı hayatından üstün olduğu ima edilmektedir.

Kadına Uygulanan Baskının Eleştirisi

Görücü usulü evliliğin eleştirisi ve genç bir erkeğin sevdiği kadına ulaşma çabaları üzerine kurgulanan Şemsettin Sami'nin kaleme aldığı *Taaşuk-u Tal'at ve Fitnat*³⁸ adlı romanda, dolaylı olarak kadınların ev içine hapsedilmesi ve bunun neden olacağı olumsuz sonuçlara ilişkin göndermeler de yapılmaktadır. Buna göre Osmanlı toplumunda kadına uygulanan "baskının" eleştirisini yapan karakterlerden biri romanının kahramanı Talat'tır. Bu çerçevede aşık olduğu kadına ulaşabilmek için kadın kılığına giren

³⁷ Mithat, a.g.e., s. 118.

³⁸ Tanzimat döneminin ilk telif romanlarından biri olan *Taaşuk-u Tal'at ve Fitnat* adlı eser, *İntibah*, *Felatun Bey ile Rakım Rakım Efendi* ve *Araba Sevdası* ile birlikte Osmanlı dönemi kanonuna ait romanlardan biri olarak kabul edilmekle birlikte; Batılılaşma sorunsalı merkezinde biçimlenen ortak anlatı yapısı ile üst sınıf erkek karakterlerde somutlaşan "aşırı Batılılaşmış züppe" tipi göz önüne alındığında, *Taaşuk-u Tal'at ve Fitnat*'ın kanona dahil edilmiş diğer romanlardan farklılık taşıdığı görülmektedir. Nitekim romanın üst sınıf erkek karakteri sayılan Talat Bey'in, diğer romanlardaki "Batı özenti mirasyedi" tipine uygun olmadığı görülmektedir. Şöyle ki Talat Bey, gençliği deneyimsizliği, babasını küçük yaşta kaybetmiş olması, bu nedenle baba terbiyesinden yoksun büyütülmesi, Kalem'de memurluk yapması gibi nedenlerle, diğer romanlardaki "aşırı Batılılaşmış züppe" tipiyle kimi ortaklıklara sahip olsa da, bazı temel nitelikleri farklılık taşımaktadır. Diğer romanların aksine, eserde Talat Bey'in zenginliği ile müsrifliği vurgulanmamakta, kendisine kalmış olan büyük mirası aşk ilişkileri nedeniyle saçıp savurduğundan, cahillikinden ve beceriksizliğinden söz edilmemektedir. Talat'ın giyiminin, tavırlarının, konuşmasının özentilikten uzaklığı da bir diğer dikkat çekici farklılıktır. Diğer romanlardaki erkek karakterlerin aksine Talat'ın konuşmalarını Fransızca sözcüklerle süslememesi bir başka önemli farklılıktır (Başı, a.g.e., s. 228). Buna göre romanda Talat "eğitilmiş, "iyi huylu", "terbiyeli", ailesine bağlı, "aşk ve sevgi" ürünü olup, çok yakışıklı ve akıllı bir genç olarak tarif edilmektedir.

Talat, Fitnat'ın yaşadığı “hapis”³⁹ hayatı üzerinden, bir otorite olarak erkeklerin kadınlara uyguladığı baskıları şu şekilde eleştirmektedir:

Ah biçâre kadınlar, neler çekerlermiş! Biz erkekler onları kukla mesabesinde (engel) kullanıyoruz. Yolda serbest ve rahat yürümelerine mani (engel) oluruz. Bu ne rezalet! Ne küstahlık! Bir erkek tanımadığı bir başka erkeğe rastgeldiği gibi, gülerek yüzüne bakmaya ve söz söylemeye başlar ve kavsalar bile yanından ayrılmaz. Demek oluyor ki, biz karıları insan sırasına koymayız. Kendimizi eğlendirmek için onların ruhunu sıkırız. Serbest gezip seyir etmelerine ve eğlenmelerine mani oluruz ve bir taraftan da kendimizi onlara güldürürüz. Çünkü bazı kurnaz kadınlar bulunur ki, ‘Şu ne budalaymış; dur bununla biraz eğlenelim!’ diyerek, bizi maymun gibi oynatırlar. Seyirlerinden, evlerinin kapısına dek arabanın arkasından tozlar dumanların içinde götürürler. Ahlâk ve âdetimizi bilmez bir adam, bir kimseyi bu halde görse, elbette ‘Deliymiş’ diyecek⁴⁰.

Görüldüğü gibi burada bir taraftan Osmanlı toplumda kadına uygulanan “tahakküm”e, kadının bir “eğlence” aracı olarak değerlendirildiğine, “insan yerine konulmaması”na vurgu yapılırken, diğer taraftan uygulanan baskılar neticesinde kadın-erkek ilişkilerini özgür bir biçimde kuramayan erkeklerin, “hoppa” kadınlar tarafından bir “oyun” vasıtası olarak görüldüğüne ve bu tip ilişkilerin de insanları “küçük” düşürerek, özellikle Batılılar tarafından anlamlandırılmayacağına işaret edilmektedir.

Bu bağlamda Talat ve Fitnat ilişkisi üzerinden “görücü usulüyle”⁴¹ ya da ebeveynlerin “zorlaması” sonucunda yapılan evli-

³⁹ Fitnat, annesi öldükten sonra üvey babası tarafından oldukça baskı görerek, hatta seviz yaşından bu yana evin kapısından dahi dışarıya adım atmıyarak yetişmiş bir genç kızdır. Bununla birlikte yedi yıldır evin kapısından dışarı çıkmayan Fitnat, evdeki vaktini nakış ve dikişle geçirmekte, böyle bir hayat geçirmekten de şikâyetçi olmayan bir karakterdir.

⁴⁰ Şemseddin Sami, *Taaşuk-u Tal'at ve Fitnat*, İstanbul, Bordo Siyah Yayınları, 2008, s. 102.

⁴¹ Romanda “görücü” usulüyle evlenmenin, evlilik hayatını olumsuz yönde etkileyeceği, birbirini sevmeden evlenen çiftlerin mutsuz olabileceği ve bu şekilde yapılan evlilikler sonucunda doğan çocukların “iyi” yetişmeyecekleri Saliha Hanım'ın dilinden aktarılmaktadır. Yine aynı şekilde kocasını severek evlendiğini ve çok mutlu bir evlilik yaşadığını belirten Saliha Hanım aracılığıyla, söz konusu mesaj pekiştirilmekte ve birbirini severek evlenen çiftlerin hem kendilerinin mutlu olacağı hem de “iyi” niteliklere sahip ve “mutlu” çocuklar yetiştirecekleri vurgulanmaktadır. Saliha ve Rifat evliliği aracılığıyla söz konusu mesajın çeşitli şekillerde öne çıkartıldığı görülmektedir. Örneğin Saliha'nın babası, Rifat ve Saliha evliliğine, Rifat'ın “berduş” babası ne-

liklerin kötü sonuçlarının da vurgulandığı görülmektedir. Nitekim Talat'ın aşık olduğu Fitnat, üvey babası⁴² tarafından daha sonradan öz babası olduğu anlaşılabacak Ali Bey ile evlenmeye zorlanmıştır. Bu evliliğin neticesinde ise hem Fitnat hem de Talat intihar etmiştir. Böylece *Taaşuk-u Tal'at ve Fitnat*'da imgelenen aydın karakterin, geleneksel yapılanmanın kadının toplumsal konumunda neden olduğu bazı olumsuz etkilere ve sonuçlara ilişkin muhalif bir tavır aldığı görülmektedir. Nitekim söz konusu karakter, erkeklerin, kadınlar üzerinde kurduğu "baskı"ların ve geleneksel uygulamaların "kötü" sonuçlarını; görücü usulü evlilik, kadın-erkek ilişkilerinin "doğru" kurulamaması bağlamında ele almakta ve tüm bunların değişmesi gerektiğine ilişkin mesajlar vermektedir.

Kadın-Erkek İlişkilerinin Düzenlenişi ve Serbest Evlilik

İncelenen eserlerde aydın karakterlerin üzerinde durdukları ve toplumsal eleştirilerini yönelttikleri konular arasında kadın-erkek ilişkilerinin nasıl düzenleneceği ve serbest evlilik konuları yer almaktadır. Birbiriyle ilişkili olarak ele alınan bu konulara dair, "geleneksel değerler" kapsamında bir yapı belirlendiği görülmektedir. Örneğin Ahmet Mithat'ın *Jön Türk* romanının başkışısı Nurullah'ın⁴³, hem "kadın-erkek ilişkileri"nin hem de "ev-

deniyle sıcak bakmamaktadır. Ancak "kadınların" sevdikleri ve istedikleri erkeklerle evlenmeleri gerektiği, Saliha'nın "*Kız sevdiği çocuğu almalı. Ben hele başkasını alamam*" diye duygularını ifade eden Saliha'nın sözleriyle vurgulanmaktadır (Sami, a.g.e., s. 31-43). Nitekim birbirlerini sevmekten vazgeçmeyen ve çeşitli güçlüklerle mücadele eden Rıfat ve Saliha evlenirler ve mutlu bir evlilikleri olur.

⁴² Romanda, geleneksel değerlerin "olumsuz" bir temsilcisi olarak işaretlenen Hacıbaba karakteri üvey kızı Fitnat'ı oldukça baskıcı bir şekilde yetiştirmiş ve onun dış dünyayla bağlantısını neredeyse tamamen kesmiştir. Romanda özellikle bu tutumu ve üvey kızını sevmediği, istemediği biriyle evlendirmek isteyen Hacıbaba'ya olumsuz bir tutum sergilenmektedir. Romanda, Hacıbaba'nın kızına uyguladığı "baskı" şu şekilde aktarılmaktadır: "İhtiyar- haa, kızı hiç evinin kapısından çıkarmaz. Taassubundan mı? Kıskancından mı? Korkusundan mı? Ne bileyim. Tuhafı neresi ki görücü kadın da sokmaz evine. 'Evlendirecek kızım yoktur.' diyor. Ne ümidi var? Anlayamam. Malı elinden gitmesin diye biçare kızı evlendirmeyecek mi, ne yapacak?" (Sami, a.g.e., s. 79).

⁴³ Nurullah karakteri de "medeniyet" meselesini "sentezci" bir yaklaşımla ele almakta; O'nun sentezci yaklaşımının alt yapısında ise almış olduğu eğitim bulunmaktadır. Nitekim bir taraftan Galatasaray mezunu olduğu için Batı dillerini ve fikirlerini iyi bilen Nurullah, diğer taraftan Arapça ve Farsça öğrenmiş, Ayasofya müderrislerinden Hafız Mehmed Efendi'den nahiy, mantık, meani, bedi dersleri almış ve bu dersleri Avrupa kitaplarından edindiği bilgilerle pekiştirmiştir. O'nun öne çıkan diğer özellikleri ise "ahlaklı", "inançlı", "dürüst" ve "namuslu" bir genç olmasıdır.

lilik usulünün” tesisinin, örf ve adetlere “aykırı” olmaması gerektiğini vurgulayarak, “*her milletin kendine özgü dini ve dünyevi kanunlarının olduğunu*” ifade ettiği görülmektedir. Nitekim söz konusu karakter, evlilik öncesinde kadın ve erkeğin birbirini yakından tanımak maksadıyla, “geleneksel değerlere” aykırı davranışlarda bulunmalarını onaylamamakta ve bunun aksini düşünenlere karşıt bir tutum geliştirmektedir. Buna göre Nurullah, “serbest evlilik” anlayışına tepki göstererek, bir kızın evleneceği erkeğin, ailesi tarafından belirlenmesi gerektiğini savunmakta, Avrupa’da bile bir kızın ailesinin izni olmadıkça ve yanlarında aile üyelerinden biri bulunmadıkça nişanlılarıyla yalnız görüşmediklerine dikkati çekmektedir. Ona göre, ancak “*medenilik mertebeleri*” düşük aileleri kızlarına baskı uygulamamaktadır. Böylece “serbest evlilik” anlayışının sadece bu tip aileler tarafından benimsendiğini ve doğru görüldüğünü; bu tip evliliklerin Osmanlı aile yapısına ise hiç uygun olmadığını dile getirmektedir⁴⁴. Bu bağlamda “serbest evlilik” savunusunun erkeklerden çok kadınlara zarar vereceğini de savunan karaktere göre, bu anlayış kadınların iğfal edilmesine, evlenmeden gebe bırakılmasına, aldatılmasına, terk edilmesine sebep olacaktır.

Kadın-erkek ilişkilerinin sınırlarını da belirleyen Nurullah’ın, “*kızın kızlığını erkeğin de erkekliğini bilmesi gerektiğini*” vurgulayarak; örneğin bir genç kızın bir erkeğe “cüretkâr” bir şekilde ilanı aşk etmesini de uygun bulmadığı görülmektedir. Nitekim ona göre “*Vakıa bizim hissiyât-ı kavmiyemize (kavmimizin hislerine) göre bir kız sevdim*” dememeli, “*yalnız söylediğini kabul istidadında bulunduğunu (kabul ettiğini) göstermeli*” dir⁴⁵. Buna göre Doğu geleneğinde kadının, erkeğin nazarındaki yerini ve kadın erkek ilişkileri karşısındaki tutumunu şu şekilde ifade etmektedir:

Bizim hiss-i şâirânemize (şairane hissimize) göre bir kız bir peri-i dilistândır (gönülleri fetheden bir peridir) ki erkek onun perestîşkârıdır (onu çok severdir). O bir sanem-i hüsn ü melâhattır (o güzellik putudur) ki kürsüsü üzerinde kemâl-i vakarıyla (bütün vakarıyla) oturacak ve erkek tarafından onun zîr-i pâ-yı kürsüsüne (kürsüsünün ayağının altına) arz u takdim olunan tuhfe-i garrayı (gösterişli hediyeleri) reddetmesiyle kabul eylemiş olacak. Maaahaza (bununla birlikte) gerek kadında gerek erkekte görülen terakkiyat-ı fikriye (fikri gelişmeler) şimdi bu hisleri safderunluk

⁴⁴ Ahmet Mithat, *Jöntürk*, İstanbul, Lacivert Yayıncılık, 2009, s. 65, 73-74.

⁴⁵ Mithat, a.g.e., 2009, s. 63.

derekesine (mertebesine) indirmeye yüz tutmuştur. Onun için ben de bunları lâ-yetegayyer (değişmez) addetmeye lüzum görmüyorum⁴⁶.

Kadın erkek ilişkilerinin çerçevesini ve "serbest evlilik" konusundaki görüşlerini bu şekilde belirleyen Nurullah, kendisine aşık olan ve bunu açıkça ifade eden, "feminist düşüncelerini" savunan Ceylan'ın kendisiyle buluşma isteklerini ise "... *bizim memleketimiz için İslami ve Osmanlı usulleriyle yaşamak böyle taban tabana zıt olan batılı bir yaşam tarzına nizam ve intizam konulamayacağını ve bu tehlikeli yolda devam ile göz göre göre kendilerini tehlikeye atmanın uygun olmadığını...*"⁴⁷ sözleriyle reddetmiştir. Görüldüğü gibi söz konusu karakter, kadın-erkek ilişkilerinin "Batı formlarına" göre gerçekleştirilmesini, Osmanlı toplumuna ve İslami değerlere "aykırı" bir davranış biçimi olarak değerlendirmekte ve bu konudaki tepkisini açıkça ortaya koymaktadır. Tüm bu düşünceleriyle Nurullah, tıpkı kendisi gibi olan, "geleneksel" ve "İslami" değerleri özümseyerek Batı'nın bilimsel ve edebi fikriyatından "sentez" oluşturan Fatma Ahdiye ile evlenmiştir.

İncelenen romanlar kapsamında, kadın-erkek ilişkilerinin "serbestliği"ne ve "serbest evlilik" konusuna olumsuz tavır geliştiren aydın karakterlerden biri de Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın "*Şipsevdî*" romanının kahramanlarından Raci'dir. Tıpkı Nurullah gibi O da, kadın-erkek ilişkilerinin ülkenin "ahlâk kuralları" çevresinde düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Nitekim ona göre "*memleketin âdetine göre kadınlar kadınla, erkekler erkeklerle ahabap olup konuşabilir*"⁴⁸. Diğer taraftan söz konusu karakterin, flört etmeyi ise namus kavramı çerçevesinde değerlendirdiği görülmektedir. Çünkü kız kardeşi ve kuzeninin, erkeklerle kurdukları "gayri-ahlâki" ilişkilere oldukça sert bir tutum geliştirmektedir. Buna göre evlilik öncesi ilişkileri "namussuzluk" olarak niteleyen karakter, namusun "*manda gibi, deve gibi, fil gibi boynuzlu, hörgüçlü, hortumlu büyük, ruhsuz oynayan bir manası olmadığını, bunun yerine onun cisimsiz bir isim, bir kavram olduğunu ve herkese göre yorumlanamayacağını*" ifade etmektedir⁴⁹.

⁴⁶ Mithat, a.g.e., 2009, s. 63-64.

⁴⁷ Mithat, a.g.e., 2009, s. 141.

⁴⁸ Gürpınar, a.g.e., s. 251.

⁴⁹ Gürpınar, a.g.e., s. 13.

Görüldüğü gibi her iki karakter de kadın erkek ilişkilerinin alacağı biçim ve serbest evlilik konusunda geleneksel ve İslami değerlere vurgu yapmakta, dolaylı olarak Batılılaşmanın Osmanlı toplumu üzerindeki olumsuz etkilerine işaret etmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Batılılaşmanın toplumda yaratmış olduğu olumsuz etkiler birçok açıdan ele alınmış ve bu çerçevede toplumda ortaya çıkan ikili karşıtlıklar eleştirilmiştir. Bu noktada söz konusu aydın karakterler, yanlış algılanmış Batılılaşmanın geleneksel değerlerde bir çözülmeye ve bozulmaya neden olmasına karşıt bir tutum geliştirmektedirler. Başka bir ifadeyle sentezci aydınlar olarak nitelendirilebilecek Nurullah ve Raci'nin muhalifliği, genel ahlâk kurallarına aykırı davranışlar sergileyen ve bunlara duyarsız kalan kişiler bağlamında ortaya çıkmaktadır. Nitekim “yanlış” anlaşılmış Batılılaşma olgusu, genelde “ahlâk kuralları” özelde ise kadın-erkek ilişkileri kapsamında değerlendirilerek, bu kuralların toplum yaşantısındaki gerekliliğine işaret edilmekte ve topluma verilen mesajlarını yine aynı doğrultuda şekillendirilmektedir. Tüm bunların yanı sıra topluma mesaj verme kaygısı günden bu aydın karakterlerin, Türk aydınının “yol göstericilik” işlevini de bünyelerinde barındırdıklarını söylemek mümkündür.

Feminizm Eleştirisi

“Yanlış” Batılılaşmanın toplumdaki etkilerini ele alan aydın karakterlerin üzerinde durduğu konulardan biri de feminizm'dir. Örneğin Ahmet Mithat'ın kaleme aldığı *Jön Türk* romanının başkişisi Nurullah eleştirilerinin merkezine feminizmi de alarak, bu konuda da sentezci bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Buna göre söz konusu karakter, “özgür düşünceli” bir “aydın” olarak, “feminizm”in birçok “özgür” düşüncesini kabul etmiştir. Nitekim o, “*kadın ile erkeğin nev-i vâhidden (bir türden) ibaret olması ve aralarında hiçbir fark bulunmaması derecesindeki ifrata henüz varamamış ise de bunların birbirinden bütün bütün başka birer mahluk oldukları fikrini dahi çoktan reddetmiştir*”. Bununla birlikte, hem Ayasofya medreselerinden ders aldığı hocasıyla yaptığı fikir alışverişleri ve kendi yaptığı araştırmalar, hem de Batılı eserleri soruşturarak ulaştığı sonuçlar neticesinde, “*medeniyetin büyük meselesi feminizmin*” “*Avrupalıcası*”nın, “*bizim*” için “*tehlike*” olacağına kanaat getirerek, “*Müslümanca*” bir feminizm düşüncesine ulaşmıştır. Bu nedenle, “*Avrupa Feminizmi*”nin özellikle “serbest evlilik” noktasında savunduğu özgürlüklere “*taban tabana zıt ve muhalif*” olduğunu ifade etmektedir. Bu

bağlamda “*Avrupa Feminizmi*”nin toplumda “*ahlâki çöküntü-
re*” neden olacağını savunan Nurullah, bunun “*zevc ile zevce
arasındaki farklılıkları ortadan kaldıracığını*” ve feminist düşün-
ceyi tesahup eden kadınlar arasında “*erkek için istediği gibi gö-
nül eğlendirmek mutad olduğu halde kadın için neden mutad
olamayacağı*”nı sorgulayanların ortaya çıkabileceğini ve bunun
da toplum hayatında olumsuz sonuçlara neden olacağını belirt-
mektedir⁵⁰. Böylece söz konusu karakterin, Türk aydınının “Batı-
lılaşma” sorunsalı karşısında merkeze aldıkları konulardaki deği-
şimi ve farklılaşmayı temsil ettiğini söylemek mümkündür. Ni-
tekim çalışmada incelenen romanlarda temsil edilen Tanzimat
aydınları, karşıt oldukları sorunları daha çok “tüketim”, “miras-
yedilik”, “devlet düzenindeki aksaklıklar” gibi konular çerçeve-
sinde ele alırken, söz konusu aydın tipi Batı’nın düşünsel etkile-
rinin Osmanlı’daki izdüşümlerini değerlendirmektedir.

Tüm bunlardan hareketle bu kısımda imgalenen aydınların, Osmanlı aydınının tarihsel süreçteki özellikleriyle benzer bir ya-
pıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim söz konu-
su aydınların öncelikle, modernitenin yayıcı aktörleri olma işle-
vini üstlendikleri ve medeniyet adı verilen dünya düzeninde var-
lık göstermek istedikleri, bu nedenle medeniyeti belli bir gelişim
evresi ve ulaşılması gereken bir ideal olarak nitelendirdikleri gö-
rölmektedir. Ancak burada önemli olan husus, medeniyete ulaş-
manın yolunun ne olacağıdır. Zira söz konusu aydınların karşıt
ve taraftar oldukları unsurlar üzerinden medeniyete ulaşmanın
yollarını da gösterdikleri dikkati çekmektedir. Aydınların bu sü-
reçte önerdiği temel çözüm yolu ise geleneksel değerlerin muha-
faza edilerek, Batı’nın düşünsel gelişiminden yararlanılmasıdır.
Buna göre medeniyet ve zihniyet değiştirme sürecinde topluma
yabancı olan yeni inanç ve değerleri tanııtma görevini üstlenen
söz konusu aydınların; batı kültürünün milli ve manevi değerle-
re ters düşmeyen ve faydalanılması gereken yönlerini vurgula-
dıkları ve toplumun önüne geçerek bir öğretmen gibi eğitimcilik
görevini üstlendiklerini ifade etmek mümkündür. Diğer taraftan
söz konusu aydınlar, manevi değerlerden soyutlanmış bir Batı-
lılaşma politikasının, “kişiliksiz” bir toplum yaratmada başlıca
dinamiklerden biri olduğu düşüncesine işaret etmekte ve bu ko-
nuda devlet siyasetine eleştirel bir tutum geliştirmektedirler. Bu-
nunla birlikte aydınların devlet siyasetine dolaylı olarak yönelt-
tikleri eleştirilerin ardında, Osmanlı kültürünün mutlak egemen-
liğini sürdürme ve devlet siyasetindeki “aksaklıkların” giderile-

⁵⁰ Mithat, a.g.e., 2009, s. 160-163.

rek imparatorluğu “kurtarma” kaygısı göttüklerini söylemek mümkündür. Söz konusu aydınların bir diğer özelliği de toplumun sorunlarını geri plana iterek, Batılılaşma politikalarının eleştirileri üzerinden ve merkezin bakış açısıyla topluma yönelmeleridir. Bu yönleriyle de “muhâlif entelektüelin” merkeze meşafeli, çevreye yakın olan tavrından uzak oldukları dikkati çekmiştir. Ancak “modern” aydının ilk örneklerinin ortaya çıktığı dönemin koşullarının, bu aydınların söz konusu niteliklerini belirlemedeki etkisi göz ardı edilmemelidir.

“Devlet”, “İktidar” ve “Muhalefet” Perspektifinde Siyasal Konulara Yaklaşım

İlgili bölümlerde de belirtildiği gibi genelde edebiyat özelde de roman ilk mahsullerinden itibaren taşıdığı toplumsal karakter nedeniyle, siyasi yapıyla içli dışlı olmuştur. Nitekim edebiyatçı, bazen marjinal kimliğinden kaynaklanan muhalif yapısı, bazen siyasi yapının ideoloğluğuna soyunması bazen de siyasi iradenin vereceği “nimete” muhtaç olması nedeniyle yolu siyasetle kesişen kişi olmuştur⁵¹. Dolayısıyla edebiyatçılar, eserlerinde kaleme aldıkları aydın karakterler aracılığıyla hem siyasi eleştirilerini yapmışlar, hem de dolaylı olarak “muhâlif” aydının sınırlarını belirlemişlerdir. Buradan hareketle, çalışmanın bu kısmında ele alınan eserlerde imgelenen aydınların, devlete, iktidara ve muhalefete yaklaşımları üzerinden hem karşıt oldukları konular hem de muhalifliklerinin yapısı irdelenmiştir.

Milliyetçilik, Osmanlıcılık ve İslamcılık Savunusu

Osmanlı romanında medeniyet meselesini merkeze alarak politik görüşleri aracılığıyla bir yandan Batı kültürünün etkisini reddeden, bir yandan da “doğru Batılılaşma”nın nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin politik bir model sunan aydın kahramanlardan biri Mizancı Murad’ın *Turfan da mı Yoksa Turfa mı?* romanının başkışisi Mansur’dur. Onun karşıt olduğu konuların başında ise geleneksel ve İslami değerlerin yok sayılarak, yeni bir toplumsal ve siyasal yapı oluşturulması gelmektedir. Nitekim Osmanlı devlet yapısının yeniden biçimlendirilmesi gerektiğini savunmakla birlikte, onun en önemli özelliği Osmanlılık ve İslamcılık düşüncesini, milliyetçilik düşüncesiyle uzlaştırmaya çalışan bir karakter

⁵¹ Coşkun, a.g.m., s. 96.

olarak ortaya çıkmasıdır. Zira söz konusu karakterin, etnik kimliklerin İslam geleneği ile kaynaştırıldığı, ancak Müslümanlığın imparatorluk tebaasını birbirine bağlayacak olan üst- kimliği oluşturacağı bir Osmanlılık tanımını gündeme getirdiği anlaşılmaktadır⁵². Örneğin onun bu yaklaşımı, Osmanlı saray idaresinde önemli bir konumda bulunan, "ibn-i Galip" soyundan olması nedeniyle Arap kimliğine olumlu bir anlam yükleyen amcası Şeyh Galip'e verdiği şu yanıtta açıkça ortaya çıkmaktadır:

Daha iyi ya! Ibni-i Galib çeşmesinin kaynağı yine Kütahya Ovası değil mi? Hem de amcacığım, siz benden iyi bilirsiniz ki, İslam ülkelerinde kavim ve ırk konularında bu ince hesaplara meydan verilmmez⁵³.

Osmanlılık, İslamcılık ve Milliyetçilik düşüncesini bu şekilde ele alan karakterin, Osmanlı'nın tarihteki başarılarına büyük önem atfettiği görülmektedir. Örneğin Fransa'daki öğrenimden sonra İstanbul'a geldiği ilk anda, İstanbul'un fethini, okura şu şekilde hatırlatmaktadır: "*Ey kahraman gazi! İşte senin Bizans anahtarın! Tarihin bunca kahramanlarının hayat ve iktidarlarını uğrunda harcadıkları halde açtıramadıkları o demir kapıları, inanların merkezi, cihan padişahlarının başkenti olarak, sen bu kutsal anahtarınla fethettin ve açtın*"⁵⁴. Söz konusu karakterin, hem tarihteki başarıları gönderme yaptığı, hem de Osmanlıcılık ve İslamcılık görüşünün yoğun bir şekilde hissedildiği bir ifadesi ise, imparatorluğun "kötü" gidişatına yaptığı bir değerlendirme de şu şekilde dikkati çekmektedir:

Biz yine o Osmanlı, o Müslümanız. Bütün evren düzenini kuran mutlak hikmet sahibi Cenâb-ı Allah, hiçbir kimseyi, hiçbir toplumu yaşamı boyunca önemli, önemsiz bir aksaklığa uğratmaktan esirgememiştir; (bu) tehlikesiz geçici bir aksaklıktır. Ilkbaharı müjdeleyen ve sakınmaya yönelten bir kııştır. (Bahar) bilgi ve kültürün çiçek açmasıyla, yeniden kendisini gösterecektir. Şu kutsal, seçkin ülkeyi bize kısmet eden, alemlerin rabbi Cenab-ı Allah, bizi yaradılıştan güzel ahlâkla da ödüllendirmiştir. Tarihimiz kahraman alaylarıyla dolmuş, taşmıştır! Bir yandan Osmanlar, Orhanlar, Hüdavendigârlar, Yıldırımlar, Çelebiler, Fatihler, Yavuzlar... öte yandan Alaaddin Paşalar, Çandarlızadeler, Sokullular, Köprülü-

⁵² Başlı, a.g.e., s. 322.

⁵³ Murad, a.g.e., s. 80.

⁵⁴ Murad, a.g.e., s. 24.

ler... hanedan, yine o yüksek hanedandır; kullar, yine bağlı ve öz-verili kullardır⁵⁵.

Görüldüğü gibi, Osmanlıcılık düşüncesini ve savunusunu, imparatorluğun geçmişteki başarıları üzerinden ortaya koyan karakter, imparatorluğun “kötü” gidişatını “geçici bir aksaklık” olarak nitelendirerek, geçmişten ve Müslümanlıktan güç alındığı takdirde geleceğin daha iyi olacağını düşünmektedir. Diğer taraftan söz konusu karakterin Osmanlı-Islam birliği için, padişahlık ve halifelik makamına büyük önem atfettiği ve bunların gücüne işaret ettiği görülmektedir. Örneğin onun bu tutumu : “... *İşte hali-fe-i rûy-ı zemin (veryüzünün halifesi) ve sultanlar sultanı padişah hazretlerinin azamet ve ihtişamla oturdukları kutsal daireler! İşte ümmetin ikinci ‘kıblegâh’ı. Bunca vakitten beri özlem ateşiyle yanıyordun. İşte göz önünde duruyor. Bak, bak da ateşini söndür*” sözlerinde açıkça görülmektedir. Bu yaklaşımına paralel olarak Mansur, İstanbul’a “dinin ve inanç gücünün” simgesi olduğu için olumlu bir anlam yüklemektedir⁵⁶.

Bu bağlamda söz konusu karakter, devlete hizmetin ancak Osmanlıcılık ve İslamcılık düşüncesinden hareketle yapılabileceğini savunmakta, bu görüşünü amcası Şeyh Galipl’e yaptığı bir tartışma esnasında şu şekilde dile getirmektedir:

...Amca Efendi! Ceyazir halkına hizmet etmek istiyorsanız, şimdilik en büyük hizmet, bu günkü haklarını genişletmeye, refah ve huzurunu arttırmaya çalışmaktır. Zamanı gelinceye kadar milliyeti, adetleri, dili, İslamiyet’e bağlılık bilincini koruyacak çareleri bulup, ortaya koymaktır. Yoksa anlamsız bir keyif, yakışıksız bir hırs için, koca memleketi yıkmaya çalışmak, akıl işi olamaz. Şu anda geçerli olan anlaşmaların aleyhinde bir hareketten, bir kavmi kıskırtmaktan, o kavme hizmet çıkmaz; tam tersine, kıskırtıcı, kendi hırslı isteklerine, o kavmin huzurunu ve esenliğini kurban etmiş olur⁵⁷.

Görüldüğü gibi, etnik unsurların kıskırtılmasının hem Osmanlı’ya hem de bu unsurlara zarar vereceğini savunan Mansur, İslami bir bilinçle hareket etmenin her iki taraf için de fayda sağlayacağını gündeme getirmektedir.

⁵⁵ Murad, a.g.e., s. 37-38.

⁵⁶ Murad, a.g.e., s. 19, 27.

⁵⁷ Murad, a.g.e., s. 190.

Osmanlılık ve İslamcılık düşüncesini bu şekilde ortaya koyan Mansur'un, bu çerçevede Osmanlı ve İslam ülkelerinin Batı'dan geri kalmasının nedenlerini de sorguladığı görülmektedir. Öncelikle Jöntürklerle eleştirel bir tavır takınan Mansur, Avrupa'da bulunan Jöntürklerin "*Figaro gibi hokkabaz bir meddahın yalanlarını ciddi bir şey sayarak kafalarını zehirlediklerini*" ve "*yurtları hakkında güven ve sevgilerini hemen hemen kaybederek geri geldiklerini*" ifade etmektedir. Bu bağlamda eski devlet büyüklerinin ise dünya sorunlarını bilmedikleri için var olan sorunlara çözüm bulamadığını vurgulayarak, yöneticilerin kendilerini yetiştirmek üzere çaba göstermek yerine, umutsuzluğa düştüklerini ve görevlerini ihmal ettiklerini iddia etmektedir. Yine aynı noktada "çalışma"nın önemine işaret eden karakter, az bir çalışmayla İslam ülkelerinin yarım yüzyıla varmadan dünyanın en birinci ülkeleri konumuna geçebileceklerini ifade etmektedir. Nitekim Milliyetçilik ve İslamcılık vurgusuyla, Müslümanların özellikle Türklerin; "*tam bir sadakat*", "*çıkara dayanmayan sevgi*", "*ağırbaşlılık*" ve "*değerlerine sahip olma*", "*doğuştan yetenek*", "*iman gücü*", "*görevini dindarca yapma*", "*eşsiz kanaat*", "*kahramanlık*" ve "*yurtseverlik*" gibi özelliklerine dikkati çekerek, Batı'dan üstünlüğüne işaret etmektedir⁵⁸.

Bu bilinçle devlete hizmet şeklini belirleyen Mansur'un, Batı'yı "yücelten", Osmanlı'yı "küçümseyen" görüşlere de karşıt bir tutum takındığı görülmektedir. Nitekim "Avrupa'daki düzenin Osmanlı'da olamayacağı" görüşüne karşı çıkmakta ve öncelikle "*şeriat kanunları ve yapılan düzenlemeler bakımından bizde daha çok düzen bulunması gerektiğine*" işaret ederek; Osmanlı/Türk insanının "*devlete daha bağlı, daha sadık, daha itaatlı*" ve "*yaradılıştan iyi ahlâklı*" olduğunu vurgulamaktadır⁵⁹. Mansur karakterinin İslamcılığı ve Osmanlıcılığı, Milliyetçilik düşüncesi ekseninde savunan yaklaşımı bu ifadelerinde de ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla imparatorluğun "kurtuluşu" için benimsenmesi gereken siyaset biçimini de belirlemektedir. Burada belirtilmesi gereken önemli unsur, eserin 2. Abdülhamit döneminde yazılmış olması ve Mansur'un dönemin devlet siyasetini savunan bir politika izlemiş olmasıdır. Nitekim II. Abdülhamit döneminde "İslamcılık" düşüncesi hem iç hem de dış politikada kullanılmıştır. Bunun ise iki eksen bulunmaktadır. Birincisi, Osmanlı Müslüman tebaasını "İslam" Bayrağı altında toplama çabasıdır. Bir diğer eksen, dış ülke Müslümanlarını halifelik makamı etrafında birleştirme gayretidir. Diğer taraftan yasaklara rağmen "Milliyet-

⁵⁸ Murad, a.g.e, s. 203-204.

⁵⁹ Murad, a.g.e., s. 271.

çilik” akımı da bu dönemde ortaya çıkmıştır⁶⁰. Dolayısıyla Mansur karakterinde sembolize edilen aydın karakterinin, dönemin bu siyasetini benimsediğini ifade etmek mümkündür. Halifelige büyük önem atfeden karakterin, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Milliyetçilik düşüncesini aynı çatı altında birleştirdiği görülmektedir. Bu önerisiyle bağlantılı olarak, Batı’nın her anlamda üstünlüğünü savunanlara da tepki göstermektedir. Nitekim devletin nasıl kurtarılacağına ilişkin çözüm önerilerini, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Milliyetçilik düşüncelerinin her birinden yararlanarak oluşturan karakter, Osmanlı’nın hem manevi hem de maddi konulardaki olumlu ve iyi özelliklerine dikkati çekmektedir. Bunun yanı sıra onun en önemli özelliklerinden biri devlete bağlılığı ve sadakati vurgulamasıdır. Örneğin, söz konusu dönemde muhalif yapılanmanın önde gelen temsilcilerinden olan Jön Türklerin, Batı felsefesinin bazı düşünürlerinin “yalanlarından” etkilenerek, ülkelerine bir anlamda “ihamet” ettiklerini ima etmektedir. Diğer taraftan, görevinin gereklerini yerine getirmeyen, yeni dünyaya uyum sağlamakta güçlük çeken, bu nedenle devletin hem çökmesine sebebiyet veren hem de bu çöküntüden nasıl kurtarılacağına çözüm bulamayan yöneticileri de eleştirmektedir. Bunlardan hareketle söz konusu karakterin, Osmanlı aydınının devleti merkezine alan yaklaşımının simgeleştirilmiş bir hali olduğunu ve muhalif söylemlerinin aynı doğrultuda oluştuğunu söylemek mümkündür.

Bürokratik Yapının Eleştirisi

Osmanlı devletinin modernleşme sürecinde, aydınların temel önceliklerinden biri devlet düzeninde var olan bozuklukları tespit ederek, bunların düzeltilmesi ve iyileştirilmesi için çözüm önerileri sunmak olmuştur. Nitekim bu çerçevede eleştirilerini ortaya koyan aydınlar, muhalefetlerinin sınırlarını da belirlemişlerdir.

Bu bağlamda çalışma kapsamında incelenen roman kahramanlarından “devlete” hizmet etmeyi kendisine birincil amaç edinen Mansur’un⁶¹, eleştirdiği konuların başında bürokratik yapıdaki “aksaklıklar”, “bozukluklar” ve “kokuşmuşluk” gelmektedir⁶². Burada önemli olan nokta, söz konusu bozuklukların nedeni olarak padişahın ve halifeliğin değil; bürokrasinin, memur-

⁶⁰ Mardin, a.g.e., 1991, s. 95.

⁶¹ Mizancı Murad’ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* romanının başkişisi.

⁶² Roman, aşağı yukarı, Mansur’un İstanbul’a geldiği 1860’lı yılların sonlarından başlayarak, son mektubun tarihi olan 1879’a dek geçen yirmi yıllık bir süreçteki olayları anlatmaktadır.

ların ve amirlerin işaret edilmesidir. Nitekim ona göre “*düzenli olmaya engel olan*” ve “*toplumun başına bela olmuş cahilliğin*” nedeni “*küçük memurların sorumsuzluğu*” ve imparatorluktaki memurların görevlerini “*laykıyla*” yerine getirmemeleridir. Bu bağlamda devletin “kötü” gidişatının durdurulması için devlete hizmet edecek “*meslek erbabı*” kişilere ihtiyaç olduğunu, ancak mevcut memurların bu niteliklere sahip olmadığını ve bunların “*memleketin kanını emen sülükler olduğunu*” vurgulamaktadır. Bürokratik yapının işleyişini bu şekilde eleştiren Mansur hem yönetici elitin “*böyle gelmiş böyle gider*” mantığını, hem “*devlet idaresinin hem de halifeliğin getirdiği gücün nasıl oluyor da bu düzene yetmediğini*” bütün bunlara anlam veremeyerek sorgulamaktadır⁶³.

Diğer taraftan Mansur'un, devlet dairelerine “torpil”le memur alınmasına karşıt bir tutum geliştirdiği görülmektedir. Hatta Mansur, amcasının nüfuzundan yararlanarak işe girmek istemektedir. Ancak söz konusu isteğini, amcası, onun haberi olmadan reddettiğinden, Mansur “yetkili” Osmanlı doktorlarından olmuştur. Burada dikkati çekici nokta ise Mansur'un “kayrılma” sonucunda işe girmesinin, “olumsuz” bir şekilde temsil edilmiş olmasıdır. Nedeni onun nitelikli, görevini “layığıyla” yerine getirebilecek bir kişi olmasıdır. Ancak bu durum eserde, doğrudan değil, dolaylı olarak açıklanmıştır. Fakat onun asıl amacı, devletin bürokratik kadrosunda görev almaktır. Nitekim o, bilimsel hazırlığını buna göre yapmış bir kişi olarak betimlenmiştir. Hariciye Nazırlığı'nda göreve başlamak isteyen Mansur, bu isteğine erişmiş ve kalemde kendisine uygun bir mevkide çalışmaya başlamıştır⁶⁴. Mansur, hem Tıbbiye Mektebi'nde hem de Hariciye'de işe girmiştir. Buna göre de söz konusu aydın tipi, Osmanlı'daki memur-bürokrat aydın tipinin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devlet dairelerinin işleyişinden memnun kalmayan Mansur, kalem efendilerinin bir işle “görevli” olmamalarına, “niteliksiz” olmalarına oldukça şaşırılmış ve bu durumdan oldukça rahatsız olmuş, hatta “dehşet” içinde kalarak “tiksinmiş”tir. Mansur'u bu noktada rahatsız eden bir diğer konu çalışanların, herhangi bir iş yapmaktan şikâyetçi olmamaları, yapanları da budala olarak nitelendirmeleridir. Onun eleştirdiği konulardan bir diğeri de “rüşvet”tir. Nitekim önceleri memurların “rüşvet aldığı”na inanmamış, ancak deneyimleri sonucunda bu kanaati değişmiş-

⁶³ Murad, a.g.e., s. 31-33, 271-272, 282.

⁶⁴ Murad, a.g.e., s. 100-102.

tir. Devlet dairelerinin işleyişi bağlamında diğer eleştiri konuları ise kurumlara dilencilerin girmesi, “hak etmeyen” kişilere gereğinden fazla saygı gösterilmesi⁶⁵ şeklindedir.⁶⁶

Bürokratik yapının işleyişindeki aksaklıkları bu şekilde belirleyen ve bunlara eleştirel bir tavır geliştiren Mansur, devlet memurluğu sırasında bunlara çözüm bulamadığını düşündüğünden görevinden istifa etmiştir. Memurluktan istifasının ardından muhalif tavrını daha net bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir. Bu çerçevede, “askeri” alandaki başarısızlıkları, eleştirmekte ve Osmanlı yönetiminin, bunları durduramadaki “acizliği”ne dikkati çekmektedir. Nitekim bu konuyla bağlantılı olarak Mansur, Avrupa devletlerinin politikalarını eleştirmiş, *Vakı*’, *Basiret* ve *Ihtilal* gibi gazetelerde muhalif yazılar yazmıştır⁶⁷. Ancak Mansur’a yazılarının içeriğinden dolayı “sansür” uygulananmış, eleştirel nitelikteki makaleleri yayınlanmamıştır. Bu uygulamaların sonucunda ise Mansur, Aydın’da bir çiftliğe taşınmıştır.

Muhâlif tavrını bu şekilde ortaya koyan Mansur’un, Osmanlı’nın geri kalmasının ve yıkılma sürecine girmesinin en önemli nedenlerinden birini “eğitimin ihmal edilmesi”ne bağladığı görülmektedir. Zira “*topluma bela olan hastalıkların görgüsüzlük ve bilgisizlikten ileri geldiğini*” düşünmekte ve bunların ortadan kaldırılması için de çözüm önerileri üretmektedir. Buna göre Mansur, devlete verilebilecek en iyi hizmetin “eğitim” konusunda olduğunu ifade etmektedir. Nitekim toplumdaki birçok “bozukluğun” eğitim yoluyla düzeltileceğine ve “Osmanlıların doğuştan gelen yetenekleri” ve eğitim sayesinde toplumdaki “kötü” gidişin önlenilebileceğine inanmaktadır⁶⁸.

Onun önem atfettiği bir diğer olgu “bilgi”dir. İslam birliğinin sağlanmasının yolunun “*kılıç*” değil “*bilgi*” olduğunu vurgulayarak, bu konudaki görüşlerini şu şekilde ortaya koymaktadır:

... Çağımızda, özellikle gelecek yüzyıllarda uyanmış, milli görevin ne olduğunu kültür sayesinde öğrenmiş olan milletlerin öneminin başka türlü olacağı şüphesizdir. Bu soylu milletin yabancı ülkelerde okumuş, haklar elde etmiş yurtsever evlatları, böyle bir saygın-

⁶⁵ Murad, a.g.e., s. 117-127, 283.

⁶⁶ Bunlara ek olarak Mansur’un eleştirdiği diğer konular arasında; yabancı basının, “kendi çıkarları doğrultusunda, Osmanlı basının “baskı altında olduğuna ilişkin yazdıkları düşmanca yazılar; “misyoner okullarının” Osmanlı’daki faaliyetleri ve üretimde dışa bağımlılık yer almaktadır.

⁶⁷ Murad, a.g.e., s. 336-338.

⁶⁸ Murad, a.g.e., s. 182-183, 219, 283.

lığın sağlanması için kılıcın kullanılmasına gerek bırakmayacaklardır. Bir kere, halifeliğin merkezinin emir ve işaretini bekleyecek büyük İslam aleminin genişliğini aklınıza sığdırınız; tutacağı mevkiye bakınız. Hangi millet, hangi devlet vardır ki, o yolda birleşmiş İslam dünyasına karşı şan ve kuvvet iddiasıyla rekabete düşebilsin?⁶⁹.

Mansur'un eğitim ve bilgiyi "*kutsal halifeliğin asıl çıkarlarının sağlanması*" için de önemseydiği görülmektedir. Nitekim bu şartlar yerine geldiği takdirde "*yerel çıkarın zaten kendiliğinden*" sağlanacağını vurgulamakta ve "*bir Müslümanın kendi yurduna yararlı olması için, bu gün halifelğe hizmet dışında bir iş yoktur*", demektedir⁷⁰.

İmparatorluğun sorunlarına "eğitim" yoluyla çözüm getirebileceğine inanan söz konusu karakter, Aydın'a gittikten sonra burada bir okul açmıştır. Anadolu'ya ve Anadolu çocuklarının yetenekli ve ilerlemeye daha istekli olduğunu, reformlara buradan başlamak gerektiğini ifade eden Mansur, Anadolu insanının daha erdemli, sadık, yetinirlik, direnç, dindarca itaat ve bağlılığa sahip olduğunu düşünmektedir. Buna göre, Anadolu çocuklarına gerekli eğitim verildiği takdirde, oldukça başarılı olabileceklerini öne sürerek, "ilerleme"nin bu yolla sağlanacağına işaret etmektedir⁷¹. Kısacası ülkede "yanlış" giden şeylerin önüne geçilmesinin yolunun öncelikle eğitim olduğuna inanmaktadır.

Mansur'un eğitim yolundaki çalışmaları sonuç vermiş, köylüler tarafından kısa zamanda sevilen, sayılan ve güvenilir bir kişi olarak görülmüş ve köylüler çocuklarını bu okula göndermişlerdir. Burada dikkati çeken nokta, köylülerin çocuklarının eğitimi konusunda, hükümetten daha çok Mansur'a güvenmeleridir. Nitekim onlar Mansur'un okuluna çocuklarını göndermede tereddüt etmemişlerdir. Oysa "rüşdiye" adıyla hükümetin kurmaya başladığı okullara "*Çocuklarımızı gâvur etmek istemeyiz!*" diyerek ilgi göstermemişlerdir⁷². Böylece bir taraftan Mansur, halkın itimadını kazanmış bir karakter olarak imgelenirken, bir taraftan da özel girişimlerle gerçekleştirilen çabaların olumlu sonuçlarına vurgu yapılmıştır.

Özetle Mansur, Osmanlı devletinin hemen hemen her alanındaki olumsuzluk ve kötülüklerini teşhis etmekte, devletin ve

⁶⁹ Murad, a.g.e., s. 203.

⁷⁰ Murad, a.g.e., s. 205.

⁷¹ Murad, a.g.e., s. 340, 356-357.

⁷² Murad, a.g.e., s. 340.

toplumun topyekûn yeniden ayağa kalkması için temel çözümler önermektedir. Bu bağlamda Doğu-Batı sentezini milli bir bilinçle programına alan bir eğitim sistemi, ihtiyaca, iş yapmaya, üretkenliğe, doğruluğa, dürüstlüğe ve milliyetçi bir duyarlılığa dayalı bir devlet teşkilatı ve İslam birliği ikame edilmek istenmektedir. Diğer taraftan Mansur gerek yetiştirme tarzı gerekse düşünceleri nedeniyle geleneksel anlayış ve değerlerin bütünüyle devamlılığını sağlayan bir karakter değildir. O, temel sorunlarda İslam dünya görüşüne sonuna kadar bağlı olduğu gibi, Batı bilim ve kültüründe beslenmiş ve kendisini yeni zamanlara göre hazırlamış bir İslamcı'dır⁷³. Buna göre devletin “kötü” gidişatına son vermek için çözüm arayışlarında olan Mansur karakteri; önceleri sorunların çözümünde devleti merkeze alan, devletin işleyişindeki aksaklıklara ve yanlışlıklara memur-bürokrat aydın olarak işaret eden, daha sonraları sivil bir girişimci olarak topluma “yol göstericilik” misyonunu benimseyen bir aydın profili çizmektedir. Söz konusu karakterin bir diğer özelliği Osmanlı aydınının “kurtarıcılık” misyonuna sahip olmasıdır. Nitekim Mansur'un söylemlerinde devleti ve toplumu “kurtarma” işlevi açıkça görülmektedir. Devlet yapısındaki ve toplumdaki bazı aksaklıkları tespit eden ve bunlara ilişkin çeşitli çözümler öneren Mansur için, padişah ve halifelik makamı ise bir sorun teşkil etmemektedir. Zira var olan sorunların esas sorumluları, bürokraside görev yapan kişilerdir. Bu nedenle nitelikli memurların yetiştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Diğer taraftan “askeri” başarısızlıkları ele alan karakter, asker-bürokrat çevrelere eleştirilerini bu konu üzerinden de yöneltmektedir. Tüm bu özellikleri ve eleştirileri nedeniyle söz konusu karakterde simgeselleştirilen aydın tipinin muhalifliği, “yol göstericilik” ve “kurtarıcılık” misyonları çerçevesinde belirginleşmiştir.

Baskıcı Rejimin Eleştirisi: 2. Abdülhamit Dönemi

Daha önce de belirtildiği gibi II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, roman yazarlarının büyük kısmı 2. Abdülhamit döneminin “baskıcı” ve “otoriter” yapısının eleştirisi üzerine odaklanmıştır. Romanların bir kısmında vatanını seven ve idealist gençlerin sürgünleri, hafiyelerin jurnalleri sonucunda yurt dışına kaçmaları gibi konular ele alınmıştır. Örneğin Ahmet Mithat'ın *Jön Türk* romanında Nurullah'ın, JönTürk olmadığı halde, aşkına karşılık bulamayan bir kızın jurnali üzerine tutuklanıp, sürgün edilmesi

⁷³ Çetin, a.g.m., 2002b, s. 422-43.

ele alınmaktadır. Dolayısıyla eserde, "aslı" araştırılmadan yapılan jurnaller ve sürgünler aracılığıyla, 2. Abdülhamit döneminin idare anlayışı eleştirilmektedir. Ancak burada belirtilmesi gereken husus, söz konusu döneme yönelik eleştirilerin romanın başkişisi Nurullah tarafından yapılmamasıdır. Nitekim Nurullah "kadın hakları", "feminizm" ve "serbest evlilik" gibi konular üzerinde dururken; romandaki, siyasi eleştiriler genellikle roman anlatıcısı aracılığıyla dile getirilmektedir⁷⁴. Nurullah ise haksız yere hapse girmesine ve sürgün edilmesine rağmen "isyan etmemiş", sadece "tevekkül" içinde olayların sonuçlanmasını beklemiştir. Nurullah, sürgün yerinde okuduğu eserler ve iletişim kurduğu kişiler aracılığıyla bir "Jöntürk" olmuştur. Yaşadığı deneyimler sonucunda Nurullah Bey, artık "*mükemmel ve mühim bir Jöntürk kesilmiştir*"⁷⁵. Böylece romanda, Abdülhamit döneminin "despot" yapısının "muhalif" olmayan insanları bile, eleştiren ve sorgulayan kişiler haline dönüştürdüğüne işaret edildiğini söylemek mümkündür.

Abdülhamit döneminin baskıcı yönetimine eleştirel bir tavır takınan ve Nurullah'tan farklı olarak "gerçek" bir Jöntürk olarak temsil edilen aydın karakter ise Halide Edip'in "*Handan*" romanındaki Nazım'dır. Romanda nasyonel bir sosyalist olarak tanımlanan söz konusu karakter, yönetime muhalif davranışları nedeniyle farklı zaman dilimlerinde tutuklanmış ve sürgüne gönderilmiş, hatırlı dostların araya girmesiyle serbest bırakılmıştır.

⁷⁴ Buna göre Nurullah'ın uğramış olduğu "iftira" aracılığıyla dönemin siyasi koşullarına gönderme yapılmaktadır. Örneğin II. Abdülhamit dönemi "despot yönetim" olarak nitelendirilerek, her türlü yazılı eserin hatta Kuran-ı Kerim'in bile kimileri tarafından "zararlı" yayınlar olarak adlandırıldığına dikkat çekilmektedir. Böylece söz konusu dönemin "baskıcı" ve "despot" bir yönetim biçimi olduğu açıkça ifade edilmektedir. Yine aynı şekilde bu dönemde çeşitli şekillerde "zulüm" ve "yolsuzluk" yapıldığının, insanların rahat bir şekilde "seyahat bile edemediği"nin altı çizilerek, Abdülhamit dönemi eleştirilmektedir (Mithat, a.g.e., 2009, 203- 205). Bu bağlamda "aslı" olmayan bir ihbar neticesinde Nurullah'ın tutuklanması ve sürgün edilmesi, şu şekilde değerlendirilmektedir:

"Pazar günü dahi Nurullah'a kimse bir şey sormadı. Anlaşılr ya? Müsâdere edilen (el koyulan) âsâr-ı muzırâ (zararlı eserler) muayane olunuyor. Böyle hiçbir taraftan bir şey sorulmaması biçare masumu çıldırısıya meraklara düşürüyor (düşürüyor) ama kimin umurunda? İsterse varsın çıldırsın. Zaten ihtilâttan (görüşmekten) memnû (yasak) olanların koridorlarında jandarma nefaratından (neferlerinden) başka kimse yok ki, nefarat neden haberdar olabilirler ki. İlk, ikinci mevkuf (mahkûm) değil ki merak etsinler de halini tafahhus eylesinler (inceden inceye araştırınsınlar) kim bilir kaç yüzüncü mevkuf (mahkûm)" (Mithat, a.g.e., 2009, s. 227). Görüldüğü gibi söz konusu dönemin uygulamalarına sadece bir kişinin değil, birçok kişinin maruz kaldığına dikkat çekilmektedir.

⁷⁵ Mithat, a.g.e., s. 248-249, 253, 287.

Eserde hem Batı hem de Doğu felsefesini ve müziğini iyi bilen bir karakter olarak resmedilen Nazım'ın, 2. Abdülhamit dönemi-ne muhalif tavrı çeşitli şekillerde görünürlük kazanmaktadır. Örneğin sansür edilmiş ve yasaklanmış kitapları kendisi okuduğu gibi, sürgün edilme tehlikesine rağmen, bunları çevresindekilerin de okumasına olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda yaşadığı dönemin baskıcı yönetim anlayışına dikkati çeken karakter, “*siyasi zincirlerle*” kuşatıldıkları olumsuz şartlardan kurtulmanın yolunun “*başka bir idare altına girmek*” olduğunu vurgulayarak, yönetim biçiminin değişmesi gerektiğine işaret etmektedir. Söz konusu karakterin dönemin siyasi ve toplumsal koşullarını “sansür” konusunda da eleştirdiği görülmektedir. Nitekim memleket-te sansürden dolayı yazı yazamadığını ifade ederek, hatta keman ve müzik dersleri vererek bile para kazanamamaktan şikâyet etmektedir⁷⁶.

Ülkenin siyasal ve toplumsal konumunu bu şekilde belirleyen karakterin, anarşist bir ruha sahip olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Nazım kendisini şu şekilde tarif etmektedir: “... *ben bir sosyalist, ben bir ihtilalci, ben hayatı muayyen olmayan bir şeyim. Hatta yarın atanmam, öbür gün tevkif edilmem ihtimali mevcut. Memlekette belki bir gün büyük şeyler olacak, belki bu büyük şeyleri biz yapacağız, belki ateş, kan, duman ve ölüm, pek çok ölüm.*”⁷⁷. Görüldüğü gibi 2. Abdülhamit dönemi-ne eleştirel bir yaklaşımla ele alan karakter, bu yönetimin sona erdirilmesi için her türlü mücadeleyi vermeye hazırdır.

Kendisini ve mücadelesini bu şekilde tanımlayan Nazım, ideallerini birlikte gerçekleştirebileceği bir kadın olarak değerlendirdiği Handan'la evlenmek ister. Ancak bu evlilik teklifi O'nun hazin sonuna sebebiyet veren olayların başlangıcı olur. Şöyle ki, Handan yapılan evlilik teklifinin, kendisi için değil, bir dava arkadaşı aramak maksadıyla yapıldığını düşündüğünden, bu teklifi reddetmiştir. Bu olayın ardından ise büyük bir ümitsizliğe ve mutsuzluğa kapılan Nazım, uzun senelerdir arkasından koştuğu ideallerini bir “*muhdike*” ve “*kırık bozuk, kokmuş bir hiyanet*” olarak nitelendirmiştir. Söz konusu olaylar yaşanırken, muhalif davranışları nedeniyle Avrupa'ya kaçmak zorunda kalan Nazım, kaçış sırasında yakalanmış ve Fizan'a sürgün edilmek üzere tutuklanmıştır. Ancak o, tutukluğu sırasında yaşadığı üzüntülerin etkisiyle Handan'ın kızıl, kumral saçlarına benzettiği bir halatla intihar ederek, hayatına son vermiştir⁷⁸.

⁷⁶ Adıvar, a.g.e., 2009a, s. 42, 68, 53, 66.

⁷⁷ Adıvar, a.g.e., 2009a, s. 70.

⁷⁸ Adıvar, a.g.e., 2009a, s. 82-83.

Aynı romanda, 2. Abdülhamit yönetimine muhalif tavırları nedeniyle dikkati çeken bir diğer JönTürk karakter, Nazım'ın arkadaşı Refik Cemal'dir. Dönemin hariciye memurlarından olan karakter, öncelikle Abdülhamit yönetiminin neden olduğu ülke koşullarını betimlemektedir. Bu bağlamda dönemin genel durumunu, "... Çarkları artık levsten (pislikten), ihmalden ve kan pıhtılarından dönmek istemeyen ve belki bir gün zordan kırılacak olan bu memleket" şeklinde tarif ederek, "bütün bir ırk, bütün bir ülke, sefaletten her türlü fena ve çaresiz bir deritten dökülüyor"⁷⁹ sözlerini sarf etmektedir. Görüldüğü gibi, söz konusu karakter ülkenin "kötü" yönetimden dolayı bir çöküşe yaklaştığına dikkati çekmekte ve bu koşullar altında halkın yoksulluk ve çaresizliğin kısılcasında olduğuna işaret etmektedir.

Yönetimi bu şekilde sorgulayan ve muhalif örgütlenmeler içinde bulunan Refik Cemal, hükümet ondan şüphelendiği için tutuklanma ve sürgün edilme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Hatta çalıştığı kurumdan bir arkadaşı onu bu durumdan haberdar ederek, bir şehbenderlik göreviyle Avrupa'ya gitmesini tavsiye etmiştir. Bu bağlamda Refik Cemal, kişisel deneyimlerinden hareketle dönemin baskıcı ve jurnalci yapısına dikkati çekmiştir. Nitekim söz konusu karakter, son günlerde İstanbul'un bütün havasında artan "tazyik ve tecessüs"ünü omuzlarında hissetmekte; köprüde yürürken görünmeyen birtakım gözlerin "alnından dimağına geçip" onu teftiş ettiğini düşünmekte ve etrafındaki herkesin "ağızlarında kelepçe, dimağlarında bir çember" olduğunu sanmaktadır. Böyle bir ortamda ise İstanbul'daki bütün fikir ve duygulanımların durduğunu dile getirmektedir. Ülkenin anti-özgürlükçü yapısını ve yönetimini bu şekilde betimleyen karakter, konsolosluk göreviyle yurt dışına gitme işlemlerine ilişkin görüşmeler yaptığı esnada, kurumların genel yapısına sinmiş olan olumsuz havayı ise "Sultan Hamid'in zulmü, Rus, İngiliz politikası diye bana korkunç gelen bir cesaretle sofaya aksediyordu", sözleriyle tarif etmektedir⁸⁰. Refik Cemal, 2. Abdülhamit yönetimine muhalif bir aydın olmasına rağmen devletteki görevinden ise vazgeçmemiştir. Nitekim sürgün edilme tehlikesiyle karşı karşıya olan karakter, bu sürgünden kurtulmanın yolunu bir şehbenderlik göreviyle Avrupa'ya gitmekte bulmuştur. Buradan hareketle, onun JönTürklerin çeşitli muhalif faaliyetlerde bulunan, ancak bürokrasiden gelen ayağını temsil ettiğini söyleyebilmek mümkündür. Buna göre Refik Cemal'in, iktidar ve

⁷⁹ Adıvar, a.g.e., 2009a, s. 23.

⁸⁰ Adıvar, a.g.e., 2009a, s. 27-28.

muhalefet arasında kopmaktan çok yakınlığı imgelediği dikkati çekmektedir. Nitekim çalışmanın ilgili bölümünde de üzerinde durulduğu gibi kendilerini devletle özdeş gören bu tip aydınlar, görevlerinden uzaklaştırıldıkları ya da sürgün edildikleri durumlarda bile devletle olan bağlarını koparmamışlardır.

Nazım ve Refik Cemal'den, Jöntürklük noktasında farklılık gösteren Adli'nin⁸¹ de 2. Abdülhamit dönemine ilişkin kısıtlı da olsa bazı siyasi eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Adli, dönemin baskıcı ve jurnalcı yapısına, bir Osmanlı paşası olan amcası Ziver Paşa üzerinden değinmektedir. Buna göre Ziver Paşa, zorba, sert, nüfuzlu, fazla gururlu, hodbın ve herkes tarafından korkulan bir karakter olarak tasvir edilmektedir. Bu bağlamda dönemin koşullarına göndermede bulunan Adli, babasının evlerinde yaptığı edebiyat sohbetlerinin, amcasının "hoşgörülü" tavrı sayesinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Ancak amcasının (Ziver Paşa'nın) hoşgörülü tavrının nedenini, bu toplantılarda "zararlı" şeylerin konuşulmadığını bilmesidir. Ziver Paşa'nın yanında ne edebiyattan ne fikirden, hiçbir konuda konuşulamayacağını belirten Adli, dolaylı olarak yönetimin baskıcı ve özgürlük karşıtı yapısını işaret etmektedir. Bu çerçevede Adli'nin dikkati çektiği bir diğer nokta, Paris gazetelerinin gizli gizili okunmasıdır⁸².

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Şipsevdî* romanının sentezci aydınlarından Raci'nin ise II. Abdülhamit yönetimini farklı bir açıdan eleştirdiği görülmektedir. Öyle ki söz konusu karakter, yönetimi kendi ülkesinde meslek sahibi ve başarılı olamamış, çıkarıcı Batılı unsurlara iş olanağı sağladığı ve bu tip insanların toplumda bir "*bilgin*" gibi değer görmelerine imkân tanıdığı için eleştirmektedir. Nitekim kendi ülkesinde hiçbir işte başarılı olmayan, padişahın "*kuruntularını*" ve politikasını öğrenerek, sarayın "*ürktüğü*" kimselerin şair, edip, yazar, gazeteci gibi kişiler olduğu konusunda bilgi sahibi olarak, kendisini söz konusu niteliklere sahip bir kişi gibi gösteren Mösyö Makferlan bu tipe bir örnek teşkil etmektedir⁸³. Bu bağlamda Yıldız Sarayı'ndaki "entrikalara" vurgu yapılarak, yönetimdeki "aksaklıklara" ve bunlardan sağlanan "kişisel" faydalara şu sözlerle dikkat çekilmektedir:

⁸¹ Çalışma kapsamında incelenen Sâmîha Ayverdi'nin *Yolcu Nereye Gidiyorsun?* romanının de anlatı zamanı 2. Abdülhamit Dönemi olmakla birlikte, eserde, dönemin siyasi olaylarına dolaylı değinildiği ve siyasi eleştirilere çok fazla yer verilmediği görülmektedir. Bununla birlikte kısıtlı da olsa döneme ilişkin bazı siyasi eleştiriler dikkati çekmektedir.

⁸² Ayverdi, a.g.e., s. 15-17, 40, 131.

⁸³ Gürpınar, a.g.e., s. 272-286-362.

Yıldız kodamanları arasında padişaha karşı öyle sırlar, entirakalar, dıştan içe ve içten içe politikalar dönüyordu ki bunlardan önemli bir ipucu yakalamanın en tükenmez madenlerden daha çok servet kazandıracağına şüphesi kalmadı. Fakat Yıldız'a adını atmak, güven kazanmak, orada dönen dolaplardan maksada en ziyade uygun olanı ele geçirmek. Sarayda ikinci padişah gibi yaşayan nüfuzlu heriflerden birine büyük yararlılıklar göstererek kendini sevdirebilmek cidden zor bir durumdu⁸⁴.

Mösyö Makferlan örneğinden hareketle, Abdülhamit döneminin aydın çevreler üzerinde kurduğu baskı, padişahın "kaygıları" ve yönetimde oldukça etkili olan bürokratların eleştirisi yapılmaktadır⁸⁵. Ahmet Kerim'in⁸⁶ de tıpkı Raci gibi 2. Abdülhamit yönetimini "*Türk'ten başka unsurlara sosyal sahada, kültür sahasında en büyük imtiyazları verdiği*"⁸⁷ gerekçesiyle eleştirdiği görülmektedir.

Görüldüğü gibi, çalışmanın bu kısmında incelenen eserlerde temsil edilen aydınların merkezinde olan konu 2. Abdülhamit'in politikaları ve bunların sonuçlarıdır. Bazıları sıradan bir vatandaş bazıları ise birer JönTürk olan bu aydınlar, dönemin "baskıcı" ve "anti-demokratik" uygulamalarını, kişisel deneyimleri ve toplumsal-siyasal düzendeki aksaklıklar üzerinden yansıtmışlardır. Dönemin olumsuz koşullarını jurnaller, sürgünler, sansürler, ekonomik sıkıntılar, yabancı unsurlara tanınan ayrıcalıklar ve 2.

⁸⁴ Gürpınar, a.g.e., s. 273.

⁸⁵ Bu noktada önemli olan unsur Abdülhamid dönemine yapılan eleştirilerin çoğunlukla yazar tarafından yöneltilmesidir. Bu eleştirilerin bir kısmı şu şekildedir: Öncelikle eserde Batı meselesinin Osmanlı'da "bir uyanış meşalesi" olduğu ifade edilerek "istibdat döneminin" eleştirisi yapılmaktadır. Istibdat döneminde kütüphanelerin kapatıldığı, çocukların zihnine vatan sevgisi işleyen derslerin kaldırıldığı, öğretim düzeyinin bozulduğu, okulların eğlence mekânı haline geldiği, "*bir milletin manevi gıdası, mevcudiyetinin ve geleceğinin zemini*" olan her türlü yayının yasaklandığı, gazetelerin istibdat döneminin övücüsü haline geldiği ifade edilerek, her şeyin tahrip olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte "*her şeyin tamamıyla mağlup olmadığı*", eğitim ve gümrük memurlarının şiddetli denetimlerine rağmen birçok özel kütüphanede önemli eserlerin saklandığı -ki bunlar yabancı eserlerdir - ve gençlerin bunlardan yararlandığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda yazar, Batı eserlerinden yararlanmasını gerektiğini ve söz konusu eserlerin Osmanlı'ya fayda sağlayacağını belirtmiştir. Romanda, Abdülhamid dönemine ilişkin yapılan eleştirilerden bir diğeri, "niteliksiz" subayların orduda yükselmesidir. Bu eleştiri Avrupa ve Osmanlı karşılaştırması yapılarak "*Abdülhamid devrinde Almanya, Fransa ordularındaki çavuşlar, tegmenler askerlik gücünde Türkiye'de paşalığa eşittirler*" sözleriyle dile getirilmektedir (Gürpınar, a.g.e., s. 9, 271).

⁸⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Hüküm Gecesi* adlı eserinin başkışısı.

⁸⁷ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 180.

Abdülhamit'in kişisel zafiyetleri bağlamında ele alan karakterler, kimi zaman "anarşist" bir tavırla yönetim biçiminin değişmesi gerektiğine ilişkin de mesajlar vermişlerdir.

İktidarın ve Muhalefetin Eleştirisi: II. Meşrutiyet Dönemi

II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşı yıllarını gerçek hayattan alınan bazı isimleri de katarak anlatan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Hüküm Gecesi* romanının muhalif kahramanı Ahmet Kerim'in, bu dönemi hem İttihat ve Terakki yönetimi hem muhalif örgütlenmeler ve muhalefet partisi hem de bu dönemde kurulan diğer hükümetler çerçevesinde eleştirdiği görülmektedir. Eserde, bir gazeteci olarak temsil edilen Ahmet Kerim, muhalif olmanın zorluklarını çeşitli şekillerde yaşayan, mücadelesinin ne kadar umutsuzca ve menfaat gözetilmeden yapıldığını bilen bir karakter olarak tasarlanmıştır. Bu bağlamda sırf hürriyete yapılan baskıya karşı koymak ve kişiliğini satılığa çıkarmamak için muhalefete geçen Ahmet Kerim, birdenbire kendini aralarında hiçbir öz ve niyet birliği bulunmayan Hasip, Halil Paşazade Ömer Beyler ile Necip Mollalar'ın, Neşet Paşalar'ın, Saim Efendiler'in içinde bulur. Bundan sonrası ise artık kaybedilmiş bir davadır. Nitekim Sinop sürgünü Ahmet Kerim'i içkinin kucığına atmış, artık alkolden yoksun kaldığı günlerde kafası yağı tükenmiş bir kandile dönen, eli titreyen bir adamdır o. Zavallı anacığına mektup bile yazamaz hale gelir. Ahmet Kerim için asıl acı şey ise henüz Sinop'a gitmeden kendini tanımış olmasıdır. Bu bağlamda söz konusu karakterin, kimi zaman muhalif bir kimlik olması nedeniyle olumlu, kimi zaman da verdiği "yanlış" kararlar nedeniyle olumsuz bir tip olarak imgelendiği görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu karakteri, iktidara ve muhalefete, muhalif ancak "ara"da kalmış bir aydın olarak tanımlamak mümkündür.

"İttihat ve Terakki"nin Eleştirisi

Daha öncede belirtildiği üzere, muhalif bir gazeteci olan Ahmet Kerim'in eleştirilerinin merkezine İttihat ve Terakki yönetimini aldığı açıktır. Bu bağlamda söz konusu karakterin öncelikle, İttihat ve Terakki'nin ülkedeki "hükümrancılığı"na ve yönetiminin neden olduğu olumsuz koşullara dikkati çektiği görülür. Örneğin iktidarın "*bütün o kaba ve vahşi sertliğine karşı memlekette tek kudret*" temsil ettiğini vurgulayan karakter, böyle bir ortamda "*kendi safında olanların günün birinde iktidara geçebileceğine*" olan inancını da kaybetmiştir. Nitekim Ahmet Kerim,

"insana ikbal, saadet ve servet sağlayan kuvvetlerin hepsinin öbür tarafta olduğunu ve hep öyle kalacağını" ifade ederek, İttihat ve Terakki iktidarının ve sahip olduğu ruhun uzun yıllar Türkiye'de kalacağını vurgulayarak "umutsuz" bir tablo çizmektedir⁸⁸.

Bu bağlamda iktidarın muhalif kişiler üzerinde kurduğu baskıya ve onları susturmada kullandıkları yöntemleri de değinilmektedir. Örneğin Ahmet Kerim'in kimliğinde canlandırılan tipin, gazeteci Ahmet Samim'in⁸⁹ uğradığı suikast sonucunda hayatını kaybetmesinin sorumlusu olarak İttihat ve Terakki yönetimini işaret ettiği görülmektedir. Bu bağlamda söz konusu karakter, ülkenin bir "zindan" haline geldiğini vurgulayarak, bu zindanda hiçbir delikten soluk almanın imkânı kalmadığını ifade etmekte ve böylece yönetimin özgürlük karşıtı yapısına işaret etmektedir. Bu noktada romanın kahramanı, muhalif duruşunu göstererek "*İttihat ve Terakki zindanının yıkılması*" ve "*hür düşünceye*" uygun bir zeminin oluşturulabilmesi için mücadele etmeye karar vermiştir. O'nu mücadele etmeye yönlendiren faktörlerden biri de İttihat ve Terakki yönetimi sayesinde, gençlikte ideal namına hiçbir şeyin kalmamasıdır. O'na göre daha okul yıllarından itibaren beyni uyuşturulmuş bir nesil yetiştirilmeye çalışılmaktadır. Böyle bir ortamda ise vatan ve hürriyet kavramlarının, bir anlamda İttihatçılık bağnazlığı haline geleceğini ve vatanperverliğin komitacılıkla aynı manayı ifade edeceğini vurguladığı görülmektedir. Yine aynı şekilde söz konusu karakter, "*Balkan komitacılığının, İstanbul şehrinin ortasında bile, mütevazı ve sessiz bir aileden nasıl bir eşkıya çetesi*" çıkardığına da işaret etmektedir. Böylece Ahmet Kerim yegâne amacının "*İttihat ve Terakki Komitesi'nin yıkılmasına yardım etmekten başka bir şey olmadığı*"nı ifade etmektedir⁹⁰. Buna göre söz konusu karakterin, muhalif entelektüelin sorgulayan, meydan okuyan, eleştiren ve iktidara karşıt bir tutum geliştiren özelliklerini belirli ölçülerde taşıdığını söylemek mümkündür.

⁸⁸ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 13.

⁸⁹ Türkiye'de işlenen ilk gazeteci cinayeti II. Meşrutiyet'in hemen ertesinde gerçekleşmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cemiyet'ten farklı düşünen diğer Jöntürkler arasındaki tartışmaların ve gerginliklerin had safhaya ulaştığı bir dönemde İttihat ve Terakki karşıtı gazeteci Hasan Fehmi Bey 6 Nisan 1909 tarihinde Galata Köprüsü üzerinde katledildi. Cinayetin İttihatçılar tarafından gerçekleştirildiği öne sürüldü. Bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra ise yine İttihat ve Terakki muhalifi bir gazeteci olan ve liberal görüşleriyle tanınan *Sada-yı Millet* gazetesi başyazarı Ahmet Samim Bey öldürülmüştür.

⁹⁰ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 75-81, 119-122.

İttihat ve Terakki yönetiminin, kendi çıkarlarını korumak için kanun değişikliği yaptığı ve bu sayede padişahı da etki altına alma amacı güttüğü iddialarıyla eleştirildiği de görülmektedir. Örneğin, yönetimin meclisteki gücünü kaybetmeye başladığına dikkat çekilerek, Kanuni Esasisi'nin 35. maddesinin değiştirilmesine ve Padişah'a ihtiyaç gördüğü takdirde Mebusan Meclisi'ni kapatabilmesi yetkisi verilmesi ele alınmıştır. Nitekim Ahmet Kerim, yapılan kanun değişikliğiyle, iktidarın padişahın yetkilerini kullanarak, keyfi isteklerine boyun eğmeyen Millet Meclisi'nin dağıtılmasını amaçlandığını ifade etmektedir. Bu çerçevede söz konusu kanun değişikliğinin, muhalefeti susturmak için kullanılan bir araç olarak da değerlendirildiği ve bunun meşrutiyet rejimi için tehlikeli bir silah olduğu belirtilmiştir⁹¹.

Yapılan kanun değişikliğinin olumsuz etkileri bu şekilde vurgulanırken, bunun parti teşkilatındaki etkilerinin de ele alındığı dikkati çekmektedir. Zira bu karar sonucunda Meşrutiyete bağlı genç unsurlar İttihat ve Terakki teşkilatından istifa etmişlerdir. Ancak Ahmet Kerim hem meclisteki hem de teşkilattaki bu istifaların bilinçli bir tercihten ziyade kişisel kaygılar neticesinde yapıldığını öne sürmüştür⁹².

Yönetimin basın üzerindeki politikalarının da ele alındığı görülmektedir. Zira Ahmet Kerim'in iktidarı eleştirdiği konulardan bir diğeri İttihat ve Terakki yönetiminin basın üzerinde uyguladığı "baskıcı" politikalar. Bu bağlamda söz konusu karakterin, çıkarılan yeni basın kanunuyla, gazetelerde en ufak bir yerme ve kötöleme olduğunda gazetelerin kapatılabildiğine de vurgu yaptığı görülmektedir⁹³.

İttihat ve Terakki'nin muhalefete baskı uyguladığı gerekçeyle eleştirildiği belirtilmişti. Bu bağlamda yönetimin muhalefete hiçbir şekilde tahammül edemediğinin altı çizilmiştir. Yönetimin söz konusu uygulamalarına, yukarıda belirtilen kanun değişikliği sonucunda meclisinin dağıtılması ve ardından yeni seçimlere gidilmesi kararının alınması örnek verilmiştir. Bu çerçevede muhalefetin bütün ümidini yeni seçimlere bağladığı, İttihat ve Terakki'nin ise "*gelecek Meclise tek bir muhalif sokmamağa kararlı*" olduğu belirtilmektedir. Burada vurgulanan unsur ise İttihat ve Terakki'nin hiçbir şekilde "muhalefete" tahammül edememesi ve "zorbalıkla" halktan oy toplaması ve muhalif kişilerin

⁹¹ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 136.

⁹² Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 137.

⁹³ Bkz. Karaosmanolu, a.g.e., 2009, s. 125.

tutuklanmasıdır⁹⁴. Bu bağlamda Ahmet Kerim'in, hükümeti İstanbul'u yaşanmaz bir şehir haline getirmekle suçladığı ve İstanbul'un son durumunu şu şekilde aktardığı görülmektedir:

.. bu şehir, belinin orta yerinden ikiye ayrılmış bir bedeni andırıyordu. Burada geceler kör, günler topaldı. Sokaklarda geliş ve gidiş hemen hemen durmuş gibiydi. Karaköy köprüsü bu acıklı ıssızlığın ortasında, birtakım süfli su mahlûklarının didiklediği bir uzun timsah cesedine benzetilebilirdi. Örfi idare kararıyla herkesin erkenden evine sokulmak zorunda kaldığı bu gurbetli akşamlarda karşılıklı kuleler, sanki yutacak canlı et bulamadığı için hüznü ve melâle dalmış iki dev anasıdır. Zira, bu şehirde her şey o kadar dehşet verici birer heyhulâ gibi görünüyordu⁹⁵.

İktidarın sebep olduğu olumsuz koşulları bu şekilde ifade eden Ahmet Kerim, iktidara muhalif söylemleri nedeniyle tutuklanır. Ancak o, bu tutuklanmaya hiçbir anlam verememiştir. Zira "*vatani ve milli duyguları zaafa düşürecek tek yazısı bile bulunmamakta; hatta İttihat ve Terakki rejimine için için sevgi duyar bile olmuştur*". Bir süre sonra serbest bırakılan Ahmet Kerim, tekrar muhaliflerle temas kurmuştur.⁹⁶ Ancak onun bu temasları, bilinçli bir tercihten ziyade ne yapacağını, nereye gideceğini bilmez insanların yarı can sıkıntısından, yarı yeisten kaynaklanan bir tercih olarak nitelendirilmektedir⁹⁷. Böylece İttihat ve Terakki'nin "baskıcı" ve "kötü" yönetim biçiminin etkilerinin hem kişisel hem de toplum ve siyaset yaşamı bağlamında ele alındığı görülmektedir. Zira gazeteci kimliğiyle sembolize edilen aydın tipi aracılığıyla basına, muhalefete ve halka uygulanan baskılar, düşünce özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar, pasifize edilen gençler ve siyasal çıkarlar uğruna çıkartılan kanunlar kaleme alınmıştır.

Muhalefetin Eleştirisi

İttihat ve Terakki yönetimi bu şekilde eleştirilirken, dönemin muhalif kişilerinin ve örgütlerinin de olumsuz bir yaklaşımla ele

⁹⁴ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 140.

⁹⁵ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 216.

⁹⁶ Ahmet Kerim, hem kişisel hayatındaki bazı faktörler hem iktidarın neden olduğu olumsuz koşullar hem de muhalefetin iktidar tutkusu nedeniyle kimi zaman hayata küsmüş, kimi zaman ise muhalif tavrını tekrar göstermiştir.

⁹⁷ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 233-240.

alandığı görülmektedir. Nitekim İttihat ve Terakki yönetimine karşıt bir tavır sergileyen Ahmet Kerim'in, ülkedeki muhalif yapılanmalar konusunda çeşitli tereddütleri bulunmaktadır. Zira ülkede muhalefet adı altında toplanan grupların her birinin, her parçasının ayrı bir kusurun, ayrı bir maksadın gölgesini taşıdığını düşünmekte ve bu yapı kendisini içinde nereye konumlandıracağı konusunda kararsızlık yaşamaktadır. Bu nedenle Ahmet Kerim kimi zaman muhaliflerin arasında yer alsa da çoğu zaman kendini onlardan biri olarak nitelendirmemekte ve onların bazı uygulamalarını eleştirmektedir.

Dönemin muhalifleri, sadece iktidar tutkuları nedeniyle muhalefette olmakla ve yine aynı nedenle halkın gerçeklerini göz ardı etmekle suçlanmaktadırlar. Öyle ki Ahmet Kerim'in muhalif yapılanmaları eleştirdiği konuların başında "iktidar" heveslisi olmaları gelmektedir. Kendisinin "iktidar" peşinde olmadığını belirten söz konusu karakter, bu tavrı nedeniyle iktidar mevkiinde bulunanların hepsinden daha kuvvetli ve daha itibarlı olduğunu düşünmektedir. Tek isteğinin, halkın saygısını ve takdirini kazanmak olduğunu vurgulamakta ve bunları kazanabilmenin hayatta ulaşılabilir en yüksek merteye olduğu ifade etmektedir. Böylece söz konusu karakter hem iktidarın hem de muhalefetin halkın taleplerini dikkate almadıklarını ve tek ideallerinin "iktidar" olduğunu ima etmektedir. Nitekim Ahmet Kerim iktidar ve muhalefet partilerini "millet"ten "uzak" olmakla ve halkın isteklerini, ihtiyaçlarını bilmemekle/ ilgilenmemekle suçlamaktadır. Bu noktada "millet"in ve siyasi yapılanmalarının farklı "dert"lerinin olduğu vurgulanarak, onların halktan uzak olduğuna işaret edildiği görülmektedir⁹⁸.

Muhalefet "çıkarıcı" yaklaşımları nedeniyle de eleştirilmektedir. Zira Ahmet Kerim, muhalifleri kendi çıkarları söz konusu olmadığı sürece ülkede yanlış giden uygulamalara sessiz kalmakla suçlamaktadır. Örneğin arkadaşı Ahmet Samim'in bir suikast sonucu öldürülmesine, muhalefetin korkaklığı ve bu olaya karşı çıkmaları halinde herhangi bir menfaat elde edemeyeceklerini düşündükleri için tepkisiz kalmasından oldukça rahatsız olmuştur.

Diğer taraftan dönemin muhalefet partisinin de çeşitli şekillerde eleştirildiği dikkati çekmiştir. Nitekim Ahmet Kerim'in, yeni kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na⁹⁹ da olumsuz bir tavır

⁹⁸ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 22, 183.

⁹⁹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İkinci Meşrutiyet döneminde iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı kurulmuş olan en önemli muhalefet partisidir. 1911-1913 arasındaki ilk etkinlik dönemi, 23 Ocak 1913'te İttihat ve Terakki'nin Babıali Baskını ile

sergilediği görülmektedir. O'nun böyle bir tavır sergilemesinin nedeni, "itilaf" adı taşıyan partinin, adına tezatlık teşkil eden bir yapılanmayla kendi içinde uyumsuzluk yaşamasıdır. Partinin başında "*en müteassıp hocalar*" ve "*en katı gelenekçiler*" olduğundan, partinin yeniliklere kapalı "*gerici*" bir yapılanmaya sahip olduğunu da düşünmektedir. Bununla birlikte Ahmet Kerim, muhalefet partisinin çıkardığı gazetede çalışmak istemekte ve dolayısıyla onun bu noktada bir çelişki tutum sergilediği anlaşılmaktadır. Ahmet Kerim bu çelişkinin savunusunu ise "*İttihat ve Terakki zindanının yıkılması*" ve "*hür düşünceye yol açılması*"na hizmet etmek şeklinde yapmıştır. Nitekim o, muhalefet partisinin ortaya attığı siyasi görüşlerin hiçbirini benimsememiş ve bu görüşleri "*ha olmuş ha olmamış*" şeklinde nitelendirerek çok da önemsememiştir¹⁰⁰. Neticede Ahmet Kerim, muhalefet partisinden gazetesinde coşkulu yazılar yazmaya başlamıştır¹⁰¹.

Bununla birlikte Ahmet Kerim, İttihat ve Terakki yönetiminin iktidardan düşmesinin, ülkedeki olumsuz koşulları değiştirmeyeceğine işaret etmektedir. Nitekim muhalif gazetecinin ilerleyen zamanda, İttihat ve Terakki hükümetinin yıkılmasıyla hiçbir şeyin değişmeyeceğine kanaat getirdiği görülmektedir. Ülkede yaşanan siyasal ve askeri gelişmelerin neticesinde bir taraftan İttihat ve Terakki güç kaybederken, muhalefet güç kazanmaya başlamıştır. Fakat söz konusu karakter, bütün bu yeni harekette yeni bir idarenin, yeni bir dileğin doğuşunu gösteren hiçbir belirtinin olmadığını ifade etmekte ve bu noktada ümitsizliğe düşmektedir¹⁰².

Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin, olumsuz özellikleri ve parti içindeki karışıklıklar üzerinden de eleştirildiği görülmektedir. Öyle ki, Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin çoktan bozulmağa yüz tuttuğuna ve partide bölünmeler olduğuna dikkati çeken Ahmet Kerim, ülkenin gidişatına bakıldığında, iktidarın "*aciz ve kötürüm*" paşaların eline geçeceği yorumunu yapmıştır¹⁰³.

Görüldüğü gibi muhalif bir karakter olarak Ahmet Kerim, dönemin muhalif kişilerini ve muhalefet partisini çözüm üret-

diktatörlüğünü ilan etmesi üzerine sona ermiştir. Mütareke'den sonra 1919 Ocağı'nda yeniden kurulan parti, ertesi yıl başlarında etkinliğini kaybetmiştir.

¹⁰⁰ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 118-119.

¹⁰¹ Ancak eserde, onun bu coşkulu yazıları "hastalanan Tür toplumunun sıtma ateşinden, onun payına düşen bir hararetin uyandırdığı sayıklamalardır" şeklinde nitelendirilerek, çabalarının sonuç vermeyeceğine işaret edilmektedir (Karaosmanoğlu, 2009: 35).

¹⁰² Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 151.

¹⁰³ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 153.

mekten yoksun, çıkarıcı, gelenekçi, gerici ve sadece iktidar arzusunda oldukları iddiasıyla eleştirmektedir. Muhâlif çevrelere yöneltilen bir diğer eleştiri konusu ise halka mesafeli olmalarıdır. Dolayısıyla tüm bu olumsuz özellikleri nedeniyle muhalefetin, ülkedeki sorunların aşılmasına katkı sağlamayacağı ileri sürülmektedir. Esasında Ahmet Kerim'in eleştirileri dolayısıyla ülkedeki her kurumun kişinin bozulduğuna ve yozlaştığına vurgu yapılmakta ve tamamıyla yeni bir yönetim sistemi dâhilinde yeni bir yönetici kadronun ülkeyi idare etmesi gerektiğinin sinyalleri verilmektedir.

Yeni Hükümetin Eleştirisi

Yukarıda da belirtildiği gibi, Ahmet Kerim yeni bir hükümet kurulmasının da var olan sorunlarına çözüm getirmeyeceği, hatta daha kötü sonuçlara neden olacağı düşüncesiyle, çeşitli endişeler yaşamaktadır. Zira Ahmet Kerim'in bu noktadaki korkuları gerçek olmuş ve yaşanan gelişmelerin sonucunda yeni bir hükümet kurulmuştur. Bu bağlamda yeni hükümetin de eleştirilere maruz kaldığı dikkati çekmektedir. Örneğin yeni hükümetin nereden geldiğinin ve hangi kuvvetlere dayandığının bilinmediğine işaret edildiği ve yeni kabineyi oluşturan kişilerin her devre sadakatle hizmet eden beş on antika devlet adamı olarak nitelendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla yeni hükümete de olumsuz bir yaklaşım sergilenmektedir¹⁰⁴.

Bu çerçevede dönemin siyasi yapılanmasının, bütün genç ve yeni fikirlerin kesin bir iflas arifesinde olduğu gerekçesiyle de eleştirildiği dikkati çekmektedir. Yeni hükümetin, Meşrutiyet yönetimine ciddi zararlar verdiği üzerinde de durulmaktadır. Nitekim Ahmet Kerim, yeni hükümetin Meclisi Mebusan'ı dağıtmasını “*mutlakıyet devirlerine özgü sinsî bir davranış*” olarak nitelendirerek, bu olayı Meşrutiyet'in son günü olarak tanımlamaktadır¹⁰⁵. Bu eleştiriler ve olaylar kapsamında da yeni kurulan hükümetin ülkedeki olumsuz şartları değiştiremeyeceğinin bir kez daha vurgulandığı görülür. Örneğin Ahmet Kerim, bu yaklaşımını iki hükümet arasında yaptığı karşılaştırma üzerinden şu şekilde ortaya koymaktadır:

¹⁰⁴ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 153.

¹⁰⁵ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 153.

İttihatçılar, hiç değilse bize görünürde bir hürriyet bağışlardı ve her zulmü, bu hürriyet hayalini korumak için yaparlardı. Şimdiki-leri harekete getiren prensibin ne olduğu ise bilinmiyor¹⁰⁶.

Hükümet askeri konulardaki başarısızlıkları nedeniyle de eleştirilmektedir. Nitekim yönetimin "*ne harp etmeye ne de sulh yapmaya gücünün yetmediğini*" belirten Ahmet Kerim, askeri ve idari anlamdaki yetersizliği açıkça dile getirmiştir¹⁰⁷.

Romanın olay örgüsüne göre, var olan hükümetin tüm bu nedenlerden dolayı yıkıldığı ve bir başka hükümetin kurulduğu görülmektedir. Ancak kurulan bu hükümete de olumsuz bir yaklaşım söz konusudur. Nedeni ise yeni kurulan hükümetin de tıpkı eski hükümet gibi idari ve askeri alandaki başarısız politikalarıdır. Örneğin Ahmet Kerim, ilk işi Londra'ya bir heyet gönderip barış isteyen hükümeti ağır bir dille şu şekilde eleştirir:

Yeryüzünde hiçbir dilenci grubunun hali, Westminster sarayı ile Foreign Office'in merdivenlerinde bekleyen bu Babiâli Paşalarıyla Babiâli Beyleri'nin hali kadar aşağılık ve sefillik manzarası göstermemiştir¹⁰⁸.

Hükümet, milli çıkarlara zarar verdiği gerekçesiyle de eleştirilmektedir. Nitekim hükümetin söz konusu tavrı nedeniyle, Türk olmaktan utanç duyduğunu telaffuz eden Ahmet Kerim'in, hükümetin uygulamalarını sorgulamaya devam ettiği görülür. Buna göre Babiâli erkânının acizliğine dikkati çeken karakter, mağlup bir Türk milletin ruh halini onlardan daha iyi temsil edebilecek bir hükümet olmadığını da ifade etmektedir¹⁰⁹. Görüldüğü gibi söz konusu karakter, bu hükümeti de çok ağır bir şekilde eleştirmekte ve hiçbir şekilde ülkenin kötü gidişatını düzeltmeyeceğini vurgulamaktadır.

Tüm bu gelişmelerin ve eleştirilerin ışığında eserde, hükümette bir kez daha değişiklik yapıldığına ve İttihatçı Mahmut Şevket Paşa'nın sadarete getirildiğine değinildiği görülmektedir. Ancak burada önemli olan nokta, söz konusu değişikliğin de olumsuz bir yaklaşımla ele alınmasıdır. Nitekim bu olayların ortasında sıkıştığını hisseden Ahmet Kerim, yarı can sıkıntısından yarı yeisten muhalefetin gizli oluşumlarıyla temas içine girmiş-

¹⁰⁶ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 154.

¹⁰⁷ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 212.

¹⁰⁸ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 210.

¹⁰⁹ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 211-212.

tir¹¹⁰. Ahmet Kerim'in muhalif çevrelerle ilişkisi devam ederken Mahmut Şevket Paşa bir suikast sonucunda öldürülmüştür¹¹¹.

O'nun muhalefetle kurduğu ilişkiler, ilgisi olmadığı halde adının Mahmut Şevket Paşa cinayetine karışmasına neden olmuş ve bu nedenle Sinop'a sürgün edilmiştir. Bu olaydan sonra Ahmet Kerim, artık iyice hayattan bezmiştir. Yaptığı "hatalardan" dolayı büyük pişmanlıklar duymaktadır. Nitekim O'nun pişmanlığı "...Anasına karşı, vatanına karşı, sevgilisine karşı, dostlarına karşı ve nihayet kendine, kendi öz varlığına karşı işlediği suçları, cinayetleri birer birer itiraf ediyordu" sözleriyle aktarılmaktadır. Eserde, onun söz konusu pişmanlığı aracılığıyla bir taraftan sistemin "kötü" işleyişinin altı çizilirken, bir taraftan da "yanlış" tarafta yer almanın bireysel hayat üzerindeki olumsuz sonuçlarına işaret edilmektedir. Böylece romanda, Ahmet Kerim'in kimliğinde "*memleketteki muhalefet cereyanının iflasi*" sembolik bir şekilde ifade edilmektedir¹¹².

Görüldüğü gibi söz konusu karakter, Osmanlı aydınının devleti merkeze alan yaklaşımındaki sürekliliğin bir örneğidir.

¹¹⁰ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 237-240.

¹¹¹ 13 Haziran 1913 Çarşamba günü saat 11.00 sıralarında Sadrazam ve Hariciye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Binası olarak kullanılan, o zamanki Harbiye Nezareti binasından makam otomobiline binip Babıâli'ye gelirken, Bâyezid meydanını geçip Divanyolu'na vardığı bir sırada "Sakalar Çeşmesi" denilen yerde kalabalık bir cenaze alayı yüzünden durmak zorunda kalmıştı. Tam bu sırada, tamir bahanesiyle yolun kenarına park etmiş başka bir otomobilin içinde ve dışında bulunan yedi kişi hemen tabancalarıyla ateş etmeye başladılar. Bunlar, Topal Tefrik, Çerkes Ziya, Nazmi, eski Bahriye Yüzbaşısı Şevki, Teğmen Mehmed Ali, Gelenbevi Mektebi Başmubassırı Abdullah Safa ve Abdurrahman adlı kişilerdi. Bu hareket, 23 Ocak 1913 Perşembe günü yapılan, İttihad ve Terakki Partisini bir dikta halinde iktidara ve Mahmud Şevket Paşayı da Sadrazamlığa ve Harbiye Nazırlığına getirip, tarihe "Babıâli Baskını" diye geçmiş olan hadiseye kanlı bir cevaptı. Diğer bir görüşe göre de, artık Mahmud Şevket Paşa'dan kurtulmak isteyen İttihat ve Terakki'nin gizli bir tertibiydi. Mahmud Şevket Paşa ilk anda yanağından yaralandı. Yaveri İbrahim bey ise hemen öldü. Başyaver Eşref Bey ile Paşanın uşağı Kazım Ağa dışarı fırlayıp tabancalarıyla karşılık vermeye başladılar. Bu kargaşa arasında Topal Tefrik Mahmud Şevket Paşanın yanına kadar sokulmayı başarıp kafasına dört kurşun daha sıktı. Suikastçılar bu karışıklıklardan faydalanıp otomobillerine binerek kaçtılar. Ertesi gün yakalanan suikastçılar ve onlara yardım ettiği iddia edilen muhaliflerden üç kişi, Divanı harpte yargılanarak idama mahkûm edildiler ve hemen Sultanahmed meydanında halkın gözü önünde asıldılar. Bu suikastın akabinde Said Halim Paşa yeni hükûmeti kurdu. Bu hükûmette İttihadçılar ağırlıktaydı. Bilhassa Talat Bey, dâhiliye vekilliğine getirilerek, kendilerine muhalif gördüğü kimseleri tutukladılar. Bu suikast bahanesiyle ilk anda 350 kişi tutuklanarak Sinop kalesine hapsedildi. Bundan sonra memlekette İttihat ve Terakki diktası başladı

(<http://www.vehbitulek.com/cms/content/view/819/32/>).

¹¹² Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 293, 310-315.

Nitekim söz konusu karakter, yönetime ve muhalefete çeşitli eleştiriler getirmekle birlikte, onun öncelikli amacı devleti kurtarmaktır. Ancak burada önemli olan nokta, romanın muhafif aydın karakteri aracılığıyla ülkedeki iktidarın ve muhalefetin her şekilde tükenmiş olduğuna işaret edilmesidir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaleme alınan bu eserde, iktidarın ve muhalefetin yaşadığı çöküşe dikkat çekilerek, bir anlamda Cumhuriyetin kurulma gerekçelerine vurgu yapıldığını, böylece ulus-devlet ve milli kimlik oluşumuna katkı sağlama amacının güdüldüğünü ifade etmek mümkündür. Öyle ki çalışmanın ilgili bölümünde de üzerinde durulduğu gibi, ulus-devlet olma sürecinde, yeni Cumhuriyet'in ilkelerini halka benimsetmek ve milli kimliğin inşasına hizmet etmek maksadıyla roman yazarlarından yararlanılmıştır. Başka bir ifadeyle, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaleme alınan bazı romanlarda, "eski"nin eğitim, siyaset, ekonomi, din gibi birçok alanda yozlaştığına ve bozulduğuna vurgu yapılmıştır. Böylece yeni yönetim biçiminin dayandığı hukuki, toplumsal, siyasal gerekçelerin halka öğretilmeye ve benimsetilmeye çalışıldığını ifade etmek mümkündür.

Olumsuz Özelliklerle Temsil Edilen Muhafif Aydınların Toplumsal ve Siyasal Sorunlar Karşısında Konumlandırılışı

Geleneksel Değerlerin Karşısına Konumlandırılan "Alafranga" Aydınlar

Osmanlı yazınında, "alafranga" aydınların oldukça sık ele alındığı görülmektedir. Yazarların "züppe", "şık", "alamod" gibi isimler verdikleri, Batılılaşmayı sadece giyimde, kuşamda değişmek, konuşmaların arasına birkaç kelime yabancı sözcük katmak olarak anlayan bu aydınlar, çoğunlukla "ideal aydın" tipinin karşısına konumlandırılmıştır. Çalışmanın bu kısmında söz konusu aydın tipinin hangi özelliklerle temsil edildiği ele alınacaktır.

"Tüketim ve Mirasyediciliğin" Temsilcileri

Türk romanında Batılılaşmayı sadece "kılık-kıyafet", "eğlence", "metres hayatı" gibi konular çerçevesinde algılayan, başka bir ifadeyle "yanlış" değerlendiren tipleri sembolize eden en çarpıcı karakterlerden biri Ahmet Mithat'ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi* romanındaki, Felatun Bey'dir. Buna göre zengin, "alafranga" bir babanın oğlu olan ve Batı medeniyetini temsil eden Felatun'un öne çıkan özellikleri; "müsrif", "züppe", "tembel", "çap-

kın”, “bilgisiz”, “görgüsüz”, “kültürsüz” ve “eğlenceye düşkün” bir mirasyedi olmasıdır.

Önemli kalemlerin birinde memur olan Felatun Bey, yüksek makamlara gelebilmek için “gece gündüz çalışan” memurlardan farklı olarak, bu noktada oldukça “vurdumduymaz”, “tembel” ve zamanının çoğunu iş yerinden çok dışarıda geçiren bir memurdur. Nitekim romanda oldukça karikatürize edilmiş bir tip olarak ortaya çıkan Felatun’un, çalışma “disiplini” şu şekilde aktarılmaktadır:

Cuma günü mutlaka bir piknik yerine gidip cumartesi bir önceki günün yorgunluğunu çıkarır. Pazar günleri piknik yerleri daha alafranga olduğundan hiç gitmezlik edemez! Pazarın yorgunluğunu da pazartesi çıkarır. Salı günü daire gitmek için hazırlansa da, havayı ziyaret için pek uygun bulup eş dost ziyaretine çıkar; bu günü de böylece tatil ilan etmiş olur. Çarşamba günü altıdan dokuza kadar dairede haftanın olaylarını dinler, akşam için, sohbet edecek kendisi gibi genç birilerini bulup Beyoğlu’nda oturur. Böylece Perşembe gecesi alafranga eğlence yerlerinde geçirilir, sabahlanır, Perşembe günü de akşama kadar uyunurdu. Nihayet yine Cuma gelir ve işte şu bir haftalık meşguliyet nasılsa diğer haftalar birbirine benzer şekilde geçerdi.¹¹³

Görüldüğü gibi Batı “taklitçisi” Felatun Bey, hayat felsefesini gezmek üzerine inşa etmiştir. “Alafrangalığın” bir göstergesi olarak ise evin içinde ve gündelik hayatında devamlı Fransızca konuşan, hatta bunu evin çalışanlarına öğretmeye çalışan Felatun, “alafranga” tavırlarıyla kendini küçük ve gülünç durumlara düşüren bir karakterdir. Nitekim onun bu tip davranışları çevresi tarafından da sık sık eleştirilmektedir.

Felatun’un önemli özelliklerinden biri de servetini gereksiz harcamalarla tüketmesidir. Örneğin Felatun oldukça para harcayarak, iki katlı gösterişli bir arabayla, elmas ve inci takılarla donattığı “Frenk” sevgilisiyle, iki çalgı takımının eşliğinde tam bir gösteri yapmıştır.

Felatun’un toplum içinde sevilmeyen ve uygunsuz davranışlarda bulunan bir karakter olduğu görülmektedir. Örneğin onun bu tip davranışları, *“Delikanlıların hali genellikle tiyatrodaki belli olur. Felatun Bey’i tiyatrodaki görenler, onun, aileden sayılan kadınlar locasına girip de bir kimseye merhaba dediğine şahit olmamışlardır. O daima sahipsiz ya da herkesi sahip sayan arsız*

¹¹³ Mithat, a.g.e., 2008, s. 10.

*kadınların localarında, kahkahalarla hoş olmayan hallerde bulunmuştur*¹¹⁴ sözleriyle ifade edilmektedir. Felatun Bey'in önemli özelliklerinden bir diğeri de insanları "hor gören" ve "küçük düşüren" tutum/davranışlarında bulunmasıdır. O'nun bu davranışları yakın çevresini de rahatsız etmekte ve utandırmaktadır:

..ortaya koyduğu bir fikri babası onaylamasa, babasını orada bozar, onun cehaletini ortaya koymaktan çekinmezdi. Bu sebeple de biçare adamcağız, huyunu çok iyi bildiği oğlunun yanında utanmamak için onun her dediğini mecburen onaylardı¹¹⁵.

Felatun'un "alafranga" hayata olan düşkünlüğü eserde, sıklıkla olumsuz göndermelerle betimlenmektedir. Buna bir örnek babasının ölümü karşısında dahi "alafranga kurallara" uymaktaki "hassasiyeti"dir. Nitekim "yas tutan" Felatun, Fransız sevgilisinin "*tabaklara varıncaya kadar siyahta ısrar ettiğini*" belirtmekte ve "alafranga yas" nedeniyle "*her tarafının simsiyah kesildiğini*" vurgulamaktadır¹¹⁶.

Felatun ve Rakım karşıtlığında, kadınlara yaklaşımın farklılığı da dikkati çekmektedir. Felatun, Frenk kadınlarla birlikte olan ve Türk kadınına "küçümseyen" bir karakter iken; Rakım "*bir Osmanlı hanımının insana daha çok zevk verdiğini*" düşünmekte ve bir insanın "*bir Fransız kadının kahrını neden çektiğine*"¹¹⁷ anlam verememektedir.

Bu bağlamda romanda bir alafranga erkek ile bir Frenk kadının yaşadığı aşk ilişkisi de olumsuz bir yaklaşımla işlenmiştir. Örneğin "*alafranga adam alafranga bir kadına âşık olmuşsa kadın adamı kendisine iyice bağladıktan sonra araya bir dargınlık sokar. Çünkü bu türden dargınlıklar aşkı tazeler, kadının kıymetini bir kat daha artırır*" sözleriyle, iki tip arasındaki ilişkinin "sahte" bir temele dayandığı alaycı bir üslupla ifade edilmektedir. Nitekim Felatun kendisinin "zavallılığın" faydalanan bir kadının eline düşmüştür. Ancak o, dostlarının ona verdiği nasihatlere kulak asmamıştır. Bu noktada, "alafranga" tipin yaşadığı hayatın olumsuz sonuçlarına, diğer bir deyişle "hazin" sonuna vurgu yapılmaktadır. Felatun'un "son"a yaklaşması "*.. yaşadığı lüksten sonra servetinin dörtte üçünü kaybetmiş, kaybettiği kadar da akıllanmış olduğundan, güya artık daha az masrafla yaşamak için*

¹¹⁴ Mithat, a.g.e., 2008, s. 82.

¹¹⁵ Mithat, a.g.e., 2008, s. 14.

¹¹⁶ Mithat, a.g.e., 2008, s. 79.

¹¹⁷ Mithat, a.g.e., 2008, s. 84.

Büyükdere’de bir ev kiralamış, sevgilisini de oraya taşımıştır” ifadesiyle betimlenmektedir¹¹⁸. Tüm bu gelişmelerle bağlantılı olarak Felatun Bey, bütün servetini kaybetmiş, bir kalemde memur olarak başka bir ile gitmeye mecbur kalmıştır. Burada değinilmesi gereken şey ise, Felatun’un servetini ve kadınlarla ilişkilerini idare etme konusundaki beceriksizliğinin, devlet yönetiminde merkezîyetçi yapının giderek bozulmasıyla iktidar kaybına uğrayan saray otoritesi ile paralellik göstermesidir¹¹⁹.

Felatun’un “alafranga”lığa merakının kökenlerine inildiğinde, bunun nedenlerinden birinin babası Meraki Efendi olduğu görülmektedir. Nitekim Mustafa Meraki Efendi, alafranga hayat tarzını seven, ekonomik durumu iyi, ancak hesabını bilmeyen, Rum ve Ermeni hizmetçileri olan bir adamdır. Roman anlatıcısına göre, Mustafa Meraki Efendi iyi bir alaturka yaşamın ardından, yine kendi isteğiyle daha rahat, daha farklı gördüğü alafranga yaşamın içine girmiştir. Bu değişim, onun kendi maddi ve manevi zevklerindeki tercihlerinden kaynaklanmıştır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde, Meraki Efendi karakterinde sembolize edilen tipin, öksüz kalan bir çocuğu yetiştirmede başarısız olacağı da ima edilmektedir. Kendisi de “yeterli” düzeyde eğitilmiş olmadığı için, oğlunun eğitimine de yeterli özeni göstermeyen bir tip olarak eserde yer almaktadır. Oğlunun eğitimi için mektebe gidip gelmesini ve Fransızca bir hocadan özel ders almasını yeterli görmüştür. Diğer taraftan kızının eğitimi daha fena bir durumdadır. Çocuklarının eğitim hayatı çok kötü iken, giyim kuşamları son derece iyidir. Beyoğlu’nda çocuk elbisesi olarak ne moda olursa, Meraki Efendi bunları herkesten önce onu alıp çocuklarına giydirmeye kendini mecbur hissetmektedir. Buna göre romanda “alafranga” neslin yetişmesinde hem yanlış eğitimin hem de “alafranga” babaların önemli etkisi olduğuna işaret edilmektedir.

Türk romanında Felatun’la başlayan “aşırı batılılaşmış”/“alafranga”/“züppe” tipin bir diğer temsilcisi, Recaizade Mahmut Ekrem’in *“Araba Sevdası”* eserindeki Bihruz karakteridir. Tıpkı Felatun gibi geleneksel değerlere karşıt bir tavır sergileyen Bihruz, “mirasyedi”, “müsrif”, “tembel”, “tecrübesiz”, “şımarık”, “bilgisiz”, “gösterişe düşkün”, “kendisini gülünç durumlara düşüren” bir gençtir. Bihruz’un en önemli zevklerinin başında araba kullanmak gelmektedir. Bunlardan ikincisi, *“alafranga beylerinin hepsinden daha süslü gezmek, üçüncüsü de Beyoğlu’ndaki*

¹¹⁸ Mithat, a.g.e., 2008, s. 110, 124.

¹¹⁹ Başlı, a.g.e., s. 208.

tatlusu Frengi berberler, kunduracılar, terziler ve gazinolardaki garsonlarla, başını gözünü yararak Fransızca konuşmak" tır. Bihruz'un eğitim durumuna bakıldığında, bir dönem vezirlik ve valilik yapmış, görevi nedeniyle birçok yerde çalışmış bir babanın oğlu olması nedeniyle düzenli bir eğitim almadığı ve Rüşdiye'den terk olduğu görülmektedir. Paşa babası, onu Babıâli kalemlerinden birisine yerleştirmiş, Beyefendi için öğrenilmesi şart olan Fransızca ile ikinci derecede gerekli görülen Arapça ve Farsça öğretmek üzere Bihruz Bey'e ayrı ayrı, maaşlı özel öğretmenler tayin edilmiştir¹²⁰. Görüldüğü gibi olumsuz özelliklerle donatılan Bihruz karakteri, yönetimle ve sarayla yakın ilişkisi olan "aşırı batılılaşmış" - "bürokrat-aydın" tipinin örneklerinden biridir. Eserin alt anlatı yapısına bakıldığında ise, babasının nüfuzu sayesinde devlet memuru olarak işe başlayan Bihruz karakteri dolayısıyla, devlet dairelerindeki "torpil"e ve bu nedenle "niteliksiz" devlet memurlarının çalışmasına eleştirel bir tutum sergilendiğini söylemek mümkündür.

Bihruz Bey'in en önemli özelliklerinden biri de tüketime olan düşkünlüğüdür. Örneğin onun "güzel" ve "şık" kıyafetlerini giyerek gezintiye çıkması eserde şu şekilde değerlendirilmektedir: *".. Maksudı sadece görmek değil, sadece görünmek; debdebisini, arabasını, şık ve cici elbiselerini göstermek, orada araba kullanan alafranga şık beylerin arasında birinciliği kimseye kaptırmamaktır"*¹²¹. Burada "alafranga" tiplerin Osmanlı toplumunda oldukça yaygın olduğuna da gönderme yapılmaktadır. Böylece bir kez daha "Batılılaşmanın" toplum ve kişiler üzerindeki olumsuz etkilerinin altı çizilmektedir. Nitekim "mirasyedi" ve Batılılaşma "özentisi" içinde bir karakter olan Bihruz, bütün servetini Fransız hocalara, pahalı arabalara, "alafranga" yiyeceklere ve kılık-kıyafete harcayarak tüketmiştir.

Eserin birçok kısmında, Bihruz'un "alafranga" tutkusu nükteli bir şekilde dile getirilmekte ve onun karakterinde sembolize edilen tipe karşı, olumsuz bir tavır sergilenerek, bu tip insanların kendilerini nasıl "gülünç" durumlara düşürdükleri vurgulanmaktadır. Şu satırlar buna bir örnektir:

Kış ortasında, mesela zemheri içinde, bir açık hava görünce, sırta sadece süse zarar vermemek düşüncesiyle giyilmiş dar ve incecik bir ceket, yine sadece şık görünmek arzusu ile dizlerinin üstünde bir kadife örtü bulunduğu halde Beyoğlu Caddesi'nde, Ka-

¹²⁰ Recaizade Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası*, 2009, s. 11-12.

¹²¹ Ekrem, a.g.e., s. 16.

ğithane yollarında araba kullanmak hevesiyle, en şiddetli poyrazın karşısında tiril tiril titreyen Bihruz bey, yazın da mesela ağustos ortasında, otuz, otuz beş derece sıcak günlerde Çamlıca, Haydarpaşa, Fenerbahçe yollarında yine o hevesle, en kızgın güneşin altında haşım haşım haşlanır, fakat bu işkenceleri kendisi için en büyük zevk sayardı. Bihruz bey her nereye gitse, her nerede bulursa maksadı görünmekle beraber etrafı da görmek değil, yalnız ve sadece kendini göstermekti¹²².

Bu tipin bir diğer önemli özelliği siyaset gibi “ciddi” konulara ilgi göstermemesi ve birçok konuda yüzeysel bilgiye sahip olmasıdır. Örneğin, Bihruz “avare” bir öğrenci olarak nitelendirilerek, onun siyasi ve ciddi bahislere muhatap olmadaki “*kabiliyetsizliğinin*” herkes tarafından bilindiği telaffuz edilmektedir. Böyle bir görünüm sergileyen Bihruz, hocası Mösyö Piyer’in “siyasi” konulara değindiği sırada da bunlardan konuşmak istemez ve aşktan bahsetmek ister. Batı hayranı olan Bihruz’un bir diğer önemli özelliği ne Türkçe’yi ne de Fransızca’yı yeterince bilmesi ve konuşabilmesidir. Edebiyat konusunda ise bilgili olduğunu iddia etmekle birlikte, eserde onun bu konuda da “yetersiz” olduğuna işaret edilmektedir¹²³. Hatta bu konuda o kadar “yetersiz”dir ki, şiirini okuduğu bir divan şairini, ölmüş olmasına rağmen hâlâ hayatta zannetmektedir. Böylece romanda, “aydın” olduğunu iddia eden ve “yanlış” yorumlanmış bir Batılı yaşam tarzını sürdüren kişilere ilişkin eleştirel bir tutum geliştirildiği görülmektedir. Diğer taraftan milli değerlerden ve kültüründen kopmuş bir karakter olarak işaretlenen Bihruz, Batı felsefesini ve yazarlarını okumasına rağmen, bunları “*anlamamakta*”dır. Tüm bu özellikleriyle Bihruz’un, Avrupa düşünürlerini okuyan, fakat yeterince özümseyemeyen “aydın” tipinin karikatürize edilmiş hali olduğunu ifade etmek mümkündür.

Aktarılan bu özellikleriyle bağlantılı olarak, onun hayal aleminde yaşadığı görülmektedir. Aşık olduğu Periveş Hanım’ın, kendisine aynı duyguları beslediğini hissettirecek hiçbir davranışı olmamasına rağmen, Bihruz, Periveş’e olan duygularının karşılıklı olduğunu düşünmektedir. Bihruz’un, Periveş’e aşık olmasının en önemli nedeni ise onun gösterişli ve pahalı bir arabaya sahip olduğunu düşünmesidir. Böylece eserde, duygusal yakınlıktan ziyade, “görünüşe” aldanarak “aşık olma” eyleminin gerçekleştirilmesi olumsuz bir yaklaşımla temsil edilmektedir. Bihruz’un bu

¹²² Ekrem, a.g.e., s. 13.

¹²³ Ekrem, a.g.e., s. 106, 43, 44, 58, 67.

durumu “İşte Bihruz Bey’in Periveş Hanım hakkında sırf görünüşe dayanan tahminlerine ve en güzel hayaller kurmasına sebep olan londonun...”¹²⁴ ifadesiyle açıkça ortaya konulmaktadır.

Kısacası, geleneksel değerlere karşı tutum/tavır geliştiren Felatun ve Bihruz karakterinde sembolize edilen “alafranga” tip, akılcılıktan uzak, tembel, müsrif, züppe, görgüsüz, kültürsüz, eğlenceye düşkün, tembel, taklitçi, “yanlış” anlaşılmış bir Batılı yaşam tarzı nedeniyle servetini kaybeden “aydınlr” olarak tasarlanmıştır. Bu bağlamda söz konusu karakterlerin, böyle bir yaşam tarzını seçtikleri için pişmanlık duyduklarına da işaret edilmektedir. Dolayısıyla bu karakterler aracılığıyla “alafrangalığın” kötü sonuçlarına vurgu yapılarak, topluma söz konusu tipin davranışlarının model alınmaması gerektiği yönünde mesajlar verilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu karakterlerde simgeleştirilen tip, toplumda yerleşmiş ahlak anlayışından ayrılık taşıyan kişiler değildir. “Alafranga” neslin yetişmesinde önemli rolü olan kişiler ise “alafranga” ebeveynlerdir. Nitekim onların çocuk yetiştirmedeki başarısız uygulamaları, yeni neslin oluşumunda kayda değer bir yere sahiptir. Söz konusu memur “aydınlrın” en önemli özelliklerinden biri siyasetle hiçbir şekilde ilgilenmemeleri iken; edebiyat, bilim ve felsefe gibi konularda “yetersiz” ve “yüzeysel” bilgilere sahip olmalarıdır. Bu aydınlrın bir diğer önemli özelliği de kalemiye mensubu olmalarına rağmen, görev bilincine sahip olmamaları, hatta çalıştıkları kuruma nadiren gitmeleridir. Böylece devlet memuru olan bu tip aydınlrın, devletin kadrolarını gereksiz yere işgal ettikleri ima edilmektedir ve bu anlamda da üst düzey bürokrasiye bir eleştiri getirilmektedir. Nitekim Yeni Osmanlılar, Bihruz Bey tipinin eleştirisini üst bürokrasiye karşı verdikleri mücadelenin bir aracı olarak kullanmışlardır. Felatun Bey ile verilen mesajda modernleşme taraftarı olunmasına rağmen, devlet adamlarının, teknolojisi ve avantajları ile birlikte Batı’nın değerlerini de benimsemeye hazır tutumları gereğinden fazla Batılılaşmacı görülmüş ve bu anlayışa karşı çıkmıştır. Nitekim Ahmet Mithat, Batı’nın teknolojisinin ve çok çalışmak gibi değerlerinin alınabileceğini vurgulamakla birlikte, “züppelik” gibi unsurların Osmanlı toplumuna büyük zarar vereceğini öngörmüştür¹²⁵.

¹²⁴ Ekrem, a.g.e., s.28.

¹²⁵ Mardin, a.g.e., 1991, s. 60.

“Bozulan Ahlâk Anlayışı”nın Temsilcisi

Türk romanında “alafranga” aydının önemli temsilcilerinden bir diğeri, Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın *Şipsevdi* eserinde ele alınmaktadır. Gürpınar’ın, “alafranga” aydını üç kategoriye ayırdığı görülmektedir. Buna göre birinci tür “alafrangalar”, zengin ailelere mensup, Fransızca bilen, at binen, şöhretlerini ailelerinden alan, memur olarak veya başka biçimlerde Avrupa’da bulunan “soylu alafrangalar” olarak nitelendirilmektedir. Ancak eserde, bu aydınların Avrupa’dan, şıklık, kumar, dans, güzel sözler söylemek gibi salon hünelerinden başka bir şey getirmediklerine işaret edilerek, yüzeyde batılılaşmanın Osmanlı’ya bir fayda sağlamayacağı vurgulanmakta; Batı’dan alınması gerekenlerin bilim, kültür, sanat gibi alanlar olduğu ima edilmektedir. İkinci tür “alafrangalar” ise “bir Avrupalı kadınla evlenen, Beyoğlu’nda ika-met eden “Levanten”lerdir. Eserde “*bir tarafı Avrupalı, bir diğeri Osmanlı, ikiyüzlü kumaş*” şeklinde tanımlanan, bu tip alafrangalar da olumsuz bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Üçüncü tip “alafranga” kapsamındaki “aydınlar”, romanın başkahramanı Meftun karakterinde temsil edilmektedir. Meftun, redingotlu, dar pantolonlu, sivri potinli, zarif şemsiyesi ile kendi türünün şahsına münhasır modada benzersiz olmaya hevesli, bir zamane “delisi” olarak tanımlanarak¹²⁶, şu şekilde betimlenmektedir:

Sağ elinin sahadet parmağı kökünden tırnağına kadar taşlı, taşsız, oymalı, harfli halkalarla süslüdür. Bunun sebebi sorulsa hep Paris’teki sevgililerinin, yalnız o parmağına takılması şartıyla bunları birer aşk hediyesi olarak vermiş olduklarını söyler. Şekil ve kıyafette belki Meftun’un birkaç benzeri bulunabilsin. Fakat ahlâkının garipliği, adet ve tavırca bir benzerini bulmak imkânsızdır. Şövalyekte Cervantes’in Don Kişot’u ne ise Şark alafrangalığı âleminde de Meftun Bey işte odur.”¹²⁷

Söz konusu tipin karakteristik özellikleri; Batı’nın “aşırı” etkisinde kalarak Batılılaşmayı “yanlış” algılamış, “taklitçi”, “sahtekâr”. “bencil” olmasıdır. Meftun’un bazı özellikleriyle, Felatun ve Bihruz tipinde bir “alafranga” olmakla birlikte, onun roman-daki işlevinin sadece “züppe” tipi canlandırmakla sınırlı olmadığı dikkati çekmektedir¹²⁸. Öncelikle Meftun’un eğitimine bakıl-

¹²⁶ Gürpınar, a.g.e., s. 7-11.

¹²⁷ Gürpınar, a.g.e., s. 47.

¹²⁸ Moran, a.g.e., 1983, s. 117.

dığında, amcası tarafından eğitim için Paris'e gönderildiği, ancak buradaki eğitimini tamamlayamadan ve hiçbir şey öğrenmeden "züppe" bir tip olarak geri döndüğü görülmektedir. Diğer taraftan onun Batı "taklitçiliği" yaşamının her alanını kuşatmıştır. Evdeki çalışanlardan, aile üyelerine varıncaya kadar herkese "adab-ı hayat" kurallarını öğretmeye çalışmaktadır. Meftun, herhangi bir dalda eğitimini tamamlamamış olmasına ve hiçbir konuda derinlemesine bilgi sahibi olmamasına rağmen, her konuda bilgiliymiş gibi hareket etmektedir. Nitekim onun, "*şarlatanlık özelliklerinin hepsine sahip*" olduğu ifade edilmekte; yazarlardan, şairlerden, tarihçilerden, bilginlerden, âlimlerden en ileri gelenlerle bunların en meşhur eserlerinin isimlerini ezberleşmiş olması ve "*her neden konu açılrsa bir fihrist cetvelinden ileri varamayan bilgisiyle söze atılması*" eleştirilmektedir¹²⁹. Meftun'un en çarpıcı özelliği ise hemen her yönüyle geleneksel değerlere karşıt ve aykırı bir tutum içinde olmasıdır.

Daha önce de belirtildiği gibi Meftun, Felatun ve Bihruz tipindeki "alafranga" aydınlardan farklılık göstermektedir. Onu, diğerlerinden ayıran en önemli özelliği yerleşmiş ahlâk anlayışına "aykırı" davranışlarda bulunmasıdır. Nitekim o aşk, namus, doğruluk konularında yeni fikirler beslemekte ve "ahlâksızlığı" çıkarı için geçerli bir yol saymak istediği zaman alafrangalığı ileri sürmektedir. Bazen budala bir züppe, bazen de kendi çıkarı için kurnazlıklar düşünebilen, Machiavelli'ci entrikalar kuran, toplumda dönen dolapları bilen ve açıklayan, Schopenhauer'ı okumuş bir kişidir. Böylece Meftun hem "alafranga" züppe tipin, hem de toplumdaki bozulan "ahlâki" değerlerin yargılanmasının bir aracı olarak görünürlük kazanmaktadır¹³⁰.

Bu bağlamda Meftun karakterinde sembolize edilen tipin, toplumun genel ahlâk kurallarına "aykırı" davranışları dikkati çekmektedir. Örneğin, "alafranga" hayatın gereklerini yerine getirebilmek için "namus" kurallarını yok sayan bir karakterdir. Nitekim Meftun; kız kardeşinin ve kuzeninin erkeklerle gezmesine, hatta cinsel ilişkiye girmesine, paraya olan düşkünlüğü nedeniyle tepki göstermemiş, bu durumdan kişisel yarar elde etmeye çalışmıştır. Zira kızkardeşi Lebibe'nin, ilişki kurduğu Mahir, oldukça zengin bir kişinin oğludur. Meftun'un söz konusu ilişki hakkındaki ve "namus" konusundaki tutumu şu şekildedir:

¹²⁹ Gürpınar, a.g.e., s. 67.

¹³⁰ Moran, a.g.e., 1983, s. 1179.

Lebibe'nin iffeti tehlikede olmakla beraber, beri yanda seksen bin liralık servet var. Memleketimizdeki bu parasızlık sırasında bu miktar adeta bir büyük hazine demektir. Bu miktarla kıyaslanmayacak kadar küçük paralar için namusunu, vicdanını satmış ve sonra medeni toplum içinde sahte bir yer, riyakâr bir hayatla yaşamaya uğraşmış az insan mı vardır?¹³¹

Görüldüğü gibi davranışının “yanlışlığının” bilincinde olan söz konusu karakter, bunu “meşrulaştırırken” hem ülkedeki ekonomik sıkıntılara hem de toplumda kendisi gibi birçok insan olduğuna dikkati çekmektedir.

Yine aynı şekilde Meftun, “maddi çıkarı” söz konusu olduğundan, kuzeni Rabia'nın evlilik dışı hamile kalmasına “gerekli” tepkiyi vermemiş, bu konuyu kendi yöntemleriyle çözmeye çalışmıştır. Ancak Meftun'un bu tavrının eserde eleştirildiği ve “alafrangalığın”, namus ve iffet gibi ahlâki değerler üzerindeki olumsuz etkilerine işaret edildiği görülür. Diğer taraftan Lebibe ve Rabia'nın “evlilik dışı ilişki”ye girmesinin sorumlusu olarak, yine Meftun'un “alafranga hayat tutkusu” gösterilmiştir. Nitekim Meftun'un *“okuduğu kitaplardan, başı sonu belirsiz hükümler çıkarması, bu tür sözlerin kızlar üzerinde göstereceği etkileri düşünmeden bilgiçlik taslaması ve bu sözleri de kadınların düşüncelerini aydınlatmak için bir hizmet olarak değerlendirmesi”*nin¹³², kız kardeşi ve kuzenin davranışları üzerinde olumsuz ve önemli bir etkisi olduğuna işaret edilmektedir.

Meftun'un ahlâki değerlere “aykırı” davranışlarının temsil edildiği bir diğer konu, “alafranga” hayatının giderlerini karşılayabilmek için; kendine uygun görmediği, çok zengin bir adamın kızıyla evlenmek istemesidir. Onun amacı, müstakbel kayınpederinin servetinden yararlanmaktadır. Karakter, bu evliliği gerçekleştirebilmek için çeşitli “dalavereler” düzenlemiş ve evlilik gerçekleşmiştir. Böylece eserde, Meftun'un hem evlilik müessesesi üzerindeki olumsuz etkilerine hem de “kurnaz” ve “dalavereci” kişiliğine vurgu yapılmıştır. Ancak yapılan evlilik sonucunda, kayınpederinin servetinden yararlanamamış, bu nedenle “kurnazca” oyunlarına devam etmiştir. Nitekim Meftun, kayınpederinin servetinden yararlanabilmek için, karısının kardeşi ve kız kardeşinin kocası Mahir'i oyunlarına alet etmiştir. Buna göre Meftun, Mahir'i hoşlandığı evli bir kadınla ilişki kurması için

¹³¹ Gürpınar, a.g.e., s. 184-202.

¹³² Gürpınar, a.g.e., s. 245.

teşvik etmiş ve başarılı olmuştur¹³³. Böylelikle eserde, "maddi çıkarları" için "ahlâkî" değerleri yok sayan "aydın" karakterin sahip olduğu ve savunduğu değerlerin hem toplum hem de birey üzerindeki olumsuz etkilerine işaret edildiğini söylemek mümkündür.

"Feminizm" in Temsilcisi

Ahmet Mithat'ın "*Jön Türk*" romanının kadın kahramanlarından Ceylan'ın geleneksel değerlere "muhalif", "alafranga" bir genç kız olarak temsil edildiği görülmektedir. Nitekim o, "*.. modern (yani bugünkü modaya mütenasip) şık, hafif, çalmadan oynar, söylemeden anlar, fino, süper fino*" şeklinde tarif edilmiştir¹³⁴. Yeni usul eğitim almış, çok iyi Fransızca bilen, ailesi tarafından oldukça "özgür" yetiştirilen bir genç kız olan Ceylan bu özellikleriyle romanda olumsuz bir şekilde ele alınmıştır.

Geleneksel değerlere "muhalif" bir genç kız olarak Ceylan'ın, "kadın hakları", "kadın-erkek ilişkileri" ve "serbest evlilik" gibi konularda, "feminist" düşünceleri benimsediği görülmektedir. Toplumdaki birçok genel kabule karşıt tavır alan Ceylan, kendisini "*serbest bir kız*" olarak tanımlayarak, örneğin kadınların bir erkeğe "*ilan-ı aşk etmesini*" savunmakta ve bu durumda hiçbir sakınca görmemektedir. Yine aynı şekilde Ceylan "*bir erkeğe sevdiğini açıkça ifade etmesini*" doğru bulmayan, "geleneksel anlayışa" karşıt bir tutum geliştirerek, bu anlayışın "*kızların verem olmasına*" neden olduğunu, "*şimdiki zaman kızlarının sevdasının zevkini sürmek*" istediğini vurgulayarak, "*hicran ve hasretten yanıp yakılmak miskinliği*"nin, "modern" zamanlara uygun olmadığını ifade etmektedir¹³⁵.

Ceylan'ın muhalif olduğu konulardan biri de görücü usulü evliliğidir. O, evlenecek erkeklerin; görücüler aracılığıyla, "*cariye alacakmış gibi bir kızı uzun uzadıya muayene etmelerini*", "*onur kırıcı bir davranış*" şeklinde nitelendirerek, kadınların kocasının ağzından çıkan "*Boş Ol*" kelimesine "bağlı" olmasını eleştirmektedir. Bu konuyu kadın hakları çerçevesinde ele alarak Avrupa ve Amerika gibi yeni medeniyetlerde, kadınların "özgür" bir biçimde eşlerini tanıma ve seçme hakkının olduğunu ifade etmiş ve Osmanlı toplumunda da aynı düşüncenin hâkim olması gerektiğini ima etmiştir. Yine aynı şekilde, "*bir delikanlıya her şeyi caiz*,

¹³³ Gürpınar, a.g.e., s. 396-400.

¹³⁴ Mithat, a.g.e., 2009, s. 171.

¹³⁵ Mithat, a.g.e., 2009, s. 63-64.

ve mübah olmasına" rağmen "bir kıza hiçbir şeyin mübah olması"nı, "bir delikanlı'nın her gördüğü kıza, göz kırpıp, bıyık bükebilmesi"ni, buna karşılık "bir kadının bir erkeğe hafifçe te-bessüm edememesi"ni sorgulayarak; "bir erkeğin sahip olduğu serbestliğin yüz binde birisinin bir kadında, görülecek olursa, mahvolduğunu" ifade etmiştir¹³⁶. Buna göre söz konusu karakterin muhalif entelektüelin, hâkim yargıları sorgulayan, meydan okuyan tavrına ve eleştirel düşünce yapısına sahip olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Ancak romanda, Ceylan karakterinin bu "aykırı" tutumları ve düşünceleri özellikle iki nokta üzerinden eleştirilmektedir. Birincisi, bunların Osmanlı/Türk aile hayatına ve toplum yapısına uygun olmamalarıdır. İkincisi ise, Ceylan'ın hayat felsefesini Avrupa'dan almasına rağmen, bunun bazı taraflarını eksik ve yanlış yönleriyle hayatına uygulamasıdır. Nitekim eserin bütününe baktığında, Ceylan'ın savunduğu ve sorguladığı davranış biçimleri ve değerlerin hemen hepsine karşı olumsuz bir tutum geliştirilmiştir. Örneğin Nurullah ve Ceylan arasındaki arkadaşlık ilişkisinden hareketle, bu arkadaşlığın "uygunsuzluğu", "*on üçünü bitirip on dördüne girmiş bir kız ile hukuk mektebine müdavim (devam eden) yetişkin bir delikanlı arasında vukua gelen bu sohbetler hiçbir validenin hiçbir abla ve teyzenin havsalasına sığmayacak surette...*" sözleriyle ifade edilmektedir. Yine aynı şekilde Ceylan'ın "serbest evlilik" konusundaki düşünceleri, evlilik dışı çocukların doğmasına ve hazine bir şekilde sonuçlanarak, suç oranının artmasına neden olduğu gerekçeleriyle eleştirilirken; Osmanlı toplumunun kadın hakları, evlilik kurumundaki kadının yeri ve rolü gibi konularda, Batı'dan daha "ileri" olduğu vurgulanmıştır¹³⁷.

Eserde, Ceylan karakteri dolayısıyla yöneltilen bu eleştirilerle, Batılılaşmayı "yanlış" algılamının, başka bir ifadeyle "alafranga" hayatın "kötü" sonuçlarına işaret edildiğini ifade edebilmek mümkündür. Nitekim Ceylan, savunduğu değerler nispetinde, Batılılaşmayı "yanlış" yorumlamış, evlilik dışı bir ilişkiye girmiş, hamile kalmış ve intihar etmiştir. Bu olay nedeniyle de ailesine "utanç kaynağı" olmuştur. Böylece eserde, "alafranga" yaşam biçiminin aile hayatı ve geleneksel değerler üzerindeki olumsuz sonuçlarının da altı çizilmiştir. Diğer taraftan eserde, tıpkı Ahmet Mithat'ın *Felâhî Bey ve Rakım Efendi* eserinde olduğu gibi, Ceylan'ın karakterindeki olumsuz özelliklerin kaynağı

¹³⁶ Mithat, a.g.e., 2009, s. 66- 67, 72.

¹³⁷ Mithat, a.g.e., 2009, s. 67-68, 95-99.

olarak ailesi işaretlenmiş ve çocuk eğitiminde ve yetiştirilmesinde ailenin önemi vurgulanmıştır.

Tüm bunlara ek olarak Ceylan'ın olumsuzlandığı bir diğer nokta, kişisel hırsları doğrultusunda Nurullah'ın odasına Jöntürk olduğuna dair evraklar bırakması ve "başhafiye"ye ihbar etmesidir. Bu olay sonucunda Nurullah, hiçbir siyasi ilişkisi olmamasına rağmen, "Jöntürklük" suçlamasıyla tutuklanmış ve sürgüne gönderilmiştir. Eserde bu olay aracılığıyla hem Batı eğitimi almış ve geleneksel değerlere karşı çıkan bir genç kızın kişisel ihtiraslarıyla hareket etmesi eleştirilmekte hem de 2. Abdülhamit döneminin doğruluğu araştırılmayan ihbarlar neticesinde, insanların suçlanmasına ve sürgün edilmesine dikkat çekilmektedir. Nitekim eserde, Ceylan karakteri, "masum" bir insanın hapse girmesi ve sürgün edilmesinin sorumlularından biri olmakla birlikte, "yaptığı işten" hiçbir şekilde pişmanlık duymayan, Batılı yaşam tarzının "kötü" özelliklerini bünyesinde barındıran bir karakter olarak imgelenmektedir. Dolayısıyla "genel ahlâk" değerlerini ve toplum tarafından kabul görmüş bazı değer yargılarını eleştiren, bunları sorgulayan, hatta meydan okuyan tavırla "muhalif" bir kimlik olarak görünürlük kazanan Ceylan'ın, eserde tamamiyle olumsuz bir yaklaşımla ele alındığı görülmektedir.

Özetle, kimi zaman geleneksel kimi zaman ahlâki değerlere uymayarak bunlara aykırı davranışlar ve tutumlar sergileyen ve olumsuz özellikleriyle temsil edilen bu aydınlar aracılığıyla, medeni bir toplum olmanın yolları çeşitli şekillerde sorgulanmış ve bu anlamda toplumun çeşitli katmanlarına mesajlar verilmiştir. Bunlardan birincisi, Batı normlarının Osmanlı toplumuna belli ölçüler dâhilinde uyarlanabileceğidir. Zira Osmanlı ve Batı toplumlarının geleneksel ve ahlâki değerler sistemi birbirinden farklıdır. Bu nedenle Batı'nın her anlamda örnek alınması, bireysel ve toplumsal hayatı kötü yönde etkileyecektir. İkincisi, Batı'nın yaşam tarzını yanlış yorumlayarak, tembel, çapkın, müsrif, bilgisiz, görgüsüz, kültürsüz, eğlence hayatına düşkün, sahtekâr, bencil, kurnaz, dalavereci, ahlâksız, namussuz, paraya ve gösterişe düşkün olmak, özel hayatı olumsuz yönde etkilediği gibi toplumsal düzende de telafisi mümkün olmayan hasarlara neden olacaktır. Üçüncüsü, Batı felsefesi doğru yorumlanmalı ve bundan yararlanılırken, Osmanlı'nın Batı'dan üstün yanları göz önünde bulundurulmalıdır. Dördüncüsü, modernleşmenin, teknolojik ve bilimsel alanlarda getireceği yenilikler olmakla birlikte, devlet adamlarının Batı değerleri karşısındaki tavırları olması gereken-den fazladır ve bunlar topluma ve devlete zarar vermektedir. So-

nuncusu, “alafranga” nesillerin yetişmesinin en önemli nedenlerinden biri, “alafranga” anne-babalardır. Nitekim onların çocuk yetiştirmede uyguladıkları “yanlış” yöntemler, bu neslin hayata bakışını ve yaşam tarzını önemli ölçüde etkilemektedir. Neticede, verilen bu mesajlar ve söylemlerine olumsuz anlamlar yüklenen aydınlar dolayısıyla Batılılaşmanın yolu ve ölçüsü belirlenmiştir. Buna göre de geleneksel ve ahlâki değerlerin muhafaza edilerek, Batı’nın düşünsel ve teknolojik gelişmelerinin Osmanlı’ya uyarlanması gerektiği bir kez daha vurgulanmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi’nin Muhâlif Aydınları

Çalışmanın bu kısmında II. Meşrutiyet Dönemi’nde politik, dini ve bilimsel kimlikleriyle ön plana çıkan aydınların eserlerde hem nasıl temsil edildiği hem de söylemlerinin hangi temalar üzerine inşa ettikleri irdelenecektir.

Yönetime Muhâlif Aydınlar

II. Meşrutiyet’in 1910-1913 yılları arasındaki gelişmelerini ele alan Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Hüküm Gecesi* eserinde hem İttihat ve Terakki yönetimine hem de romanın anlatı zamanında ele alınan diğer hükümetlere muhalefet eden oluşumların içinde yer alan karakterlerin imgelendiği görülmektedir. Eserde, olumsuz özellikleriyle temsil edilen söz konusu aydınlardan biri eski şadrazam Halil Paşa’nın oğlu Ömer Bey’dir. Öncelikle eserde Ömer Bey şu şekilde tanıtılmaktadır:

.. (Ömer Bey) Odadan içeri birtakım kesik ve zincirleme aksırık sesleriyle sarsılan bir adam girdi. Ne! Eski Sadrazam Halil Paşazade Ömer Beyefendi bu muydu? Hani şu ikinci Abdülhamid devrinde adı fısıltılarla bir kulaktan öbür kulağa geçen ve her kulakta az bulunur, acayip ve değerli bir küpe gibi takılı kalan; hani şu, ikide bir Mabeyni Hümayuna dalıp da devlete ait- çok mühim işler için- bütün o heybetli sarayı mukavvadan bir oyuncak yapı gibi avucunun içinde zıplatan; Cercle d’Orient’in¹³⁸ altın sesli bülbülü; hani şu, İstanbul’un biricik Mecena’sı, aydın, yüksek, hürriyetçi ve kibar gençliğin tek incisi; hani bugün her biri meşrutiyet yedirip içiren ve kütüphanesinde okutup öğreten ve bu eski nüfuzuna dayanarak İttihat ve Terakki’nin ilk taşkınlıklarını bunların kişiliğin-

¹³⁸ Türkçe anlamı, Şark Çevresi. Dönemin ünlü bir özel kulübünün adı. Günümüzde “Büyük Kulüp” adıyla varlığını sürdürmektedir.

*de kötölemek cüretini gösteren medeni cesaret sembolü Ömer Beyefendi bu küçük, aksırıklı mahluk muydu?*¹³⁹.

Görüldüğü gibi eski dönemin “güçlü”, “özgürlükçü”, “mücadeleci” bir aydını olarak bilinen karakterinin, söz konusu özelliklerinin esasında bir abartıdan ibaret olduğu ima edilmekte ve onun “acılılığı”ne ve “zayıflığı”na işaret edilmektedir. Dönemin önemli muhaliflerinden birini temsil eden karakter aracılığıyla, muhalif kesimin olumsuz bir yaklaşımla ele alındığını söylemek mümkündür. Bu yaklaşımın en önemli nedenlerinden biri ise milletin yararı gözetilmeksizin, kişisel “hırs” ve “istekler” nedeniyle iktidara muhalif olunmasıdır. Örneğin Ömer Bey’in hükümetteki bir takım yolsuzlukları ortaya çıkarmaktaki yegâne amacının, ülkeye hizmetten çok hem geçmiş dönemin şimdiki döneme göre daha iyi ve daha üstün olduğunu ispatlamak hem de yeniden iktidara geçmek olduğu ifade edilmekte ve onun en büyük tutkusunun “hükmetmek” ve “büyüklük taslamak” olduğu vurgulanmaktadır.

Onun bu tavrının nedeni ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Doğduğu gün Salise (binbaşı) rütbesini alan ve yirmi beş yaşına geldiği vakit, artık kazanacağı rütbe, erişeceği makam kalmayan bu paşazadenin Meşrutiyet devrine düşman oluşu belki de, arabasına kurulup karakollar önünden geçerken kendisine artık eskiden olduğu gibi selama durulmamasından ve fırsat düştükçe, gazete-lerde kendisine ‘Utufetlü Ömer Beyefendi Hazretleri’ denilmemesinden¹⁴⁰.

Nitekim Ömer Bey, siyasetle ilgilenmeyen ve muhalefeti bir çeşit “rütbe ve soy rakipliği”¹⁴¹ haline sokan bir kişi olarak betimlenmektedir.

Ömer Bey’in olumsuz bir yaklaşımla temsil edilmesinin bir diğer nedeni de alafranga tavrıdır. Örneğin onun konuşmasının arasına Fransızca sözcü(k)ler eklemesi, “*iki yıllık bir Avrupa gezisinin sonunda edindiği bu gülünç alışkanlı(k)lar Ömer Beyefendi’nin kişiliğini sanki tamamlamış gibiydi*” şeklinde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Ömer Bey’in “ikiyüzlüğü”nün de vurgulandığı görülmektedir. Örneğin bu eleştiri, “*dilindeki ve kılığındaki bu alafranga azmanlığına rağmen Ömer Beyefendi,*

¹³⁹ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 20.

¹⁴⁰ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 27.

¹⁴¹ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 61.

her zamandan çok ‘ananeci’ olduğunu söylemekten de geri kalmıyordu. Ona göre otokratik devlet sistemine dönmekten başka çare yoktu” ifadesiyle dile getirilmektedir¹⁴².

Romanda temsil edilen muhalif kimliklerinden bir diğeri Hasip Bey’dir. Birçok yönüyle olumsuzlanan karakterin, dikkati çeken ilk özelliklerinden biri “sığ”, “yetersiz” ve “tek yönlü” bir bakış açısına sahip olmasıdır. Nitekim onun hayatın her alanını anlamlandırırken ve yorumlarken tek kaynak olarak “Edmond Desmoulains”i görmesi eleştirel bir üslupla ele alınmıştır. Örneğin onun bu yaklaşımı “... *İttihat ve Terakki’nin en cahil, en kör üyelerinin bile aksiyon alanında bu adamdan daha değerli*” sözleriyle ifade edilmektedir. Dönemin muhalif bürokratları ve eski paşazadeleriyle temas halinde olan söz konusu karakterin en önemli özelliklerinden biri “*iktidar heveslisi*” olmasıdır. Onun bu özelliği “*ne olursa olsun nezaret koltuğuna oturmak isteyen bir kişi*” sözleriyle açıkça ortaya konulmaktadır. O’nun olumsuz bir diğ er önemli özelliği ise “*fırsatçılığ*”dır. Nitekim Hasip Bey “*Ömer Beyefendi’nin vefalı bir dostu olduğu kadar, Prens Sabahattin Bey’in hayran bir tilmizidir. Fakat her iki zatın birbirine zıt düşünceleri arasında rahatça yaşabilecek kadar da oportünisttir*” ifadesiyle tanımlanmaktadır¹⁴³.

Yine aynı eserde olumsuz özellikleriyle öne çıkan bir diğ er karakter, eskinin İttihatçılarından Sırrı Bey’dir. Ancak zaman içinde onlarla bağını koparan karakter, bu nedenle “Dönme Sırrı” olarak tanıtılmaktadır. Gizli muhalif teşkilatlarla oldukça yakın ilişkileri olmakla birlikte, kimi zaman çelişkili davranışlarda bulunmaktadır. Örneğin yapılan gizli bir toplantıda, O’nun ruh halinin acayip ve esrarlı bazı görünüşleri ve gizli ihtilal komitesinden çok da memnun görünmeyen bir halinin olduğu ifade edilerek, tam istediği şekilde bir teşebbüse girilirken şüpheli bazı tavırlarda bulunması hatta bir “*mızıkçı*” gibi davranmasına bir anlam verilememektedir. Onun bu tip davranışları “*Bu adam, İttihat ve Terakki’nin kurucularından olan adam mıydı? Bir zamanlar bir Afrika zindanının duvarlarını, Namık Kemal’in Vatan ve Hürriyet şiirleriyle çınlatan çılgın ihtilalci bu muydu? O gözü yılmaz ‘firari’ ki, Çin Seddi’nden daha geçilemez olan Abdülhamit polisinin çelikten çemberini yararak, ordusuz bir fatih gibi üç defa Selanik’e girdi çıktı ve halka Meşveret gazetesini dağıttıydı?*” sözleriyle de sorgulanmaktadır¹⁴⁴.

¹⁴² Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 190.

¹⁴³ Bkz. Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 22, 122.

¹⁴⁴ Bkz. Karaosmanoğlu, a.g.e., 2009, s. 246, 258.

Ancak romanın sonunda Sırrı Bey'in davranışlarının nedeni anlaşılacaktır. Nitekim o, İttihatçılar için çalışan bir muhbirdir.

Görüldüğü gibi eserde, dönemin muhalif aydınları aciz, zayıf, hırslı, sığ, iktidar heveslisi, muhbir gibi özelliklerle canlandırılmakta ve hepsi olumsuz bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Örneğin bu kişilerin siyaset yapma tarzlarının ve hayata bakışlarının "yüzeyselliği"ne ve çeşitli çıkarlara dayandığına vurgu yapılmıştır. Kişisel isteklerini, toplumun ve devletin çıkarlarından üstün tutan, samimiyetsiz bir muhalefet anlayışı benimseyen bu aydın tipleri aracılığıyla ülkedeki muhalefetin her bakımdan çöküş yaşadığına işaret edildiğini söylemek mümkündür.

İdareci Aydınlar

Reşat Nuri Güntekin'in kaleme aldığı "*Yeşil Gece*"de, II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki idareci aydınların, eğitimin içinde bulunduğu durum kapsamında ele alındığı görülmektedir. Buna göre eğitim kurumlarındaki idarecilerin ve öğretmenlerin temel özelliği, devletin bütün işleyişinde görülen bozulmadan etkilenmiş olmalarıdır¹⁴⁵. Söz konusu aydınların eserde olumsuz bir üslupla ele alınmasının esas nedeni ise "din" merkezli söylemleri ve halkın dini duygularını sömüren din adamlarına karşı olumlu yaklaşımlarıdır. Romanda bu tipi temsil eden kişilerden biri Sarıova İdadi Müdürü Talip Bey'dir.

Galatasaray mezunu olan Talip Bey kendisini "*terakkiper-ver*" bir kişi olarak tanımlamakla birlikte, "*sarıklarla feslilerin din ve devletin selamet ve itilası hususunda teşrik-i mesaisinden daima müfit neticeler beklenebilirdi. Yazık ki bu iki kardeş zümre asına nifak sokuldu*" sözleriyle, "geleneksel" ve "modern" zihniyetin devlet işlerinde ortak bir çalışma içinde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Mahalle ve vakıf mekteplerinde kuran ve tecvitten başka bir şey bilmeyen öğrencilere biraz da vatani duygular ve asri fikirler vermek gerektiğini savunan müdür, meşrutiyetin faydaları ve "*asri terbiye*"nin önemine de dikkati çekmektedir. Bu düşünceleriyle eserde temsil edilen karakterin, "*İlim ahval-i ruh*" başlığıyla verdiği bir konferansta ortaya attığı tezler ise roman anlatıcısı tarafından olumsuz bir şekilde ele alınmıştır. Öncelikle Müdür'ün Galatasaraylı olduğunu ifade ederek konuşmasına başlaması, Avrupa'daki bazı gelişmelerden bahsetmesi ve Galatasaray'da Avrupa terbiyesi ile büyüdüğünü belirtmesi, "*mantıksız*" sözler olarak nitelendirilmektedir. Yine aynı şekilde

¹⁴⁵ Balcı, a.g.e., 2002, s. 125.

verdiği konferansta Fransa'daki “Alan Kardek” kurumunun, ruh hakkında elde ettiği sonuçları “*din alimlerimizin asırlarca evvel bu bapta meydana koydukları hakikatlerle tamamıyla uyuyormuş*” şeklindeki değerlendirmesi ise “dinsel” öğeleri içinde barındırması nedeniyle olumsuz bir yaklaşımla aktarılmıştır¹⁴⁶.

Eserde, benzer özellikleriyle temsil edilen bir diğer karakter maarif müdürüdür. “*İlk terbiyesini Babîalî’den aldıktan sonra Meşrutiyet devrini idrak etmiş klasik bir memur*” olarak tarif edilen maarif müdürü ve onun kimliğinde sembolize edilen memurlar oldukça olumsuz bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Nitekim onların, “*toprağın zelzeleleri gibi en idrak edilmez sebeplerle, en beklenilmeyen saatlerde korkunç sarsıntılar ve yıkıntılar yapan bir gizli ve karanlık kuvvetin vehmi içinde yaşamaya alışık*” oldukları belirtilmektedir. Yine aynı vurguyla, bu tip memurların görev anlayışları da “*mümkünse hiç yerinden kıpırdamamalı, pek kat’i bir lüzum olduğu takdirde fevkalade ihtiyat ile adım atmalıydı. Olabilirdi ki yanlış bir hareket, bilinmez bir muvazaneyi bozsun, o zelzeleleri davet etsin*” sözleriyle eleştirilmektedir¹⁴⁷.

Bu çerçevede onun herkesle iyi geçinmeye gayret eden, maiyetindeki memurlara bile şımartacak derecede nazik davranması da olumsuz bir yaklaşımla ele alınmıştır. Diğer taraftan söz konusu karakterin, dönemin “ilerici” aydınlarına yapıcı bir tutumla yaklaşmadığı belirlenmiştir. Örneğin, çocuklarını okuldan alıp hafız yapmak isteyen velilerle mücadele eden başmuallime şu öğütlerde bulunur: “*... sizin işiniz yok mu ki vara yoğa burnunuz sokarsınız? Herif çocuğunu mektepten alıp hıfza başlatcakmış. Başlatır a, babasıdır. Bundan size ne? Ne diye kendinize ait olmayan işe karışıp esmayı üstünüze sıçratırsınız? ... Sabahleyin Mutassarıf Bey’i görmeye gelen heyette heyecan teessürü görmeliydiniz?..*”¹⁴⁸.

Eserde kasabadaki diğer muallimlerin bir kısmının “*softa bozuntusu*” olduğu ifade edilerek, bunların yetersizliklerine, “*eski darilmuallimlerde üstünkörü bir tahsilden sonra, fen, riyaziye, coğrafya muallimi olmuşlardı*”¹⁴⁹ sözleriyle işaret edilmektedir.

Görüldüğü gibi eserde, dönemin eğitim anlayışı ve idareci aydınları hem zihniyetleri hem de çalışma disiplinleri bakımın-

¹⁴⁶ Bk., Reşat Nuri Güntekin, *Yeşil Gece*, İstanbul, İnkılap Yayınları, Tarih Yok, s. 56-59-107.

¹⁴⁷ Güntekin, a.g.e., s. 125.

¹⁴⁸ Güntekin, a.g.e., s. 124.

¹⁴⁹ Güntekin, a.g.e., s. 108.

dan eleştirilmektedir. Söz konusu aydınlara bu şekilde bir tutum geliştirmenin temel nedenlerinden birinin, eserin Cumhuriyet döneminde kaleme alınmış olmasını akla getirmektedir. Nitekim yeni Cumhuriyetin temel değerlerini topluma benimsetmek amacını güden birçok aydın, eski sistemin aksaklıklarını ve bozukluklarını eserlerinde işlemişlerdir. Dolayısıyla hem söylemlerine hem de temsil biçimlerine olumsuz anlamlar yüklenen bu aydınlar aracılığıyla, devlet merkezli bir bakış açısıyla topluma mesaj verme kaygısı öne çıkmaktadır. Zira söz konusu dönemde "eski"nin her yönüyle çürümüş olduğu halka anlatılmaya çalışılmaktadır.

Geleneksel Osmanlı Aydınları: "Din Adamları"

İncelenen romanlarda, din adamlarının olumsuz bir yaklaşımla temsil edildiği görülmektedir. Din adamlarına yer veren eserlerden biri Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece*'sidir. Romanda ele alınan temel konulardan biri Batılı zihniyete sahip aydınla, medreseli aydının çatışmasıdır. "Yeni" eğitim sistemine karşıt davranışlarda bulunan medreseli aydınlar, toplumda meydana gelen birçok sorunun nedeni olarak gösterilmiştir. Nitekim bunlar, Batılı tarzdaki yenileşmeye karşı çıkan, daha doğrusu kendi çıkarlarına uygun bulmayan, halkı koyu, karanlık bir dini anlayışla korkutan ve onların dini duygularını istismar eden medreseli aydınlar¹⁵⁰.

Bu tipi sembolize eden kişilerin başında Hafız Eyüp gelmektedir. Sarıova'da oldukça nüfuzlu bir kişi ve kasabanın bürokratlarıyla yakın ilişki içinde olan Hafız Eyüp, girdiği her ortamda büyük bir saygıyla karşılanmaktadır. Onun kasabanın idarecileri üzerinde büyük bir etkisi vardır. Örneğin maarif müdürü üzerindeki etkin konumu "*onun oyuncağından kuklasından başka bir şey değildir*"¹⁵¹ sözleriyle ifade edilmektedir. Kasabanın "*gizli ruhu*" olarak tanımlanan Hafız Eyüp'ün, kasabadaki rolü şu şekilde açıklanmıştır:

... eski ve yeni hocalar arasındaki danışıklı dövüşü o idare eder; eskilerdeki gizli hoşnutsuzluğun-hiçbir vakit şiddetli bir harekete meydan verecek bir dereceye çıkmamakla beraber-zaman zaman korkutucu bir uğultu haline gelmesi, coşkun katib-i mesule anlaşılmaz bir kâbus ağırlığı çökmesi, hükümet ve belediyenin -boşta

¹⁵⁰ Balcı, a.g.e., s. 70.

¹⁵¹ Güntekin, a.g.e., s.55.

dönen vapur çarkı gibi-çalışıp çabaladığı halde bir türlü iş görme-mesi hep onun eliyledir¹⁵².

Görüldüğü gibi kasabada oldukça önemli bir güç unsuru olarak temsil edilen Hafız Eyüp, her olayın kendi çıkarı ve istediği biçimde şekillenmesi için çaba gösteren “zararlı” bir tip olarak işaretlenmektedir. Bu bağlamda onun en belirgin özelliklerinden biri “yeni” eğitim sistemine karşı söylemlerde bulunmasıdır. Eğitim ve okulun amacını öğrencilere “*din ve dinayet öğretmek*” olarak açıklayan Hafız Eyüp’e göre, “yeni” eğitim sisteminin öğretmenlerine, çocuklar emanet edilmemelidir. O’nun “yeni”ye olan aleyhte tutumunun temel nedeni ise kişisel iktidarının sarsılmasından korkmasındandır. Kendi “iktidarı”nı ve “gücü”nü sarsmaya çalışan, “yeni” düşünceye sahip ve bunları topluma yerleştirmeye çaba gösteren kişileri hedefine alarak onlara çeşitli kumpaslar düzenleyen bir karakterdir. Eserde, her olayı kendi faydası ve çıkarları için kullanan bir karakter olarak işaretlenen Hafız Eyüp, Kurtuluş Savaşı sırasında işgal kuvvetleriyle mücadele etmemesine rağmen, Kurtuluş Savaşı’ndan sonra da oldukça nüfuzlu bir kişidir. O ve onun gibilerin “hükümrânlığı”nı sürdürmesinin gerekçesi, inkılapların yerleşmesi zaman alacak şeklinde açıklanmıştır.

Aynı özelliklere sahip bir diğer medreseli aydın, Müderris Zühtü Efendi’dir. Söz konusu karakter, idadi müdürü tarafından şu şekilde tanıtılır: “*Ulûm-i Şeriyede yed-i tûla sahibi olduğu gibi ulûm-i ceddiyyeye de bizlerden ziyade vakıftır. Garplıların fûnun-ı cedideyi tamamıyla Araplardan ahz ve iktibas ettiklerini ispat eden mühim bir telifi vardır*”. Tıpkı Hafız Eyüp gibi, müderris Zühtü Efendi de kasabanın memurları üzerinde oldukça etkili bir şahsiyettir. Nitekim bu etkinlik, “*O’nun emeline körü körüne alet olan oyuncuklardır. Kasabayı idare eden odur, softalıktır*” sözleriyle açıklanmaktadır. Bununla birlikte “Hafız Eyüp’ün kuklası” olarak tanımlanan Zühtü Efendi’nin, esasında “*alık bir gösterişten*”, “*ikbal hırsından*” ve “*boş bir gururdan*” başka bir özelliği olmadığı belirtilmiştir¹⁵³.

Din adamlarına ilişkin bu olumsuz yaklaşımın temelinde, eserlerin yazıldıkları ortamın önemli bir etkisinin olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Nitekim söz konusu aydınlar, Osmanlı dönemini temsil etmekle birlikte, romanın cumhuriyetin ilk yıllarında yazıldığı göz ardı edilmemelidir. Buna göre “din”, yeni

¹⁵² Güntekin, a.g.e., s. 72.

¹⁵³ Bkz. Güntekin, a.g.e., s. 58, 67, 116.

Cumhuriyetin amaçlarının gerçekleşmesinde ve oluşturmaya çalıştığı seküler vurgunun toplumsallaşmasında problem üretmeye her zaman için elverişli görülmüştür¹⁵⁴. Buna göre söz konusu aydınların bu bakış açısıyla ele alındığı ifade edilebilir.

Pozitivist Aydınlar

Çalışma kapsamında incelenen romanlarda, özellikle "pozitivist"¹⁵⁵ ve "materyalist"¹⁵⁶ kimlikleriyle ön plana çıkan aydınlar,

¹⁵⁴ Ramazan Gülendam, "Türk Romanında Dine ve Din Adamına Bakış", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 305.

¹⁵⁵ 19. yüzyılda Batı ile münasebet kuran Osmanlı aydını ilerlemenin temel belirleyeni-
nin bilim olduğu kanaatine ulaştıktan sonra, onu elde etmenin tek yolu olarak da
pozitivizmi görmüştür. Pozitivizm, birkaç yönden 19. yüzyıl toplum hayatı üzerinde
etkili olmuştur. Buna göre toplumun somut koşullarını temel alan pratik kavramsallaştır-
maya önem vermesi ve bu kavramsal yapının merkezine spekülâtif bilgiyi değil,
bilimin pozitif felsefesini yerleştirmesi bakımından modernleşme çabalarında eksikli-
ği duyulan düşünsel dayanak noktalarını Osmanlı aydınına kazandırmıştır. Tanzi-
mat'la başlayan reformlar döneminde bilimin bir çeşit "kült" haline gelmesinde pozi-
tizmin bu pratik çerçevesi belirleyici bir önem taşımıştır. Pozitivizm Osmanlı mo-
dernleşmesini üç temel alanda belirlemiştir. Birinci alan Şinasi ile başlayan, aklın
eleştirel bir işlev kazandığı düşünsel boyutu içerir. 19. yy. Osmanlı toplumunun ilk
kez bir bütün olarak kendi kendisini eleştirmeye başladığı bir dönemdir. Böyle bir
dönemde pozitivizm, modern eleştiri mekanizmasını harekete geçirmiş ve bireysel
yargı geleneksel kurumlaşmanın ürettiği değerleri sorgulamaya başlamıştır. Pozitivist
etkinin görüldüğü ikinci alan, bu eleştirel etkinliğin odağına hukuki, idari ve iktisadi
rasyonellik anlayışını alarak gelişen kamu yönetimidir. 19. yüzyılın anayasacı akımı
içinde kendine muhalif bir konum bulan bu alanın en yetkin sözcüleri arasında Jön
Türk önderlerinden Ahmed Rıza belirgin bir öneme sahiptir. Pozitivizmin Osmanlı
modernleşmesinde etkilediği son alanda ise Ahmet Şuayb'ın başlattığı sanat felsefesi
yer almaktadır. Ahmed Şuayb'ın sanatı hem kendi içinde bir bütün hem de var oldu-
ğu toplumun dolaylı yansıması olarak değerlendirmesi, II. Meşrutiyet'ten sonra este-
tik ve sosyoloji konularını kapsamlı biçimde gündeme getirmiştir (Ekrem Işın, "Os-
manlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklo-
pedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985a, s. 354).

¹⁵⁶ 1880'li yıllardan itibaren Osmanlı kültür hayatında pozitivizm ve benzeri maddeci
disiplinlerin etkileriyle oluşan materyalizm görülmeye başlamıştır. Materyalizm çeşit-
li dolaylı ve dolaysız etkilerle Osmanlı düşünce yapısına dâhil olduktan sonra "ilk
evresini II. Meşrutiyet'in ilanıyla tamamlar". Yaklaşık çeyrek yüzyıl süren bu dö-
nemde materyalizmin algılanış biçimi, onun bağımsız bir felsefe sistemi olmasından
çok, diğer din dışı düşünce akımlarıyla organik bir ilişki içinde bulunduğunu gös-
termektedir. Bir yandan da "Osmanlı aydınlarının ansiklopedist eğilimleri din-dışı
düşünce akımları arasında eklektik bir uzlaşmayı zorunlu kıldığından, materyalizm
de diğer din-dışı öğretilerle aynı modern kültür mirasına sahip çıkan teorik yapıyı
benimsemiştir. Ancak zamanla öz kaynaklarına eğilebilen materyalizm, düşünsel çer-
çevesini yeterince genişleterek II. Meşrutiyet'ten sonra kendi kavramlarıyla konu-
şabildiği bir felsefe diline dönüşebilecektir" (Ekrem Işın, "Osmanlı Materyalizmi",
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2; İletişim Yayınları, İstan-

Orhan Pamuk'un *Sessiz Ev*'indeki doktor Selahattin Darvinoğlu ve Halide Edip'in *Tatarcık* adlı romanındaki Miralay Nihat'ır. Kökleri II. Meşrutiyete dayanan, aynı zamanda Cumhuriyet dönemini de yaşamış bu aydınların özellikle din ile bilim arasındaki çatışmadan hareketle toplumsal yaklaşımlarını ortaya koydukları görülmektedir¹⁵⁷.

Pozitivist Bir Aydın Olarak Selahattin'in Portresi

Sessiz Ev'de anlatılan üç kuşaktan ilkinde yer alan Doktor Selahattin Darvinoğlu, Tanzimat döneminde Türk kültür ve düşünce

bul, 1985b, s. 363). Materyalizm, Osmanlı toplumunda hem pozitif bir bilim anlayışı, hem de kendi sistematığını kurma yolunda ciddi bir ayrılaşma süreci yaşamış ve oldukça geniş bir çerçeveye yayılmıştır. Osmanlı fikir birikimine sinmiş olan teolojik yaklaşıma karşılık, bilimsel verilerin ışığında bir dünya ve insan tasarımı, gerçekliğin sezgiyle değil, akılla algılanabileceğini öngören bir düşünce açısı; hayatın manevî bir süreç olmayıp, maddesel değişimin deney yoluyla kavranabilir gerçekliği olduğu ilkesi Osmanlı materyalizminin tanım çerçevesini çizmektedir (Seyit Battal Uğurlu, & Macit Balık, "Sessiz Ev'in Hayaleti: Gündük Bir Aydınlanma Projesi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages: Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 4/8 Güz, 2009, s. 2311). 'dinin avamın ilmi, ilmin havassın (seçkinlerin) dini' olduğu söylemi, "Cumhuriyet ideolojisinin şekillenmesinde etkin rol oynayan İkinci Meşrutiyet Garbıcuları'nın önemli tezlerinden biri" olmuştur. II. Meşrutiyet dönemi Batıcılarının gözden kaçırmadıkları diğer bir mesele de dinin kudretini ilme taşımanın önemidir. Böylece toplumda dinin oynadığı rollerin önemini iyi kavradıklarının bir göstergesi olarak bilimselliği din ile birleştirmenin yeni bir toplum düzeni ve algılayış biçimi oluşturmada üstleneceği rolün hesabı yapılmıştır. Bilimin dayandığı maddeci dünya görüşü ile Şeriatı mutabık bir düşüncenin sentezinden yeni bir iman anlayışı yaratılmaya çalışılmıştır. II. Meşrutiyet dönemi batıcı aydınlarının topluma yerleştirmeye çalıştığı sentez, halkın bilinçlenmesi noktasında beklenen etkiyi göstermemiş fakat "dergi okuru düzeyinde Feuerbach sonrası "Alman materyalizminin sulandırılmış halini" bilimsel gerçeklik olarak algılayan bir kitleye cazip bir kurtuluş reçetesi sunmuştur". Toplumun genelini aydınlatmak yerine sadece belli bir grubun bilimcilik düşüncesine dâhil olması II. Meşrutiyet dönemi pozitivistlerinin amacından uzak kalmıştır. Hanioglu, bu dönemdeki aydınların bir siyasî seçkinler tarafından uygulanacak program yerine bir entelektüel aydınlatma hareketini hayal ve müdafaa ettiklerini ifade eder (aktaran Uğurlu & Balık, a.g.m., s. 2315) Cumhuriyet dönemine gelindiğinde söz konusu II. Meşrutiyet batıcılarının başarılı oldukları düşünülebilir. Çünkü Cumhuriyet ideolojisinin şekillenmesinde Meşrutiyet döneminde öne sürülen tezlerin izdüşümünün görülmesi başarı olarak değerlendirilirken, halka nüfuz etmekte karşılaşılan direnç, aksi yöndeki tezlerin de güçlü bir argümanı olarak görülebilir (Uğurlu ve Balık, a.g.m., s. 2315).

¹⁵⁷ Söz konusu karakterler hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemini yaşamış aydınlar olarak, taşıdıkları bazı özellikler nedeniyle çalışmanın bir sonraki bölümünde ele alınacak "Millî Kimlik Oluşturma ve Ulus Devlet Olma Sürecinin Etkin Aktörleri Olarak "Kurucu" Aydınlar" başlığı altında da düşünülebilir. Ancak söz konusu karakterlerin her iki romanda da daha çok Osmanlı aydınları olarak işaret edildiği izleniminde olunduğundan bu bölümde ele alınmışlardır.

tarihine giren pozitivist düşünceyi temsil eden, aşırı uçlarda gezinen ansiklopedist ve atipik bir aydındır. Romanın anlatı zamanında hayatta olmayan, ancak eşi Fatma Hanım'ın anılarıyla aktarılan Darvinoğlu, gün yüzüne çıkamayan bir ansiklopedi projesi aracılığıyla, toplum mühendisliği rolünü üstlenmiş, fakat bu hedefinde başarısızlığa uğramış bir II. Meşrutiyet aydınıdır.

Selahattin İstanbul'da genç bir doktor olarak meslek hayatının daha başındayken, siyasetle uğraşması ve partiye atıp tutması nedeniyle Talat Paşa tarafından sürgün edilmiştir. Bu nedenle kendisini "hürriyetçi" olarak tanımlayan karakter, İttihat ve Terakki'yi özgürlükleri kısıtladığı ve baskıcı bir politika uyguladığı gerekçesiyle, 2. Abdülhamid'e benzeterek eleştirmektedir¹⁵⁸ (Pamuk, 2006: 21). Dönemin siyasal koşullarını eleştiren Selahattin, sürgünün ardından Gebze yakınlarında Cennethisar'da bir ev yaptırır ve hayatı boyunca bu evde yaşar.

Sürgün hayatı boyunca tüm ideallerini pozitivist bilimin temelleri üzerine inşa eden karakterin, toplumsal eleştirilerini de bilim ve ilerleme kavramları üzerinden yaptığı görülmektedir. Bu çerçevede öncelikle, "*Doğu'nun hâlâ ortaçağın derin ve iğrenç karanlıklarında uyuyor olması*"na dikkati çeken karakter, yaşanan ortamı "*sefillikle*" nitelendirmekte ve bunun nedeni olarak da "*bilimsizlik*"i işaret etmektedir. Böyle bir ortamın ise, bir Rönesans ve bir uyanış gerektirdiğini vurgulamıştır. Söz konusu uyanışın gerçekleştirilmesinde büyük önem atfedilen ve Selahattin'in kimliğinde sembolize edilen aydının işlevi "*Allah korkusuyla aptallaştırılan kitlelere*", "*Allah olmadığını*" anlatmak şeklinde açıklanmaktadır. Nitekim O'na göre artık "*bilim vardır*", "*Allah yoktur*", "*Allah ölmüştür*" ve "*bilimdir artık yeni Tanrımız*". Böylece dinin toplumsal ve bireysel hayattaki işlevinin sona erdirilmesi gerektiğini savunan söz konusu karakterin, referans aldığı kaynağın da Batı olduğu görülmektedir. Nitekim ilerlemenin yolunun "inançsızlıktan" geçtiğine inanan Selahattin, Batı'nın "*Allah'ın varlığı sorununu, gösterdiği inanılmaz ilerleme sonunda bir gülünç sorun olarak bir kenara attığı*"na işaret etmektedir¹⁵⁹.

Bu savunularıyla yüzünü tamamen Batı'ya dönmüş bir aydın olarak Selahattin'in, Doğu'nun "*hüzünü*"nden, "*kötümserliği*"nden, "*yenilgisi*"nden, "*korkunç boyuneğişi*"nden neredeyse nefret ettiği ve "*Doğu insanından hiçbir şey olmaz*" düşüncesini benimsediği görülmektedir. Bununla birlikte O, yine de toplumsal

¹⁵⁸ Orhan Pamuk, *Sessiz Ev*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 21.

¹⁵⁹ Bkz. Pamuk, a.g.e., s. 25, 65, 69, 122.

uyumunu sağlamak için, pozitivist bilimin “doğrularını”, geleneksel ve dinsel değerlerin ise “yanlışlığını” halka anlatmak için büyük çaba sarfeder. Ancak halk, modern bilimin ve hayatın unsurlarını anlamaz ve bu nedenle Selahattin onları küçümsemekle birlikte, “*kabahatin onlar da değil devlette olduğu*”nu vurgular¹⁶⁰. Bunlardan hareketle söz konusu karakterin, modernleşmenin tepeden inmezi zihniyetini benimseyen bir aydın olarak temsil edildiğini söyleyebilmek mümkündür. Nitekim O, “*halka rağmen halk için*” anlayışını benimseyen ve modern bilimi halka öğretmek için büyük çaba gösteren bir karakterdir.

Diğer taraftan pozitivist bilime bir dinmişçesine inanan Selahattin’in en büyük özelliği büyük bir Darwin¹⁶¹ hayranı olmasıdır. Nitekim onun en büyük amacı, onun gibi bir bilim adamı olmaktır¹⁶². Böylece Selahattin gençlik yıllarında Batı bilimini ve gelişimini, Doğu’ya aktarabilmek için bir ansiklopedi yazmaya karar verir ve bütün hayatını bu ansiklopediye adar. Söz konusu ansiklopedi; “*Doğal Bilimler*”, “*bütün bilimler*”, “*bilim ve Allah*”, “*Batı ve Rönesans*”, “*gece ve gündüz*”, “*ateş ve su ve Doğu ve zaman ve ölüm ve hayat: Hayat: Hayat!*” gibi konuları kapsamaktadır. Ansiklopedisi’nde “*gözüyle gördüğü şeyleri*” yazmayı ilke edinen Selahattin Bey, “*deneyle kanıtlayamadığı hiçbir şeye ansiklopedisi*”nde yer vermeyeceğini ifade etmektedir. Ancak hayatı boyunca bu ansiklopediyi bir türlü tamamlayamayan Selahattin Bey, ölümü keşfinden hemen önceki yıllarında, “*hayatın kısa,*

¹⁶⁰ Bkz. Pamuk, a.g.e., s. 97, 141, 71.

¹⁶¹ Türkiye’nin Batılılaşma serüveninde bilimin almaya başladığı anlamlar düşünce ve siyasi tarihimizde önemli sonuçları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi, toplumsal olayların ve siyasal yönetimin maddi teoriler ile açıklanmaya çalışılmasıdır. Nitekim biyolojik materyalizm Osmanlı İmparatorluğu’na girdiğinde, siyasal yönetimler -en baskıcı olanları bile- bilimsel faaliyetlere dokunmamışlardır. Kuşkusuz hızla girisi izlenen bu tür teorilerden ikisi gelişmelere damgasını vurmuştur. Bunlardan birincisi Darwinizm’dir. En büyük zaferlerini kazandığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda tartışılan bu düşünce, toplumsal hayatı açıklamakta kullanılan önemli kaynaklardan biri olmuştur. Bu açıdan sosyal Darwinizm, Osmanlı aydınlarının çoğunda etkili olmuştur. Söz konusu düşüncenin toplumsal yaşama uygulanması da, aynen doğada olduğu gibi toplumsal yaşamda da bir elemenin sonucuna varılmasını sağlamaktaydı. Bunun, Osmanlı yapısının örgütlenmesi düşünüldüğünde, zaten varolan seçkin düşünceleri ne kadar etkileyebileceği açıktır. Daha sonra, Türk düşünce hayatına damgasını vuracak olan seçkin düşüncenin de bir kökünü burada bulabiliyoruz. İkinci olarak, bir bilim dini olarak ortaya çıkan pozitivism bu alanda kendisine ayrılan yeri bulmuştur (Şükrü Hanioglu, “Bilim ve Osmanlı Düşüncesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 347).

¹⁶² Hatta onun hayranlığı o kadar büyüktür ki soyadı kanunun ardından, “Darvinoğlu” soyadını almıştır.

ansiklopedinin uzun olduğu"na karar vermiştir. Bunun yanı sıra deneyler yapmak üzere kurmuş olduğu laboratuvarının da "*bir gençlik hevesi*"nden başka bir şey olmadığını ifade eden Selahattin Bey, "*Batılıların bulup çıkardığı bütün o bilgi hazinesini bir kere daha deneyden geçirip kanıtlamaya kalkışan kişinin ya budala ya da kendini beğenmiş olması gerekir*" diyerek başarısızlığını ilan etmektedir¹⁶³. Böylece eserde, Selahattin'in karakterinde simgeleştirilen aydının yenilgisine işaret edilmiştir.

Pozitivist Bir Jöntürk

Çalışma kapsamında incelenen eserlerde, tıpkı Selahattin gibi pozitivist olan inancıyla ön plana çıkan bir diğer karakter, Halide Edip'in *Tatarcık* romanındaki Miralay Nihat'tır. Bununla birlikte iki karakter arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Öncelikle Selahattin Bey, ele alındığı eserde olumsuz özellikleriyle temsil edilirken, Miralay Nihat'ın eserdeki temsilinin daha objektif bir bakış açısıyla yapıldığını ifade etmek mümkündür¹⁶⁴. Her iki karakter mesleki anlamda da birbirinden ayrılmaktadır. Nitekim Selahattin sürgün edilmiş bir doktor iken, asker-aydını temsil eden Miralay Nihat, Milli Mücadele'de aktif olarak rol almış, Çanakkale Savaşı'nda sağ bacağına kaybeden "*kıymetli bir subay*"dır¹⁶⁵.

Bu bağlamda "*asker, sivil Yeni Türkiye'yi aşama aşama fikir, yahut bizzat silahla inşa etmek için bütün hayatı bir mücadele olan örneklerinden biri*" olarak işaret edilen söz konusu karakter, akla ve bilime büyük önem atfeden, Batılılaşmayı da bu çerçevede değerlendiren, "aydın" profilinin bir simgesi olarak eserde konumlandırılmıştır. Nitekim eserde, Miralay Nihat'ın hem askerliğin hem de iktisadi, içtimai gibi bütün konuların sadece ilim, teknik, akıl, fen ve mantıkla şekil ve kuvvet alacağını ifade eden görüşlerine yer verilmektedir. Bu görüşleriyle öne çıkan karakterin en büyük amaçlarından biri "*kendi felsefesine göre bir Türk milleti görmek için diliyle, kalemiyle mütemadiyen faaliyet göstermek*" şeklinde açıklanmıştır¹⁶⁶.

Her iki karakterin benzerlik gösterdikleri en önemli nokta ise din konusundaki yaklaşımlarıdır. Öyle ki Miralay Nihat da

¹⁶³ Bkz. Pamuk, a.g.e., s. 101, 145.

¹⁶⁴ Bununla birlikte Miralay Nihat'ın "olumlu", "olumsuz" skalasında bir yere konumlandırılması gerektiğinde, "olumsuz"a daha yakın bir temsilinin olduğunu da söyleyebilmek mümkündür.

¹⁶⁵ Bkz. Halide Edip Adıvar; *Tatarcık*, İstanbul, Can Yayınları, 2009b, s. 54.

¹⁶⁶ Adıvar, a.g.e., 2009b, s. 54.

tıpkı Selahattin gibi, din tamamen kalkmayınca dünyanın medenileşemeyeceğini düşünmektedir. Buna göre o, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında yerleşmiş olan materyalist felsefenin bir ürünüdür. Tevfik Fikret'in, insanın akılla dünyayı yapacağını söyleyen mısrası onun hayat ilkesidir. Yine aynı şekilde, aynı şairin "*Tarih-i Kadim*"¹⁶⁷ şiirini her gün kendi kendine tekrar eder. En büyük özelliği ise "dinsiz" olması, daha doğrusu dinsizliği kendine büyük bir kanaatle "din" edinmesidir. O'na göre "dinsizlik" dini, o kadar etraflı, insani ve ahlâki kaidelere sahiptir ki, ancak ona mensup olan bir adam aklından, mantığından gelen bir düzenle tam adam olabilir. Kısacası bu yönleriyle Miralay Nihat tam bir "*dinsizlik softası*"dır. Bu eğimleriyle de "mistikler"den nefret etmekte ve onların tekkeye yakıştığını düşünmektedir. Nitekim O "*aklı*" olmaktan asla vazgeçmemiştir ve "*akıllı olan adamın dine inanmayacağını*" ifade etmiştir. Söz konusu karakterin "dinsizliğin" temel amacı ise insanın aklını efsane zincirinden kurtarmak, akla sınırsız bir imkân sağlamak, sadece mantığa dayanan bir gerçeğe yön vermektir. Ancak o, bu amacına ulaşmamıştır. Zira kendine şaşmaz ve tek kılavuz olarak belirlediği bilim, devamlı yeni bir düşünce ortaya atmış ve gerçeğe giden yollar sürekli değişmiştir. Dolayısıyla otuz yıldır inandığı tek şey ve şaşmaz sandığı yol çatallaşmıştır. Bu bağlamda kendi "dinsizliğini" yeni nesillerinkiyle karşılaştıran Miralay Nihat; kendisinin 19. yüzyılın sakin, liberal, heyecan karışmayan, kitaplar arasında esasları belirlenen bir din olarak tanımlamaktadır. Yeni nesillerin "dinsizliğinin" ise karanlık ve azgın bir içgüdünün, tahakküm arzusunun neden olduğu karanlık ve iptidai bir din olduğuna işaret etmektedir. Eserde, bu özellikleriyle temsil edilen Miralay Nihat ne Tanzimat aydınları ne de yeni nesil aydınlar tarafından saygı görebilmiştir. Nitekim eski nesil ona "*Farmason, zındık, Frenk bozması*" gibi isimler takmıştır. Bu nedenle söz

¹⁶⁷ Söz konusu şiirin bir kısmı şu şekildedir: *Iste, der, insanoglunun geçmiş hayati bu. Ve baslar bize maval okumaya. Ninniler uydurup uyutur bizi dedelerimizin derin boşluklar içinde, uzun, zifiri karanlık hayatından. Gösterir bize evvel zamanı, tek doğru, en güzel örnek, der. Bakarsın gelecek günlerin farkı yok gecen geceden. Senin tarih dediğin iste budur, alında altı bin yıllık buruşuklar ve bir o kadar da kuşku. Bası geçmişe bir düşe değer, sürünür ayağı bomboş bir geleceğe, bir deri bir kemik, ayakta zorla durur. Ben hiç tiksinnem ondan, karsuma alırım onu arada bir, anlat bakalım, derim, şu eskilerden. Bir parça feylesofa benzer o, bir parça sırtlana benzer, berbat suratıyla da bir hortlağa. Yoklar mezarını unutulmuş gecelerin, baslar pash, boğuk bir sesle bir bana anlatmaya, sirkisiyle, ne olmuş ne bitmişse: Hep yıkım üstüne yıkım, acı üstüne acı! Ne vakit geçse anlı sanlı bir ordu, çöküverir ağır gölgesi bir bulutun, kanlar yağar dört bir yana. En basta bir kanlı bayrak. Kanlı bir taç gelir arkasından....*

konusu karakter kendini okumaya ve yazmaya adanmıştır. Son hazırladığı ve altı cilt olarak tasarladığı "*Fransız İnkılabı*" adlı eserinin ise verdiği on beş senelik mesainin sonucunda sadece üç cildini tamamlayabilmiştir¹⁶⁸. Görüldüğü gibi, tıpkı Selahattin gibi Miralay Nihat da hayatının büyük kısmını bilimsel çalışmalara adanmış, ancak tıpkı onun gibi eserlerini tamamlayamamıştır. Böylece her iki karakterin özellikleriyle simgeleştirilen aydınların hayatın her alanındaki "başarısızlıklarına" dikkati çektiklerini söylemek mümkündür.

Tüm bunlardan hareketle, çalışmanın bu kısmında incelenen aydınların farklı kimlikleri temsil etmelerine rağmen, bazı ortak özelliklerinin olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, söz konusu aydınların hemen hepsinin kendilerine toplumu medenileştirmek için bir rol biçmiş olmalarıdır. Bu rol kimi zaman "alafranga" bir tavırla kimi zaman bir subayın toplumu inşa etmek için öngördüğü askeri bakış açısıyla kimi zaman da bir dinmişçesine inanılan pozitivist bir yaklaşımla görünürlük kazanmaktadır. İkincisi, bu rolün seçkin bir bakış açısının izlerini taşıması ve bir anlamda modernleşmenin tepeden inmeci zihniyetini temsil etmesidir. Zira bürokrat, asker ve doktor gibi kimliklerle sembolize edilen bu aydınlar, toplumun üst tabakasını imgelemekte, söylemleri de mensup oldukları toplumsal statünün izlerini taşımaktadır. Böylece romanlarda imgelenen bu aydınların, Osmanlı aydınının toplumsal ve siyasal süreçte kendine yüklediği fonksiyonları taşıdıklarını söylemek mümkündür. Nitekim asker-bürokrat kimliğiyle öne çıkan Osmanlı aydını, kendini devleti kurtarma ve halka yol gösterme misyonuna adanmıştır. Ancak burada önemli nokta, eserlerde temsil aydınların hem kişisel özelliklerinin hem de siyaset anlayışlarının ve yöntemlerinin kötü bir görünüm sergilemesidir. Hatırlanacağı üzere, bu aydınlar aciz, zayıf, hırslı, fırsatçı, muhbir, mantıksız gibi sıfatlarla nitelendirilerek, onların kişisel zafiyetleri gözler önüne serilmiştir. Buna koşut olarak söz konusu aydınların, mevcut devlet siyasetine muhalefet etme tarzlarına da olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Örneğin hükümetin idare biçimine muhalefet etmelerinin altında yatan temel nedenin, ülkenin çıkarlarından ziyade kendi kişisel çıkarlarının ve hırslarının olduğu ima edilmiştir. Aynı özelliği "din adamları" kategorisinde ele alınan aydınlar da taşımaktadır. Söz konusu aydınlar "eski"ye olumlu, "yeni"ye olumsuz yaklaşımlarıyla, bu kategoride incelenen diğer aydınlardan farklılık göstermekle birlikte, onların da temel özelliklerinden

¹⁶⁸ Bkz. Adivar, 2009b, s. 55, 61, 205, 207, 179.

biri iktidar heveslisi olmalarıdır. Tüm bu özelliklerinden dolayı çalışmanın bu kısmında analiz edilen aydınların, devleti kurtarma ve halka yol gösterme maksadıyla attıkları adımların ve izledikleri yolların “yanlışlığına” vurgu yapıldığını söylemek mümkündür.

CUMHURİYET DÖNEMİ’NİN “TOPLUM MÜHENDİSLERİ”/MUHALİF AYDINLARI

Milli Kimlik Oluşturma ve Ulus Devlet Olma Sürecinin Etkin Aktörleri Olarak “Geçiş” Dönemi Aydınlarının Toplumsal ve Siyasal Konulara Yaklaşımları

Cumhuriyetin “yeni” değerlerinin ve milli kimlik olma sürecinin önemli bir öncüsü olarak ortaya çıkan bu aydınlar, tıpkı Tanzimat sonrasında olduğu gibi, Cumhuriyet sonrasında bir problem olarak ortaya çıkan yeni toplum ve yeni insan konusunda sosyal ve politik roller oynamak, topluma yön vermek istemektedirler¹⁶⁹. Buna göre bu aydınların en önemli fonksiyonlarından biri, yeni kurulan cumhuriyetin değerlerini topluma aktarmak ve milli kimlik oluşturma/oluşturma sürecine katkı sağlamaktır. Söz konusu katkı sağlanırken ise bu aydınların bir taraftan geçmişin “eskimiş” kurum ve anlayışını eleştirilerinin odağına aldıkları, bir taraftan halkı yol gösterilmesi gereken bir unsur olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Böylece bu aydınların karşıt oldukları temel unsurun geçmişin “köhnemiş kurumları ve zihniyeti” ile “milli bilinci oluşmamış halk” olduğunu söylemek mümkündür. Buradan hareketle çalışmanın bu kısmında, “kurucu” aydınlar olarak da nitelendirilen bu aydınların hem “eski”yi hangi temalar üzerinden ele aldıkları hem de halka yaklaşımları irdelenmiştir.

“Kurucu” ve “Kurtarıcı” Aydınların “Eski” Toplumsal Zihniyeti ve Kurumları Eleştirisi

Ulus-devlet olma sürecinin etkin aktörleri olarak tanımlanabilecek aydınların, Anadolu’ya yönedikleri görülmektedir. Bu bağlamda Anadolu’yu geri kalmış bir toplum, insanlarını yüzyıllardır ihmal edilmiş ve cehalete teslim edilmiş bir kitle olarak kabul edip, kendisini onları aydınlatmaya adanmış bir aydın Reşat Nuri

¹⁶⁹ Balcı, a.g.e., 2002, s. 169.

Güntekin'in *Yeşil Gece* romanındaki Ali Şahin'dir¹⁷⁰. I. Dünya Savaşı öncesinden Kurtuluş Savaşı sonrasına kadar geçen bir zaman dilimini kapsayan romanda, Ali Şahin, medresede okurken buradaki eğitimi, yanlış ve yetersiz bularak, öğretmen okulunu tamamlayan ve Ege Bölgesi'ndeki bir kasabada gerici ve çıkarıcı birtakım güçlerle savaşılan idealist bir öğretmen olarak temsil edilmektedir.

Ali Şahin kimliğinde simgeselleştirilen tipin, toplumsal eleştirilerinin merkezinde yer alan konuların başında "eski/medrese eğitim sistemi, "din adamları" ve bunların toplum üzerindeki olumsuz etkileri gelmektedir. Buna göre eleştirilerini "eski eğitim"/"yeni eğitim", "din adamı"/"fen adamı" gibi ikili karşıtlıklar üzerinden oluşturan karakter, öncelikle kendi kişisel gelişim serüveni üzerinden medrese eğitiminin olumsuz etkilerine dikkati çekmektedir. Nitekim "eski" sistemin "boş" ve "yanlış" düşüncelerinden arınan Ali Şahin, kendisindeki değişimi şu şekilde tarif etmiştir:

..eski haliyle şimdiki hali arasındaki farkı hiçbir zaman bu kadar keyif ve iftihar ile görmemişti. Evet aradaki fark sadece o zamanki aç, sefil çömeze mukabil, şimdi eli ekmek tutmuş bir mektep mezunu, devletin aylıklı ve itibarlı muallim efendisi olmasından ibaret değil. Artık, boş vehimler ve hurafelerden de kurtulmuştu. Başının içinde bu açık eylül sabahının manzarası gibi aydınlık, hudedu, hendese belli ve nizamlı şeyler vardı. Artık ne düşündüğünü, ne istediğini, bu dünyada vazifesinin ne olduğunu biliyordu¹⁷¹.

Görüldüğü gibi "yanlış inançlar"dan kurtulmanın gururunu yaşayan söz konusu karakter, devlet memuru olmanın "onurlu" ve "itibarlı" konumuna da dikkati çekerek, yeni eğitim sisteminin etkisiyle hayata dair amaçlarını daha iyi belirleyebildiğini vurgulamaktadır. Nitekim kişisel "inkılabını" gerçekleştiren ve "*ateşli bir milliyetçi haline gelen*" Ali Şahin'in amacı "*milletine sadık Cumhuriyetperver Türkler yetiştirmek*" tir¹⁷².

Bu çerçevede öğretmenlik misyonuna bir "dinmişçesi"ne inanan ve görevine kutsal anlamlar yükleyen Ali Şahin, daha önce inanmış olduğu değerlerden duyduğu pişmanlığı ise şu şekilde ifade eder:

¹⁷⁰ Balcı, a.g.e., 2002, s. 162.

¹⁷¹ Güntekin, a.g.e., s. 16.

¹⁷² Bkz. Güntekin, a.g.e., s. 48, 60.

Benim bütün felaketim; uzun seneler ebedi bir hayat ümidiyle yaşamış, dünyayı görmemiş olmamdan ileri geldi.. ebedi hayat tahayyül etmeseydim adem fikri karşısında bu derece perişan olacaktıy mıydım? Ben şimdi yararlı bir insan sayılırım. Ömrümün sonunu kadar alil kalacağım; bu yaranın acısını derinden derine hissedeceğim. Yetiştireceğimiz nesilleri sonradan gelecek hayal inkisarından korumak için mümkün olduğu kadar hayalsiz yetiştirmeli¹⁷³.

Karakter, medresede almış olduğu eğitime göndermede bulunarak bunun kendisi üzerinde yarattığı olumsuz etkilere işaret etmekte ve yeni nesillerin bunlardan yara almaması için pozitivist düşüncelerle donatılmış bir eğitim ve düşünce sistemine ihtiyaç olduğunu da ima etmektedir. Bu bağlamda “yeni” eğitim sisteminin yetiştirdiği insanların hayata daha “umut” dolu ve “kararlı” yaklaşabileceği eğretilmesinde bulunan Ali Şahin’in; “eski” eğitim sistemini ve bunun oluşturduğu zihniyeti “*koca bir kainatı başına yıkan inançlar*” olarak nitelendirerek, “yeni” düşüncelerle oluşturulmuş bir hayat galesini “*hayattan korkulacak bir şey kalmaması*” şeklinde açıklamaktadır¹⁷⁴.

Medrese eğitimine ve bunun oluşturduğu zihniyete/düşünce yapısına karşıt bir tutum geliştiren söz konusu karakter, öncelikle medresedeki hocaların “kötü” özelliklerini ve onların toplum üzerindeki olumsuz etkilerini ele almaktadır. O’na göre medrese hocaları; “*yalancı şahitlikle geçinen*”, “*kendi alanlarında bile yeterince bilgi sahibi olmayan*”, “*kadınları taciz eden ve aşağılayan*”; “*tecrübesiz genç kızlarla, yaşlı dullarla cinsel ilişkiye giren*”, “*bağnaz*”, “*üç beş liralık bir ihsan için Allah’ı da Peygamber’i de tereddütsüz satan*” kişilerdir. Medrese hocalarını bu şekilde tanımlayan Ali Şahin, onların ve bilgi kaynaklarının “ruh” ve “ahiret” gibi konularda oluşan sorulara doyurucu cevaplar veremediklerine de işaret etmekte ve bu nedenle din ilimlerinin önün nazarında “*hikmet-i mevcudiyeti*”nin kalmadığını belirtmektedir. Bunlardan hareketle medreseyi ve sahip olduğu düşünce yapısını “karanlık”la sembolize ederek, “yeşil gece”ye benzetmiştir. Ali Şahin’e göre, Anadolu’da fikirlerin geri, insanların sefil kalmasının, işlerin kötü gitmesinin sebebi ise, hep bu yüzdendir. Bu konudaki üzüntüsünü “*zavallı memleket, asırlardan beri yeşil bir gece içinde yaşıyordu. Halk dünyayı hep bu karanlığın arasında görüyordu*” sözleriyle ifade etmektedir¹⁷⁵.

¹⁷³ Güntekin, a.g.e., s. 48.

¹⁷⁴ Güntekin, a.g.e., s. 51.

¹⁷⁵ Bkz. Güntekin, a.g.e., s. 24-32, 34-42, 43.

"Eski" eğitim sistemini de yeşil türbe kandiline benzeten Ali Şahin, medreselerin ilim ve nur diye adlandırdığı şeylerin, sisli bir ışık gibi insana kasvet ve ümitsizlik veren şeyleri aydınlattığını, her şeyi korkulu vehimler ve hayaller şekline soktuğunu ve asırlardan beri nur diye bu yeşil gecenin içinde yaşandığını ifade etmektedir. "Eski" eğitimi böyle tarif eden söz konusu karakter, çeşitli şekillerde bunun toplumda yarattığı "ikiliklere" de dikkati çekmektedir. Örneğin medrese eğitimi alan "*başına sarık sarılan*" öğrencilerin, ayrı bir bayrağın altına geçmiş gibi olduklarına işaret ederek, onlarla diğer öğrenciler arasına yabancılık girdiğini ve zaman içinde bunların "*sarıklılar*" ve "*sarıksızlar*" diye "iki düşman" gruba dönüşeceğini ifade etmektedir. Diğer taraftan "*softaların*", okuryazar takımını ve kendi ordularına aldıkları bir kısım çocukları berbat ettiklerini, buna karşılık "*işi gücü, çoluğu, çocuğu, hâsılı kendi dünya galesiyle meşgul asıl halk üzerinde derin etkilerinin olmadığını*" düşünmektedir. Bu çerçevede "*asırların yaptığı bir zihniyeti yıkmak ve yenisini yapmak için yine asırlar lazım diyenlere pek hak vermemek gerektiği*"ni vurgulamıştır¹⁷⁶. Böylece geçiş döneminin yol gösterici ve kurucu aydınını sembolize eden karakterin, yeni değerlerin topluma yerleşebilmesi için mücadele edilmesi gereğine işaret ettiğini söylemek mümkündür.

"Yeşil gece"den kurtulmak için mücadelenin yapılacağı birincil mekânlar ise "yeni mektep"tir. Buna göre Ali Şahin "yeni" mekteplerde, çocuklara yalnız "*müspet*" ve "*faydalı*" şeyler öğreteceğini, din ilimlerini mümkün olduğu kadar yüzeysel ve zararsız bir şekilde geçeceğini, hurafelerle ve "*israiliyat*" ile savaşağını ifade eder. Ancak Sarıova'da yapmak istediği inkılâbı tek başına başaramayacağını farkında olan karakter, "*münevver mütefiklere*" ihtiyaç duymaktadır. Sarıova'da az sayıda da olsa "yeni" fikirli, iyi tahsil görmüş, memurlara, milliyetçi genç insanların olduğunu düşünen Ali Şahin, bu münevverleri aynı amaç altında toplamayı programının en başına koymuştur. Bu noktada münevverlerin sayıca az olmasını önemsemeyen söz konusu karakter, "*Ne istediğini bilen sekiz, on münevver insanın; karanlık fikirli ve karanlık maksatlı hesapsız cahil sürülerini dilediği gibi sevk ve idare edebileceği*"ni ifade etmektedir¹⁷⁷. Böylece toplumun "karanlıktan" kurtulması için tüm "aydınlardan" birlikte hareket etmeleri gerektiğine işaret edildiğini söylemek mümkündür.

¹⁷⁶ Bkz. Güntekin, a.g.e., s. 70, 19, 93.

¹⁷⁷ Bkz. Güntekin, a.g.e., s. 93, 60.

“İlim” ve “fen”e oldukça önem veren bir karakter olarak im-
gelenen Ali Şahin, kasabanın ilerlemesi için vereceği mücadelede
“müspet *fikirli*, *temiz emelli müttelikleri*”, fen adamları arasında
daha kolay bulabileceğini düşünmektedir. Nispeten bunu başa-
rır; Deli Necip lakaplı bir mühendis, Polis Kazım Efendi, Rasim
ve birkaç öğretmen arkadaşıyla aynı idealler etrafında birleşmiş-
lerdir¹⁷⁸. Buna göre Ali Şahin’in düşüncelerinin, erken Cumhuri-
yet döneminin hem pozitivist bilime ve bilim adamlarına verdiği
önemin hem de bunlara modern hayatın gerekleri doğrultusunda
toplumun dönüştürülmesi için yüklediği görevlerin izlerini taşı-
dığı ifade edilebilir.

Böylece Ali Şahin ve arkadaşları, “eski” zihniyetin temsilcisi
olan ve “yeni” mekteplerin değerini halkın gözünde küçültmeye
çalışan “softalarla”, onların kurduğu “*kumpaslarla*” ve topluma
verdikleri “*zararlarla*” mücadele etmeye başlamışlardır. Bu mü-
cadelenin en yoğun yaşandığı olaylardan biri, Kelami Baba tür-
besinin yakılması ve hiçbir ilgisi olmadığı halde olayın sorumlu-
su olarak halk tarafından seilmeyen, alkolik Fransızca öğretme-
ni Nihat’ın gösterilmesidir. Ancak verilen uzun uğraşlar netice-
sinde öğretmenin suçsuzluğu ispat edilmiştir. Burada önemli
olan husus ise haksızlıklarla mücadele eden Ali Şahin ve arka-
daşlarının “adaletin” temsilcisi olarak sunulmalarıdır. Nitekim
onlar, hiç kimsenin sevmediği ve itibar etmediği, herkesin suçla-
dığı masum bir insanın suçsuzluğunun kanıtlanması için çaba
göstermişler ve haklılıklarını kanıtlamışlardır. Nihat Efendi’nin
zaferi Ali Şahin ve müttelikleri için de bir zafer olmuş ve son re-
zalet, “*softa partilerini*” bir hayli sarsmıştır. Böylece o ve arka-
daşları mücadelelerinin meyvelerini almaya başlamışlardır.

Ali Şahin’in mücadele ettiği alanlardan biri de Kurtuluş Sa-
vaşı olmuştur. Nitekim Yunan ordusu İzmir’i işgal etmiş ve Sa-
rıova’ya kadar gelmiştir. İçlerinde idadi müdürünün, baş ulema
Zühtü Efendi’nin, mutasarrıfın da bulunduğu memur ve eşraf ile
halkın büyük çoğunluğu telaşla, bulundukları yeri terk etmeye
başlamıştır. Diğer taraftan Sarıova’da kalan Müslüman ve Hristi-
yan halk arasında bir çatışma çıkma ihtimali bulunmaktadır. Bir
çatışma çıktığı takdirde Yunanlıların, Sarıova’da taş üstünde taş
bırakmayacaklarını, kasabada kalan Müslümanları kılıçtan geçi-
receklerini düşünen Ali Şahin, bunlara engel olmak için kafasına
bir sarık geçirir ve halkı yatıştırmaya yönelik bir konuşma yapar.
Ali Şahin’in halkı sakinleştirmedeki etkisini gören Yunan asker-
leri, O’na Yunan Devleti’nin Müslümanlar hakkında fena bir ni-

¹⁷⁸ Bkz. Güntekin, a.g.e., s. 70-87.

yeti olmadığına ahaliyi inandırması için Büyük Cami'de vaaz vermesini teklif etmiştir. Ali Şahin kendisine teklif edilen bu görevden "tiksınmekle" birlikte, verilen görevi yerine getirdiği takdirde, gizliden gizliye savaş faaliyetleri için çalışabileceğini düşünerek teklifi kabul etmiştir. Böylece Ali Şahin, Büyük Camii'de vaaza başlamıştır. Bir taraftan halka sürekli sükûnet ve tevekkül tavsiye ederken; bir taraftan Yunan hükümetinin adalet ve şefkatini de methe mecbur kalan söz konusu karakter, diğer taraftan da milli mücadele yararına çalışır ve bir süre sonra Sarıova'dan ayrılır.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından bir müddet sonra Sarıova'ya tekrar dönmüştür. Bu sırada hilafet kaldırılmış, medreseler, tekkeler kapanmış, Sarıova'daki türbe kandilleriyle beraber Yeşil Gece de ebediyen sönmüştür. Diğer bir deyişle Kurtuluş Savaşı'yla birlikte "eski" ile "yeni"nin savaşında da "yeni" galip gelmiştir. Böylece onun istediği ve düşündüğü şeyler tasavvur ettiğinden çok daha az bir zaman içinde hakikat haline gelmiştir. Ali Şahin gördüğü manzarayı şu şekilde ifade eder:

Zühtü hocalar, Sarıova sokaklarında azgın arılar gibi uğuldayarak dolaşan softa tabaları; başlarındaki fese, dillerindeki yenilik iddiasına rağmen onlardan daha softa tabaları; başlarındaki fese, dillerindeki yenilik iddiasına rağmen onlardan daha softa olan büyük memurlar, Hacı Emin gibi altmışından sonra tövbekar olmuş, eski eşkiyalar ve derebeyleri müebbeden mağlup olmuştu¹⁷⁹.

Ancak Ali Şahin, kısa zaman içinde Sarıova'da çok fazla bir şey değişmediğini anlamıştır. Nitekim Zühdü Efendi yine maarif müdürünün yanındaki yerini almıştır ve görüşmeye gittiği müdür, onu "*Herhalde şu işgal zamanında sarık sarak Yunan hizmetine giren Şahin olmayacaksınız. Çünkü bu müfsit hoca, ne kadar yüzsüz ve gabi olsa Sarıova'ya ayak basmaya cesaret edemez*" sözleriyle karşılar. Bunun ardından da Ali Şahin'e muallimliği aklından çıkarmasını ve bu mesleğin, ancak temiz vicdanlı ve yeni fikirli insanlar için olduğunu ifade eder. Böylece Ali Şahin "*çok doğru söylemişler, inkılap denilen şey bir günde olmuyor*" diyerek, Sarıova'nın dörttyol ağzında, karanlıktan bir ilham bekler gibi uzun uzun ileriye bakar ve şöyle der: "*Şu ortadakini tutarsam beni zaferin ve inkılabın doğduğu yere götürür. Orada derdimi nasıl olsa anlatırım*"¹⁸⁰. Buradaki orta yol sadece termi-

¹⁷⁹ Güntekin, a.g.e., s. 245.

¹⁸⁰ Bkz. Güntekin, a.g.e., s. 247-250.

nolojik bir uzlaşmayı ifade eder ve verilen siyasi mesaj ise devrime yeniden başlamanın zorunluluğudur¹⁸¹.

Tüm bu özellikleriyle söz konusu karakterin, milli kimlik oluşturma ve ulus-devlet olma sürecinin etkin aktörlerinden biri olan Türk aydınının, devletin yetkin kadroları olarak hizmet veren bürokratik aydın olma özelliğini ve eleştirisinin merkezine “eskimiş” kurum ve zihniyetleri alarak, bunların yerine yenilerini yerleştirme çabasını yansıttığını söylemek mümkündür. Nitekim Ali Şahin kimliğinde simgeselleştirilen aydın tipi, “eski” tip eğitim sisteminin ve din adamlarının topluma verdiği zararlar üzerinde önemle durmuştur. Bu eğitim sisteminin ve din adamlarının olumsuz etkilerinden kurtulmak için gerekli olan önemli meslek gruplarından biri ise, “yeni” ve “modern” özelliklerle donanmış öğretmenlerdir. Başka bir ifadeyle, toplumun modernleşmesi için öncelikle, bunun öncülüğünü yapacak kişilerin ve grupların modernleşmesi gerekmektedir. Zira Cumhuriyet’in kurulduğu ilk yıllarda, toplumun modernleştirilmesinde “aydınlanmış” öğretmenlerin büyük rolü bulunmaktadır. Bu çerçevede Ali Şahin’in yaşadığı zihniyet dönüşümü, “eski”den “yeni”ye geçiş sürecinin bireysel anlamdaki örneğini sembolize etmektedir. Nitekim o, medrese eğitimi almasına rağmen, bunun olumsuz etkilerinden arınmış ve “yeni” eğitim sisteminin öncülerinden biri olarak halka “doğruları” öğretmeye ve yol göstermeye kendini adanmış bir kişidir. Bu anlamda “eski” eğitim sisteminin hemen her yönüyle köhnediğini, günün ihtiyaçlarına cevap veremediğini vurgulayan karakter, “yeni” eğitim sisteminin toplumsal ve bireysel yaşamda getireceği olumlu taraflara dikkati çekmektedir. Ona göre “yeni” eğitim sistemi bireylerin karar alma mekanizmalarını iyi yönde etkileyecek ve hayata daha “umutlu” ve “kararlı” yaklaşımlarını sağlayacaktır. Tüm bunlardan hareketle “kurucu”, “memur”, “yol gösterici” ve “kurtarıcı” nitelikleriyle ön plana çıkan Ali Şahin’in “muhalif” söylemlerinin, yeni kurulan Cumhuriyet’in Türk aydınına yüklediği işlevlerle paralellik taşıdığı görülmektedir.

“Kurucu” ve “Kurtarıcı” Aydınların Halk Eleştirisi

Yakup Kadri’nin Kurtuluş Savaşı yıllarını ele alan ve konusu itibariyle edebiyat çevreleri tarafından çok tartışılan romanı *Yaban*’da, İstanbullu bir aydın ile Anadolu halkı arasındaki karşıtlık ele alınmaktadır. Nitekim romanın kahramanı olan Ahmet Celal,

¹⁸¹ Timur, a.g.e., 2002, s. 84.

Çanakkale Savaşı'nda kolunu kaybetmiş ve savaştan gazi olarak kurtulan, ancak savaş sonrasında yapayalnız kalmış İstanbullu bir aydındır. Bunlara bir de İstanbul'un işgali eklenince, hizmet eri olan Mehmet Ali'nin köyüne gitmeye karar verir. Köydeki yaşamı sırasında İstanbul'un işgali sonrasında gerçekleşen olayları takip ederek, köylülere durumun önemini ve ciddiyetini anlatmaya çalışır. Ancak köyde, aradığı ilgiyi bulamaz. Bu bağlamda romanda bir taraftan tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi kültür ikileşmesinden kaynaklanan bir kopukluk ele alınırken, bir taraftan da vatani kurtarmak için savaştan ilerici aydınlarla Kurtuluş Savaşı'na inanmayan "gerici" köylüler arasındaki kopukluk işlenmektedir. Nitekim romanın kahramanı Ahmet Celal ile köylüleri ayrı dünyaların insanı yapan, okumuş kentli ile cahil köylü arasındaki farktan ziyade, bu ikisinin Kurtuluş karşındaki farklı tutumlarıdır¹⁸². Onun muhalifliği, cahil köylü halkına, onların ritüellerine ve milli mücadele karşındaki duyarsız tavırlarına dır. Buna göre söz konusu karakter, İstanbul yönetimine muhalif¹⁸³, milli mücadeleyi destekleyen ve halka yol göstermeye çalışan yönleriyle, Türk aydınının özellikle milli kimlik oluşturma sürecindeki işlevleriyle örtüşen bir aydın tipidir. Buradan hareketle söz konusu karakterin bu süreçteki işlevi "*Halk-Aydın Karşıtlığı*" ve "*Milli Mücadele Sürecinde Aydın'ın Halka Bakışı*" alt başlıkları üzerinden incelenecektir.

"Halk-Aydın Karşıtlığı"

Mehmet Ali'nin köyüne yerleşen, yaşama sevincini kaybetmiş ve umutsuz¹⁸⁴ bir aydın olarak temsil edilen Ahmet Celal'in, öncelikle "insan"a ilişkin tutumuna bakıldığında kötümser bir tablo

¹⁸² Moran, a.g.e., 1989, s. 175.

¹⁸³ Örneğin İstanbul hükümetine olan tepkisini şu sözleriyle ifade etmektedir: "... Geçen gün aldığım İstanbul Gazetelerinde okudum. 'Sevr Muahedesi' esas itibarıyla kabul edilmiş. Damat Ferit hükümeti onu imzaya üç kişi yolluyormuş. Bu üç kişiden biri de Rıza Tevfik'tir. O Rıza Tevfik ki bize Türk folklorunun zevkini veren ilk adamdır. Türk halkına bu hıyaneti reva görmesinin sebebi ne? Niçin, bir yaşlı heyetine girip bu anık topraklarda dolaşarak milletin ıstırabını terennüm ediyor?" (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 66).

¹⁸⁴ Nitekim O'nun hayata dair "ümitsizliği"; "*daha otuz beşimize basmadan her şeyin bittiğini, işin tamam olduğunu; aşkın, arzusun, ümit ve ihtirasın artık bir daha uyanmamak üzere sönüp gittiğini kendi kendimize itiraf etmek; kendi kendimize, bütün mutluluk ve başarı kapılarının kapandığını söylemek ve gelip, burada bir ağaç gibi yavaş kurumağa mahkûm olmak. Böyle mi olacaktı? Böyle mi sanmıştım? Lâkin, işte böyle oldu ve böyle olması lazımdı?*" (Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 17) sözlerinde ortaya çıkmaktadır.

çizdiği görülmektedir. O, “insan”ın içgüdüsünün bozuk olduğunu ve bu nedenle doğruyu eğriden, çirkini güzelden, faydalıyı faydasızdan ayırt etmeyi bilmediğini düşünmektedir. Esasında, Ahmet Celal’in bu sözleriyle köy halkını işaret ettiğini ve birçok karışıklığı “ayırt edemeyen” köy halkına doğruyu/yanlış göstermeyi amaçladığı için, Türk aydınının yol göstericilik misyonunu üstlendiğini ifade etmek mümkündür. Öyle ki Ahmet Celal köyde yaşadığı süre içerisinde, kendi bildiklerini halka öğretmeye ve benimsetmeye çalışan bir karakter olarak temsil edilmektedir.

Söylemlerinin temelinde halk-aydın farklılığını/karışıklığını barındıran ve halkı yol gösterilmesi gereken bir unsur olarak değerlendiren Ahmet Celal’in, öncelikle yalnızlığını unutmak için bir sığınak olarak gördüğü, ancak zamanla beklentilerini karşılamayan köy halkına yaptığı serzenişler dikkati çekmektedir. Nitekim köy halkı onu hiçbir zaman benimsememiş ve kendilerinden biri olarak görmemiştir. Ahmet Celal’in bu konuda yaşadığı hayal kırıklığı ve üzüntüsü ise “*Burada, hiçbir şeyi düşünmeyecek, metafiziğe tamamıyla veda edecek ve bir köylü nasıl yaşarsa öyle yaşayacaktım.. Lakin işte görüyorum ki, bir çanak suda bir damla zeytinyağı gibiyim. Ne karışıyorum, ne de dibe çökebiliyorum. Bize, bunun için toplumun kaynağı diyorlar galiba*” sözlerinden anlaşılmaktadır. Karakterin bu sözleriyle, eserde birbirinden oldukça farklı olarak temsil edilen iki kesimin, hiçbir şekilde bütünleşemediğine ve aydının toplumdaki “yol göstericilik” misyonuna vurgu yaptığını söylemek mümkündür. Bu bütünleşme sorunun sorumluluğu ise köy halkına yüklenmiştir. Zira kimsesizliğini köylünün yanında unutmak isteyen “aydın” kişiye, köy halkı kucak açmamış ve onu bir “yaban” olarak nitelendirmiştir. Bu bağlamda Ahmet Celal, Türk aydınının köy hayatı içindeki yalnızlığını ve onlarla uyumsuzluğunu, “*Gün geçtikçe daha iyi anlıyorum: Türk ‘entelektüeli, Türk aydını, Türk ülkesi denilen bu engin ve ıssız dünya içinde bir garip yalnız kişidir*” sözleriyle ifade etmiştir¹⁸⁵.

Türk aydınının “yalnızlığını” bu şekilde ifade eden Ahmet Celal’in, çeşitli şekillerde köylüyü eleştirdiği ve bu eleştiriler üzerinden de her iki kesimin birbirinden farklılığını vurguladığı görülmektedir. Öncelikle köy halkının “*şeytani bir zekâsı*” olduğunu ifade eden karakter, özellikle onların “gayri- medenilikleri”, “tembellikleri”,¹⁸⁶ “pis olmaları” ve “din adamlarına olan

¹⁸⁵ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 19, 67,68, 36.

¹⁸⁶ Örneğin köylü bulunduğu toprakları gerektiği gibi ekip-biçmemektedir. Köy halkını ve yaşantısını eleştiren aydın tiplemesinin onlara saygı duyduğu belki de tek an “ça-

yaklaşımları" üzerine odaklanmıştır. Örneğin Ahmet Celal, köy halkının ve köyün ileri gelenlerinin, Şeyh Yusuf adlı bir kişiden yaşadıkları her sorunu çözmesi için medet ummalarını "*boş inançlar*" olarak nitelendirmiş ve onların bu tip davranışlarını olumsuz bir tutumla ele almıştır. Din adamlarının ise halkın dini duygularını sömürdüğüne işaret ederek, onların "sahtekâr" olduğunu ima etmiştir. Hatta Ahmet Celal din adamlarını İstanbul'daki bir İngiliz subayıyla eşdeğer görerek, onları "düşman" kategorisinde değerlendirmektedir. Böylece din adamlarının halkı yanlış yönlendiren ve onlardan faydalanan unsurlar, savaşılması gereken kesimler olarak temsil edildiğini ifade etmek mümkündür.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, köy halkının da Ahmet Celal'in davranışlarını eleştirmesidir. Nitekim yukarıda da işaret edildiği gibi, köy halkı birçok konuda Ahmet Celal ile aynı düşünceye ve tutuma sahip değildir. Örneğin Ahmet Celal'in, çok önem attıkları Şeyh Yusuf Efendi ile bir tartışmaya girmesine ve bunun sonucunda Şeyhi kızdırmasına olan tepkilerini, "*Sen yalnız merhamete değil, terbiyeye de muhtaçsın*" sözleriyle ortaya koymuşlardır. Ahmet Celal ise köylünün bu tepkisi karşısındaki duygularını, "*yalnızlığımı, kimsesizliğimi ve yabancılığımı o günkü kadar şiddetli hissettiğim olmamıştır*" sözleriyle ifade etmiştir¹⁸⁷. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, her iki kesim aynı değerler sistemini paylaşmamakta ve bundan dolayı hem bütünleşme hem de uyum sorunu yaşamaktadır.

Aydın ve köylü grupların, buna benzer sorunları hayatın her alanında yaşadıkları görülmektedir. Örneğin köylüler, Ahmet Celal'in her gün saçlarını taramasını ve tıraş olmasını; "*Beyim her gün tıraş olmayıver*", "*Beyim bu dağın başında sabah akşam dişlerini fırçalamak neyine gerek*", "*Beyim, bizde saçlarını kadınlar tarar*" sözleriyle yadırgamaktadırlar. Köy halkı "aydın"ın davranışlarını bu şekilde garipserken, Ahmet Celal ise köy hayatının katlanamadığı en zor tarafının temizlik sorunu olduğunu dile getirmektedir¹⁸⁸. Ancak köylünün bu sorundan hiç şikâyetçi olmadığına dikkati çeken söz konusu karakter, bu durumu¹⁸⁹ şu şekilde aktarır:

lıştıkları zamanlar"dır. Böylece "köy insanı"na "saygı duyulan kişiler" olabilmeleri için "çalışkan" olmaları gerektiği mesajının verildiğini söylemek mümkündür.

¹⁸⁷ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 48.

¹⁸⁸ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 25.

¹⁸⁹ Köylünün "pis" olması konusunda verilebilecek örneklerden bir diğeri de "kadınların eteğinin içinde yaş yufları taşıması" ve herkesin bunları hiç gocunmadan yemesidir.

Hasat mevsimlerinden sonra haftalarca her nevi hububat aynı yalakta yıkanıp ayıklanır. Hatta çok kere, yenilecek şeylerin; çocuk bezleri, kirli don ve gömleklerle bir arada çalkalandığı da olur. Bu pisliği onlara anlatmak bir türlü mümkün değildir¹⁹⁰.

Görüldüğü gibi, bu satırlarda köylünün “doğruyu öğrenmeme” konusundaki ısrarlarına da vurgu yapılarak, söz konusu davranışları olumsuz bir tutumla ele alınmaktadır¹⁹¹. Ancak geçen zaman içinde Ahmet Celal, köy halkının söz konusu davranışlarının nedenini, çevrenin kişi üzerindeki etkisi olarak yorumlamıştır. Bu çerçevede, köy çocuklarının zorlu yaşam koşullarını da gözler önüne seren Ahmet Celal, onların “*kırk yaşındaki bir adam maskesi takmış gibi*” olduklarını da ifade ederek, çocukluklarını yaşamadıklarının altını çizmektedir. Onların bu şartlarda yaşamasının nedeni olarak ise ülke koşulları gösterilmektedir. Böylece hem köylünün “kötü/olumsuz” davranışları hem de zor yaşam şartları çevresel koşullara bağlanmış ve bu koşulların iyileştirilmesi halinde “kötü/olumsuz” davranışlarının düzeleceği vurgulanmıştır. Ahmet Celal’in tüm bu eleştirileri ve vurguları yapmasının en önemli sebeplerinden birinin Türkiye’nin “medeni” bir ülke olması yönündeki isteğinin olduğu ifade edilebilir. Nitekim karakter, Türkiye’deki yenileşme hareketlerinin “başarısızlığının” nedenini, çevresel koşulların değişmemesi ve iyileştirilememesiyle ilişkilendirmiştir¹⁹².

“*Milli Mücadele Sürecinde Aydın’ın Halka Bakışı*”

Ahmet Celal ile köy halkı arasında yaşanan karşıtlığın hissedildiği en önemli alan ise köy halkının Milli Mücadele karşısındaki “duyarsız” ve “umarsız” davranışlarıdır. Bu bağlamda öncelikle halkın, bir savaş gazisi olarak kendisine olan ilgisizliğine dikkati çektiği belirlenmiştir. Nitekim köy halkı, Ahmet Celal’in “kolsuz” olduğunun hiçbir şekilde farkında olmadığı gibi, ona merhamet bile göstermemektedir. Böylece köy halkının, vatan için ve halk için cephede savaşarak sakat kalan bir aydına kayıtsız kaldığını söylemek mümkündür.

Köy halkının savaşa olan “duyarsızlığı”nı, kendisi üzerinden verdiği örnekle bu şekilde öne çıkartan Ahmet Celal’in, aynı tu-

¹⁹⁰ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 25.

¹⁹¹ Ahmet Celal’in köy halkını eleştirdiği diğer konular arasında köy halkının “eglence biçimi”; erken yaşta yapılan evlilikler; dayakla verilen eğitim gibi konular yer almaktadır.

¹⁹² Bkz. Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 26, 38.

tumun cephelerdeki savaş haberlerine ilişkin olduğuna da işaret ettiği görülmüştür. Nitekim söz konusu haberlere köy halkının tepkisini şu şekilde dile getirmiştir:

... Urfa'da, Antep'te kanlı olaylar cereyan etmekte olduğunu haber veriyor ve her birinin yüzüne ayrı bir dikkatle bakıyordum. Hiçbirinde ne hayret, ne dehşet ne de alelâde bir alâka izine tesadüf etmedim. Ateşin içinden henüz çıkmış olan Mehmet Ali bile artık bunları geçmiş zamana ait bir masal gibi dinliyordu.¹⁹³

Köy halkının savaşta kazanılan “zafer sevinci”ne ilgisiz kalması da eleştirilmektedir. Örneğin Ahmet Celal bu duruma, 1. İnönü Zaferi'nin kazanıldığını öğrendikten sonra yaşadığı mutluluğu “köy insanlarıyla” paylaştığı sırada dikkati çekmektedir. Şöyle ki zaferden büyük mutluluk duyan Ahmet Celal, bunu her ortamda dile getirmiş, ancak kendisinin yaşadığı mutluluğu ve heyecanı köy halkında göremeyince, hatta bu duygularının onlar tarafından eleştirildiğini görünce, duygu ve düşüncelerini şu şekilde betimlemiştir:

Eleme, kedere hatta sevince bir sınır tayin etmek. Bunu, yalnız şehirlerde olur bilirdim. Meğer insan, köylerde, dağ başlarında ve mağara kovuklarında da samimi olmak, içinden geldiği gibi, içinden geldiği karda gülüp ağlamak hürriyetine sahip değilmiş. Toplumun görenekleri, kuralları, insanların yarı çıplak yaşadıkları bu köstebek yuvalarında da aynı şiddetle hüküm sürüyormuş.¹⁹⁴

Kazanılan zaferin basın tarafından da “neşeyle” karşılanmaması, “.. bu büyük olay, gazetelerde alelade bir havadis gibi geçti? Hiçbir yerde, Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'ya, İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal'e çektiği telgraflar, alevden birer satır halinde, gökyüzüne çizildi mi?”¹⁹⁵ sözleriyle eleştirilmiştir.

Aynı kapsamda eleştirilen bir diğer unsur, savaşın ciddiye alınmaması ve seyirlik bir olay olarak algılanmasıdır. Köylünün söz konusu davranışları şu şekilde dile getirilmiştir:

Uçakların gelişi geçişi, köylüleri eğlendiriyor. Hepsi sırtlarını duvara dayayıp, ağızları bir karış açık seyrediyorlar ve bir: ‘viyy viyy viyy anacağım!’ dır gidiyor. ‘Görünyon mu, bu daha büyük’, ‘Yok,

¹⁹³ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 26.

¹⁹⁴ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 39.

¹⁹⁵ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 40.

yok, o daha büyük', "Bu öndeki hızlı uçuyor, 'Öbürü daha ağır geliyor' derken bazıları baş aşağı incek gibi olunca, gene hepsi bir ağızdan: 'Aman, aman, düşüyor' diye bağışıyorlar.¹⁹⁶

Ahmet Celal'in, köy halkının savaşa karşı olan tutumuna ilişkin dikkati çektiği unsurlardan bir diğeri de Türk ordusunun savaşı kazanma ihtimaline karşı "güvensizliği"dir. Hâlbuki Ahmet Celal, Anadolu ordusunu kendisini yaşadığı "kötü" hayat şartlarından kurtaracak bir güç olarak nitelendirmektedir. Böylece söz konusu karakterin, ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartları değiştirecek kuvvet olarak Anadolu ordusunu işaret ettiğini söylemek mümkündür. Ancak kendisiyle aynı kanatta olmayan köy halkının Türk askeri hakkındaki, "*Askerin geçtiği yerde ot bitmez. Göçer ama, bize bir şey bırakmaz. Önümüz kış. Bize bir şey bırakmaz*" sözleri ise, "*basit*" ve "*aşağılık*" olarak nitelendirilmektedir. Köy halkının Milli Mücadeleye ve Türk ordusuna ilişkin yaklaşımını bu şekilde ortaya koyan Ahmet Celal, onların "*cepheden kaçtıkları*" ve "*düşmanın neler yaptığını görmezden geldikleri*" için de yaşanacak felaketleri hak ettiklerini ifade etmektedir¹⁹⁷.

Ahmet Celal'in vurguladığı bir diğer konu köy halkının "kimliklerini" Türk olmakla değil, Müslüman olmakla tanımlamalarıdır. Nitekim daha önce askerlik yapmış olduğu için, Ahmet Celal'in kendisine yakın hissettiği bir köy(l)üyle arasında şöyle bir konuşma geçer:

"-Biliyorum beyim sen de onlardansın emme.

-Onlar kim?

-Aha, Kemal Paşa'dan yana olanlar..

-İnsan Türk olur da, nasıl Kemal Paşa'dan yana olmaz?

Biz Türk değiliz ki, beyim.

-Ya nesiniz?

Biz İslamızı, elhamdülillah. O senin dediklerin Haymana'da yaşarlar."¹⁹⁸

Savaş kazanılsa bile elde edilecek tek şey "*yalnız bu ıssız topraklar, bu yalçın tepelerdir*" diyen ve "*Millet nerede?*" sorusunun, cevabını "*O henüz ortada yok*" şeklinde veren Ahmet Celal kimliğinde simgeleştirilen Türk aydınının, milli kimlik oluşturma

¹⁹⁶ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 149.

¹⁹⁷ Bkz. Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 108, 127, 131.

¹⁹⁸ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 153.

noktasındaki misyonu ise, "*onu (milleti) bu Bekir Çavuşlar, bu Salih Ağalar, bu Zeynep Kadınlar, bu İsmailler, bu Süleymanlarla yeni baştan yapmak gerecektir*"¹⁹⁹ sözleriyle açıklanmaktadır.

Tüm bunlardan hareketle, Milli Mücadele ve milli kimlik oluşturma sürecindeki rolünü ve misyonunu bu şekilde ifade eden karakterin, bu süreçte "dış düşmanlar"dan çok "iç düşmanlar"dan korktuğu görülmektedir. Nitekim köye gelmeden önce mücadelenin Anadolu insanı aracılığıyla yapılacağını düşünen söz konusu karakter, buradaki yapılanmayı gördükten sonra ümitsizliğe düşmüş ve Anadolu'da aradığını bulamamıştır. Buna göre eserde Türk aydınını sembolize eden karakter; Anadolu'nun "*düşmana akıl öğreten müftüler*"den, "*düşmana yol gösteren ağalar*"dan, "*komşusunun malını talan eden kasaba eşraflı*"ndan, "*asker kaçığını koynunda saklayan zinacı kadınlar*"dan, "*frengiden burnu çökmüş sahte sofular*"dan, "*cami avlusunda oğlan kovalayan softalar*"dan oluştuğuna dikkati çekmekte ve bir aydın olarak yalnızlığını vurgulamaktadır²⁰⁰.

Ahmet Celal tüm bunların sorumlusu olarak aydınları işaret etmektedir. Nitekim bu noktada aydınlar; "*viran ve yoksul insan kitlesi için bir şey yapmamakla*", "*yüzyıllarca kanını emdikten sonra ve posasını atmakla*", "*halkın ruhuna nüfuz edememekle*", "*halkı aydınlatamamakla*", "*hayvani duyguların, cehaletin, yoksulluğun ve kıtlığın elinde bırakmakla*" suçlanarak, sert bir şekilde eleştirilmektedir²⁰¹. Böylece yeni bir milli kimlik ve ulus devlet inşa etme sürecinin etkin aktörleri olan aydınlara; halkı daha iyi tanımaları, halkın sorunlarını göz önünde bulundurmaları ve halkı bir nesne olarak değil özne olarak ele almaları gerektiği mesajının verildiğini söylemek mümkündür. Ancak verilen bu mesaja rağmen, karakterin Türk aydınının; devletin yetkin kadroları olarak hizmet veren asker-aydını temsil ettiğini ve halkı bir nesne olarak görüp, bu nesnenin aklın gerekliliklerine göre biçimlendirilmesi gerektiğini savunan anlayışı sembolize ettiğini ifade etmek mümkündür. Nitekim halkı hem yaşam tarzı hem de Milli Mücadele konusundaki yaklaşımları nedeniyle eleştiren karakter, kendine halkı bilgilendirmek, eğitmek, yol göstermek gibi misyonları yüklemiştir.

¹⁹⁹ Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 153.

²⁰⁰ Bkz. Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s.110.

²⁰¹ Bkz. Karaosmanoğlu, a.g.e., 2004, s. 110-111.

Evrensel Bir Kimlik Arayışındaki Aydınların Cumhuriyetin Getirdiği Yeni Değerlere Yaklaşımları

Cumhuriyet'e geçişi hazırlayan aydınların ele alındığı eserlerde, hem idealist aydınlar yaratılmış hem de Cumhuriyet'in getirmiş olduğu yeni değerler dünyasının yeterince anlaşılamadığı veya yanlış yorumlandığı, yolundan saptırıldığı noktasında fikir birliğine varılmıştır. Cumhuriyet'ten sonra yetişen yeni nesil aydın ise bir taraftan Osmanlı aydınının özelliklerini bir taraftan da Cumhuriyet'in eklemiş olduğu yeni bakış açılarını kendisinde bulunduran oldukça geniş yelpazeye sahip, sadece içinde bulunduğu toplumu değil, daha evrensel düşünebilen batılı veya doğulu olmaktan ziyade, içinde bulunduğu değerler çerçevesinde çağını yakalamaya çalışan bir aydın örneğidir. Özellikle 1930'lu yıllardan sonra yazılan romanlarda temsil edilen ve ikinci nesil Cumhuriyet aydınları şeklinde nitelendirilebilecek bu aydınlar da, geçiş devresi aydınlarının eski değerlere takındıkları tutum görülmemektedir. Zira aydın tavır ve davranışları bakımından bir çeşitliliğe sahip bu aydınların bir kısmı, ihmal edildiğini düşündükleri milli ve özellikle manevi değerlere yönelirken, bir kısmı da dünyadaki farklı fikir ve hayat anlayışlarını Cumhuriyet'e taşımayı düşünmekte ve hatta Cumhuriyet ideolojisini de aşırp sosyalist veya anarşist fikirlere sahip olabilmekte veya II. Dünya Savaşı'na doğru gidilerken bütün dünyaya hâkim olan buñalım, tereddüdü yaşayabilmektedir²⁰². Buradan hareketle çalışmanın bu kısmında Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Huzur*, Halide Edip Adıvar'ın *Tatarcık*, Peyami Safa'nın *Bir Tereddüdün Romanı* ve "*Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* romanlarında temsil edilen aydınlar incelenmiştir.

Geçmiş Reddeden Zihniyetin Eleştirisi

Daha önce de belirtildiği gibi, Tanzimat'tan itibaren Türk aydınının üzerinde durduğu en önemli konulardan biri Batılılaşma/Modernleşme yolunun ne olacağıdır. Aydınlar, bu soruyu çoğunlukla sentezci bir yaklaşımla ele almışlar ve toplumsal ve siyasal sorunların çözümünde bu yolu işaret etmişlerdir. Benzer bir anlayışın Cumhuriyet sonrası Türk romanında da, ancak daha evrensel bir bakış açısıyla temsil edildiği görülmektedir. Burada önemli olan bir diğer husus ise erken Cumhuriyet döneminin bir anlamda "yok saydığı mazinin", kimi yazarlar tarafından

²⁰² Balcı, a.g.e., 2002, s. 218.

tekrar gündeme getirilmesidir. Bu yazarlardan biri de kuşkusuz Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Nitekim Tanpınar, erken Cumhuriyet'in göz ardı ettiği şahsiyetleri ve değerleri romanlarında sürekli ele almıştır. O'nun yaklaşımının temelinde eskiye ve değerlerine yer vermenin alçaltıcı bir unsur olmadığı, bilakis bunun zenginlik olduğu vurgusu yatmaktadır. Tanpınar'ın bu yaklaşımının en belirgin görüldüğü romanlarından biri *Huzur*'dur. Bu romanında Tanpınar, yeni değerlerle donatılmış aydının yüz yüze kaldığı ikilemleri ele almış, bir taraftan kökleri maziye uzanan ve oradan bugüne taşınan mirası, bir taraftan da modernleşme yolunda yeni baştan yaratılmaya çalışan bir ulusal kimlik üzerine eğilmiştir. Yanıtı aranan en önemli sorulardan biri "*her yeniye karşılık, her eski atılmalı mıdır?*" olmuştur²⁰³. Romanın anlatı zamanına bakıldığında ise 2. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki dönem olduğu görülmektedir. Bütün dünyada yaşanan siyasi ve ekonomik sorunlar Türkiye'de de kendini göstermektedir. Türkiye, imparatorluktan milli devlete geçmenin zorluklarını yaşamaktadır. Hissedilen bu problemler ise birey ve toplumu her bakımdan etkilemektedir.

Bu temalar üzerine inşa edilen romanın aydın kahramanları Mümtaz ve İhsan'dır. Öncelikle Mümtaz'ın yaşam öyküsüne baktığımızda, bir işgal sonucunda babasının öldürüldüğü, bunun hemen ardından da annesini kaybettiği ve İstanbul'da oturan amcasının oğlu İhsan tarafından büyütüldüğü görülmektedir. İhsan'ın, Galatasaray'da tarih öğretmeni olmasının da etkisiyle, Mümtaz Galatasaray'a gider ve daha sonra burada asistan olur. Böylece Mümtaz'ı hem yetiştiren hem de hocası olan İhsan'ın, onun üzerinde büyük etkisi olmuştur. Nitekim Mümtaz'ın edebiyata ve sanata olan ilgisi, İhsan'ın kütüphanesini araştırmakla başlamış ve romanlar, hikâyeler ve henüz anlamını çözemediği şiir kitapları okumuştur. Diğer taraftan İhsan'ın da yol göstericiliğiyle, eski divanları okumuş, tarihle tanışmış ve bunlardan etkilenmiştir. Karakterin Batı düşüncesinden de etkilendiği görülmektedir. Zira İhsan'a, yazmakta olduğu Türk tarihi eseri için yardım eden Mümtaz, eş zamanlı olarak Reigner, Herida, Verlaine gibi Fransız düşünürlerinden etkilenmiştir. Böylece eserde hem Doğu hem de Batı fikriyatını bilen ve bunları bir sentez oluşturarak bünyesinde barındıran bir tip olarak belirmektedir.

Mümtaz'ın üzerinde durduğu en önemli konu ise yeni değerlerin oluştuğu/oluşturduğu bir dünyada "eski"nin ne olacağıdır. Nitekim Cumhuriyet dönemiyle birlikte oluşturulan ulusal

²⁰³ Gündüz, a.g.e., s. 21-22.

ve bireysel kimliğin niteliğinin ne olacağı ya da olması gerektiğini de sorgulamaktadır. Buna göre Mümtaz karakterinde simgeleştirilen aydın tiplmesi, dönemin koşullarının hem bireysel hem de sosyal alanda bazı “*düzensizlik*”lere neden olduğuna, hatta bunların birkaç nesil devam edebileceğine dikkati çekerek, bütün bunların insanları “*inkâra*” değil, şartları değiştirmeye yönlendirmesi gerektiğine işaret etmektedir. Mümtaz’ın şartların değişmesinden kastının Cumhuriyet döneminin maziden gelen mirası reddetme eğilimine karşı çıkarak; geçmişe, diğer bir deyişle, Osmanlı mirasına sahip çıkılması gerektiğini ima ettiğini söylemek mümkündür. Öyle ki “*İki asırlık hezimetlerin, çöküntülerin, henüz kendi şartlarını bulamamış bir imparatorluğun artığı olmamamızın bir yığın neticesini hayatımda, hatta etimizde duyacağız*” sözleriyle Yeni Cumhuriyet’in Osmanlı’nın yıkılan temelleri üzerine inşa edildiğine vurgu yapan söz konusu karakter, yapılan “*inkâr*”ın ülkeyi daha büyük bir yenilgiye götüreceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda vatan ve millet sevgisine de dikkati çeken Mümtaz, tüm bunların insanlarda daha köklü bir şekilde yerleşebilmesi için “*eski*”nin yadsınmaması gerektiği eğretilemesinde bulunmaktadır²⁰⁴.

Bununla birlikte, Mümtaz Osmanlı’nın tüm değerleri ile korunmasının mümkün olmadığını da telaffuz etmektedir. Buna göre “sosyal kalkınma” ve “estetik değerler” olmak üzere iki alanın birbirinden ayrılması gerektiğini belirtmektedir. Öncelikle “sosyal kalkınma”nın gerçekleştirilmesi için toplumun realitelerinin üzerine düşünülmesi gerektiğine işaret etmekte ve vatanın her köşesinin bir istihsal programına ihtiyacı olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu noktada söz konusu programın içine maziyle olan bağların girdiğini ifade etmektedir. Gereğini ise “*Çünkü o hayatımızın, bugün olduğu gibi gelecek zamanda da şekillerinden biridir*” sözleriyle açıklamaktadır. Yine aynı şekilde estetik değerleri, “*bizim zevk dünyamız*” şeklinde nitelendirerek, bu konudaki görüşlerini de “*bir çöküşün esteti değilim. Belki bu çöküşte yaşayan şeyler arıyorum. Onları değerlendiriyorum*” sözleriyle ortaya koymaktadır²⁰⁵. Bu fikirleriyle Mümtaz’ın, toplumsal gelişmelerde evrimci, sanatsal/estetik değerlerde tutucu olduğu izlenimi uyanmaktadır²⁰⁶.

Nitekim Mümtaz özellikle klasik Musiki’ye ve Osmanlı mimarisine olan tutkusuyla, eserde temsil edilmektedir. Örneğin

²⁰⁴ Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, s. 43-44.

²⁰⁵ Bkz. Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 172.

²⁰⁶ Timur, a.g.e., 2002, s. 337.

“*piyasa musikisi*”nden kurtulmak gerektiğini ifade ederek, “*benliğimizin*” oluşmasında “eski”nin büyük bir önemi olduğuna işaret etmektedir. Buna göre “*eski musikinin insanı yok eden yahut bir hayranlık duygusunda tüketen sanatlar olmadığı*”nı vurgulamaktadır. Yine aynı şekilde eski musikiyi eski şiirlere benzeten Mümtaz, bunların bugünün muayyen seviyedeki, batılı terbiyesinden geçmiş bir estetik anlayışıyla değerlendirilmesi gerektiğine de işaret etmektedir²⁰⁷.

Geçmişe olan bağlılığını musiki üzerinden bu şekilde ortaya koyan Mümtaz, aynı tutumunu mimari konusunda da göstermektedir. Örneğin İstanbul’un mimarisine ilişkin yaptığı bir değerlendirmede, “milli” ve “manevi” kimliğin içinde bulunması gereken unsurlara da işaret etmekte ve söz konusu yaklaşımını şu şekilde ortaya koymaktadır:

... Boğaz’da her şey insanı kendisine çağırır, kendi derinliğine indirirdi. Çünkü burada terkihi idare eden şeyler, manzara, kalabildiği kadar olsa da mimari hepsi bizimdi. Bizimle beraber kurulmuş, bizimle beraber olmuştu. Burası küçük camii, bodur minareli ve kireç sıvalı duvarları o kadar İstanbul semtlerinin kendisi olan küçük mescitli köylerin, bazen bir manzarayı uçtan uca zapteden geniş mezarlıkların, su akmayan lüleleri bile insana, serinlik veren ayna taşları kırık çeşmelerin, büyük yalıların, avlusunda şimdi keçi otlayan ahşap tekkelerin, çıraklarının haykırışı İstanbul ramazanlarının uhreviliğini yaşayan dünyadan bir selam gibi karışan iskele kahvelerinin, eski davullu, zurnalı, yarı milli bayram kılıklı pehlivan güreşlerinin hatırasıyla dolu meydanların, büyük çınarların, kapalı akşamların, fecir kızlarının ellerindeki meşalelerle maddesiz aynalarda bir sedef rüyası içinde yüzdükleri sabahların, garip, içli aksisadaların diyarıydı²⁰⁸.

Tanpınar İstanbul’un mimarisindeki zenginliğe de dikkati çekerek, geçmişe verdiği önemi vurgulamaktadır. Örneğin, Üsküdar bir hazinedir. Valide-i Cedid’in biraz arkasında Aziz Mahmud Hüdayi vardır. Birinci Ahmed devrinin saltanatı, daha yukarıda Selami Efendi, Celveti Baki Efendi gibi kişilerin türbeleri bulunur²⁰⁹. Mimari ve manevi unsurlara yaptığı göndermelerle, Türk medeniyetinin bunlar üzerine kurulduğunu hatırlatmakta ve geleceğin de yine aynı değerlerden güç alınarak inşa edilmesi gerektiğini ima etmektedir.

²⁰⁷ Bkz. Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 79, 207, 148.

²⁰⁸ Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 115.

²⁰⁹ Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 169.

Özellikle “musiki” ve “mimari” üzerinden geçmişe olan bağlılığını ortaya koyan Mümtaz, “*niçin eskiye bu kadar bağlıyız?*” sorusunu sormakta ve “*ister istemez eskiye bağlıyız*” demektedir. Nitekim geçmişten tamamen kopulamayacağını vurgulayan söz konusu karakter, geçmişi bir “*anahtar*” olarak nitelendirmektedir. Buna göre de yeni değerlerin olduğu bir Türkiye’de, Osmanlı mirasının yok sayılamayacağını vurgulamaktadır. Zira “yeni hayat”ın gerekliliğine de inanmakla birlikte, ufuk değiştirmek için yere basmak, bunun için de bir “kimlik” gerektiğinin altını çizerek, bu kimliğin de her milletin geçmişinden kaynaklandığını vurgulamaktadır²¹⁰.

Geçmişten gelen milli ve manevi mirasın “göz ardı edilmesi-nin” sonuçlarına da değinen karakter, buna göre Türk insanının “*bir medeniyet çöküntüsünün yetimleri*” olduğunu ifade etmektedir. Nitekim ona göre “*insanlara yeni hayat şekilleri hazırlamadan evvel, onlara hayata tahammül etme kudretini veren eski-leri bozmak*” faydalı olmamış ve insanları “*çıplak bırakmıştır*”. Bu bağlamda artık birçok insanın “*geçmişe değer vermediğine*” de dikkati çeken Mümtaz, “eski”nin/ “geçmiş”in öneminin insanlar tarafından kavranabilmesi için ise “*Türkiye’de nesillerin beraberce okuyacağı temel eserler*” yazılması gerektiğini ima etmektedir²¹¹. Böylece söz konusu karakterin, yeni bir kimlik oluşma/olusturma sürecinde, halkın geçmiş konusunda bilgilendirilmesi ve ortak bir bilinç oluşturulması gerektiğini savunduğunu söylemek mümkündür.

Romanın bir diğer aydın kişisi İhsan’dır. Kurtuluş Savaşı öncesinde Mısır’da esir düşen İhsan, İstanbul’a döndüğünde sağlığı elvermediği için İstanbul’da gizli bir teşkilatta çalışmıştır. Galatasaray’da tarih hocalığı yapan söz konusu karakter hem çok okuyan hem de yazan bir kişidir. Nitekim okulun dışında kalan zamanının hemen hemen tümünü kütüphanesinde geçirmektedir. Tarih ve iktisada büyük ilgi duyan İhsan, sanata, özellikle de şiire ve resme önem vermektedir. Bu özelliklerinin yanı sıra Batı kültürünü ve düşüncesini de iyi bildiği anlaşılmaktadır. Nitekim gençliğinde Batı eserlerini ve düşünürlerini çok okumuş, yedi sene boyunca Fransa’da her millettten insanla yaşamıştır. Diğer taraftan ülkesine döndüğünde Baki, Nefî, Nedim, Galip, Dede ve İtri gibi isimlerden oldukça etkilenmiştir. Dolayısıyla eserde hem Doğu hem de Batı ilmini ve sanatını iyi bilen bir karakter olarak temsil edilmiştir. İhsan karakterine ilişkin ifade edilebilecek en

²¹⁰ Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 170-171.

²¹¹ Bkz. Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 190, 251.

önemli husus ise şimdinin ve geleceğin geçmişten güç alınarak inşa edilmesi gerektiğini vurgulamasıdır.

Buna göre, tıpkı Mümtaz gibi İhsan da kimlik olgusu üzerinde durmakta ve bunun hangi unsurlara dayanması gerektiğini belirtmektedir. İhsan'ın da geçmişten gelen mirasa vurgu yaptığı, yeni oluşan kimlik bilincinde bunun göz ardı edilmemesi ve bundan güç alınması gerektiğine işaret ettiği görülmektedir. Örneğin, onun bu düşüncesi, "*Garplı bizi ancak dünya vatandaşı olduğumuzu hatırladığımız zaman tatmin ediyor. Hulasa, çoğumuz benliğimizden kaçır gibi okuyoruz. Mesele burada. Hâlbuki kendimize mahsus yeni bir hayat şekli yaratmak devrindeyiz*" sözlerinde açıkça görülmektedir. Geçmişi "*inkârla*" hiçbir şey kazanılamayacağını ifade eden İhsan'ın, Amerika ve Rusya gibi ülkelerin geçmişlerini reddetmediklerini, yeni bir başlangıç yaptıklarını vurgulayarak, bu düşüncelerini pekiştirdiği görülmektedir. Bu bağlamda sentezci bir kimliğe işaret eden karakter, "*kendimize*" özgü şartlara göre uygun yeni bir hayat kurulması gerektiğini ifade ederek, hem mazi ile bağların koparılması gerektiğini hem de Batı'ya "*kendimizi*" kapatmamak gerektiğini belirtmektedir. İdealindeki kimlik tasavvurunu bu şekilde ortaya koyan İhsan, "*Eskiye devam ettirdikten sonra, yeni hayat şekli aramak ne için?*" sorusunun cevabını ise hayatın henüz şekil almadığına ve "*asrımızda*" hayatın yeniden düzenlenmeye ihtiyacı olduğuna vurgu yaparak yanıtlamıştır. Ona göre izlenmesi gereken yol, sadece gerekli olan yerlerde mazinin "*ölü köklerini atarak*" yeni bir çıkarım yapmak ve "*yeni*" tip insanı yetiştirmektir²¹². Dolayısıyla söz konusu karakterin kimlik olgusuna göndermede bulunarak, yeni bir kimlik bilincinin oluşturulmasında hem geçmişin hem de dünyadaki diğer gelişmelerin göz önünde bulundurulması gerektiğini ima ettiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan hem Türkiye'nin bir medeniyet ve kültür "buhranı" içinde olduğunu, hem de iktisadi bir reforma ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda yeni bir iktisadi yapılanmaya önem vermekle birlikte, tamamen maddi hayatı temel alarak medeniyet, kültür ve insan yetiştirilmesine de karşı çıkmaktadır. Ona göre maddi hayatın düzenlenebilmesi için toplumun ve hayatın yaratıcı vasıflarının tekrar kazanılması gerekmektedir. Ancak bu noktada "eski", "yeni" ve "Batı" üzerinden bazı sorunların olduğuna da işaret etmektedir. Zira "eski", "*yarı ölümler şeklinde hayata müdahaleye hazır beklerken*", "yeni" ve Batı ile olan ilişkiler "*akan bir nehre sonradan eklenmekten iba-*

²¹² Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 91- 92.

rettir” şeklinde değerlendirilmektedir. Böylece kimlik oluşma sürecinde hem eskinin bazı “zararlarına” hem de Batı ve “yeni” ile olan temasların tam olarak özümsemediğine dikkat çekildiğini ifade edebilmek mümkündür. “*Eskiye eski olduğu için işe yaramaz bir gözle, yeniye ise başından itibaren bizim olmadığı için şüphyle bakılmasını*” eleştirdiği de görülmektedir. Nitekim tüm bunlar, toplumda “*ikilik*” yarattığı ve “*yüzeyde*” yaşanmasına neden olduğu için gelecek tasavvuruna da büyük zarar vermektedir. Bu noktada yapılması gereken yeniden “tanırları bulmak”, her millettten daha şuurulu ve iradeli olmak ve sadece “*Türkiye olmak*”tır. Kastedilen şey ise Türkiye’nin kendi şartlarını göz önünde bulundurarak bir yapılanmaya gitmesidir²¹³.

Bu bağlamda karakter, öncelikle geçmişe yönelik bazı eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin, Osmanlı’da bazı aydınların sadece edebiyatla uğraştığını ve bu nedenle siyasi tarih ve ekonomi politik gibi konuların göz ardı edildiğini vurgulanmıştır. Yine aynı şekilde, II. Abdülhamid(t) örneği üzerinden yöneticileri de eleştirdiği görülmektedir. Örneğin, bir “*iktidar delisi*” olarak nitelendirdiği Abdülhamid(t)’in otuz üç yıl kendisini bir köşke hapsedmesinin toplumsal ve siyasal alandaki olumsuz etkilerine dolaylı olarak değinmektedir. Nitekim “*milli bir zafere kadar hep bu zaruretlerin*” etkisinde yaşamıştır²¹⁴.

Geçmiş dönem aydınlarını ve yöneticilerini bu şekilde eleştiren karakterin, Türkiye’nin ekonomik alanda yaşadığı bazı sıkıntılara da değindiği görülür. Buna göre Türkiye’nin eski bir “çiftçi” imparatorluğunun tasfiyesinden doğduğuna işaret etmekte ve hâlâ onun iktisadi şartlarının içine bocalandığını ifade etmektedir. Yine aynı tema üzerinden eleştirdiği bir diğer konu, Türkiye ekonomisinin Avrupa’ya bağlı olmasıdır. Çok sayıda okul açılması gibi konular üzerinden eğitim konusundaki bazı eksiklikleri de dile getirerek, bunların ekonomik alanda neden olacağı sorunları açıklamaktadır. Nitekim bu okullardan mezun olan gençlere, iş imkânı sağlanmasında bazı sıkıntılar yaşanabileceğini ifade etmektedir. Tüm bunlardan hareketle karakterin, hem “yeninin” hem de “eskinin” tahripkâr yönlerinden kurtularak ve revize edilerek, yeni bir yapılanmaya gidilmesi gerektiği yönünde bir yol haritası çizdiğini söylemek mümkündür. Önerdiği çözüm yolu ise, yine Türkiye’nin kendi şartlarını tanıması gerektiği doğrultusundadır. Ona göre ancak bu şekilde aile, şehir ve köy tekrar kurulabilecektir. Bunları yaparken de bir kez daha yeni insa-

²¹³ Bkz. Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 246-247.

²¹⁴ Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 249.

nın inşa edileceğine vurgu yaptığı görülür. Bu konuda geçmiş dönemleri eleştiren karakter, şimdiye kadar insanla yapıcı olarak meşgul olunmadığını ve bir yığın inkılâbın peşinden koşulduğunu iddia etmektedir. Böylece dolaylı olarak “milli kimlik” oluşturma politikalarının “yanlışlığının” da altını çizen karakter, bir kez daha “yeni” bir ulusal kimlik oluşturulması gerektiğine işaret etmektedir. Nitekim “*Yeni Türk insanının ölçülerinin tam olarak bilinmediğini*” ifade etmekle birlikte, bu süreçte yapılması gereken şey tarihe ve köklere dayanmak zorunluluğudur. Bunlar yapılmadığı takdirde ise toplumun tekrar “ikiliklerle”²¹⁵ karşılaşacağını vurgulamıştır. Zira şimdiye kadar yürütülen politikaların, insanları aynı değerler üzerinde birleştirmedeği eğretilmesinde bulunarak; bazılarının eski bir medeniyetin “*enkazının*”, bazılarının ise yeni bir medeniyetin “*henüz taşınmış kiracıları*” olduğunu ifade etmektedir. Bu noktada yapılması gereken ikisinin arasında bir kaynaşma sağlanmasıdır. Kaynaşmanın sağlanmasının birincil yolu ise geçmişle bağın tekrar kurulmasıdır²¹⁶. Bu gerekliliğinin nedenleri şu şekilde açıklanmıştır:

Maziye ihmal edersek hayatımızda ecnebi bir cisim gibi bizi rahatsız eder, terkinin içine ister istemez sokacağız. O, kendisinden gelmemiz lazım gelen bir şeydir. Bu devam fikrine bir vehim de olsa muhtacız. Kaldı ki, dün doğmadık. En çetin realitemiz budur. Sonra hangi köklere gideceğiz? Halk ve halkın hayatı bazen bir hazine, bazen de bir seraptır. Uzaktan namütenahi bir şey gibi görünür. Fakat yaklaştın mı, beş on motifin ve modanın içinde kalırsın; yahut doğrudan doğruya bazı hayat şekillerine girersin. Klasik, yahut yüksek tabaka kültürü, ondan birçok yerlerde kopmuşsun ve zaten sıkı sıkıya bağlı olduğun medeniyet yıkılmış.²¹⁷

Bu noktada İhsan'ın üzerinde durduğu ve eleştirdiği bir diğer nokta “*kendimizi sevmemiz*”dir:

²¹⁵ Bu ikiliklerin hem aydınlarda hem toplumda yarattığı bir örnek İhsan'ın ağzından şu şekilde aktarılmaktadır:

“Bir taraftan iyi kötü bir tekniği almağa, onun adamı olmağa çalışıyoruz. Onun zihniyetini benimserken zaruri olarak eski kıymetleri atıyoruz. Muşeret şeklimizi değiştiriyoruz. Diğer taraftan istiyoruz ki, eskiyi unutmayalım! Bugünkü realitemizle bu eskinin yeri nedir? Bu sadece bir hatıra, bizim için bir özleyiş.. belki sizin, benim hayatımızı süsleyebilir! Fakat yapıcı olarak ne kıymeti olabilir!” (Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 250).

²¹⁶ Bkz. Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 250-251.

²¹⁷ Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 251.

Dede'yi, Wagner olmadığı için, Yunus'u, Verlaine, Baki'yi, Goothe ve Gide yapamadığımız için beğenmiyoruz. Uçsuz bucaksız Asya'nın Asya'nın o kadar zenginliği içinde, dünyanın en iyi giyinmiş milleti olduğumuz halde çıırıklak yaşıyoruz. Coğrafya, kültür, her şey bizden bir yeni terkip bekliyor; biz misyonlarınızın farkında değiliz. Başka milletlerin tecrübesini yaşamağa çalışıyoruz²¹⁸.

Görüldüğü gibi aydın karakter, yeni bir yaşam biçimi oluşturulurken, “kendi köklerimizden” yararlanılması gerektiğine bir kez daha işaret ederek, bunların “zenginliği”nin farkında olunmamasına ve başka ülkelerin değerlerinin örnek alınmasına eleştirel bir tavır sergilemiştir.

İhsan'ın tüm bu söylemleri oluşturulurken, Tanzimat'a kadar gidilerek yenileşme politikalarına eleştirel bir tutum geliştirildiği görülmüştür. Söz konusu karakter, ihtilalin ancak halkın veya hayatın devleti geride bırakarak gerçekleştirebileceğini vurgulamaktadır. Ancak bu noktada “bizde” aynı yapılanmanın olmadığına işaret etmekte ve hayat, halk hatta aydın ve devlet adamının bile devlete yetişmek mecburiyetinde olduğunu hatırlatmaktadır. Nitekim modernleşmenin tepeden inme ci zihniyetini eleştiren İhsan, bu durumu “*Düşüncenin evvelden hazırlanmış yolunda yürümek!*” şeklinde nitelendirmektedir. O'na göre hayatı bu kadar “*yorucu kılan*” bu anlayıştır²¹⁹.

Tüm bunlardan hareketle eserde, ilk kez eskinin tümüyle atıldığı bir dönemden, Cumhuriyet'in hemen sonrasından, topluma bir ‘tüm’ olarak seslenildiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan eserde, moderniteye özgü kurum ve değerlerle Osmanlı-Türk kültür alanı arasındaki uyumsuzluk noktaları yansıtılmış, aynı zamanda bir özne olarak modernizmle olan sorunlu ilişkisi de irdelenmiştir. Her ne kadar bazı durumlarda bu ikilik bir çelişki gibi dursa da Tanpınar, bu iki farklı medeniyet ortasından bir birey oluşturma nın imkânını hep sorgulamıştır. Nitekim geçmişle bugünü, Doğuyla Batıyı birleştirme ya da bir telakki etme yaklaşımı, Tanpınar'ın düşüncesinin odak noktası olmuştur²²⁰. Bu noktada belirleyici olan, ulusal kimliğin geçmişten güç alınarak inşa edilmesi gerekliliğidir. Başka bir ifadeyle sentezci olarak adlandırılabilir bir yaklaşımla, yeni kurulan Cumhuri-

²¹⁸ Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 252.

²¹⁹ Tanpınar, a.g.e., 2009, s. 323.

²²⁰ Olgun Gündüz, “Türkiye'nin Batılılaşma Serüveninde Özgün Bir Portre: Ahmet Hamdi Tanpınar”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 3, 2002, s. 20-22.

yet'in köklerinin Osmanlı'ya dayandığı gerçeğinin inkâr edilemeyeceği vurgulanarak, ulusal kimlik bilincinin ancak bu gerçeğin kabullenilmesiyle oluşturulabileceği ve bu sayede dönemin ihtiyaçlarının karşılanabileceği savunulmaktadır. Öyle ki mazisi olmayan bir milletin, geleceğinin de farklı sıkıntılara gebe olacağı ima edilmektedir. Buna göre geçmişin hangi yönlerinden yararlanabileceğinin sınırları çizilmiştir. Özellikle milli, manevi ve sanatsal değerlerin geçmişin izlerini taşıması gerektiği düşüncesi ön plana çıkarken, toplumsal gelişmeler ve iktisadi konular bağlamında, geçmişten miras kalan unsurların reformlarla günün koşullarına uygun hâle getirilmesi öngörülmektedir. Böylece geçmişin "bizi biz yapan" özelliklerini göz ardı etmeden ve Batı'ya kapıları tamamen kapatmadan, ancak her ikisinin de "kötü" yönlerinden arınılarak yeni bir başlangıç yapılabileceği ileri sürülmektedir.

"Geçmiş"ten Kopamayan Zihniyetin Eleştirisi

Cumhuriyet sonrası yeni oluşumların ve değerlerin ele alındığı bir diğer roman Halide Edip'in *Tartarcık* adlı eseridir. Romanda, Cumhuriyet sonrasındaki toplumun sosyal alanda temelini oluşturacak esaslar ve farklılaşmalar sekiz genç etrafında kaleme alınmıştır. Burada hem Cumhuriyet'in prensiplerinin, modern dünyayla bir bağlantı haline getirilmek istendiği hem de dış dünyanın farklı görüşlerine Cumhuriyet içinde hayat hakkı tanımak istendiği görülmektedir²²¹. Bu bağlamda genç aydınların, geçmişle bağlarını koparamayan anlayışa tepki koyarak, cumhuriyetin öngörülerini doğrultusunda "yeni" olanın yapısını belirlemeye çalıştıkları dikkati çeker.

İdealist Genç Aydınlar

Romana adını veren "Tartarcık" aydın, yeni ve ideal bir genç kız örneği olarak temsil edilmektedir. Nitekim o, kendi neslinden olan herhangi bir Türk kızının ayrı ve biraz da aykırı taraflarını kendinde taşıyan bir genç kızdır. Buna göre "Tartarcık", Cumhuriyet sonrası eğitim sisteminin oluşturmak istediği tipin bir örneği olarak sembolize edilmiştir. En belirgin özelliği ise erkekle eşit hak ve görevlere sahip bir inkılâp kadını oluşudur; düşünce, ruh ve vücut kuvvetleri bakımından erkeğe eşit bir kadın²²². Bu

²²¹ Balcı, a.g.e., s. 231.

²²² Balcı, a.g.e., s. 231.

bağlamda asıl adı Lale olan Tatarcık, Kandilli Kız Lisesi'ni birinci olarak bitirmiş, üniversite tahsili yapmış, hayatını çalışarak kazanan bir genç kız olarak imgelenmiştir. O daha on altısına gelmeden yalıların bazılarında İngilizce dersi vermeye başlamıştır. Üniversiteden mezun olmasının ardından da Kandilli Lisesi'nde İngilizce öğretmeni olarak göreve başlamıştır.

Eserde, Tatarcık'ın öne çıkartılan önemli özelliklerinden biri “*elinden birçok iş gelen*” bir genç kız olmasıdır. Örneğin o, eğitilmiş olmasının yanı sıra boya, badana gibi “erkek işi” olarak adlandırılan işleri de yapabilen bir karakterdir. Bunların yanı sıra çocuk bakımından anlayan, dikiş ve nakış bilen oldukça “becerikli” bir karakter olarak temsil edilmektedir. Böylece karakter, eğitilmiş ve ev içi-dışı faaliyetlerde başarılı bir kadın tipi olarak, Cumhuriyet'in Batılılaşma projesinde kendisine önemli rol biçilen “modern” kadın imgesinin bir simgesi olarak değerlendirilebilir.

Tatarcık, Poyraz köyün gençleri arasında pek sevilmeyen bir karakterdir. Nedeni, “*bir büyüknine kadar ağır ve gençliğin zaaf-larına karşı o kadar muhalif*” olmasıdır. Bu bağlamda romanda, Tatarcık ve köyün “diğer gençleri” arasında yapılan karşılaştırmada; diğerlerinin tavrı, moda olan sinema yıldızlarına benzetilirken, Tatarcık'ın onların yanında “*baston yutmuş gibi dimdik*” olduğu; onların yüzünün “*bebek gibi*”, Lale'ninkinin ise “*Allah'ın yarattığı gibi*” olduğu, onların moda neyi gerektirirse “*kör-rü körüne taklit ettikleri*”, Lale'nin ise yaz kış aynı dümdüz tayyör elbise ile gezdiği ifade edilmektedir²²³. Yapılan bu karşılaştırmada, Tatarcık'ın tavırları olumlanırken, modernleşmeyi “dış görünüşle” özdeşleştiren ve “özümseyemeyen” ve “taklitçi” gençlerin olumsuzlandığı görülür.

Söz konusu özellikleriyle öne çıkan Tatarcık'ın toplumsal hayatta kendine biçtiği rol ise köyü medenileştirmek ve köye inkılâbın ruhunu sokmaktır. Nitekim O “*yeni cemiyeti temelleştirmek, eski fikirler ve ananelerle mücadele etmek*” için flört yapmaya bile vakti olmayan bir genç kızdır²²⁴. Bu yönüyle Cumhuriyet döneminin aydına yüklediği görevleri bünyesinde barındıran karakterin, topluma “yol gösteren” ve “eğiten” aydın tiplemesinin de sembolü olduğunu ifade etmek mümkündür. O'nun köyü medenileştirme çabalarının ilk örneği ise bisikleti aracılığıyla kaldırımda yürümeyi bilmeyen insanlara, bunu öğretmektir. Bu konuda yaşanan diyalog şu şekildedir:

²²³ Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b, s. 29-30.

²²⁴ Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b, s. 78, 248.

- Seni yaya kaldırımında yürümeğe alıştıracağım İsmail Ağa
- Burasını Divanyolu mu sandın? Burada yaya kaldırımını ne arar? Sokağın yanları kaldırımını olsun olmasın yayalara mahsustur; ortası araba, bisiklet, otomobil içindir.
- Amma yaptın ha hanım abla! Dörtüyl ağzına polis yazılsan nasıl olur? Orada aleme, buradan gel, şurdan git, diye yürümek talimi yapıyorlar.
- Orada kafi polis var. Oradan geçen halk esasen nereden geçeceğini bilir. Burada yolun neresinden yürüyeceğini bilmeyen yayalara yol öğreteceğim. Niçin mektebe, üniversiteye gittim zannediyorsun? .. Sizin gibi köhne kafaların içini gençleştirmek, sizi medenileştirmek için.²²⁵

Ancak söz konusu karakterin, köyü “medenileştirme” çabalarını, köy halkı gündelik adetlerini tehlikeye sokan bir tehlike olarak nitelendirirler ve bundan yavaş yavaş rahatsızlık duymaya başlar. Bunun temel sebebi ise “*sizi medeni yapacağım*” yaklaşımının, “*rahat bozucu melun fikirler*” şeklinde değerlendirilmesidir. Nitekim köy halkı, Tatarcık'ı kimsenin sevmediğini düşünse de, gençler ona çok ilgi gösterdiğinden, onun fikirlerinin diğer gençler arasında yaygınlaşmasından korkmaktadır.

Söz konusu karakterin köy halkını “medenileştirme”ye yönelik davranışına bir diğer örnek de vapur iskelesinde Amerika'dan gelecek arkadaşı Helen Barkley'i beklediği sırada yaşanır. Köyün sonradan görme zengin karakteri Sungur Balta, yolcu vapurunu bekleyen yolcuları görmezden gelerek, Lale'yle konuşabilmek için yatıyla iskeleye yanaşır. Lale'nin bu olay karşısındaki tepkisi ise şu şekilde olur: “*Vapur yanaşacak, halkı rahatsız ediyorsunuz efendim, halkın hakkına tecavüz ediyorsunuz. Burası demokratik bir memleket*”²²⁶. Görüldüğü gibi karakter, halkın gündelik hayat pratiklerinden hareketle, onlara her fırsatta “doğruyu” göstermeye ve onları “medenileştirme”ye çalışmaktadır.

Aynı amaç doğrultusunda Lale'nin üzerinde durduğu bir diğer konu, çocukların da “medeni” yaşam tarzının gerektirdiği davranışları öğrenmeleridir. Örneğin köyün zengini Sungur Balta'nın düzenlediği bir davete, köyün davetli çocuklarını getiren Lale, onlara ev sahibine teşekkür etmeleri için bir nutuk ezberletmiştir. Burada Anglo-Sakson eğitim anlayışından hareketle, toplumun kalkınmasında fertlerin büyük katkısı olacağı düşüncesinin etkili olduğu görülür. Nitekim bisikletiyle halka yolun

²²⁵ Adivar, a.g.e., 2009b, s. 35.

²²⁶ Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b, s. 74.

neresinden yürünmesi gerektiğini öğretmeye çabalayan Lale, uzun bir zaman muhalefetle karşılaşmış fakat asla sinmemiş ve sonunda fikirlerini kabul ettirebilmiştir. Buna göre Lale, düşüncelerini uygulama alanına taşıyarak, bu şekilde toplumu değiştirmek isteyen bir aydın tipi olarak temsil edilmektedir²²⁷.

Eserde, tıpkı Lale gibi modern toplumun gereklerini bilen ve bir Cumhuriyet genci olarak temsil edilen bir diğer genç Recep'tir. Öne çıkan özellikleri marifetli, iyi eğitimli, bilgili, kabiliyetli, mert, dost canlısı, vefakâr ve yardımsever olmasıdır.

"*Yediler Grubu*"nun Galatasaraylı olmayan tek üyesi olan Recep, lise öğrenimini Robert Kolej'de tamamladıktan sonra Cambridge'e gitmiş ve İngiltere'de dört sene kalmıştır. Döndüğü zaman herkes onun "*yüksek dereceli bir diploma*" ile iyi bir mevki edineceğini düşünürken, üniversitenin hukuk şubesine girmiştir. Onun amacı ise "fakirlerin avukatlığı"nı yapmaktadır. Yine aynı şekilde Cumhuriyet gençliğinin ideal simgesi olarak işaretlenen Recep'in temel gayesi "*köy halkını eğitmek*", "*parası olmayan insanların savunmak*" ve "*köklerinden kopmuş*", "*kendi çıkarından başka kimsenin hakkını gözetmeyen insanlara*", "*nereden geldiklerini, köklerini, benliklerini yaşamının ne demek olduğunu*" öğretmektir²²⁸. Bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için Lale ile ele ele vermeye ve evlenmeye karar vermişlerdir. Bu yönleriyle de Türk aydınının, yol gösterici ve eğitici işlevlerini barındırdıklarını ifade etmek mümkündür.

Eserde, olumlu özellikleriyle temsil edilen bir diğer genç aydın Hasân'dır. Becerikli, çalışkan, sorumlu bir genç olarak işaretlenen söz konusu karakter, Anadolu'daki Kürt isyanında kolunu kaybetmiş bir kaymakamın oğludur. Galatasaray'ı bitirir bitirmez, tıbbiyeye geçen Hasan, dünya sorunlarına vakıf, özellikle ilmi akımlara meraklı genç bir aydındır.

Çocukluğu Diyarbakır'da zor şartlarda geçen Hasan, aynı zamanda buradaki halkın yoksulluğuna ve hastalıklarına dikkat çekmektedir. Örneğin Diyarbakır'ın şartları, onun ağzından şu şekilde aktarılmıştır:

Şehir geceleri beyaz-siyah suluboya bir tablo gibidir. Kokusu, tah-takurusu, biti ve sefaleti olmasa hiç de fena değil. Gündüzleri ateş yanar gibi... İnsanları içinde kazan kaynar gibi... Nasıl konuşurlar bilerseniz... Size at uşaklığı ettiğim bir han avlusunu tarif etsem şa-şarsanız. Her şey başka bir yerdi, ay bile..²²⁹.

²²⁷ Balcı, a.g.e., s. 232.

²²⁸ Adıvar, a.g.e., 2009b., s. 97, 240.

²²⁹ Adıvar, a.g.e., 2009b., s. 198.

Bu bağlamda Hasan toplumsal hayattaki rolünü, milyonlarca çocuk ve kadının bambaşka bir hayat yaşaması için, “*ızdırap, meşakkat ve sefaletle karşı mücadele etmek*”²³⁰ olarak açıklamıştır.

Tüm bunlardan hareketle, iyi eğitilmiş ve donanımlı genç aydınlar olarak sembolize edilen bu aydınların muhalifliğine ilişkin dikkati çeken unsurlar şu şekilde ifade edilebilir: Öncelikle bu aydınların “medenileşemeyen” ve “modern” hayata uyum sağlama noktasında direnç ve “eski” değerlere bağlılık gösteren halkı bu özellikleri nedeniyle eleştirdikleri görülmektedir. İkinci olarak bu aydınlar, eleştirdikleri halka, “yol göstermek” ve onu “kurtarmak” gibi misyonları taşımaktadırlar. Üçüncü olarak ise, yerleşik değerlere direnç göstermeleri ve mücadele etmeleriyle de muhalif entelektüelin niteliklerine bir anlamda sahiptirler. Ancak burada önemli olan nokta, söz konusu aydınların muhalif söylemlerini belirleyen başat faktörün, temel ulus-devlet anlatısına koşut olmasıdır. Dolayısıyla onların karşıt oldukları yapılar ve yüklendikleri misyonlar, Cumhuriyet döneminin aydınlara yüklediği işlevlerle örtüşmekte ve onların eleştirilerini bu işlevler belirlemektedir.

Sosyalizmin Temsilcisi

Romanın bir diğer genç aydını Safa'nın, Cumhuriyet sonrasında ki sosyalist eğilimleri sembolize eden bir aydın olduğu görülmüştür. Galatasaray'da hukuk öğrenimi gören Safa, “*Galatasaray'a uymayan kendi başına bir tip*” olarak tanımlanmıştır. En belirgin özelliği ise bir müezzinin oğlu ve “dinsiz” bir genç olmasıdır.

Safa, öğrencisi olduğu okula bir türlü uyum sağlayamamıştır. Romanda bunun nedeni olarak, onun abartıya eğilimli, adeta kaba bir karakterinin, tam anlamıyla Batılı bir eğitim kurumu olan Galatasaray'la bütünleşememesi gösterilmektedir. Onun uyumsuzluğu, arkadaşlarının ona yaklaşımında da hissedilmektedir. Bazı arkadaşları onun zihniyetini, eski Medrese çevresine, bazıları da Moskova'ya yahut İtalya, Almanya gibi “*ideoloji hastalığı*”na tutulmuş bir çevreye yakıştırmaktadırlar. Böylece Galatasaraylılar onu, ya “*softa*” ya da “*Bolşevik*” diye nitelendirmektedirler Safa ise Galatasaray çevresini “*yapmacıklı*” bir İstanbul'la, gerilemiş bir Avrupa kültürünün karışımı olarak kabul etmektedir²³¹.

²³⁰ Adivar, a.g.e., 2009b., s. 200.

²³¹ Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b., s. 89.

Safa'nın en çok kızdığı şey ise babasına benzetilmektir. Ancak bu benzetilme doğrudur, çünkü baba oğul muhtelif açılardan bakılan aynı resim gibidir. Nitekim din konusundaki yaklaşımları farklı olmakla birlikte Safa'nın, babasının daha küçük, kusurları abartılmış bir kopyası olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda Hacı İbrahim Efendi'nin eserde nasıl temsil edildiğine bakıldığında; bütün ailesini, özellikle tek oğlunu kendince İslamiyet olarak kabul ettiği bazı hükümlere göre yaşatmaya çalışan, ailesinin yaşam biçimini “*dini düzen*” adını verdiği “*demir çember*” içine alan bir karakter olarak işaretlendiği görülmektedir²³².

Safa ise bambaşka bir yaradılıştadır, ancak tıpkı babası gibi içi “*kudret*” dolu bir gençtir. Bu nedenle kendini bildiği gün babasına ve babasının temsil ettiği her şeye isyan eden, diğer bir deyişle babasının değerlerine “*muhaliif*” bir gençtir. Söz konusu isyan onda, “*saldırgan bir dinsizlik*” halinde belirmiştir. Babası için Müslüman olmayan herkes asılmaya lâyık, işkence edilmesi gereken bir sürü muzır zararlı yaratık iken; Safa için yalnız din-dar olanlar değil, din meselesinde ilgisiz olanlar da “*insanın en büyük düşmanı, kökleri kazınması gereken medeniyeti kurutan yabancı muzır otlardır.*” Kısaca, Hacı İbrahim Efendi ne kadar “*eski usul bir softa*” ise, Safa da o kadar “*yeni usul softa*”dır. Böylece her iki karakter; fikir itibarıyla birbirinin zıddı, mizaç itibarıyla birbirinin aynı, telkin ve araçları tamamen birbirine zıt iki örnektir²³³. Burada önemli olan husus ise “din”e karşı tutumlarında “bağnazlık” ölçüsünde “tarafdar” ve “karşı” olan iki karakterin, “aşırılıkları” nedeniyle olumsuz bir şekilde temsil ediliyor olmalarıdır.

Zamanla düşüncelerini ideolojik bir zemine oturtmaya çalışan Safa, “*komünist*” bir düşünceye sahip olduğunu tespit etmiştir. Bu ideolojinin kendisine göre komünist olması ise iki sebepten kaynaklanmaktadır. Birincisi, komünizmin din düşmanı olduğuna kanaat getirmesi iken; ikincisi komünistlerin “*zorla, hatta kanla, kurşunla yeni cemiyet kurmak*” istemeleridir. Bununla birlikte kimi zaman komünistlerin demokrat Avrupa usullerini alacaklarını duydukça onlardan soğumaktadır. Safa'nın sayısı az olan komünist arkadaşlarıyla anlaşamamasının bir sebebi ise onun komünizmin iktisadi cephesi ve esaslarıyla pek ilgilenmemesidir. Bu bağlamda Safa'nın, benimsediği ideolojiyi “derinlemesine” değil “yüzeysel” bir şekilde bildiği gerekçesiyle olumsuz bir şekilde temsil edildiği görülür. Nitekim onun inançları ve

²³² Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b, s. 89.

²³³ Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b, s. 90.

idelolojisi, “karanlık ve azgın bir insiyakın, isyanın, tahakküm arzusunun, savaşın doğurduğu, karanlık ve ilkel bir din” olarak nitelendirilmektedir. Bunun yanı sıra karakterin, Karl Marks’a ve “dinsizliğe” olan inancının; “gözleri herhangi iptidai bir puta insan kurban edenlerin vahşi ihtirasıyla ısıldıyordu” şeklinde tasvir edilerek, “ilkelliği”nin ve “bağnazlığı”nın vurgulandığı görülür. Bu bağlamda Safa’nın tahayyülündeki dünyanın, “sopa ile zindanla, darağacıyla kurulacak bir dünya olduğu” ve bunun da “iflas etmiş bir dünya kurumu” olarak nitelendirildiği ve böylece komünizmin hem “antidemokratik” bir yönetim sistemi hem de “geçerliliği”ni kaybetmiş bir yönetim biçimi olduğuna gönderme yapılmaktadır²³⁴. Dolayısıyla söz konusu karakterin muhalif söylemleri olumsuz bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Küçük Burjuvanın Temsilcisi

Romanda, Cumhuriyet sonrasındaki ekonomik yapılanmayı ve bu konudaki zihniyeti temsil eden gencin Ahmet olduğu görülmektedir. Parayı tek değer olarak gören, hesap işlerine kafası oldukça yatkın olan Ahmet, Galatasaray’ı bitirdikten sonra üniversitenin matematik bölümüne devam etmiştir. Buna göre eserde, Ahmet karakterinde sembolize edilen genç aydınların, zihniyet itibarıyla belki basit, fakat ne istediğini net bir şekilde bilen, pratik gençler olarak betimlendikleri görülmektedir.

Ahmet de oldukça babasına benzeyen bir karakterdir. Nitekim Ahmet, kendi ölçüsü içinde “kurnaz”, son derece “ihtiyat-kâr” ve “namuslu” olan babasının büyütülmüş bir örneğidir. O’nun “kurnazlığı” yanında kuvvetli bir zekâsı, ihtiyatı yanında cür’eti ve teşebbüsü de bulunmaktadır. Okulda hesapta birinci, hocalarının dikkatini çekecek kadar çalışkandır. Sekiz yaşında okul arkadaşlarına çikolata, mahallede gazete satarak para biriktirmeye başlayacak kadar çekirdekten yetişen bir ticaret fikrine sahiptir. Bu yönleriyle Ahmet’in, eğitim ve ticaret hayatında “başarılı” bir karakter olarak Türkiye’de burjuvazinin gelişmesini de temsil eden olumlu bir karakter olarak tasvir edildiği görülür. Buradan hareketle romanda, hem erken Cumhuriyet döneminde burjuvazinin gelişmesini destekleyen politikalarının yansımalarının ortaya çıktığını hem de söz konusu karakterin “olumlu” bir imajla betimlenmesi nedeniyle, bu politikaların desteklendiğini söylemek mümkündür.

²³⁴ Bkz. Adıvar, a.g.e., 2009b, s. 91. 179, 200.

Ahmet'in çocukluğundan beri üzerinde durduğu en önemli konu fakirliktir. Çocukluğundan itibaren fukaralık aleyhine adeta bir misyoner gibi öğüt verdiği görülmektedir. Ona göre fukaralık “*en büyük zillet, adeta içtimai bir hastalık*”tır. Bu alışkanlığı ailesinin büyük fedakârlıkla, kendisini Galatasaray’a göndermesinin ardından bir kat daha artmıştır. Zira oradaki öğrencilerin çoğu varsıl ailelerden, bir kısmı da yeni zengin muhitinden gelmektedir. Arkadaşlarının çoğu iyi giyinmekte ve tavırları itibarıyla batılıdır. Ahmet’in ziyaret edebildiği birkaç ev, Paris’ten gelen döşemeci ilanlarından bir sayfaya benzemektedir²³⁵.

Ahmet, Safa’nın tersine, farklı bir muhitten gelmesine rağmen Galatasaray çevresine kolay uyum sağlayabilmiştir. Hatta o kadar ki, Galatasaraylıya tabii gelen iyi giyinmek alafranga tavrı, onda bir ideal şeklini almıştır. Fakat bütün bunlar Ahmet’in dış yüzü olarak gösterilmiştir. Nitekim paranın sağlayacağı içtimai zorunluluğu, ferdi kudretin teferruatı olarak kabul ediyordu. Onun için birinci ve tek ideal olan Para = Kudret’tir. Yalnız zengin milletler, yalnız paralı fertler kuvvetlidir, medenidir²³⁶. Romanda Ahmet’in para ve güce düşkünlüğü olumsuz bir yaklaşımla değil, olumlu bir tutumla ele alınmaktadır. Çünkü Ahmet’in bunlara olan düşkünlüğünün nedeni; kişisel faydası için değil, toplum ve ülke yararı için gerekli olmasından kaynaklanmaktadır.

Romanda Ahmet tiplemesi aracılığıyla olumlanan ve erken Cumhuriyet döneminin politikalarıyla örtüşen bir diğer nokta, zenginliğin çalışarak ve girişimci bir ruhla elde edilmesinin “olumlu” bir davranış olarak temsil edilmesidir. Nitekim o, sadece siyasi mevkisinden dolayı zengin olanları takdir etmemekte; özellikle birgün zengin ertesi gün beş parasız olan müsrifleri, mirasyedileri küçümsemektedir. Ona göre faydalı olan zengin zekâsı, çalışkanlığıyla para kazanan, yeni servet sahası bulan ve parasını sokağa atmayanlardır. Bu bağlamda söz konusu karakter dolayısıyla eleştirilen bir diğer unsur, “*kadınların lüks yaşam uğruna borç yapmaları*” ve kendi ekonomik imkânları dışında “*müsrif*” bir şekilde harcama yapmalarıdır. Ahmet, bu tip kadınlarla evlenilmemesi gerektiğini düşünmektedir²³⁷. Böylece hem “evlenilecek kadın”ın çerçevesi belirlenmekte, hem de uzun bir mücadelenin sonunda bağımsızlığını kazanarak, ekonomik sıkıntılar çeken bir ülkede, vatandaşların tutumlu olması gerektiği mesajı verilmektedir.

²³⁵ Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b, s. 92.

²³⁶ Adivar, a.g.e., 2009b, s. 92.

²³⁷ Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b, s. 93.

Romanda, “Yediler Grubu”nun bir diğer üyesi olarak yer alan karakter, Galatasaray mezunu Şinasi’dir. Şinasi’nin ailesi ecdattan kalma, Emirân civarında meşhur olan Nizamizade Korusu’nda yaşamaktadır. Babası Nazım vaktiyle İstanbul’a özgü olan alafrangalaşmış eski bir kazaskerdir. Cumhuriyet dönemine ise cüppesini, şalvarını atıp, sakalını, bıyığını tıraş etmek fırsatını verdiği için dört elle sarılmıştır. İstanbul’un en iyi terzilerinden giyinen Nazım Efendi, aynı zamanda şehrin Avrupalı görünen örneklerinden biri oluvermiştir.

Buna rağmen “bugünkü” Nazmi, romanda ne şahsının ne de ailesinin tek bir göreneğini, âdetini bozmadan zamana ayak uydurmuş bir karakter olarak işaretlenmiştir. Nazmi Bey ve ailesinin bu özellikleriyle kimliğini bulamamış insanların temsilcisi olarak olumsuz bir yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Nitekim onlar, bir taraftan geleneksel/dinsel ritüellerini yerine getirirken ya da getirmiş gibi görünürken, diğer taraftan yılbaşını kutlamak gibi Batı ritüellerini de günlük hayatlarında uygulayan “arada” kalmış insanlardır. Bunun yanı sıra bu ailenin üyeleri hem “eski” değerlerin temsilcilerine hem de “yeni” değerlerin uygulayıcılarına yakın görünmeye, hatta “yaltaklanmaya” çalışan kötü-olumsuz bir şekilde betimlenen tiplerdir.

Şinasi’nin zihniyeti de doğal olarak bu çevrenin etkisi altında şekillenmiştir. Örneğin “din”le hiç alakası olmamasına rağmen, “*itikatsızlığı*” bir “*marifetmiş*” gibi teşhir etmeyen; batıl itikatlarla eğlenen, fakat bunu kimseye belli etmeyen bir karakterdir. Etrafına “*yaltaklanmamakla*” birlikte, kimse ile ya da hiçbir fikirle mücadele etmez. Kısacası ne eskiyi ne de yeniyi değiştirmeye uğraşmayan bir karakterdir²³⁸. Romanda söz konusu karakter aracılığıyla sembolize edilen tiplerin, topluma ve dünyaya karşı “duyarsızlıkları” nedeniyle, olumsuz olarak temsil edildiğini söyleyebilmek mümkündür.

Şinasi’ye göre dünya bir gösteri mekânıdır, onu seyretmek için kendine rahat ve yüksek bir mevki edinmekten başka amacı bulunmamaktadır. Bu mevki öyle bir yer ki, orada hem kendisi gösterinin bir parçası olacak, yani onu görmek için başlar çevrilecek, hem de kendi etrafını seyredecek. Bu nedenle hariciyeye girmeye ve mümkün olduğu kadar çabuk sefir olmaya karar vermiştir. O’na göre sefaret, işi az tantanası bol ikbal mevkisidir. İyi sefir, iyi giyinen, iyi biriç oynayan, az söylediği için akıllı ol-

²³⁸ Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b, s. 87.

duğuna hükmedilen adamdır. Bunun yanı sıra insanların belirli bir sınıfın içinden tetkike imkân bulan, gece gündüz güzel kadınlarla temasta, iyi sofralarda yemek yiyen talihli bir kişidir²³⁹. Şinasi bürokraside görev almak isteyen bir “aydın”ı temsil etmekte ve bu yönüyle Türk aydınının bürokrat kimliğiyle örtüşmektedir. Ancak onun söz konusu isteği, romanda, ülkesine “hizmet etme” anlayışından uzak, sadece kişisel zevk ve makam duygularını tatmin etmeye yönelik bir tavır olarak sunulmaktadır. Şinasi karakteri, bu özellikleri nedeniyle romanda “olumsuz” bir karakter olarak temsil edilmektedir. Nitekim romanda, gençlere ve aydınlara biçilen rol ülkesine hizmet etmek ve onu “medenileştirmek”tir.

Özetle, çalışmanın bu kısmında incelenen genç aydınların farklı kimlikleri temsil ettiği görülmektedir. Nitekim kimi Cumhuriyet’in toplumu her anlamda medenileştirme görevini yüklediği ideal kadın ve erkek tipini, kimi “bağnaz” bir anlayışla inandığı ideolojinin savunucusunu, kimi toplumun refahı için gerekli olan sınıfsal ve ekonomik yapının temsilcisini, kimi kişisel çıkarları uğruna hem manevi hem maddi değerleri kullanmakta sakınca görmeyen “bürokrat”ı imgelemektedir. Farklı kimlikleri canlandıran genç aydınların ortak yönleri ise, “geçmiş”le olan ilişkilerin kesilmesi gerektiğini çeşitli şekillerde vurgulamaları ve benimsedikleri misyon doğrultusunda topluma yol gösterme amacını gütmeleridir. Başka bir ifadeyle, söz konusu aydınlar söylemlerinde çeşitli farklılıkları barındırsalar da topluma nasıl Batılı olunacağı hususunda yol gösterici olmuşlardır. Ancak bu yol göstericilik işlevi, olumlu özellikleriyle temsil edilen aydınlarda idealize edilirken, olumsuz özellikleriyle temsil edilen aydınların sembolize ettiği değerler, “yanlış” bir uygulama biçimi olarak sunulmuştur. Nitekim Cumhuriyet’in ideal genç kadın ve erkek tipini temsil eden karakterlerin, toplumun “medeni” olmayan davranış biçimlerini ve uygulamalarını değiştirmeye yönelik benimsedikleri her yöntem desteklenmiştir. Yine aynı şekilde küçük burjuvanın temsilcisi olarak eserde konumlandırılan karakterin savunduğu değerlerin, hem toplum tarafından örnek alınması gerektiğine, hem de ekonomik anlamda sağlayacağı yararlarla işaret edilmektedir. Buna karşılık ister bir dine ister bir ideolojiye “aşırı”, “yüzeysel” bir şekilde bağlılık gösterenlerin ve devletin yüksek mevkilerini kişisel isteklerini yerine getirmek için bir araç olarak değerlendirenlerin davranışları ve toplumsal sorunlar karşısındaki çözüm önerileri onaylanmamıştır. Tüm

²³⁹ Bkz. Adivar, a.g.e., 2009b, s. 87.

bunların da erken Cumhuriyet döneminin topluma yerleştirmeye çalıştığı politikalara koşut bir yapı sergilediği görülmektedir.

“Müphemliğin” ve “Tereddüdün” Eleştirisi

Yeni değerler sisteminin getirmiş olduğu “karmaşa” içinde kendisine yol çizemeyen fakat çeşitli sebeplerle, bu gidiş gelişlerden kendisini kurtarabilen veya bu tereddüdü bir hayat tarzı haline getiren aydınlar da Cumhuriyet aydınları arasında yer almaktadır²⁴⁰. Örneğin Peyami Safa'nın *Bir Tereddüdün Romanı*'nda, aydınların gel-gitleri ve bunlardan kurtulmanın yolları sorgulanmıştır. Buna göre romanda toplumun geçirdiği değişim sancıları içinde, ferdin olmak veya olmamak arasındaki tereddütlerini yaşayan aydın tipini, romanın başkahramanı, psikolojik romanlar yazan ve adı belirtilmeyen Muharrir temsil etmektedir. Beyoğlu'nda bir otel odasında kalan Muharrir, bohem bir hayat yaşamaktadır.

Romanın bütün kişilerine hâkim olan tereddüt, Muharrir'e göre, devrin getirdiği bir özelliktir. Bütün dünya, 1. Dünya Savaşı'ndan sonra farklılaşmaya başlamış, yeni devir, yeni bir insan olma yolunda değişiklikler göstermiştir. Muharrir, henüz karakteri tam olarak netleşmeyen bu yeni dönemden korkmaktadır. Muharrir, Mualla'nın zıddı bir hayat biçimine sahip olan ve bir kimlik bunalımı yaşayan Vildan'ın kişiliğinde, köklerinden kopan ferdin pek belirsiz şahsiyetinin nasıl kuruyuverdiğini görür. Sadece içtimai değil, insani mistik ve ilahi bağları da çözölen insan, Muharrir'e bir ibret, dehşet ve merhamet hissi verir. Fakat bütün bunlar, bu yeni başlayan devrin eseridir²⁴¹.

Buna göre Muharrir'in üzerinde durduğu önemli konulardan biri aydınların ve ait olduğu zümrenin ki bunlar yanlış anlaşılmış bir batılı hayat tarzı sürdüren insanlardır, sürekli bir tereddüt içinde yaşamalarıdır. Bu tereddüdün nedeni yaşadıkları dönemin koşullarıdır. Muharrir'e göre bu tereddüt; inanmakla inkâr, ferdi ve içtimai temayüller, kendi kendini tahrip etme ve yaratıcı hırs-lar arasındadır. Karakter, Avrupa'nın da aynı tereddütleri yaşadığını ifade ederek, milli ve uluslararası gelişmelerin, “*kaotik izdivaç*” ve “*serbest aşk*”, “*ahlâkî*” ve “*gayri ahlâkî*” gibi konuların bütün beşeri iradeyi ikiye böldüğünü ve tereddüde düşürdüğünü belirtmektedir. Tüm bunların sonucunda ise evlilikler azalmakta ve gençler tereddüde düşmektedir. Bu noktada Muharrir'in en

²⁴⁰ Balcı, a.g.e., 2002, s. 237.

²⁴¹ Balcı, a.g.e., 2002, s. 245.

çarpıcı ifadelerinden biri “*bu çılgın, bu kudurmuş tereddüt ve şüphe devrinde sarsıntıyı en çok hisseden müessese izdivaçtır*” şeklindedir. Görüldüğü gibi, yaşanan devrin en önemli sorunlarından olan tereddütlerin en kötü etkilerinin, evlilik ve aile yaşantısında hissedildiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte Batı’daki bilimsel gelişmelerin önemli katkıları olduğuna da dikkati çeken Muharrir, yine de yeni dünyanın birçok unsurunun, çok kötü sonuçları olduğuna işaret etmektedir. Buna göre “*aile*”, “*millet duygusu*”, “*beşeri alakalar*” gibi her şeyin yıkıldığını belirten karakter, köklerinden, milli duygularından kopmuş bir toplumun ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Muharrir, yaşanan tereddütlerin toplumun lehine de dönüştürebileceğini vurgulamaktadır. Nitekim “*dünyanın azgın faaliyetinde ve gaye ne olursa olsun bu ezeli ve ebedi oluş içinde hepimiz dinamik rollerimizi yapmağa mecburuz*” diyerek, insanların yeni dünyanın kötü oyunlarına karşı mücadele etmesi ve üstüne düşeni yapması gerektiğine dikkati çekmektedir²⁴².

Yine aynı şekilde yeniçağın tereddütlerinin, “insanlığı” mahvederek, fuhuş, alkol, sefalet gibi kötü sonuçlara neden olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra yeni çağın kadınları, çocukları “buhran” a ve intihara yönelttiğini vurgulayarak, bir kez daha söz konusu dönemin kötü sonuçlarına işaret etmektedir.

Yaşanılan tereddütleri bu şekilde ortaya koyan karakterin üzerinde durduğu bir diğer konu, tıpkı Osmanlı dönemi aydınlarında olduğu gibi, Batılılaşmanın toplum hayatındaki etkileridir. Buna göre Muharrir’in eleştirdiği en önemli unsurlardan birinin “asrileşmiş” kadınlar olduğu görülmektedir. Nitekim bu tip kadınlardan hoşlanmayan karakter, onların “*erkeklerle özgü bir kabalığa ve sertliğe*”²⁴³ sahip olduklarına işaret etmektedir. Böylece söz konusu karakter aracılığıyla, “modern kadını”, estetik ve güzellik gibi “kadınsı” özelliklerinden arındıran yaklaşımlara, eleştirel bir tutum geliştirildiği söylenebilir.

Muharririn “asri aileler”den de nefret ettiği tespit edilmiştir. Buna göre bu tip ailelerin, “*birer çalgılı kahve veya bar taklidi haline geldikleri*”ni vurguladığı ve hayalindeki ailenin, gülünç tarafları atılmış “eski” aile tipi olduğunu ifade ettiği görülmektedir²⁴⁴. Böylece söz konusu karakter, Batılılaşmış ailelere olumsuz

²⁴² Bkz. Peyami Safa, *Bir Tereddüdün Romanı*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1962, s. 169-172.

²⁴³ Safa, a.g.e., 1962, s. 45.

²⁴⁴ Bkz. Safa, a.g.e., s. 46.

bir tutum sergileyerek, ideal aile tipinin, "eski" aileler olduğunun altını çizmektedir. Bununla birlikte "eski" ve "yeni" ailelerinin hem "kötü" hem "iyi" özelliklerini şu şekilde betimlemektedir:

Eski ailelerin büyük kusurları vardı: Kapalı olmak; eski ailelerin büyük bir meziyetleri vardı: Gene kapalı olmak. Bu kapalılık onların zihinlerini kapamak suretiyle bir kusur, fakat seciyelerini muhafaza ettirmek suretiyle bir meziyet oluyordu. Yeni ailelilerin de büyük bir meziyetleri var: Açık olmak; büyük bir kusurları da var: Gene açık olmak. Bu açıklık onların zihinlerini açmak suretiyle birer meziyet, fakat seciyelerini bozmak suretiyle birer kusur oluyor. O halde, bugün için mükemmel bir zevcenin vasıflarını tayin etmek kolaylaşıyor: Eski ailelerin kapalı ahlâkı terbiyesiyle yeni ailelinin açık fikri terbiyelerini haiz bir genç kız.²⁴⁵

Görüldüğü gibi söz konusu karakterin Batılılaşma anlayışı "sentezci"dir. Buna göre "eski" ve "yeni"nin, kötü özelliklerinden arındırılmış bir içtimai düzen idealize edilmektedir. O'nun tahayyülündeki kadın, "eski" ve "yeni"nin "iyi" özelliklerini bünyesinde barındırandır. Örneğin ona göre ideal kadın, kitabı "*bir tuvalet eşyası olarak görmemeli*", "*anlamak*", düşünmek için okumalıdır. Nitekim ona göre birçok kadın, bir kitapla bir pudrayı aynı ölçekte değerlendirmektedir²⁴⁶. Diğer taraftan yeni kadının tipini, "annelik rolü"nü ve bunun "kutsallığı"nı unuttuğu için eleştirmektedir. Muharrir'in bu konudaki dikkati çeken ifadeleri şu şekildedir:

... Kadının ebediyeti zekâsında değil, rahmindedir. Yeni kadın, yaratıcılığının merkezini şaşırmıştır. Senin ümitsizliğin buradan geliyor. Pirandelli mütercimi değil, bir çocuk anası olarak ebedileşebilirsin. Bunlar Eflatun'un ağzına yaraşan pek eski sözler değil mi? Fakat, "Ziyafet"i bir kere daha oku, onu daima yine bulacaksın. Emin ol ki sana "evlen, çocuk yap, yuva kur!" diyen bir mahalle imamı, bir kadınnine, bir papaz veya aksakallı bir bunak, zannettiğin kadar haksız değildirler. Mütearifelere karşı isyanımızı bir orijinalite sanıyoruz; bu, senin ve sizin kabahatinizden ziyade, tesiri altında kaldığımız Avrupa fikriyatının züppeliğine ait bir şaşkınlıktır. Klasik memelerden süt emmeyen bütün fani yeni cerayanlar, senin gibi milyonlarca kurban veriyor. Analığa karşı hürmetsizli-

²⁴⁵ Safa, a.g.e., 1962, s. 47.

²⁴⁶ Safa, a.g.e., 1962, s. 51.

ğimizin cezası, aynı zamanda, hem tabiattan hem de cemiyetten geldiği için iki misli dehşetli olacaktır. Onun için ben sana derim ki, saadetin ve idealin ve her şeyin karnındadır. Daima olduğu gibi kainatı senin karnın idare edecektir.²⁴⁷

Bu satırlardan da açıkça görüldüğü gibi, Muharrir kadının annelik işlevine büyük önem atfederek, yeni kadın tipini “anneliğin kutsallığı”nı ve “gücü”nü unutmakla itham etmektedir. Bu durumun sorumlusu olarak ise, Batı’yı ve bunun değerlerini yanlış anlayan insanları göstermektedir. Tüm bunlardan hareketle Muharrir’in, “yanlış” anlaşılmış Batılı hayat biçimine tepki duyduğu ve buna eleştirel bir tutum geliştirdiği görülmektedir. Örneğin o, bu tip yaşam tarzını “*adi bir matematiksel*” oyun olarak nitelendirmekte ve kadının münevver olmasının “*ilkel beğenilme merakı*”ndan uzaklaşması anlamına geldiğini ifade etmektedir.²⁴⁸

Görüldüğü gibi 1918-1932 yılları arasını kapsayan eserde, söz konusu karakter aracılığıyla bir taraftan toplumun ve ferdin geçirmiş olduğu şüphe ve tereddütler ele alınırken, bir taraftan da Batılılaşmanın doğrultusu özellikle kadın, aile ve evlilik konuları üzerinden sorgulanmaktadır. Buna göre romanda, tıpkı geçmiş dönemlerde olduğu gibi Batı ve Doğu’nun “iyi” özelliklerinin özümсенerek, özellikle geleneksel yapının devamlılığına ilişkin bir kimlik oluşturulması gerektiğine işaret edildiğini söylemek mümkündür.

Peyami Safa’nın bir diğer romanı *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu*’nda ise II. Dünya Savaşı sonrasında değişen bir uluslararası düzende, özgünlüğü ve evrenselliği ile Türkiye’nin kimliğini sorguladığı görülmektedir. Nitekim romanın anlatı zamanı II. Dünya Savaşı’nın en bunalımlı günlerini ela alan on günlük bir dönem kapsamakla birlikte, yazarın bu sürece ilişkin temel bakış açısını, savaş sonrasındaki deneyimleri neticesinde oluşturduğu ifade edilebilir.

Romanın başkışisi bir diplomat çocuğu olarak bunalımlı bir çocukluk geçiren Ferit’tir. Karakterin annesinin ve iki ablasının eğlenceye düşkün bir hayat sonucu veremden ölmüş olması, onun psikolojisini olumsuz etkilemiştir. Babası Londra’da yaşayan Ferit, önce tıp öğrenimi görmeye başlamış, ancak daha sonra felsefeye ilgi duyduğu için öğrenimine bu alanda devam etmiştir. Söz konusu karakterin en önemli özellikleri ise tanrısal hiçbir şeye inanmaması ve pozitivist yönlerinin ağır basmasıdır. Asabi

²⁴⁷ Safa, a.g.e., 1962, s. 172.

²⁴⁸ Safa, a.g.e., 1962, s. 55.

bir karakter olan Ferit, zaman zaman bunalım geçiren, zaman zaman da halüsinasyonlar gören ve gerçekle bunları birbirine karıştıran bir kişidir.

Bu özellikleriyle temsil edilen karakterin, hayata dair sürekli çelişkiler yaşadığı ve ideolojilere inanmadığı görülmektedir. Örneğin kendisini şu şekilde tanımlamaktadır: “.. *Anlaşıldı mı dostum? Ben Türk değilim, insan değilim, hayvan değilim, tıbbiyeli değilim, fertçi değilim, cemiyetçi değilim, aşık değilim, milliyetçi değilim*”. Ferit'in, yaşadığı duygusal buhranların ve inançsızlığın nedeni olarak ailesini işaret ettiği görülür²⁴⁹. Nitekim anne ve babası, Osmanlı Devletinin son dönemleri ile Cumhuriyetin ilk yıllarında seçkin Osmanlı ailelerinin hedonik değer yargılarının bir meyvesi olarak yetişmiştir. Yalnızdır, çünkü ailesi tıpkı o dönemde okumuş birçok aydın ve orta sınıf üzeri kimse gibi biyolojik benlerinin istekleri doğrultusunda yaşamışlar ve hem kendilerini hem de çocuklarını bir yalnızlığın içine sürüklemişlerdir. Yalnızlık ve köksüzlük, insanın mahkûm olabileceği en kötü cezadır²⁵⁰. Tüm bunlardan ötürü sorunlu bir hayatı bulunmaktadır. Örneğin yalnızlığını “... *Yapayalnızım ben. Ve cebimde dört kûsur liradan başka üç kat elbisemden, birkaç takım çamaşırdan ve ufak tefegimden başka hiçbir şeyim ve hiç kimsem yok*” sözleriyle ifade etmektedir. Bu bağlamda hayata dair bıkkınlığına ve yorgunluğuna da dikkati çeken karakter, “*Tahsili bitirmeye niyetim ve çalışmaya kabiliyetim de yok. Elimden hiçbir iş gelmez. Kaderim irademe haciz koyuyor; ve kaderlerine borçlanan sefih bir ana babadan alacaklarını benden istiyor...*” sözleriyle hem bulunduğu kötü ruh halinin tasvirini yapmakta hem de bunun sorumluluğunu olarak bir kez daha ailesine yüklemektedir²⁵¹. Böylece Peyami Safa'nın diğer eserlerinde olduğu gibi burada da “yanlış” anlaşılmış Batılı yaşam tarzı dolaylı olarak ele alınmış, bunun gelecek nesillerdeki olumsuz etkilerine işaret edilmiştir²⁵².

²⁴⁹ Peyami Safa, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1972, s. 49.

²⁵⁰ Alemdar Yalçın, *Çağdaş Türk Romanı: 1946-2000*, Ankara, Çağdaş Yayınları, 2003, 313.

²⁵¹ Safa, a.g.e, 1972, s. 52.

²⁵² Bu bağlamda Ferit'in üniversitede oluşturduğu arkadaş çevresi üzerinden benzer eleştirilerin yöneltildiği belirlenmiştir. Nitekim bu çevredeki insanlar Batı kültürünün etkisiyle yozlaşmışlardır. Söz konusu karakter, bunların arasında bulunan Selma'ya duygusal bir ilgi duymaktadır. Ancak Selma'nın üniversitedeki amacı öğrenimden ziyade, koca bulmaktır. Diğer taraftan Selma'nın teyzesi ve eniştesi Batılaşmayı görünürde algılayan “yozlaşmış” insanlardır. Örneğin isimlerini değiştirerek Seza'yı Suzi, Cevat'ı ise Dr. Joe yapmışlardır.

Bu yalnızlığının ve buhranlarının içinde bocalayan Ferit'in kimi zaman toplumsal sorunlara ilişkin tespitler yaptığı da görülmektedir. Örneğin mülkiyet, hürriyet ve komünizm tartışmalarına ilişkin görüşleri şu şekildedir: ‘..Hürriyet, mülkiyet istihsal veya teknik gibi külli mefhumlardan değil, içinde yaşadığımız sıkıntının tecrübesinden hareket etmek bana doğru görünüyor. Babuş'un sıkıntısı hürriyet yoksulluğu değil, ekmek yoksulluğudur. Hürriyetin en bol olduğu memleketlerde bizdekinden çok Babuş var. Sefalet var. Ve artıyor. Bu bir hürriyet problemi olmadığı gibi mülkiyet problemi de değil. Komünizmi burada anlamıyorum. Ferden ferde değişen malik oluş proseslerini “ferdi mülkiyet” mefhumunu topladığımız zaman sayısız hususilikleri ihmal edişimiz bizi yine realiteden uzaklaştırıp medreseye ulaştırıyor. Hürriyet probleminde olduğu gibi hayatı bırakıp umumi fikirlerle oynamaya başlıyoruz...’²⁵³.

Görüldüğü gibi söz konusu karakter, teorik bilgilerden ziyade, yaşanan tecrübeler bağlamında varolan sorunların çözüme ulaştırılması gerektiğini savunmaktadır. Bu noktada komünizme de eleştirel bir tavır geliştiren Ferit karakteri, hayata dair tüm sorunlara ilişkin getirilen çözüm önerilerinde, tecrübelerden çok teorilere yer verildiği için hata yapıldığını savunmaktadır.

Ferit, yaşadığı bunalımlardan kurtulmak için felsefe öğretmeni Yahya Aziz'in yardımıyla Büyükkada'ya taşınır. Burada sesiz bir ortamda, Matmazel Noraliya²⁵⁴ olarak tanınan ve bir süre önce ölen kadının evinde kiracı olarak kalır. Buranın dingin ortamından etkilenerek kendisini iyi hisseder. Ancak bir süre sonra yeniden sanrılar görmeye başlar. Romanın bundan sonraki kısmında metafizik olaylara yer verilerek, Ferit'in kendisini sorgu-

²⁵³ Safa, a.g.e., 1972, s. 155.

²⁵⁴ Matmazel Noraliya'nın asıl adı Nuriye'dir. Ancak çevresinde Noraliya olarak çağrılmaktadır. Babası Türk, annesi İtalyan olan Matmazel Noraliya, farklı din ve kültürden baba ve annenin çocuğu olarak adeta iki kültür arasında kalmıştır. Küçüklüğünde babaannesinin yanında Türk, örf ve adetleri içinde yetiştikten sonra babaannesinin ölümü üzerine annesinin yanına gelmiş ve burada da tamamen İtalyan kültürü içinde yetişmiştir. Annesi ona evde Türkçe konuşmayı yasaklamıştır. Annesi ile arasında çıkan tartışmalardan mutsuz olmuş, babasının kendisini bu çevreden kurtarması için yalvarmıştır. Babası onu yanına almak ister, ancak bir trafik kazasında ölür. Sevdiği genç ise intihar eder. Matmazel Noraliya artık ruhsal dengesini kaybeder ve bu evde yalnız başına yaşamaya başlar. Hayata ve çevreye tamamen küsmüş ve içine kapanmıştır. Otuz sekiz yaşında ölür. Anacak Noraliya adeta kendisini bu eve kapatarak ölmenden önce ölmüştür. İç dünyasına yönelen Noraliya, sosyal ve biyolojik benini öldürmesi sonucunda kendisine ait bir iç beni keşfederek orada yaşamaya başlar (Yalçın, a.g.e., 2003, s. 313).

lama ve kimliğini bulma sürecine yoğunlaştığı görülmektedir. Tüm bu gelişmelerin sonucunda Ferit, Matmazel Noraliya ile özdeşleşerek, onun acı kaderini anlar ve kendi benliğini, daha önce yok saydığı, sığınabileceği tek varlık olarak nitelendirdiği Tanrı'ya yakınlaşmasında bulur. Ferit de artık mutlakçı düşüncelerin kışkacından kurtulmuş ve kendisiyle barışmıştır. Nitekim Noraliya'nın acı kaderi kendisininkinden daha da kötüdür. Böylece Ferit, onun evin her köşesine sinmiş olan manevi varlığı ile bütünleşerek bütün korkularını ve sanrılarını bir kenara bırakmıştır²⁵⁵.

İlk romanlarında Batı-Doğu sorununa daha çok ahlâksal açıdan bakan ve Batı'yı maddi zevkleri ve değerleri amaç edinmiş bir tipte, Doğu'yu ise manevi değerleri ve zevkleri arayan bir erkekle anlatmaya çalışan Peyami Safa, zamanla sorunu toplumsal ve ahlâksal düzeyden daha metafizik bir düzeye çekmiştir. Buna göre söz konusu romanında, metafizik bir hakikatin peşine düşmüş ve kahramanlarını bu doğrultuda oluşturmuştur. Nitekim insanın ereği artık "ben"ini aşarak Tanrı'da kaybolmaktır. Bu nedenle söz konusu eserinde Safa'nın, karşısına aldığı büyük düşman, yalnızca materyalist bir ahlâk görüşü değil, materyalizme, pozitivist, determinizme dayanan tüm "müspet ilimler"dir. Batı, bu bilim anlayışla ve "ben"i kamçılayan bireyci liberalizmin felsefesiyle insanlığın felaketine neden olmuştur²⁵⁶. Ancak, yazar özellikle Ferit karakteri üzerinden determinizmi, pozitivist ve materyalizmi yadsıyan yeni bir kimliğe yönelmiştir. Nitekim tüm bunların kışkacında çeşitli bunalımlar yaşayan söz konusu karakter, tüm bunlardan arınarak ve "Allah'a yönelerek" iç huzurunu bulmuştur. Buna göre, söz konusu aydın karakterde imgelenen tip aracılığıyla, Cumhuriyetin ve dünyadaki gelişmelerin neden olduğu bir değerler sistemine "muhafazakâr" bir karşı çıkışla, bireyin yaşadığı "kimlik" bunalıma vurgu yapılmakta ve söz konusu bunalımdan kurtulmanın yolu ise daha "mistik" bir yönelimle aşılma ya çalışılmaktadır.

"Mistik" Bir Yaklaşımla Liberal ve Sosyalist Düşüncenin Eleştirisi

Peyami Safa'nın II. Dünya Savaşı yıllarının kısa bir kesitini, savaş sonrası bakış açısıyla ele aldığı *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* romanında, dönemin ideolojik yapısının sorgulandığı da görül-

²⁵⁵ Yalçın, a.g.e., 2003, s. 314.

²⁵⁶ Moran, a.g.e., 1983.

mektedir. Romanda bu sorgulamaları yapan kişi, muhalif kimliğiyle ön plana çıkan Yahya Aziz'dir. Söz konusu karakterin dünya görüşü mistiktir²⁵⁷. Felsefe öğretmeni olan Yahya Aziz, Sorbone Üniversitesi'nde eğitim görmüş, bakanlık tarafından açığa alındıktan sonra bütün gününü okumakla geçiren aydın bir kişidir. Yahya Aziz'in bu noktada dikkati çeken özelliklerinden biri sadece Batı felsefesini değil, Doğuyu da yakından tanımasıdır. Söz konusu karakter, Ferit'in gerçeğe sanrılarını birbirinden ayırt edemeyip cinnet getirdiği dönemlerde, bütün sanrılarının kaynağını derinlemesine irdeleyen, Beyoğlu'ndan Büyükada'ya taşınmasına yardımcı olan kişidir. Buna göre, Yahya Aziz hem muhalif hem de yol gösterici ve kurtarıcı bir aydını temsil etmektedir.

Romanda, bu yönleriyle öne çıkartılan karakterin eleştirilerinin merkezinde liberalizm ve sosyalizm bulunmaktadır. Öncelikle, ortaçağın ardından şiddetçi bir bireycilik halinde, "ben"i hortladığını vurgulayan Yahya Aziz, devam eden süreçte liberalizmin hem ekonomik hem de psikolojik anlamda insanları sömürdüğüne ve insani değerleri yok ettiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda onun karşısına sosyalizm ve nasyonalizmin çıktığını işaret eden karakter, "*Liberalizmin onu azdırmasına karşı bunların daha üst planlardaki zaruri tepkiler*" olduğunu ifade etmektedir. O'na göre "bu dünya"nın olumsuz etkilerini azaltmak için ise "... fertleri milletin, milletleri insanlığın, insanlığı Allah'ın otoritesi sıfatına koyan bir nizam" gerekmektedir. Nitekim ancak bu şekilde "*fertlerin, milletlerin ve insanlık camiasının ihtiraslarını ancak her birinin daha üstündeki plandan gelen bir disiplinin emrinde dizginlemek mümkün*"dür. Bu çerçevede Avrupa'yı aşmak için, öncelikle tam manasıyla Avrupalı olmasının gerekliğine vurgu yapan karakter; onun buhranlarının, onunla birlikte aşılması gerektiğine de işaret etmektedir²⁵⁸.

Liberalizmi ve sosyalizmi, ekonomi alanındaki etkileri üzerinden de eleştiren Yahya Aziz'in, bunların neden olduğu "olumsuz" sonuçlardan kurtulmak için çözüm önerilerinde de bulunduğu görülür. Önerdiği çıkar yol "*İstihsalı vücuda getiren sermaye ve çalışma arasında adil bir paylaşım*"dır. Nitekim sermaye arslan payını almamalıdır. Bu bağlamda "*bu ikisinden birinin tahakkümü üstüne kurulmuş ve kurulacak kapitalist veya komünist cemiyetlerin arasında, içtimai adalet bakımından*" fark olmadığını düşünmektedir. O'na göre ne çalışmayı sermayeye ne de sermayeyi çalışmaya esir eden, ikisini birbirine karşı denkleş-

²⁵⁷ Timur, a.g.e, 2002, s. 354.

²⁵⁸ Bkz. Safa, a.g.e., 1972, s. 216, 219.

tiren bir sistemi kurmak zor değildir. Bunlar yapıldığı taktirde ise kazanç, sermaye ve çalışan arasında adaletli bir sistem kurulacağına vurgu yaptığı görülmektedir²⁵⁹.

İdealindeki ekonomik düzeni bu şekilde açıklayan Yahya Aziz'in, sendika mücadelelerine de olumsuz bir tutum geliştirdiği görülmektedir. Buna göre bu tip mücadelelerin, milyonlarca iş saatinin kaybolmasından ve maliyet fiyatlarının artmasından başka sonuç vermediğini iddia etmektedir. Nitekim bir taraftan işçiye üretici olarak kazandırılan zam tüketici olarak kaybettirilirken, patrona da ücretlere zam olarak kaybettirdiğini fiyatlara zam olarak kazandırdığını savunmaktadır²⁶⁰.

Yahya Aziz'in özgürlük konusundaki görüşlerine bakıldığında ise hürriyetin yanlış anlaşıldığı bir dünyada yaşadığını düşündüğü görülmektedir. Buna göre, insanın kendi ben'i ile mücadele etmediği bir ortamın olduğuna işaret ettiği belirlenen karakterin; kendi nefsi ve kendi ihtiraslarına hâkimiyetten başlayan bir özgürleşmeye doğru yol almadığı ve özgürlük şahsiyetle birlikte gelişmediği sürece, insanın en özgür ortam içinde bile özgür olmayacağına vurgu yaptığı görülmektedir. Bu bağlamda kadınların özgürlüğüne de değinen Yahya Aziz, kanunların yetersizliğine dikkati çekerek, bundan dolayı kadınların "kölelikten" kurtulmadığına gönderme yapmaktadır. Yine aynı şekilde ekonomik hürriyet için de benzer koşulların olduğunu düşünmektedir. O'na göre çalışmanın sermayeye, çalışanın çalıştırana esir olduğu bir dünyada iktisadi hürriyet, sadece sermayenin hürriyeti demektir²⁶¹. Bu ifadelerde de liberal düşünceye muhalif bir tavır gösterildiğini söylemek mümkündür.

Tüm bunlarla bağlantılı olarak hukukçulara da eleştiride bulunan Yahya Aziz, onların kendi kurumlarını öteki sosyal kurumlardan da, insan ruhundan da ayrı, müstakil ve ayrı gördüklerini ve siyasi hürriyeti psikolojik hürriyetten ayrı düşünüp sadece bireyle devlet arasındaki ilişki içinde değerlendirerek, sun'i bir tecrit yaptıklarını ifade etmektedir. Nitekim ona göre, insanın siyasi hürriyeti ne iktisadi, ne de ruhi hürriyetinden ayrı düşünülemez. Özgürlük problemi tek bir bütündür ve parçalanamaz. Hürriyetin şahsiyetle ilişkisini kurmayan hukukçu, yalnız bireyle devlet arasındaki ilişki çerçevesinde kalınca, aptalla zekiye, bilgisizle alime, görgüsüzle görgülüye aynı rey hakkını tanımak zorunda kalır. Böyle bir hürriyet ve eşitlik anlayışıyla, "iki ah-

²⁵⁹ Safa, a.g.e., 1972, s. 220.

²⁶⁰ Bkz. Safa, a.g.e., 1972, s.

²⁶¹ Safa, a.g.e., 1972, s. 221.

mak'ın bir dahiden üstün hale geldi"ğini savunur²⁶².

Yahya Aziz liberalizme eleştirilerini sürdürerek, bireyci liberalizmin "ben" ve "biz" arasındaki davada, birincinin savunmasını yaptıkça, sosyal huzursuzluğun temelindeki bencilliğin çatlağını genişlettiğini ifade etmektedir. Yine aynı şekilde, milliyetçiliğin, sosyalizmin, komünizmin, Hristiyanlığın ve İslam tasavvufunun, liberalizme karşı çok başka yollardan cephe aldıklarını; ancak ortak düşmanlarının "ben" olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte, ideolojilerin antroposantrik içeriğinden dolayı, insanı aşan yüksek bir manevi prensipten yoksun olduğunu, bu nedenle de dinlerin müminlere, verdiği büyük vecdi ve ideal coşkunu veremediğini ifade etmektedir²⁶³. Böylece söz konusu karakterin, liberalizme ve sosyalizme eleştirilerini yöneltirken, ideal sosyal düzenin kurulmasında "maneviyata" büyük önem ve öncelik attığı görülmektedir.

"Çevre"nin Keşfi: Mücadeleci ve Idealist Aydınların Köy/Köylünün Sorunlarına Yaklaşımı

1950-1970 yılları arasında roman yazarlarının öncelik verdiği konuların başında köy ve köylünün sorunları gelmektedir. Tanzimat döneminden itibaren romanlarda bu konu ele alınmakla birlikte, köy ve köylü sorunlarının romanda yeni bir dönüşüme uğramış olarak konu edilmesi, enstitülü yazarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Nitekim Milli Mücadele dönemi kapsamında, siyasi, sosyal ve ekonomik politikaların merkezi olarak romanlarda köy meselesi ele alınsa da bu dönemdeki eserlerin hem sayıca az hem de köy ve köylüyü, hâlâ merkez odaklı bir bakış açısıyla değerlendirerek, aydının güdümünde görme geleneğinden kurtulamamış oldukları göz önüne alındığında, karakteristik köy romanının henüz ürünlerini vermediği anlaşılmaktadır²⁶⁴. Bu nedenle, özellikle belirtilen dönem kapsamındaki yazarların, köy/köylü sorunlarını daha yakından ele alarak ve onların sorunlarından hareketle bu romanları ele aldıklarını ifade etmek mümkündür. Nitekim pek çok yazarın siyasi bir bakış açısıyla yazdığı bu romanlar, köyün kalkınması için tıpkı elektrik, su, yol, traktör ve okul gibi birer araç olarak görülmüşlerdir²⁶⁵. Buna göre

²⁶² Safa, a.g.e., 1972, s.221.

²⁶³ Safa, a.g.e., 1972, s.222.

²⁶⁴ Ramazan Kaplan, "Köy Romanı", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, 65-66-67, 2002, s. 276.

²⁶⁵ Türkeş, a.g.m., 2009, s. 858.

köy romanlarının tipik aydın kahramanları olan mücadeleci ve idealist öğretmenlerin temel amacı ise sorunların altında ezilmiş olan köylüye yol göstermek, onların haklarını savunmak ve onları eğitmek olmuştur. Diğer taraftan siyasal iktidara ve köylerde etkin olan "güçlere" ilişkin eleştirilerini yöneltmişlerdir. Dolayısıyla Türk romanında aydınların muhalif kimliklerinin izinin sürülebileceği uygulama alanlarından birinin de köy romanları olduğu görülmektedir²⁶⁶. Buradan hareketle çalışmanın bu kısmında İlhan Tarus'un *Yeşilkaya Savcısı*, Samim Kocagöz'ün *Bir Çift Öküz*, Mahmut Makal'ın "*Bizim Köy* ve Fakir Baykurt *Onuncu Köy* romanları üzerinden, aydın kahramanların köy ve köylü sorunlarına ilişkin yaklaşımları ele alınacaktır.

Feodal Yapının Eleştirisi: Ağalık Düzeni

Köy romanlarında muhalif kimlikleriyle temsil edilen aydınların eleştirilerinin merkezine konumlandıkları en önemli konulardan biri, köydeki ağalık düzeninin hem köylü hem de devlet memurları üzerindeki olumsuz etkileridir. Bu konuları ele alan aydınlardan biri İlhan Tarus'un *Yeşilkaya Savcısı*²⁶⁷ adlı romanının başkişisidir. Öncelikle eserde olumlu bir şekilde temsil edilen Savcı'nın en belirgin özelliklerine bakıldığında, mücadeleci, idealist ve ülkesine hizmeti birincil görevi olarak gören kişiliği dikkati çekmektedir. Nitekim kişisel faydasını geri planda tutan Savcı'nın, ülkesine faydalı olabilmek ve daha iyi hizmet verebil-

²⁶⁶ Ancak köy romanlarının, köyün gerçekliğini yansıtmaması konusunda çeşitli tartışmalar da bulunmaktadır. Nitekim bazıları, bu tip romanların onun başlı başına özel bir dünya olduğu, olması gerçeğini göz ardı ettiğini savunurken, bazıları da bunun tersini iddia etmektedir (bkz. Okur, a.g.m.; Türkeş, a.g.m., 2009; Fethi Naci, *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, İstanbul, Gerçek Yayınları, 1990; Yalçın, a.g.e., 2003).

²⁶⁷ *Yeşilkaya Savcısı*, bir cumhuriyet savcısının günlük tarzında başında geçen olayları anlatan bir eserdir. Romanda ele alınan çevre, Maraş'ın bir ilçesidir. İlçede yasalarla ekonomik ve siyasal gücü elinde bulunduran çıkar çevrelerinin çatışması işlenmektedir.

Savcı, başlangıçta işine heyecanla sarılır ve yasalar çerçevesinde bölgedeki yasa dışı olaylarla mücadele etmeye başlar. Ancak kasabanın ileri gelenlerinden olan Ali Ağa, karısını önce zincirleyerek işkence etmiş ve daha sonra öldürmüştür. Ali Ağa için bir tutuklama emri çıkaran savcı, artık peş peşe birtakım entrikalarla karşı karşıya kalır. Bunların en önemlisi, öncelikle borcuna sadık olmadığı, aldığı borçları zamanında ödemediği, bundan da kötüsü Ali Ağa'nın öldürülen karısının, savcının evine girip çıktığının kendi şoförü tarafından görülmesidir. Bu iftira ve oyunlarla birlikte savcı, çevredeki bütün gücünü, saygınlığını yitirir. Hakkında açılan tahkikatta şoförü dahil olmak üzere tanıkların yalan ifadeleri meslekten ihracına neden olur (Yalçın, a.g.e., 2003, s. 93).

mek için hocalarının ona yurt dışında eğitim alma teklifini ve daha iyi bir kariyer yapma imkânını reddeden bir karakter olarak tasarlandığı görülür. Buna göre de görev yaptığı köyde yaşanan sıkıntılarla mücadele eden bir aydın olarak “*Cumhuriyet’in istediği memur tipi*” olarak tanımlanmıştır. Nitekim kendi ve kendisi gibi düşünen arkadaşlarının, eğitim hayatları boyunca ülkenin sorunları üzerine kafa yorduklarını ve bunlarla uğraşmak, mücadele etmek için yola çıktıklarını ifade etmektedir. Savcı başarıya ulaşip ulaşmayacağı konusunda bazı tereddütler yaşamakla birlikte, köyde görev yapmaya başlamış olduğu için çok heyecanlıdır ve buradaki insanlara hizmet verecek olmaktan da oldukça mutludur²⁶⁸. Böylece söz konusu karakterin Cumhuriyet döneminin idealist memur-aydın tiplemesinin bir örneği olarak temsil edildiğini söyleyebilmek mümkündür.

Bu özellikleriyle temsil edilen Savcı’nın, öncelikle görev yaptığı köyün ağası, Ali Ağa’nın memurlara olan “ilgisine” dikkati çektiği ve bu durumdan oldukça şaşkınlık duyduğu görülmektedir. Nitekim söz konusu karakter, Ali Ağa’nın memurların ilk görevlendirmeleri sırasında, onların köye hareket ettiği günü, geliş saatlerini bilmesini ve onlara dayalı döşeli evler hazırlayarak evinde misafir etmesini hayretle karşılamıştır. Ali Ağa’nın bu “misafirperverliğinin” altında yatan temel neden ise çevresindeki birçok gelişmeyi ve kişiyi kontrol altına alma isteğidir. Zira Ali Ağa, kendisini bulunduğu çevrenin tek hâkimi olarak kabul etmekte ve Cumhuriyetin getirdiği yeniliklere karşı olmakla birlikte, çıkarlarını siyaset ve güç unsurlarıyla birleştirmeyi başaran bir kişi olarak temsil edilmektedir. Örneğin, Cumhuriyet’in getirdiği en önemli yeniliklerden biri olan eşit vatandaşlık ilkesinin kutsallığına karşı, bu güç unsurları adeta bir iş birliği içine girmiştir. Buna göre Savcı’nın bu tip davranışlara olumsuz anlamlar yüklediği görülmektedir.

Savcının, üzerinde durduğu en önemli konulardan biri köyün ağasının, köyün bütün toprağını tapu yoluyla üzerine geçirmesidir. O’na göre köy ağalarının bu tip davranışlarının kökeni Osmanlı’ya dayanmaktadır. Savcı vezirlerin, paşaların, padişahların, şeyhlerin ülkenin mülkiyetini üzerlerine geçirdiklerini ve mülkiyetin birkaç yüz, tapu senedine sığdırıldığını ifade ederek, Osmanlı’ya da muhalif bir tavır sergilemiştir. “*Bu devirde, koca bir köyü, bir ağanın çiftliği olarak tanımam ben. Koca bir köy halkını, bir ağanın köleleri olarak tanımam ben... Tanıyamam... Tanırsam, kursağımdaki millet lokması tıkar beni...*”

²⁶⁸ İlhan Tarus, *Yeşilkaya Savcısı*, Ankara, Varlık Yayınları, 1955, s. 5-6, 130, 16, 30.

Tıkar da öldürürerir" sözleriyle ise köylünün haklarını korumak için, onları "sömüren" köy ağasıyla mücadele edeceğini açıkça ifade etmiştir. Onun öncelikli amaçlarından biri "*vatandaşın hakkını onun keyfi uğruna çiğnetmemek*"tir²⁶⁹.

Bu kararın ardından Savcı, Ali Ağa'yla görüşür ve toprakların köylüye iade edilmesini ister. Görünürde olumlu geçen bu görüşmenin ardından Savcı, ağanın diğer "kirli" işlerinin de peşine düşer ve bunları sonuçlandırır. Ancak tüm olaylar, Ali Ağa'yı oldukça kızdırır ve Savcıyı köyden göndermenin yolunu aramaya sevk eder. Nitekim Savcı'ya, Ali Ağa'nın şikâyetlerinden dolayı, denetlemek üzere bir Müfettiş gelir. Denetlemenin ardından Savcının herhangi bir hatasının olmadığı anlaşılır. Diğer taraftan Ali Ağa'nın ismi başka suçlara karışmıştır ve savcı bunlarla da mücadele etmiştir. Ancak savcı bu olaylar karşısında da soğukkanlılığını korur. Nitekim o mücadeleci bir kişidir. Bu nedenle kendisine atılan iftiralar karşısında bile umutsuzluğa düşmemiş, bunların üstesinden geleceğine her zaman inanmıştır. O'nun bu düşüncelere sevk eden en önemli itici gücün ise halkın haklarını koruma isteği olduğu görülmektedir²⁷⁰.

Bununla birlikte Ali Ağa'nın, Savcı üzerindeki planlarını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Savcı'nın, aldığı borçları ödemediği, "*tabanca aşırıldığı*", Ali Ağa'nın karısıyla ilişkiye girdiğine dair söylentiler çıkar ve bu konuda yalancı şahitler tutulur. Böylece artık olaylar, savcının aleyhine gelişmeye başlamıştır. Savcı hakkında dava açılır. Hatta bazı meslektaşları bile onu bu olayda yalnız bırakır. Örneğin Savcının, yargıç Veli hakkındaki düşüncelerini, "*Denizin ortasında, birbirimize düşmüş gibiyiz. Veli Bey de beni terk etmeye hazır. Şahitliğe çağrılırsa ne söyleyeceğini Allah bilir. Ben, tek başına kalmaya mahkûmum burada. Tek başıma*" sözleriyle ifade eder. Görüldüğü gibi söz konusu karakter, var olan sistemde "yalnızlığına" işaret ederek mücadelesini tek başına gerçekleştireceğini ima eder²⁷¹.

Savcı'ya yapılan diğer suçlamalar arasında, mübaşire hakarette bulunmak²⁷², bir köylünün atını alarak başka köye gitmek,

²⁶⁹ Tarus, a.g.e., s. 119.

²⁷⁰ Bkz. Tarus, a.g.e., s. 126-157.

²⁷¹ Tarus, a.g.e., s. 171-176.

²⁷² Söz konusu şikâyetle sebep olan olay Savcının ağzından şu şekilde aktarılır: "*Hayır Efendim hakaret etmedim. Bir gün, duruşmadayız. Mübaşir zabıt katibinin yanında duruyor. İki de bir zabıttan gelen kağıtları alıyor, bakıyor, sonra dışarıya çıkıyor. Mühimce bir dava. Hatırında değil şimdi. Pencereden görüyorum, sırası yaklaşan şahidi buluyor, kulağına bir şeyler söylüyor. Sonra gene geliyor, gene bakıyor. Biz davanın akışına kaptırmışız kendimizi. Şahitlerin hep aynı kelimelerle, aynı şeyi söy-*

para vermemek²⁷³ ve aldığı borcu ödememek²⁷⁴ yer almaktadır. Tüm bu suçlamaların sonucunda görülen davada Savcı, beraat eder. Bununla birlikte Ali Ağa'nın, Savcı hakkındaki olumsuz propagandasını devam ettirdiği görülmektedir. Nitekim Savcı'yı bir anlamda "dinsiz" olmakla suçlamakta ve onun hakkında şikâyetlerini sürdürdüğünü ima ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumdan haberdar olan Savcı, dini kendi çıkarlarına alet eden kişilerle mücadele edeceğini ifade ederek, bu kişileri eleştirmektedir. Bu bağlamda "*Ali Ağa'nın asıl özelliği de, bir tarikat adamı oluşunda. O sayede asırlık saltanatını sürdürüyor. Bütün nüfuzu buradan geliyor*" sözleriyle, Ali Ağa'nın nüfuzunun nereden kaynaklandığına da dikkati çekmektedir²⁷⁵.

Tüm bu olaylar sonucunda Savcı, halk için çalışacağını ve tüm bu zorluklardan yılmayacağını şu şekilde ifade eder:

Dilsiz kalabalıklar.. Mutsuz çaresiz kalabalıklar. Ben sizin için çalışmağa hazırım. Gerekirse hayatımı da fedaya hazırım. Hiçbir şeyden yılmayacağım. Sonuna kadar savacağım. Benim kuşağımdan olanlar içinde, rahatına düşkün, çıkarlarının ve hırslarının esir, dar kafalılar, beyinsizler bulanabilir. Ama bu millete bağlı olduğunu bilenler de var. Hem de pek çok. Varsın ötekiler keyfilerine baksınlar, biz burada, soluğumuz tükeninceye kadar çalışacağız.²⁷⁶

Ancak tüm bu yaşananların sonucunda Savcı'nın, yargıçlık şerefini ihlal eden hareketlerde bulunduğu sonucuna varılır. Neticede bazı yönleriyle eleştirel ve muhalif bir tutum takınan, köy ağalarıyla ve görevini hakkıyla yerine getirmeyen memurlarla mücadele eden Savcı, onların kurduğu kumpas sonucunda görevinden ihraç edilir. Böylece romanda sistemin "yanlış" işleyişine

lediklerini fark ediyorum. Belli ki mübaşir, arada bir rol oynuyor. Eğer vazifemi tam olarak yapmış olsaydım, çok da ağır bir muamele ile karşılaşacağı şüphesizdi. Mahkeme huzurunda kendisini edebe davet ettim" (Tarus, a.g.e., s. 188).

²⁷³ Bu suçlamaya ilişkin de Savcının cevabı şu şekildedir: "*Civar köyde başka bir suç çıktı. Benim hayvanım yorgundu. Yerinden kıpırdamadık. Muhtar bu atı teklif etti. Gittim, soruşturmamı yaptım. Ertesi gün döndüm. Bütün ısrarlarıma rağmen ne muhtar, ne de kendisi para almağa razı olmadılar*" (Tarus, a.g.e., s. 188).

²⁷⁴ Savcı bu suçlamayı da şu şekilde yanıtlar: "*Beş altın aldığım doğrudur efendim. Borcu büyük ihtimalle iki defa ödedim. Ama makbuz almadım. Birini bizzat, ötekisini, kazanın tapu memuru Recep Bey vasıtasıyla. Tahkiki mümkündür beyefendi*" (Tarus, a.g.e., s.189).

²⁷⁵ Bkz. Tarus, a.g.e., s. 210, 198-199.

²⁷⁶ Tarus, a.g.e., s. 211.

ve sistemdeki “kötü” niyetli kişilerin, idealist görev bilinci oldukça fazla olan bir savcuyu görevinden etme gücüne işaret edilmektedir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Savcı, kırılgan fakat inançlarını yitirmemiş olarak kasabadan ayrılır.

Köy ağalarıyla mücadele eden bir diğer aydın daha önce de belirtildiği gibi Fakir Baykurt'un *Onuncu Köy*²⁷⁷ romanının Öğretmeni'dir. Bu bağlamda söz konusu karakterin öncelikle romanda nasıl temsil edildiğine bakmakta fayda vardır. Öğretmen'in en belirgin özelliği, tıpkı Savcı gibi idealist ve mücadelecisi olmasıdır. Onun hayata dair amacı ise haksızlıklarla mücadele etmek, yenilgilerden korkmamak ve insanlara faydalı olmaktır. Köylüyü her anlamda eğitmeye ve onlara yararlı birçok bilgi öğretmeye çalışan Öğretmen, köy halkı tarafından da oldukça sevilen, köy için bir direk, köylünün halinden anlayan, iyi bir eğitimci, anlayışlı, esprili, tokgozlü bir karakter olarak tarif edilmektedir.

Söz konusu aydın karakterin, köyün ağası Durana'yla²⁷⁸ mücadelesinin temel unsurlarından birini, kız çocuklarının okutulmaması oluşturmaktadır. Nitekim Durana, Öğretmen'in okula yazdırdığı kızını, okula göndermemek için çeşitli “oyunlar” düzenlemiştir. Bu oyunların neticesinde kızını okula göndermeye karar verir²⁷⁹.

Diğer taraftan köy halkı da Durana'nın köydeki nüfuzundan ve Öğretmen üzerinde kurduğu baskılardan oldukça sıkıntı duymaktadır. Örneğin, köyün bekçisi bu durumu şu şekilde açıklar:

“.. Öğretmeni korkuturum sanıyor. Muhtarı boğarım diyor. Ondan sonra da kalkıp köy merasını sürüyor. Korudan ağaç kesiyor. Öğretmenin güzel güzel okula yazdığı gızı eve kapatıyor! Bir de, ekserlikte o kadar milletin başına çavuş dikmişler! İngiliz esirlerin başına başına baş yapmışlar. Bir adamın İngilize gumanda edebilmesi için çok kafalı olması gerekir. Eli kalem tuması gerekir. Biraz

²⁷⁷ Romanda, Köy Enstitüsü mezunu bir öğretmenin idealleri için verdiği mücadele ele alınmıştır. Öğretmenin başlangıçta Yeşilova ilçesine bağlı iki köyde, sonra bu ilçeye bağlı olup olmadığı bilinmeyen Yaşarköy'deki macerası anlatılmaktadır. Önce Burdur'un Yeşilova ilçesine bağlı Damalı Köyü'nde eğitim ve öğretime başlar. Burada yaptığı çalışmalarla köylünün sevdiği ve saydığı bir kişi olmuştur. Öğretmen köyü bilinçlendirme çabasıdadır (Yalçın, a.g.e., 2003, s. 118).

²⁷⁸ Eserde, olumsuz özellikleriyle temsil edilen köy ağası Durana'nın en belirgin özellikleri arasında “sahtekâr”, “kurnaz”, “yalancı”, “hilekâr”, “rüşvetçi”, “iki yüzlü” olması, “köyü ve köylüyü sömürmesi”, “çıkarları için DP'nin gücünü kullanması”, “eğitim için mücadele eden köy öğretmeniyle uğraşması” yer almaktadır.

²⁷⁹ Bkz. Fakir Baykurt, *Onuncu Köy*, Ankara, Remzi Kitapevi, 1971, s. 15-29, 87-89.

lögat bilmesi gereğir. Halbuysam Durana domuzluktan başka bir şey bilmez!²⁸⁰.

Görüldüğü gibi bu satırlarda “*domuzluktan başka bir şey bilmeyen*” köy ağasının Öğretmen ve muhtar üzerindeki baskılarına yer verilerek, köy halkının da bu sistemden hoşnutsuzluğuna işaret edilmektedir.

Öğretmen’le Durana arasındaki çatışma unsurlarından bir diğeri de köy ağasının, köyün topraklarını kendi üzerine geçirmesi ve köylünün bu topraklardan yararlanmasını engellemesidir. Buna göre Öğretmen’in, köydeki işlevini şu şekilde açıkladığı görülmektedir:

..Yaşamaktır beni saran. Çalışmaklar, dostluklar, düşmanlıklar, arkadaşlıklar kurmak. Kazanmak, kaybetmek. Zor bir işi başarmak. Yenmek. Birinde yenilirsen, birinde yılmayıp bir daha saldırmak. Sonunda, ne olursa olsun yenmek... Biraz faydalı olmak. Haksızlığa uğramış olanın hak almasına yardım etmek. Haksızlık edenin dize geldiğini görmek. Onu bunu haksız lokmalarla semirmişlerin çamaşırlarını deşmek... Durana’nın kızını okulda okutmak. Nohut Deresini kurtarmak...²⁸¹.

Mücadelesinin gerekçelerini bu şekilde açıklayan Öğretmen, köyün diğer ileri gelenleriyle birlikte, Durana’nın elinden köyün topraklarını kurtarmak için çalışmaya başlar ve bunun için dava açar. Bu girişimlere koşut olarak Durana’nın “rüşvet” usulüyle bu davayı sonuçlandırmaya çalıştığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Durana, Öğretmen’i saf dışı bırakmak için adam tutarak, onu dövdürtür ve Öğretmen ölümünden döner. Bu olaydan dolayı suçlanan Durana, DP’nin gücünü kullanarak, olaylardan sıyrılmaya ve Öğretmeni köyden “*sepetlenme*”nin yollarını aramaya başlar. Böylece eserde, köyün hakları için mücadele eden “aydın” ve köy ağası arasında yaşanan kavgalar ve köy halkını “sömüren” ağanın kurduğu “oyunlar” üzerinden köyde varolan sistemin eleştirisinin yapıldığı görülmüştür.

Bu eleştirilerin merkezinde ise köy ağasının DP’li²⁸² yöneticilerin nüfuzundan yararlanarak amaçlarına ulaşmaya çalışması ve onlarla “işbirliği” yapan partililer bulunmaktadır. Öyle ki Durana’nın kendi çıkarlarını ve isteklerini karşılayabilmek için, DP’nin

²⁸⁰ Baykurt, a.g.e., s.7.

²⁸¹ Baykurt, a.g.e., s.44.

²⁸² Romanın anlatı zamanı Demokrat Parti’nin iktidarda olduğu yılları kapsamaktadır.

gücünü kullanan bir karakter olarak temsil edildiği görülmektedir. Böylece DP'nin yerel yönetimlerde iktidar gücünü nasıl "kö-tü"ye kullandığı ve köylerdeki ağalık sistemin devamlılığın sağlanmasında DP'nin önemli bir etkisinin olduğu ima edilmektedir. DP'nin "gücü"ne ve "uygulamaları"na, Durana'nın sözleri aracılığıyla şu şekilde işaret edilmektedir:

.. Yönis, Parti'ye yazıldı yazılalı, Türkiye'ye nam verdi. Burdur'dakileri felan bıraktı da, Ankara'dakilerle konuşuyor... Kaymakamı, tapucusu, dahi şuba reyizi, dahi vali, hepiciği avucunun içinde! Yani mesela, hepsine komut veriyor. Diyor ki şu iş olacak, tamam, o iş oluyor! Olmadı mı, tilafonu alıyor, oğlum postane, diyor. Ankara'yı bağla! Ankara'dan Taki Beyi ver!. Taki Beye söledi mi, o mamiren de o tatike gidiyor.²⁸³

Durana kendi "çıkarları"na zarar veren Öğretmenin, başka bir yere tayin edilmesi için DP'nin gücünü kullanır ve amacında da başarılı olur. Böylece romanda, köy ağalarının ve DP'nin "adaletsiz" uygulamalarının çalışkan, zeki, başarılı, köy halkı tarafından sevilen öğretmenleri nasıl zorluklarla ve güçlüklerle karşıya karşıya getirdikleri aktarılmaktadır²⁸⁴.

Ancak Öğretmen, tüm bu "olumsuzluklarla" mücadele etmeye karardır. Söz konusu tavrını "... *Buna katlanmayı doğru bulmuyorum*" cümlesiyle net bir şekilde ifade etmiştir²⁸⁵. Nitekim tayininin bir başka köye çıkması sonucunda görevinden istifa etmiş, bir demirci ustası olarak başka bir köyde çalışmaya başlamıştır. Öğretmen'in hem bu kararından hem de köy ağasıyla girdiği çatışmalardan ise hiçbir zaman pişman olmadığı görülmektedir:

Ulan Gülşen, ulan Gülşen! Ulan akıl hocası avrat!.. ben Damalı'da, Durana diye bir adamla takıştım. Durana, yapışmış köyün ensesine, emer baba emer. Biraz kurcalamak istedim. Damalı'nın uysalları silkinip kalktılar. Enselerindeki keneyi yolup atıldılar. Durana bana hasım oldu. Yunus Beyle bir olup Damalı'dan attırdı. Yapmasa mıydım? Hiç sesimi çıkarmasa mıydım? Düşün ki ben o köyün öğretmeniydim, işim o köyü uyarmaktı. Yapmasam olur muydu? Üstelik hepimiz aynı batağın içinde, aynı yumruğun altındayız! .. Gayrik yeter! Demek şart.. Diyeceksin ki, kim görevlendirdi seni?

²⁸³ Baykurt, a.g.e., s. 156.

²⁸⁴ Bkz. Baykurt, a.g.e., s. 165.

²⁸⁵ Baykurt, a.g.e., s. 211.

Okumuş insanım ben. Uyuyan bu insanların vergileriyle okumuşum hem. Okumuşsun okumamışa borcu var²⁸⁶.

Kısacası hem Savcı'nın hem de Öğretmen'in, köy halkının haklarını korumayı, bu anlamda onları "sömüren" köy ağalarıyla ve onları destekleyen iktidarla savaşmayı kendilerine birincil amaç edinerek, mesleklerinden olmayı göze alan muhalif aydınlar olduğu görülmektedir. Bu amaç uğruna kişisel faydalarını geri planda, ülkelerine hizmeti ise ön planda tutan bu aydınların davranışları ve tutumları "Cumhuriyet'in istediği memur tipi" şeklinde tanımlanarak, idealize edilmiştir. Ancak bu aydın tipinin, baş etmek ve çözmek zorunda olduğu bazı sorunlar vardır. Bunların başında köy ağalarının, köylünün topraklarını ele geçirmeleri ve kız çocuklarının eğitimine engel olmaları gelmektedir. Köy ağalarının çıkarlarını gerçekleştirmelerine engel teşkil ettiklerinden, kişiliklerine ve görevlerini kötüye kullandıklarına yönelik yapılan suçlamalar, aydınların uğraşmak zorunda kaldıkları diğer sorunlardır. Bunlarla mücadele ederlerken ise, çoğu zaman yalnız bırakılmışlardır. Ancak çok az olmakla birlikte, onlar gibi düşünen başkalarının olduğuna yer yer değinilmiş, böylece yaşanan zorlukların üstesinden el birliğiyle gelinebileceğine işaret edilmiştir. Ayrıca karşılaşılan zorlukların sonuçları ve bunlara sebebiyet verenlerin güçleri ne olursa olsun, toplumun yararı söz konusu olduğu müddetçe tüm bunlarla mücadele etmek gerektiği de vurgulanmıştır. Burada dikkati çeken unsur ise bu kişilerin romanlarda özel adlarıyla değil, meslekleriyle isimlendirilmiş olmalarıdır. Böylece eserde, söz konusu kişilerin devletin bir unsuru olarak güçlerini mesleklerinden aldıkları vurgusunun yapıldığını, bu yönleriyle de Türk aydınının memur-bürokrat kimliğini sembolize ettiklerini ifade etmek mümkündür. Bunun yanı sıra söz konusu aydınlar, hem köylüye yol gösteren hem de onları köy ağalarının baskılarından ve sömürsünden "kurtaran" kişiler olarak sembolize edilmektedirler.

Devletin Köy/Köylü Politikalarının Eleştirisi

Çalışmanın bu kısmında incelenen eserlerde muhalif kimlikleriyle öne çıkan aydınların eleştirilerinin merkezine aldıkları konulardan biri devletin köy/köylü politikalarıdır. Buna göre romanlarda sembolize edilen aydınların, özellikle bürokratik yapıdaki

²⁸⁶ Baykurt, a.g.e., s. 329.

ve eğitim konusundaki aksaklıkları, devlet politikalarını sorguladıkları görülmektedir.

Bürokratik Yapının Eleştirisi

İncelenen romanlarda temsil edilen aydınların, bu başlık altında eleştirdikleri öncelikli konulardan biri, köylerde görev yapan memurların, köy ağalarıyla kurdukları yakın ilişkilerdir. Örneğin İlhan Tarus'un *Yeşilkaya Savcısı* romanındaki, Savcı karakteri, memurların hatta vekillerin köy ağalarıyla samimi ilişkiler kurmasını oldukça yadırgamaktadır. Nitekim görev yaptığı köyde, memurların öncelikle köy ağasının evinde istedikleri kadar kalmalarını, jandarmanın, mebusların ona büyük önem atfetmelerini büyük bir şaşkınlıkla karşıladığı ve bu tip davranışların "uygunsuz"luğunu ima ettiği görülmektedir.

Savcı'nın görev yaptığı köyde hem adaletsizliğe neden olan hem de "adaleti" kullanarak "rüşvet" alan ve bunlara müsamaha gösteren memurlara da olumsuz bir tutum içinde olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim Savcı, bazı insanların para karşılığında serbest bırakılmak üzere, kanuna aykırı bir şekilde hapsedildiklerini, sadece suçlarını itiraf etmedikleri için tutuklanan insanlar olduğunu, cezaevi defterinde üç kişi kayıtlı iken, on beş kişinin yattığını öğrenince oldukça şaşırmıştır. Bu konuda kendisinden önce görev yapan savcıları da kanunsuz işler yaptıkları için eleştirmiştir. Yine aynı şekilde, hapishanede görev yapan başçavuşun rüşvet almak için suç işlediklerine ilişkin herhangi bir kanıt olmadığı halde bazı kişileri cezaevinde tuttuğunu öğrenmiş ve gerekli işlemlerin yapılması için girişiminde bulunmuştur. Bu olay karşısında Kaymakamın ve Jandarmanın kayıtsız kaldıklarını görmüştür. Ancak onun anlayışında devlet memurları görevini "*sav-saklamamalı*"dır. Zira devlet, memurları görevini yerine getirsin diye tayin etmekte ve onun için maaş vermektedir²⁸⁷.

Savcı'nın üzerinde durduğu bir diğer konu, köyün ağası, Ali Ağayla girdiği çatışmada²⁸⁸, meslektaşlarının kendisini yalnız bırakması ve bu kişilerin "kamu yararı" adına Ali Ağa'nın davranışlarını görmezden gelerek, adaleti buna göre uygulamalarıdır. Nitekim Savcı'nın birlikte görev yaptığı yargıçlardan biri, onun "adaleti" sağlamak için gösterdiği çabaları, "*Ne yaparsın oğlum ? İdari maslahat.. Bu memleketin pürüzlerini temizlemeğe biz*

²⁸⁷ Bkz. Tarus, a.g.e., s. 37, 35, 14.

²⁸⁸ Söz konusu çatışmalar, çalışmanın bir sonraki bölümünde "Feodal Yapının Eleştirisi: Ahalik Düzeni" başlığı altında incelenecektir.

memur değiliz ki? Büyükler var. Hükümet var. Bunlar tehlikeli işler” sözleriyle değerlendirmektedir²⁸⁹.

Bununla birlikte, Savcı'nın eleştirilerinin merkezine kişileri hedef aldığı görülmektedir. Nitekim o, Cumhuriyet devletinin genel politikasına ilişkin çoğunlukla muhalif bir tavır takınmamakta, sadece sistemin daha iyi işleyebilmesi için bazı eleştiriler getirmektedir. Onun daha çok üstünde durduğu ve eleştirdiği nokta sistemin işleyişinde görev alan memurların ya da kişilerin olumsuz ve kötü özellikleridir. Buna göre onun çoğunlukla vurguladığı temel husus, sistemin bu tip insanlardan arındırılması durumunda daha iyi ve verimli işleyecek olmasıdır.

Yine aynı şekilde Fakir Baykurt'un *Onuncu Köy* romanının başkışisi Öğretmen'in de bürokratik yapının işleyişindeki “bozuk” yapılanmaya ilişkin getirdiği eleştirilerin merkezinde, köy ağalarıyla iş birliği yapan devlet memurlarının yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda Öğretmen, sürekli çatışma içinde olduğu köyün ağası Durana'nın ve DP ilçe yöneticisi Yunus Bey'in şikâyeti sonucunda tayinin çıkması üzerine ne kaymakamın, ne milli eğitim müdürünün ne de parti başkanının kendisinin yanında yer almayarak, Durana'yla bir anlamda “işbirliği” yapmalarını şu şekilde eleştirmektedir:

Kaymakam, Milli Eğitim memuru, Parti başkanı, hepsi beni bıraktılar. Güçlüklerin ortasında yapayalnız kaldım. Kimse üstüme kanat germiyor, kimse bana güç vermiyor. Üstelik, birtakım kanun garantilerinden de yoksun bırakılıyorum. Oyuncak gibi, oradan alınıp oraya atılıyorum. Şimdi o köye benden sonra gidecek arkadaş ne yapacak? Yeni gideceğim köyü ben ne yapacağım? Yüzlerce, binlerce köyde, yüzlerce binlerce arkadaşımız var, hepsi değersiz bir piyon gibi harcanırsa, memleket ne yapacak?²⁹⁰

Görüldüğü gibi söz konusu karakter, bürokratlar ve köy ağaları arasındaki “işbirliğinin” hem ülkeyi hem de eğitim sistemini olumsuz yönde etkilediğine işaret etmekte ve bu durumun kendisi gibi birçok meslektaşını da olumsuz yönde etkilediğini vurgulamaktadır.

Bu bağlamda Öğretmen'in üzerinde durduğu bir diğer konu, bazı çıkar birliklerinin köylünün zararına bazı çalışmalar yapmaları ve aydınların bu konuda umursamaz tavır takınmalarıdır.

²⁸⁹ Baykurt, a.g.e., s. 176.

²⁹⁰ Baykurt, a.g.e., s. 201.

Söz konusu karakter, bu konudaki düşüncelerini de şu şekilde ifade eder:

.. Köylünün uyanmasından zarar görecekler var. Çıkarlarına dokundun azıcık. Cahilliğin türküsüyle savaşmak gerekiyor. Gece, arkadan, vuruyorlar. Bütün tepkileri ilkel insanlarınki gibi. Beni asıl üzen, aydınların vurdumduymazlığı. Yunus Bey'e bırakıvermişler meydana. Yunus Bey, köpeksiz köyde değneksiz? Kim bu Yunus Bey? Neci? Soran yok. Savcı diyor, benim yapacağım işleri kanun sınırlamış, görevlerim arasında Eğitim sorunlarıyla uğraşmak yok. Peki, Yunus Beyin görevleri arasında var mı benim naklimle uğraşmak? Kanun, savcının görevlerini nasıl sınırlamış da, Yunus Beyi başıboş bırakmış? Kaymakamı, savcısı hep aynı! Beni yalnız bırakıp Yunus Bey'i Durana'yı destekliyorlar.²⁹¹

Ancak Öğretmen, tüm bu "olumsuzluklarla" mücadele etmeye kararlıdır. Nitekim çalışmanın bir önceki bölümünden de hatırlanacağı üzere Öğretmen, tayininin bir başka köye çıkması sonucunda görevinden istifa etmiş, bir demirci ustası olarak başka bir köyde çalışmaya başlamıştır. Böylece eserde, dolaylı olarak Demokrat Parti yönetimi de eleştirilmektedir. Nitekim mevcut ortamın çalışkan, zeki, başarılı, köy halkı tarafından sevilen öğretmenleri karşı karşıya bıraktığı güçlüklerle vurgu yapılmakta ve iktidarın, bu kişilere söz konusu güçlükleri aşmaları için destek olmadığına yönelik iddialar ortaya atılmaktadır.

Öğretmen, demirci işçisi olarak çalıştığı köyde de idareciler tarafından rahat bırakılmaz. Bunun nedeni ise yine öğretmenin "*köy halkını karşılaştıkları haksızlıklar karşısında onları bilinçlendirmesi*"dir. Nitekim bir gün Jandarma komutanı, öğretmenin bulunduğu köyden ayrılmasını ister, Bunun arkasındaki isim Demokrat Partili Yunus Bey'dir. Öğretmen bu olay karşısında "*Analarından doğalı hep şehirde oturmuş, toprağa hiç el sürmemiş adamların binbir dalavereyle gaspettiği toprakları korumak için kumandanlığın gösterdiği gayreti anlamıyorum*", der²⁹². Böylece söz konusu karakter bir kez daha hem DP'li siyasetçilerin halk üzerindeki "keyfi" uygulamalarını hem de köy ağalarına ve onların "işbirlikçileri"nin haklarını savunan asker ve bürokrat kesimi eleştirmektedir.

Bu gelişmeler sonucunda Öğretmen, demirci ustalığı yaptığı köyden de ayrılmak durumunda kalır ve başka bir köye, "onun-

²⁹¹ Baykurt, a.g.e., s. 209-211.

²⁹² Baykurt, a.g.e., s. 301, 287.

cu köye” doğru yol alır. Ancak o, yine mücadelesinden vazgeçmemiştir ve vazgeçemeyeceğini de belirtir. Öğretmen, bu noktada okumuş insanın halkı bilgilendirmesi, haksızlıklar karşısında sessiz kalmaması ve bunlarla mücadele etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Burada öğretmenin üzerinde durduğu bir diğer unsur, “*okumamış halkın*”, “*haksızlıklar karşısında nasıl tepki vereceğini bilmemesi*” ve bu nedenle onlara “*doğruları*” göstermek gerektiğidir²⁹³. Öğretmen, köylüye yol göstermenin neden gerekli olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

Göstermezsen göremeyecek durumda olanlar var... Düşün ki okumamışlar, düşün ki uyanmamışlar. Haksızlığa karşı durmayı bilmiyorlar. Hep karanlıkta yaşamışlar. Aydınlık diye bir şeyden haberi yok. Gözleri var ama, gözün ardında görmelerini sağlayacak ışıkları yok. Kulakları var ama, duyduklarını seçecek bilgileri yok. Okumuşun okumamışa, görenin görmeyene, duyanın duymayana borcu var diyorum sana. Başka türlü nasıl iyi yaşanır?²⁹⁴.

Görüldüğü gibi hem Yeşilkaya Savcısı’ndaki Savcı, hem de Onuncu Köy’deki Öğretmen, köy halkının haklarını savunmak için onları “sömüren” köy ağalarıyla mücadele eden, bu mücadelelerinde belli ölçülerde başarılı olan karakterler olarak temsil edilmektedir. Bürokrasinin işleyişindeki çeşitli aksaklıklara ve bozukluklara işaret eden aydınlar, özellikle “rüşvet” ve “adaletsiz” uygulamalar üzerinde durmuşlardır. Bunun yanı sıra köy ağalarıyla “işbirliği” içinde bulunan devlet memurlarına ve aydınlara da çeşitli eleştiriler getirmişlerdir. Ancak burada önemli olan husus, onların eleştirilerinin kurumlara değil kişilere yönelik olmasıdır. Zira onların devletin yönetim biçimiyle ya da kurumlarıyla herhangi bir sorunları yoktur. Onlar sistemin aksayan yönlerini tespit ederek, bunların düzeltilmesi gerektiği mesajını vermektedirler. Muhalif entelektüelin mücadelecisi, sorgulayan, meydan okuyan tavrını belli ölçülerde gösteren söz konusu aydınlar, Türk aydınının “cahil” halka yol göstermek ve onu “eğitmek gerektiği” anlayışına da sahiptirler. Nitekim sistemde gördükleri aksaklıkları kendi çabalarıyla düzeltmeye çalışan bu aydınlar, aynı zamanda halkı bu konularda bilinçlendirmeye gayret etmişlerdir.

İncelenen eserlerde, devlet politikasını köylerdeki ağalık sistemi üzerinden eleştiren karakterlerden biri de Samim Koca-

²⁹³ Baykurt, a.g.e., s. 329.

²⁹⁴ Baykurt, a.g.e., s. 330.

göz'ün "*Bir Çift Öküz*"²⁹⁵ romanının başkişilerinden Yakup Emmi'dir. Savaş gazisi olan Yakup Emmi, köyün ileri gelenlerinden ve köy şartları içinde aydın bir kişi olarak tanımlanabilir. Yakup Emmi'nin eleştirilerin merkezinde Demokrat Parti'li yöneticilerin olduğu görülmektedir. Öncelikle yaşanan dönemin "olumsuz" koşullarına dikkati çeken karakterin, dönemin Kemal Paşa zamanı olmadığını, DP dönemi olduğunu vurgulayarak, bu iktidarın Atatürk ilkelerinden uzaklaştığına; memurlar üzerinde büyük baskılar kurulduğuna dikkati çektiği ve "demokrasi"nin gelişini olumsuz bir tavırla karşıladığı görülmektedir. Bu bağlamda o "*milletin kendi kendini yönetmesi*" ilkesini, "*kızı başıboş bırakırsan, ya davulcuya varır, ya da zurnacıya*" sözüyle eşleştirerek, milletin bu yönetim biçimine hazır olmadığını altını çizmekte ve bu iktidarın, halkın yararından ziyade, köy ağalarının çıkarlarına yönelik hizmet ettiğini iddia etmektedir. Nitekim ona göre "*Demirkırat zamanı demek, işlerin parayla döndüğü zaman demek*"tir. Yakup Emmi'ye göre köy ağalarının²⁹⁶, halkı sömürmesinin, ezmesinin ve kendi çıkarları yönünde köyün

²⁹⁵ "*Bir Çift Öküz*", Söke'ye bağlı Subaşı Köyü'nde geçmektedir. Romanda ele alınan köyde birbiri içinde üç çevre bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Bulgaristan'dan göç ederek gelen ve devletin her birine yirmişer dönüm arazi verdiği göçmenler; ikincisi daha önce yaylalardan gelerek ovada kendisine verilen toprağa yerleşen fakat daha sonra topraklarını su bastığı için bulundukları yerleri terk ederek yüksek yerlere yerleşen Yörükler, üçüncü olarak da su çekildikten sonra geniş toprakları kontrolü altına alan İbrahim Ağa ve onun çiftliğidir. Romanda, baba ile oğul arasında başlangıçta okul ve eğitim konusundaki anlayış farkından doğan, sonra Hasan'ın doğru yönde bilgi ve anlayış geliştirmesi ile birlikte zihniyet çatışmasına dönen bir kavga ele alınarak işlenmektedir. Roman, 1955 yılında Demokrat Parti'nin ikinci döneminde geçmekte ve siyasal kavgalar, parti çekişmeleri ortama belirleyici hale gelmiştir (Yalçın, a.g.e., 2003, s. 99-100).

²⁹⁶ Romanda köy ağasını temsil eden kişi İbrahim Ağa'dır. Diğer romanlarda olduğu gibi İbrahim Ağa'nın da olumsuz özellikleriyle temsil edildiği görülmektedir. Nitekim İbrahim Ağa, toprağa yerleşerek uyum sağlayamayan ve neticesinde dağa dönen yörüklerin topraklarını alarak geniş bir çiftlik kurmuştur. Kendisini padişahlık döneminden Cumhuriyet dönemine kadar geçen dönemde bölgenin tek hâkimi olarak görmekte ve göçmenlere verilen arazileri de çevresindeki bazı işbirlikçileri aracılığı ile ele geçirmeye çalışmaktadır. Bu uygulamaları sırasında köydeki konumunu "ağa demek, memleketimizde yarı devlet" şeklinde tanımlamakta ve da DP iktidarını da arkasına alarak "haksız" ve "adaletsiz" faaliyetler içinde olduğu görülmektedir. Ancak onun partiliği kendi çıkarları yönündedir. Nitekim o, çıkarlarına göre DP'li ya da Halk partili olmaktadır. İbrahim ağa bu durumu kendisi de açıkça ifade etmektedir (Samim Kocagöz, *Bir Çift Öküz*, İstanbul, Ararat Yayınları, 1970, s. 77, 275). Diğer taraftan tıpkı, diğer romanlardaki köy ağaları gibi kendi çıkarlarına, aykırı gördüğü ve fikirleriyle oğlu üzerinde de etkili olduğunu düşündüğü ve "gominist" diye nitelendirdiği Köy Enstitüsü mezunu öğretmeni, başka bir yere tayin ettirmeye çalışır.

kaynaklarını kullanmasında devletin de büyük suç²⁹⁷ bulunmaktadır²⁹⁸.

Eğitim Sisteminin Eleştirisi

Daha önce de belirtildiği gibi çalışmanın bu kısmında muhalif kimliğiyle temsil edilen aydınların, eleştirdikleri bir diğer konu da eğitim sisteminde yaşanan sorunlar ve aksaklıklardır. Buna göre öncelikle İlhan Tarus'un *Yeşilkaya Savcısı* romanının kahramanı Savcı, devlet memurlarının Avrupa'ya gönderilmesi üzerinden, hem memur yetiştirme politikasının "yanlışlığı"na hem de bunların ülke koşullarına "uygunsuzluğu"na ve neden olduğu "olumsuz" etkilere dikkati çeker. Nitekim Avrupa'ya eğitim için gönderilen meslektaşlarını "*basmakalıp zekâlı*" ve "*zayıf şahsi-yetli*"²⁹⁹ olarak nitelendiren söz konusu karakter, bunların ülkesine faydalı olamayacağına, Batı'nın eğitim sistemini de eleştirerek şu şekilde işaret etmektedir:

Büyük paralar harcayarak, büyük de vakit israf ederek, yüksek dereceli hukukçu, mühendis, kimyager, bilmem ne yetiştirmek için giriştiğimiz yanlış işler, Atalay'ın şahsında gün gibi beliriveriyor. İlkokul yazar sayısını yüzde ondan yukarı çıkaramamış bir memlekette, büyük ihtisasın yeri ne olabileceğini anlamıyorum. Bunun etrafında tersine fikir yürütenler de çıkabilir. Galiba sayıları da bir hayli. Ama onlara karşı, teknisyen, küçük mühendis, ilkokul öğretmeni, Türk Üniversitesi mezunu tezini başarı ile savunabileceğimi sanıyorum. Batı medeniyetinin, bütün aşağılı yukarılı takımlarıyla, topunu birden memlekete giydirmek gayesi takip ediliyorsa, bunun boş bir hayal olduğunu anlatmalı bunlara. Batı medeniyeti, ilkokul medeniyeti üzerine kurulmuştur. O temel çürük ve yarım kaldıkça, üstüne kurulacak bütün katlar, göstermelik, süs, karagözvari kalmağa mahkûmdurlar. Günün birinde de yıkılıverirler³⁰⁰.

²⁹⁷ Yakup Emmi'nin üzerinde durduğu bir diğer konu DP ve taraftarlarının "Atatürk'ten hoşlanmaması"dır. O bu çerçevede, Atatürk'ün inanç özgürlüğüne verdiği önemi hatırlatarak, DP'nin aynı politikayı gütmeyeceğini ifade etmekte ve DP'nin bu anlamda milleti ikiye böldüğüne işaret etmektedir. Bu bağlamda Yakup Emmi, particilikle mücadele edilemeyeceğini ancak günü geldiğinde "yapılanların" hesabının sorulacağını ifade etmektedir (Kocagöz, a.ge., s. 190-191).

²⁹⁸ Kocagöz, a.ge., s. 11, 12.

²⁹⁹ Tarus, a.ge., s. 79.

³⁰⁰ Tarus, a.ge., s. 169.

Görüldüğü gibi söz konusu karakter, hem Batı'yı üstün gören "zihniyetin" hem de burada "yetersiz" eğitim alan kişilerin ülke gerçeklerine uyum sağlayamadıklarına işaret ederek, kendi eğitim sistemimizin yetiştirdiği insanların ülkeye daha yararlı olabileceğini vurgulamaktadır. Yine aynı şekilde Savcı, ülkesinin gerçeğini bilmeyen ve Batılı okullarda yetişen memurların "yüksek" mevkilere atanmasını aynı gerekçelerle eleştirmektedir. Bununla birlikte Savcı'nın, ülkedeki okuyan kesimin çoğunlukla şehirlerden çıktığına ve bunların da Anadolu şartlarını ve sorunlarını tam anlamıyla bilmediğine işaret ettiği görülmektedir³⁰¹.

Mevcut sorunları bu şekilde ortaya koyan Savcı, Türkiye'deki eğitim sisteminde, ülkenin kendine özgü şartlarının göz ardı edildiği bir yapılanmanın olduğuna da işaret etmektedir. Oysa ona göre, her toplum birbirinden farklı olduğu için, sorunları da farklı niteliktedir. Bu bağlamda eğitimcileri ve yöneticileri, bu tip farklılıkları ve bunların neden olduğu sorunları bilmemekle suçlamaktadır. Söz konusu durumun üstesinden gelinebilmesi için ise halkın "*acı duyduğu*", "*ıstırap çektiği*", "*istemediği*", "*iğrendiği*" şeylerin bulunması gerektiğini ve sorunların bu şekilde çözüme ulaştırılabileceğini ifade etmektedir. Böylece modernizmin "ilerlemeci" anlayışına da eleştirel bir tavır gösteren söz konusu karakter, toplumların kendine özgü şartlarının belirlenmesi ve bilimsel bilginin ışığında var olan sorunlara çözüm bulunabileceğine işaret etmektedir. Nitekim evrensel kanunların ülke şartları kapsamında yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Diğer taraftan Savcı, çok uzun zamandır devam eden sorunların tek bir kişi tarafından çözümlenemeyeceğine, bunların, kaynağı tespit edilerek uzun bir zaman diliminde, devlet politikası tarafından da desteklenerek çözüme ulaştırılabileceğine inanmaktadır. Sistemin işleyişine dair bazı eleştiriler getirmekle birlikte, Savcı'nın var olan kanunlara bağlılığı dikkati çekmektedir³⁰². Böylece söz konusu karakterin, Türk aydınının devletle çok fazla çatışmayan yapısının bir örneği olduğunu söylemek mümkündür.

Fakir Baykurt'un "Onuncu Köy" romanının baş kahramanı olan Öğretmen ise köy insanının cahilliğine dikkati çekmekte ve bunun nedeni olarak da köylerde yeterli sayıda hatta okul olmamasını ve camilerde verilen eğitimi göstermektedir. Öğretmen, "Dela" adıyla geldiği "onuncu köy"de insanların cahilliği karşısında büyük bir şaşkınlık yaşamıştır. Nitekim köyde yaşa-

³⁰¹ Bkz. Tarus, a.g.e., s. 17, 146.

³⁰² Tarus, a.g.e., s. 19-21.

yan herkesin kör olduğunu gören Dela'nın, bunun nedenini öğrenince şaşkınlığı bir kat daha artmıştır. Şöyle ki, her sene kuşların saldırısına uğrayan ve bu nedenle gözleri kör olan köy halkı, köyün imamının "Ey benim din kardaşlarım! Bilmiş olun, bu kuşları Allah yolluyor! Eğer teslim olmayıp isyana tevessül ederseniz, yokardan daha ağır felaketler gelir..." şeklindeki telkinlerinden dolayı kuşlara karşı herhangi bir önlem almamışlardır. Buna göre Öğretmen, köy halkının cahilliğinin nedeni olarak hem din eğitimi işaret etmekte hem de yeterli sayıda okul olmadığı için, yöneticileri dolaylı olarak eleştirmektedir.

Savcı ve Öğretmen karakterinde sembolize edilen aydın karakterlerin eğitim sistemine ilişkin eleştirilerini birkaç konu üzerinden yönelttikleri görülmektedir. Birincisi, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesidir. Buna göre Batı'nın eğitim sistemiyle, Türkiye'nin eğitimin sisteminin birbirine uygun olmadığı, dolayısıyla Batı'da yetişen kişilerin ülkesine yarar sağlayamayacağı ifade edilmektedir. İkincisi, Türkiye'deki eğitim sisteminin uygulayıcılarının, ülkenin ihtiyaçlarını bilmediklerini ve buna uygun bir eğitim programı hazırlamakta başarısız bir görünüm sergilediklerini ortaya koymaktadır. Oysa başarılı bir eğitim sisteminin yolu, ülke koşullarının tamamıyla bilinmesinden ve bu doğrultuda bir eğitim planlaması yapılmasından geçmektedir. Üçüncüsü, eğitim reformlarının kısa vadeli planlar üzerinden gerçekleştirilmesidir. Dolaylı olarak getirilen bu eleştiride, sorunların kaynağının belirlenmesi gerektiğine de işaret edilmektedir. Sonuncusu ise köylerdeki okul sayısının yetersizliğine ve bu nedenle köy halkının cahil kaldığına yöneliktir.

"Yoksulluk" Üzerinden Maddi Koşulların Eleştirisi

İncelenen eserler içerisinde, devletin köy/köylü politikasını eleştiren bir diğer aydın karakter, Mahmut Makal'ın *Bizim Köy*³⁰³

³⁰³ Makal, öğretmenliğe başladığı yıllarda *Varlık* dergisine yayınlanmak üzere gönderdiği, çalıştığı köylerle ilgili gözlemlerini ve mektuplarını kitaplaştırarak *Bizim Köy* adını vermiştir. Makal'ın derin bir etki yaratan *Bizim Köy* isimli çalışması, aynı zamanda bir roman olarak değerlendirildi ve üzerinde çok konuşuldu. Eser, alışılmış bir roman ölçülerinde roman olmamakla birlikte, gerçekçilik akımının doruğu kabul edilen rapor, not ve röportaj tekniğinin bir araya gelişi ile oluşan roman anlayışına yakınlık gösterir. Yazarın köy yaşamına ilişkin yaptığı tespitlerin çoğu kentten köye gelmiş bir aydının açık karşılaştırmaları şeklindedir. Dolayısıyla köylü, içinde yaşadığı çevrenin sert koşulları içinde kentle ilgili kurabildiği ve gözlemlendiği ölçüde bir karşılaştırma yapmaz. Hatta bu çevre içinde bir insan olarak yoksulluğun bin türlü yansıması içinde oluşturduğu değer yargıları ile konuşmaz. Duygusu, düşüncesi, se-

romanının Öğretmen'idir³⁰⁴. Eserde, okumaya yazmaya, kendini geliştirmeye hevesli, alçakgönüllü bir karakter olarak temsil edilen Öğretmen, köylüye temizlik, saat kullanmak vs gibi hayatın temel unsurlarını öğretmeye çalışır. Öğretmen, köydeki görevini ve işlevini, "*Atatürk devrimlerinin öncüsüsün sen bu köyde. Öğretmen ordusuna uzatılan bu dili koparmak sana düşer*" şeklinde açıklamaktadır³⁰⁵.

Öğretmen'in, devletin köy politikasını eleştirirken var olan sorunların sadece kendi köyünde değil, Türkiye'deki bütün köylerde olduğuna vurgu yaptığı görülmektedir. Bu bağlamda öncelikle köy insanının yoksulluğuna dikkati çeken karakter, köylünün giyecek elbiselerinin bile olmamasını ve odun kömür gibi temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamadıklarını öne çıkarmaktadır. Nitekim tezekle ısınan köy insanının sefaletinin altını çizen Öğretmen, özellikle çocukların bu durumdan çok etkilendiğine işaret etmektedir. Tüm bu yoksulluk içinde köy ağalarının da -ki aslında onlar da yoksuldur-az miktarda yakacaklarının (tezeklerinin) kaldığına dikkati çekmektedir. Hatta okullarda bile yakacak malzeme bulunmamaktadır. Öyle ki Öğretmen, dışarının içerden daha sıcak olduğunu, öğrencilerin dışarı çıkmak için can attıklarını ifade etmektedir. Var olan yoksulluğun ve sefaletin neticesinde, çocuklar sık sık hasta olmakta, hatta ölmektedir³⁰⁶.

Köyün yoksulluğuna ilişkin öğretmenin vurguladığı bir diğer konu "beslenme"nin yetersizliğidir. Öğretmen, bu durumu "*öyle çeşit çeşit yiyecekler, katıklar aramayın bizde. Fırından yeni çıkmış taze ekmek, bakkaldan şunu bunu, manavdan sebze ve yemişler alıp sepet sepet eve taşımak yok. Güzden eline geçer de evin kıyısına köşesine atarsan baharı getirirsin onunla*" sözleriyle açıkça ifade etmektedir. Bu bağlamda Öğretmen, öğrencilerinin neredeyse tamamının "bal" gibi temel besin maddelerinden birini hiç görmediğini belirterek köyün bu anlamdaki yoksulluğuna bir kez daha dikkati çekmektedir³⁰⁷.

Öğretmeni'n işaret ettiği noktalardan biri de köyün "pisliği"dir. Bu bağlamda öğretmen köy halkının "ahır"dan bozma evlerde yaşadıklarını vurgulayarak, yiyeceklerin de ahırlarda mu-

vinç ve heyecanları romanın önemli bir kısmında yoktur. Roman, başından sonuna dek bir ilkokul öğretmenin gözlemleri şeklindedir. Öğretmenin anlattıkları çıplak bir gözlem sonuçları gibidir (Yalçın, a.g.e., 2003, s. 88).

³⁰⁴ Yeşilkaya Savcısı ve Onuncu Köy romanında olduğu gibi Bizim Köy'de de öğretmenin özel ismine yer verilmemiş, "öğretmen" olarak adlandırılmıştır.

³⁰⁵ Mahmut Makal, *Bizim Köy*, Ankara, Olgaç Matbaası, 1987, s. 133.

³⁰⁶ Bkz. Makal, a.g.e., s. 19-22, 51, 64, 106, 158).

³⁰⁷ Makal, a.g.e., s. 26-27.

hafaza edildiğine işaret etmektedir. Diğer taraftan Öğretmen, köy halkının yıkanmadığını, yıkandığında ise mutfak işlevini yerine getiren ahırlarda banyo yaptığını dile getirmektedir. Tüm bu koşullarda devletin “*uygarlığın isterlerine uygun kılık yasaı çıkarmış*” olmasını ise anlamsız bularak, köyün şartlarını bilmeyen ve bunları düzeltme yönünde çaba göstermeyen iktidarı dolaylı olarak eleştirmektedir³⁰⁸.

Köydeki belediye hizmetlerinin eksikliği eleştirilen bir diğer konudur. Nitekim köyün en temel ihtiyacı olan “su” için bile yeterli düzeyde hizmet verilmemektedir. Su ihtiyacını bir çaydan karşılayan köylüler ise burada hayvanların su içmesinden, yıkanmasından ve çöplerin buraya atılmasından herhangi bir rahatsızlık duymamaktadırlar³⁰⁹.

Diğer taraftan köydeki evlerin hane halkı için oldukça küçük ve yetersiz olduğuna işaret eden Öğretmen, tüm ailenin tek göz evde, yatıp kalktığını söylemektedir. Şehirlerde “*geçmişin köhne bir aracı*” olarak nitelendirilen petrol lambaları, köylere gelmemiştir bile³¹⁰. Köylerdeki yaşam kalitesinin ve verilen hizmetlerin düşüklüğüne bu örnek dolayımıyla da değinilmiştir.

Öğretmen’in üzerinde durduğu bir diğer konu, “Tarım Kredi Kooperatifleri”nin köylüyü bir çıkmaza soktuğudur. Nitekim köylü kooperatiftan para alırken işinde ilerleme düşüncesiyle hareket etmekte ve her zaman aldığı parayı kârlı bir işe harcamaktadır. Sadece ödünç aldığı parayı eski borçlarına yatırarak bir an için hafiflemektedir. Çoğu köylü borcunu ödeyememektedir. Üstüne üstlük anapara, faiz yüzünden iki katına çıkınca borcunu ödeyemez hale gelmiştir. Bunun sonucunda ise icraya verilen köylü için sefalet baş göstermiştir. Öyle ki köylerinde kooperatife ortak olan köylülerin yarıdan fazlası icraya verilmiştir³¹¹. Görüldüğü gibi bu yargılarda, dolaylı olarak köylüyü tanımayan, onun şartlarını bilmeyen hükümetin uygulamalarının köy halkı üzerindeki olumsuz etkileri vurgulanmaktadır.

Tüm bunların yanı sıra, üzerinde durulan ve eleştirilen bir diğer konu tarikatların köy insanı üzerindeki olumsuz etkileridir. Öncelikle tarikatların temizliğe özen göstermediklerini, kendilerini hileden, hırsızlıktan sakınmadıklarını belirtmiştir. Öğretmen’e göre, tarikatlar insanı tembelliğe yöneltmektedir. Nitekim tarikata girenler, işten güçten ellerini çekmektedir. Bu bağ-

³⁰⁸ Bkz. Makal, a.g.e., s. 24, 55, 84, 85.

³⁰⁹ Makal, a.g.e., s. 77.

³¹⁰ Makal, a.g.e., s. 77-78.

³¹¹ Makal, a.g.e., s. 57.

lamda Öğretmen, tarikatların insanların manevi duygularını sömürdüğüne de vurgu yaparak, bu konudaki olumsuz tavrını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Öğretmen, tarikatlarla mücadele konusunda ise ümitsizliğe düşmüş ve bir çıkar yol bulamamıştır³¹². Öğretmenin tarikatlarla mücadele konusundaki yalnızlığına ve ümitsizliğine yapılan vurguyla, DP yönetiminin bu konudaki “yetersiz” faaliyetlerine dikkat çekildiğini ve eleştirel bir tavır sergilendiğini ifade edebilmek mümkündür.

Köyün sorunlarını bu şekilde tespit eden Öğretmen'in, devlete yönelik eleştirisinin temelinde ise yöneticilerin “*köyün gerçekleri*”ni bilmedikleri iddiası yer almaktadır. Bu nedenle, onlarla “*hallü hamur olmayan*” idarecilerin, köyü bildikleri iddiasından vazgeçmeleri gerektiğini ifade etmektedir³¹³.

Tüm bunlardan hareketle, eserde temsil edilen öğretmen karakterinin Fakir Baykurt'un “*Onuncu Köy*” ve İlhan Tarus'un “*Yeşilkaya Savcısı*”nın aydın karakterlerinden farklılık taşıdığını söylemek mümkündür. Nitekim diğer aydın karakterler, varolan sorunlar karşısında “mücadeleci” ve “başkaldıran” kimlikleriyle ön plana çıkarken, bu eserdeki öğretmenin sadece sorunları tespit etmekle yetindiği ve çoğunlukla “pasif” bir şekilde eleştirilerini yönelttiği görülmektedir. Bununla birlikte onun da tıpkı diğer aydınlar gibi köy halkını “eğitilmesi” ve yönlendirilmesi gereken unsurlar olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan onun da en önemli özelliklerinden biri memur kimliğidir. Dolayısıyla devlet politikalarına muhalif karşı çıkışlarda bulunan söz konusu karakter, hem üstlendiği misyon hem de devletin bir unsuru olması nedeniyle, başat Osmanlı/Türk aydın tipinin sürekliliğinin göstergesidir.

Askeri Müdahalelerin Gölgesinde “Muhalif” Aydınların Toplumsal ve Siyasal Konulara Yaklaşımları

Türkiye'nin tarihsel sürecinde, aydınların muhalif kimliğini belirleyen en önemli faktörlerden biri kuşkusuz askeri müdahaleler olmuştur. Nitekim edebiyatçılar bir taraftan darbeleri oluşturan koşulları, etkilerini, sonuçlarını irdelemişler bir taraftan da bunların hem ruh dünyalarındaki hem de düşünsel yapılarındaki etkilerini ele almışlardır. Bu bağlamda söz konusu dönem aydınlarının, geçmiş dönem muhalif aydınlarından farklılaşmaya başladıkları görülmektedir. Nitekim, özellikle 12 Mart müdahalesin-

³¹² Bkz. Makal, a.g.e., s. 125-133.

³¹³ Makal, a.g.e., s. 57.

den sonraki süreci ele alan romanlarda temsil edilen aydınların, özellikle “devlet”e karşı daha karışit bir tutum sergiledikleri ve bu çerçevede hem devleti, hem ideolojileri hem de kendi kimliklerini sorgulamaya başladıkları görölmektedir. Buna göre de aydınların daha “demokratik” bir yapılanmaya özlemlerini dile getirdikleri dikkati çekmiştir. Buradan hareketle çalışmanın bu kısmında, aydınların askeri müdahaleler döneminde “demokrasi”, “ideoloji”, “devlet”, “kimlik” gibi kavramlara yaklaşımları ve bunlar karşısında kendilerini nereye konumlandıkları incelenmiştir.

İktidara Muhaliflik Noktasında Uzlaşan Aydınlar: “Demokrasi”nin Eleştirisi

Bilindiği gibi, Türkiye’de devlete isyana varan ideolojik çatışmaların en yoğun olduğu 1960-1980 yılları arasında görölen eylemlerin ilk etkileri, 1960 öncesinde görölmeye başlanmıştır. Nitekim bu dönemde devlet, ordu ve çeşitli gruplarla (öğrenci, memur vb.) karşı karsıya gelmiş, artan gerilim 27 Mayıs askerî darbesiyle sonuçlanmıştır. Buradan hareketle Attila İlhan’ın *Bıçağın Ucu*³¹⁴, Ayla Kutlu’nun *Kaçış*³¹⁵, ve Vedat Türkali’nin *Bir Gün Tek Başına*³¹⁶ romanları üzerinden söz konusu dönem aydınla-

³¹⁴ Attila İlhan’ın “*Bıçağın Ucu*” adlı eserinde, 1960 yılının Ocak-Mayıs aylarındaki gelişmeler ele alınarak, Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi’ne ilişkin değerdendirmeler yapılmaktadır. Bu çerçevede eserde, 27 Mayıs sürecine nasıl gelindiğini ve Türkiye’nin “kurtuluşu” için çözüm arayışları dikkat çekmektedir. Eserde bu oluşumun dışında kaldığı ifade edilen “solcu”lara yönelik eleştiriler oldukça yoğundur (Naci, a.g.e., 1990, s. 241). Bu noktada en dikkat çekici unsur ise 27 Mayıs darbesi’nin “*cumhuriyet sessizliği*” şeklinde tanımlanarak, müdahale olumlu bir tavırla karşılanmasıdır.

³¹⁵ Bir aşk romanı olan *Kaçış*, hazır kalıpların çemberini kırmış, yaşayan, insanın karmaşıklığını kişiliklerinde somutlaştıran iki bireyin aşkını ele almaktadır. Bununla birlikte “*Kaçış*” sadece bir aşk romanı değildir. Roman kişileri 27 Mayıs öncesinin çalkantılı Türkiye’sinde yaşıyorlar. Birçoğu hapiste olan bu kişiler tartışıyorlar, kuşku duyuyorlar, acı çekiyorlar (Naci, a.g.e., 1990, s. 256). Romanda hem Üstün karakterinin hem de Ayhan karakterinin yaşadığı “bunalımlar” ve “çelişkiler” aracılığıyla 27 Mayıs sürecinin insan psikolojisi üzerindeki olumsuz etkilerine gönderme yapılmaktadır.

³¹⁶ Romanda, Kenan ve Günsel arasında yaşanan tutkulu aşk, Demokrat Parti İktidarının son yıllarında yaşanan gelişmeler çerçevesinde anlatılmaktadır. Romanın ana kahramanlarından olan Kenan, öğretmenlikten istifa etmiş ve bir kitapçı dükkânın sahibidir. Evli ve bir çocuk babası olan Kenan tesadüfen tanıştığı Günsel’le büyük bir aşk yaşar. Ancak Kenan ve Günsel’in yaşam tarzları, hayata bakışları, politik tutumları ve sosyal çevreleri birbirinden oldukça farklıdır. Şöyle ki, üniversitedeki öğrencilik yıllarında sol hareket içinde yer alan Kenan’ın hayata bakış tarzında değişim ve

rının karşıt oldukları ana temalar incelenmiştir. Romanların geneline bakıldığında, muhalif aydınların her ne kadar hayata bakışları noktasında çeşitli farklılıkları olsa da Demokrat Parti hükümetine karşıt tutum alma konusunda uzlaştıkları görülmektedir. Buna göre söz konusu aydınların demokrasi olgusunu, Demokrat Parti'nin "anti- demokratik uygulamaları/yönetim anlayışı", "halkın dini duygularını sömürmek" ve "şiddet-işkence" temaları üzerinden sorguladıkları dikkati çekmektedir. Dolayısıyla bu bölümde aydınların muhaliflikleri söz konusu temalar üzerinden ele alınmıştır.

Yönetim Anlayışı

Bu kategoride incelenen eserlerde temsil edilen muhalif aydınların üzerinde durdukları konular, dönemin iktidarının demokrasi anlayışı, uygulanan yasaklar ve baskılardır. Bu noktada hükümet öncelikle, demokratik uygulamalar konusunda iktidar olmadan verdiği vaatleri yerine getirmemekle suçlanmaktadır. Örneğin Atilla İlhan'ın *Bıçağın Ucu* romanının aydın kahramanlarından Miralay Ferid'in³¹⁷; DP'nin "*demokratik vaadlerle*" iktidara geldiğini, ancak bu vaatlerini gerçekleştirmediğini vurguladığı görülmektedir³¹⁸.

Muhalefete Uygulanan Baskı

Buna göre demokratik vaatlerini yerine getirmediği iddia edilen DP hükümetinin, muhalif kimliklere uyguladığı baskıya işaret edilmektedir. Örneğin Ayla Kutlu'nun *Kaçış* romanının başkişilerinden Üstün³¹⁹, hükümetin muhalefete ve özellikle üniversite

dönüşüm olmuştur. Kenan artık "küçük burjuva"dır. İşçi bir aileden gelen Günsel ise, siyasal düzene muhalif bir karakterdir. Günsel, işçi ve öğrenci olaylarında aktif olarak yer alır. İki farklı karakterin yaşadığı aşk, Kenan'ın intiharıyla sonuçlanır. Kenan'ın intihar etmesinin sebebi ise, sevgilisi Günsel ve O'nun çevresi tarafından gizli polis olarak suçlanmasıdır. Kenan, Günsel'in bu suçlamasına çok üzülür ve karısı Nermin'den boşanmaktan vazgeçer. Ancak Kenan, yaşadığı duygusal çöküntüden kurtulamaz ve intihar eder.

³¹⁷ Bir Osmanlı subayı olan Miralay Ferid, Milli Mücadele yıllarında "*padişah'a ve İstanbul Hükümeti'ne bağlı kalmasının ne büyük bir hata olduğunu*" anlayarak, Anadolu'daki mücadeleye katılmıştır. Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemini yaşamış bir aydın ve subay olan Miralay Ferid, yeni Cumhuriyetin ilkelerine yürekten bağlı bir "Cumhuriyet aydını" romanda temsil edilmektedir (Atilla İlhan; *Bıçağın Ucu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973, s. 45-46).

³¹⁸ Bkz. İlhan, a.g.e., s. 235.

³¹⁹ Romanda bir akademisyen olarak temsil edilen Üstün, araştırma yapmak için gittiği

hocalarına “baskı” yaptığını ve kendi propagandası için onları kullandığını iddia etmektedir. Ona göre yapılan bu baskıların nedeni, hükümetin, “*iktidarının ayaklarının altından kaydığını hissetmesi*”dir³²⁰. Yine aynı şekilde Attila İlhan’ın *Bıçağın Ucu* romanının kahramanlarından, “solcu” olması nedeniyle işinden çıkarılan ve “sürgün” edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Halim’in³²¹ de muhaliflere uygulanan baskılara dikkati çektiği görülmektedir. Söz konusu karakter sürgün ihtimalini, “2. Abdülhamid sürgünlerine” benzetmekte, hükümetin “muhalif” kişilere olan “tahammülsüzlüğü”ne ve “anti-demokratik” uygulamalarına işaret etmektedir. Halim’in “*kökümüze kibrit suyu dökmeyi kararlaştırmışlar bir kere; bizimkisi yaşamak değil, boşa çıkmış bir intiharın utanılacak koması*” şeklindeki sözleriyle de DP yönetiminin bu konudaki “kararlığı”nı vurguladığını ifade etmek mümkündür³²².

Bu bağlamda Miralay Ferid’in de “sosyal adalet”, “barış” ve “demokrasi” kavramları üzerinden muhalefet partilerine, sivil toplum örgütlerine ve iş adamlarına uygulanan baskıları şu sözleriyle eleştirdiği görülmektedir:

Sosyal Adalet isteyen kim, Sosyalist Partisi mi? Derhal kovuşturuluyor. Liderleri en akla hayale gelmez suçlamalarla tutuklanıyor... Barış isteyenler kim, Barışseverler Derneği mi? Hemen derneği kapatıyorlar, ileri gelenlerini ‘içeri’ atıyorlar. Artık barış da yasak... Oy demokrasisi olsun da, partiler iktidara seçim sonuçlarına gelsin diyen kim, Millet Partisi’yle Halk Partisi mi? Biri ‘resmen’ kapatılıyor, ötekisinin neyi var neyi yoksa, el konuyor... siyasal baskı, özellikle iş çevrelerinde öyle ağırlaşıyor, o derece tehlikeli bir hal alıyor ki, muhalif iş adamları batmayıp işyerini yürütebilmenin çaresini istifa etmekte görüyorlar. Yoksa, ya vergi biniyor sırtlarına, ya döviz tahsisleri kesiyorlar.³²³

Fransa’dan döndüğü sırada gizli komünist bir örgütün lideri olduğu iddiasıyla tutuklanmıştır.

³²⁰ Ayla Kutlu, *Kaçış*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2002, s. 55.

³²¹ Halim kırk yaşında, ancak hâlâ İktisat Fakültesi’ni bitirememiş solcu bir aktördür. Çalıştığı gazeteden atılınca, dublajda çalışarak ya da kimi zaman bir iki filmde rol alarak geçinmektedir. Akli fikri babasından kalacak mirasta olan Halim, bu ölümün gerçekleşmesini büyük bir sabırsızlıkla beklenmektedir. Eserde Halim, “muhalif” bir aydın olarak temsil edilmekle birlikte, “doğru-dürüst bir işi olmaması”, “korkaklığı”, “tutarsızlığı”, “vurdumduymazlığı”, “zayıflığı”, “ikiyüzlülüğü” gibi özellikleri nedeniyle, çoğunlukla “olumsuz” bir karakter olarak tasarlandığı görülmektedir.

³²² Bkz. İlhan, a.g.e., s. 12-17.

³²³ İlhan, a.g.e., s. 236.

Görüldüğü gibi aydınlar, hükümetin muhalif kimliklere yaptığı baskılara çeşitli şekillerde işaret ederek, bu durumu eleştirmektedirler.

Basın ve Düşünce Özgürlüğü

Menderes hükümetine yöneltilen önemli bir eleştiri konusu da basına getirilen yasaklardır. Örneğin Miralay Ferid, bu durumu şu şekilde değerlendirmiştir:

... Karanlık bir şeyler hazırlanıyor kızım, tek şüphe yok. Bir ah-baptan duydum. Ankara'da fevkalade gergin bir hava esiyormuş, kuşkulanan kuşkulana diyor. Hükümet, içeri atıp durdukları yetmezmiş gibi, matbuatın dizginlerini iyice eline alabilmek, hürriyetperveranı susturabilmek için, bir kanun layihası getirecekmiş³²⁴.

Görüldüğü gibi bu satırlarda dönemin iktidarının, ülkede "gergin" bir ortam yarattığına, birçok insanı tutukladığına, basın özgürlüğüne kısıtlama getirdiğine ve bunun için de yeni kanunlar çıkaracağına işaret edilmektedir. Yine aynı şekilde söz konusu karakterin, radyoyu "*Menderes'in papağanı*" şeklinde nitelendirdiği, hükümetin kendisini desteklemeyen gazetelere kağıt vermemek, resmi ilanlarını kısmak gibi yöntemlerle çeşitli şekillerde baskı uyguladığına ve gazetecileri ağır cezalara çarptırdığına da vurgu yaptığı görülmektedir³²⁵.

Bunun yanı sıra öne çıkartılan bir diğer iddia, Demokrat Parti iktidarının son dönemlerinde kurulan ve öğrenci eylemlerinin artmasına neden olan Tahkikat Komisyonu'nun, basını susturmak ve partileri kapatmak amacıyla kurulduğu ve bu komisyon sonrasında da basın üzerindeki baskının devam ettirildiğidir. Nitekim Miralay Ferid'in, bu duruma "*Demokratlar basını susturup partileri kapatmak için bir komisyon mu ne kuracaklarmış, bizimkiler duymuşlar, o konuşuluyor*" sözleriyle işaret ettiği görülmektedir. Yine aynı eserde, Tahkikat Komisyonu uygulamalarının basını ve gazetecileri nasıl etkilediği, Ümid³²⁶ karakteri üzerinden ele alınmıştır. Nitekim Ümid'in çalıştığı *Birlik* iktidara

³²⁴ İlhan, a.g.e., s. 52.

³²⁵ İlhan, a.g.e., s. 236.

³²⁶ Romanda örnek bir muhalif gazeteci olarak temsil edilen Ümid, siyasal ve toplumsal fikirlerinden vazgeçmeyen, başarılı bir gazeteci olarak temsil edilmektedir (İlhan, a.g.e., s. 353).

muhalif yayınlar yapmaktadır. Buna göre gazetenin yayın politikasının “.. *hem eski Kemalist gazetelerin devrimci atılğanlığını korumuştur, hem dilinde her geçen gün biraz daha yalnız kaldığını bilmenin burukluğu vardır. Kazanılmış bir davanın sözcüsüdür ama, davasının kazanılmış kalacağından emin olmadığı için, vurdu mu Allah Peygamber dinlemez!*” sözleriyle açıklandığı görülmektedir. Gazetenin Kemalist bir çizgide olmasına vurgu yapılarak, bir taraftan basına “baskı” uygulayan DP’nin bu çizgiden uzaklaşmakla itham edildiğini bir taraftan da söz konusu gazetenin esas mücadele alanlarından birinin Kemalizmi savunmak olduğuna işaret edildiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan muhalif gazetecilere sorgulamalar ve dava açmalar yoluyla gözdağı verildiğine değinilerek her muhalif gazetenin ve gazetecinin başına gelenin Ümid’in de başına geldiği ifade edilmektedir. Öyle ki Tahkikat Komisyonu aracılığıyla öteki birkaç gazeteyle birlikte “*Birlik Gazetesi*” de kapatılmış ve Ümid tutuklanma ihtimaline karşı kaçmıştır³²⁷.

Bu bağlamda incelenen eserlerde, hükümetin basını yönlendirdiği gerekçesiyle de eleştirildiği görülmüştür. Örneğin Ayla Kutlu’nun *Kaçış* romanındaki Üstün³²⁸, kendi tutuklanma hikayesinden hareketle hükümetin basın organlarını yönlendirdiğini ima etmekte ve basının bu tip haberleri yayınlamasını eleştirmektedir. Nitekim Üstün, tutuklanmasının basında “*büyük başlıkla, içinde bir üniversite öğretim üyesinin bulunduğu bir komünist şebekesinin ortaya çıkarıldığı*” şeklinde yer alacağını; böylece kendisinin kullanılarak, “*hükümete başkaldıran diğer öğretim üyelerinin de susturulacağını ve halkın gözünde karalanmak isteneceği*”ni ifade ettiği ve tüm bunların bir “*oyun*” olduğunu vurguladığı görülmektedir³²⁹.

Basına uygulanan yasakları ve güdümlü politikayı bu şekilde ele alan aydınlar okunan kitaplara, şair ve yazarlara yasaklar getirilmesi ve iktidarın sanatçı ve bilim adamlarına baskı uygulanması üzerinde de durmuşlardır. Bu bağlamda aydınlar, hükümeti, sol görüşün yayılmasına imkân tanımamakla, bunun engellenmesi için sol görüşü temsil eden kişi ve kitapların okunmasına izin vermemekle ve kitap düşmanlığıyla suçlamaktadırlar. Örneğin Üstün’ün bu konuya, Fransa’dan dönerken, bir arkada-

³²⁷ Bkz. İlhan, a.g.e., s. 235, 348, 349.

³²⁸ Romanda bir akademisyen olarak temsil edilen Üstün, araştırma yapmak için gittiği Fransa’dan döndüğü sırada gizli komünist bir örgütün lideri olduğu iddiasıyla tutuklanmıştır.

³²⁹ Kutlu, a.g.e., s. 63.

şının kendisine Marx, Engels, Lenin gibi yazarların kitaplarını hediye etmesi üzerine, “İyi ya bu kitapların Türkiye’ye götürülmesi yasak” sözleriyle dikkati çektiği görülmektedir. Yine aynı şekilde, bu yazarların mesleki gereklilik nedeniyle de okunduğunu, ancak hükümetin bunu anlamayacağını vurgulamakta ve böylece hükümetin “baskıcı” uygulamalarına işaret etmektedir. Diğer taraftan insanların Gazi’nin “Gençliğe Hitabesi”ni, İnönü’nün Meclis gizli oturumlarındaki konuşmalarını ve Nazım’ın şiirlerini okudukları için tutuklandıklarını da ifade etmektedir³³⁰. Bu konuda hükümete eleştirilerini yönelten bir diğer karakter ise Vedat Türkali’nin *Bir Gün Tek Başına*’nın başkişilerinden Kenan’dır. Söz konusu karakter, solcu yazarlara uygulanan baskıya ve kitaplarına getirilen yasaklara şu şekilde işaret etmektedir:

Deli dervişlere döndün Yahya Kemal dizeleriyle. Peki Nazım? O büsbüyük ozan. Niye ondan dizeler mırıldanmıyorsun? Onu da mı unutturdular iki tokatta? Yasaklar böyle ezip kalıba sokar işte. Ne yapalım, kalıba sokanların gözü kör olsun!³³¹

Bu bağlamda Attila İlhan’ın *Bıçağın Ucu*’ndaki Miralay Ferid de “*hürriyet rejimi*” olarak savunulan değerlerin, aslında insanları daha iyi “*mimlemeye*” yaradığını, sosyal adalet ilkesinin göz ardı edilerek aydınların, sanatçıların gözaltına alındığını ve tutuklandığını ifade etmekte ve tüm bu uygulamalar dolayısıyla hükümete eleştirilerini yöneltmektedir³³².

“Faşizm Suçlaması” ve “Komünizm Düşmanlığı”

Aydınlar, Demokrat Parti hükümetini “faşist” bir yönetim anlayışına sahip olmakla ve “komünizm düşmanlığı” yapmakla da suçlamıştır. Örneğin, Attila İlhan’ın *Bıçağın Ucu* romanındaki karakterlerden biri olan Halim, suçlanacak hiçbir şey yapmayan insanların, “gereksiz” yere hayatlarının mahvedildiğini vurgulayarak, bu noktada iktidarı “faşist” bir yönetim biçimi benimsemekle itham etmekte ve iktidarın “*ezikleri daha ezik*” hale getirdiğini belirtmektedir³³³. Yine aynı şekilde Günsel’in³³⁴ de, yaşadığı

³³⁰ Bkz. Kutlu, a.g.e., s. 24, 55, 101.

³³¹ Vedat Türkali, *Bir Gün Tek Başına*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1988, s. 21.

³³² İlhan, a.g.e., s. 235-236.

³³³ İlhan, a.g.e., s. 102.

³³⁴ Vedat Türkali’nin kalame aldığı *Bir Gün Tek Başına* romanının baş kahramanlarından biri.

lan dönemi “*Faşizmin iyice kuduzlaştığı bir dönem*” şeklinde nitelendirdiği görülmüştür³³⁵.

Bu çerçevede üzerinde durulan bir konu, aydınların “komünist” olmakla suçlanarak tutuklanmalarıdır. Örneğin Üstün³³⁶, araştırma yapmak için gittiği Fransa’dan döndüğü sırada, gizli komünist bir örgütün lideri olduğu iddiasıyla tutuklanmıştır. Ancak söz konusu karakter, hizmet pasaportuyla yurt dışında bulunduğu için bu gerekçeyle tutuklanmasına bir anlam verememiştir. Tüm bu uygulamaları sorgulayan karakter, tutuklanması için herhangi bir kanıt olmadığına da dikkati çekmiştir. Bu bağlamda söz konusu karakter “*hükümetin iç ve dışta güçlüklerle karşılaştığı için komünist avına çıktığı*”nı dile getirdiği ve böylece hükümetin güç kaybettiği için bu tip uygulamalarda bulunduğunu ima etmektedir³³⁷.

Yine aynı şekilde “komünist”liğin mesleki ilerleme için de büyük bir engel teşkil ettiğine işaret edildiği görülmektedir. Örneğin gözaltında bulunduğu sürede emniyet müdürü Üstün’e, komünist olduğunu ve bu çevrelerle ilişkide olduğu için doçentlik tezinin onaylanmadığını ima etmiştir³³⁸. Söz konusu karakterin bu konuda vurguladığı ve eleştirdiği bir diğer nokta, emniyet güçlerinin “solcu”, “devrimci” ve “komünist” kişilere karşı olumsuz yargıları ve davranış biçimleridir. Üstün, gözaltı süresince yaşadığı bazı olaylar üzerinden, polisin “devrimci” ve “kominist” kişilere yaklaşımını şu şekilde aktarmıştır:

- (Polis memuru) Gazeteci hanginiz? Sen misin? Gel benimle”

Pardösüsünün önünü ilikleyerek yürüdü gazeteci. Kapıdan çıkarlarken, polis dönüp arkasına baktı, ayakta, hazır ol durumunda bekleyen yedi adama doğru parmağını uzattı:

“Grevci komünistler sizsiniz değil mi? Eşşeoğlu eşekler! buraya gelince yığıtlığınız kalmaz. Ananızı avradınızı belleyeceğiz biraz sonra...”³³⁹

Halim’in de “komünistlik” suçlamasıyla yapılan tutuklamalara dikkati çektiği ve bunların insan psikolojisi üzerindeki olumsuz etkilerine göndermede bulunduğu görülmektedir³⁴⁰.

³³⁵ Türkali, a.g.e., s. 181.

³³⁶ Ayla Kutlu’nun *Kaçış* romanındaki karakterlerden biri.

³³⁷ Kutlu, a.g.e., s. 60-63.

³³⁸ Bkz. Kutlu, a.g.e., s. 60.

³³⁹ Kutlu, a.g.e., s.51.

³⁴⁰ İlhan, a.g.e., s. 185-188.

Aydınlara yöneltilen komünistlik suçlamasının, basın aracılığıyla yapıldığına da değinilmiştir. Örneğin Üstün, kendisine yapılan suçlamaların basında da yer alacağını ifade etmektedir. Nitekim basının bu suçlamalara yer verdiği ve birçok basın organının "*Polis Ankara'daki gizli komünist örgütünün başı olan doçenti tutukladı*" gibi başlıklarla, söz konusu tutuklama olayını yayınladığı görülmektedir. Bu haberin ayrıntıları ise şu şekilde verilmiştir:

Yurt dışındaki komünist partileriyle ilişki kurmak üzere, bundan bir süre önce gizlice ülkeden kaçtığı saptanan sanık, bir ihbarı değerlendiren polis tarafından, geçen gün, yine gizlice yurda girerken suçüstü yakalanmıştır. Sanığın üstünde, Rus Komünist Partisi'nin Türkiye'deki uşaklarına gönderdiği yazılı emirler, Türkiye Gizli Komünist Partisinin Ankara örgütü ile ilgili önemli belgeler ele geçirilmiştir. Doçentin bavulunda ayrıca, Moskova ile haberleşmeyi sağlayacak güçte bir alıcı-verici telsiz ayıtı ile, Rus yapısı otomatik tabancalar, çok sayıda mermi ve el bombası bulunmuştur. Dün Ankara Adliyesince tutuklanan doçentin, bundan bir süre önce yakalanıp gözaltına alınan örgütün elebaşısı olduğu anlaşılmaktadır³⁴¹.

Üstün'ün burada eleştirdiği nokta ise haberde yer alan birçok bilginin "yanlışlığı"dır. Nitekim esere göre, söz konusu karakterin ne "*Gizli Komünist Partisi*"yle ilişkisi vardır, ne "*var olduğu iddia edilen yazılı emirler*", ne de "*tabanca, bomba*" gibi teçhizat bulunmaktadır. Böylece yukarıda da belirtildiği gibi hem dönemin iktidarının ve emniyet güçlerinin basını "yanlış" bilgilen-dirmesi hem de basının bu haberleri yayınlaması olumsuz bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu çerçevede vurgulanan bir diğer unsur, "hükümet yanlısı" bir gazetenin söz konusu olayı çok daha "*yanlış*" ve "*karalayıcı*" bir şekilde, hatta Üstün'ün resminin altına yazılan "*Çocuklarımızı zehirleyen komünist pici*" ifadesiyle yayınlamasıdır. İstanbul'da yayınlanan ve sol eğilimli bilinen bir gazetenin ise haberi daha "objektif" bir şekilde; "*Gizli Komünist Partisi üyesi olduğu ileri sürülen SBF'li bir asistan, fakültece incelemelerde bulunmak üzere gönderildiği Fransa'dan dönerken tutuklandı*" başlığıyla, resim koymadan, polisin verdiği bilgilere yer vermeden olayı gerçeğe oldukça yakın bir biçimde anlattığı söylenmiştir³⁴².

³⁴¹ Kutlu, a.g.e., s. 105.

³⁴² Bkz. Kutlu, a.g.e., s. 105.

Bu bağlamda, tutuklu bulunan bir diğer üniversite öğretim üyesi ve Üstün'ün arkadaşı olan Ahmet, söz konusu haberleri şu şekilde değerlendirmektedir:

Sen bunlara aldırma Hoca. Aslında böyle yazmaları iyi. Ben, seni de İstanbul'daki parti davasıyla ilgilendirirler diye korkuyordum. Beni buluşturacaklar, kuşum yok ama... Demek ki, senin için dertleri başka. Şu sırada dışarıda oluşunun etkisi bu. Bak, bu iş polis işi değil. Hükümetin işi. Heriflerin başı iyice dertte. Özellikle üniversite hocalarıyla. Önce altı yedi eylül olayları, Kıbrıs sorunu.. İsmet Paşa bindirdikçe bindiriyor. İşler kızıştı. Seçimlerde dalavere yaptılar. Şimdi komünistler ayaklanma düzenliyor diye korkutup sindirecekler kamuoyunu. Böylece askerleri de dizginlemiş olacaklar. Durup dururken, tam döndüğün sıra seni tutuklayacak ciddi kanıtlar yok ellerinde...³⁴³.

Görüldüğü gibi bu satırlarda hükümetin, özellikle muhalif öğretim üyeleri ve asker üzerinde baskı kurduğu ve kamuoyuna da göz dağı verdiğinin altı çizilerek, “baskıcı” ve “anti-demokratik” uygulamaları bir kez daha vurgulanmaktadır.

Özetle, DP'nin yönetim anlayışının birkaç unsur üzerinden eleştirildiği görülmektedir. Hatırlanacağı üzere, DP yönetiminin özellikle son dönemlerinde, muhalefeti temsil eden kesimler üniversite, basın, ordu ve CHP'dir. Bu bağlamda incelenen eserlerde temsil edilen aydınlar, DP yönetiminin kendisine muhalefet eden herkese baskı uyguladığını vurgulamışlardır. Bu baskıların “sosyal adalet”e, “barış”a “basın ve düşünce özgürlüğü”ne zarar verdiğine işaret etmişler; muhalif gazetecilerin, basın organlarının ve akademisyenlerin çeşitli şekillerde cezalandırıldıklarına dikkati çekmişlerdir. Hükümetin “faşist” bir yönetim biçimi benimsediğini iddia eden aydınlar, kendilerine asılsız suçlamalar yöneltildiğini, bunlardan en önemlilerinden birinin “komünist”lik olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu suçlamadan hareketle de birçok muhalifin gözaltına alındığına, tutuklandığına ve mesleki anlamda engellemelere maruz kaldığına gönderme yapmışlardır.

Şiddet ve İşkence

Çalışmada incelenen eserlerde, aydınların üzerinde durduğu bir diğer konu, siyasi olaylara katılan tutukluların gözaltındaki ve

³⁴³ Kutlu, a.g.e., s. 106.

hapishanedeki “kötü” şartları ve onlara uygulanan “fiziksel ve psikolojik şiddet ile işkence”dir. Buna göre aydınların emniyet güçlerine, daha doğru bir ifadeyle polise olumsuz anlamlar yüklediği de görülür. Örneğin Üstün, tutukluların “insani olmayan” koşullarda yaşadıklarını, banyo yaptıkları hamamları örnek göstererek, şu şekilde ifade etmektedir:

Soyunmuşlardı çıırılçılak. Hamamın kapısının açılmasını beklemişlerdi o soğukta. Anahtar, başgardiyan daydı, o da bir türlü görünmüyordu. Soyunma odasının camları buz tutmuştu. Isınmak için durdukları yerde zıplamaktan başka çare yoktu. Kimi Kızıldeirililer gibi savaş dansı yapıyordu. Kimi rock'ın roll oynadığını ileri sürüyordu. Sonunda hamamın kapısı açıldı. İçerisi, dışarıdan da soğuktu. Külhan yeni yakıldığından taş duvarlar hiç ısınmamıştı. Otuz kişiye karşılık altı kurna ve altı tas vardı yalnızca. Musluklardan akan su sıcaktı ama, birer tas dökününceye kadar üstlerine döktükleri su buz kesiliyordu³⁴⁴.

Bu noktada dikkati çekici bir diğer unsur, yaşanan bu ortamın ortaçağdaki işkence odalarına benzetilmesi ve hükümetin tutuklulara aynı biçimde işkence yaptığı eğretilmesinde bulunulmasıdır. Eserde, polisin uyguladığı “şiddete” de işaret edilmekte ve polisin, hükümetin politikaları doğrultusunda bu tip uygulamalarda bulunduğu ima edilmektedir. Örneğin Üstün, uygulanan “şiddeti” ve polise olan yaklaşımını şu şekilde ifade etmiştir:

Ankara garında, o buz gibi sabah vakti, trenden inip istasyonun karakoluna girdikleri zaman anlamıştı. İstanbul'dan beri süren oyunun sona erdiğini. İki sivil polis bekliyordu. Bunlar başka türlü polislerdi. Gençtiler. Asık suratlıydılar. Kinli bakışları vardı. Emekliliği yaklaşan polis Muhtar, bir eşya alıp satar gibi, birtakım kağıtlar imzalatarak onu bırakmıştı ellerine. Dışarıda bir cip bekliyordu. Polislerden biri, tabancasının kabzasıyla böğrüne vurmuştu. Unutmuş bu kabza vuruşunu. Kalçasına yakın yerdeki ağrının nedeni bu. Belki de tekmeler.

Seni yine hoş tutmuşlar Hoca. Ne de olsa önemlisin. Fazla hırpalamamışlar³⁴⁵.

Görüldüğü gibi bu satırlarda, polisin “insanlara karşı duyduğu kin”e, insana “değer vermemesi”ne, uyguladığı “fiziksel güç”e ve

³⁴⁴ Kutlu, a.g.e., s. 188.

³⁴⁵ Kutlu, a.g.e., s. 99.

“ışkence”ye işaret edilmektedir. Bu çerçevede söz konusu karakterin, polisin yanı sıra yargı organlarının da ışkenceye müdahil olduğunu vurguladığı görülmektedir. Nitekim söz konusu karakter, yakın bir arkadaşının gözaltında bulunduğu süre içerisinde ağır ışkence gördüğünü ve bu ışkence sırasında savcının da orada olduğunu söylemektedir. Yine aynı şekilde, yaralı bir kişinin tedavisi için hapishane müdürüne haber gönderilmesine rağmen, bu konuda sonuç alınamadığını dile getirmektedir. Bu olaylar karşısında oldukça “ümitsizliğe” düşen Üstün, “ışkenceyi yapanların ruh yapılarını değiştirmenin oldukça zor” olduğunu düşünmektedir³⁴⁶.

İncelenen eserlerde uygulanan “şiddet”e ve yapılan “ışkenceler”e yoğunlaşan bir diğer karakter, Attila İlhan’ın *Bıçağın Ucu* romanındaki Halim’dir. Tıpkı Üstün gibi, polise olumsuz anlamlar yükleyen karakterin, “şiddet” konusunu şu şekilde ele aldığı görülmektedir:

“... Üç adam, hele o sinsin sinsin yumruklarını okşayanı, kendilerine sövdürmek için beni kışkırtıyorlar, ağza alınmaz küfürleri birbiri ardına diziyorlardı... Az önce yumruklarını okşayıp duran ağır, hatta saltanatlı bir düzen tutturmuş, öyle vuruyor. Elimde olmadan avaz avaz bağırıp, hem bağırdığımdan hem utanıyor hem de içimden sopaları sayıyorum...”³⁴⁷.

Yine aynı şekilde “*Bir Gün Tek Başına*”nın muhalif karakterlerinden Günsel de Tahkikat Komisyonu’nun kurulmasına tepki gösterilen öğrenci eylemleri sırasında yaşanan olaylar ve tutukluğu sırasında maruz kaldığı muameleler üzerinden polisin uyguladığı şiddeti şu şekilde dile getirmektedir:

2’ye koyun bu orospuyu, Görüşeceğiz.. Sövgüler, itiş kakış sesleri, bağrışmalar yaklaşıp uzaklaştı yeniden. Dayaktan, ışkenceden başka şey yok bugün burada. Asıl akşama başlayacaklar... Daha bir saat bile olmadı sen buraya gireli. Hele günler, haftalar, aylar geçsin, hele çıplak ayaklarını parça parça etsinler bir; sonra bir daha, bir daha, bir daha, bir daha kan içinde bıraksınlar seni, tek sözcük, ödün vermeden diretmişsen sonuna dek, yılmamış ezilmemişsen; ateşten geçmek dedikleri...³⁴⁸.

³⁴⁶ Kutlu, a.g.e., s. 211.

³⁴⁷ İlhan, a.g.e., s. 195-196.

³⁴⁸ Türkali, a.g.e., s. 457-461.

Aydınların üzerinde durduğu bir diğer konu ise, dönemin “baskıcı” uygulamaların insan psikolojisi üzerinde neden olduğu olumsuz etkilerdir. Örneğin Attila İlhan’ın *Bıçağın Ucu* romanındaki muhalif kimliği nedeniyle sürgün ihtimaliyle karşı karşıya kalan Halim’i, bu durumun ruh halinde neden olduğu olumsuz etkileri şu şekilde betimlemektedir:

Pazartesi’ye kadar, hep aynı üzüntü. Halim, geçmişinden acı acı hatırladıklarıyla, geleceğini tehdit eden sürgün korkusu arasında sıkışmış, alıngan, çekilmez, dokunsan ağlayacak bir adam oluyor: her seferinde, yakacağı kibritleri kıra kıra, birini söndürmeden bir başka cıgaraya davranışı, ünlü Osmanlı iştahının şıp diye kesilişi, iki gün sonrası için bile herhangi bir şey için söz vermekten kaçınışı neden, hep bundan: yaşantısını askıda hissedişinden, korkusundan!³⁴⁹.

Yine aynı şekilde Ayla Kutlu’nun *Kaçış* romanında da 27 Mayıs’a gelinen süreçte yapılan “baskıların”, “tutuklamaların”, “anti-demokratik” uygulamaların, bireylerin ruh dünyaları ve kişisel ilişkileri üzerindeki olumsuz etkileri “kaçış” eylemi üzerinden ele alınmaktadır. Nitekim bunlar kimi zaman “ruhsal” anlamda gerçekleşirken, kimi zaman da fiziki anlamda mekân değiştirmek olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin bu süreçte hem kişisel hem de çevresel faktörlerin etkisiyle Paris’e gittiği anlaşılan Üstün, sevgilisi ve arkadaşları tarafından bu “gidiş”in, “*nasıl değerlendirileceği*” hususunda da “endişeler” yaşamaktadır. Nitekim Üstün’ün, Fransa’ya gittiğinden beri arkadaşlarıyla ve sevgisiyle ilişkileri kesilmiştir. Bu noktada söz konusu karakter, duygularını ve endişelerini şu sözlerle ifade etmektedir:

... Kaçışını nasıl açıklayabilirdi? Ne düşünüyorlardı onun için? Savaştan kaçan bir korkak, bekli de bir döneke, dahası bir satılmış. Yalnız Ahmet anlamıştır. Bağışlamasa bile anlamıştır. Ne demişti Michel, “Senin niçin dönmek istediğini biliyoruz”³⁵⁰.

Bu bağlamda üzerinde durulan bir diğer konu, yaşanan ortamın aydınları ümitsizliğe ve gel-gitlere sevk etmesidir. Örneğin herkesin iyiliği, eşitliği ve sömürülmemesi için mücadele ettiğini ve

³⁴⁹ İlhan, a.g.e., s. 197.

³⁵⁰ Kutlu, a.g.e., s. 53.

başkaldırıldığını vurgulayan Üstün'ün, kimi zaman bu konuda “umutsuzluğa” düştüğü görülmektedir:

... Bu sözler gerçekte bir aldatmaca. Söyleyenin kendi kendini aldatması. O jandarmanın gerçeği hiçbir zaman kavrayamayacağını bilmiyor muyum? Öyleyse nedir bu türkü? Bir savaş türküsü mü? Biz miyiz savaşçılar? Neyin savaşçıları? Neyiz gerçekten? Biz demek doğru değil. Ben neyim? Ne istiyor? Niye başkaldırıyorum?³⁵¹.

Yine aynı eserde, daha çok yaşadığı “çelişkilerle” verdiği “yanlış” bazı kararlarla öne çıkan Ayhan, kendisini ve amaçlarına dair gel-gitlerini, “aydın olmanın zorlukları ve sonuçları” çerçevesinde şu şekilde dile getirmektedir:

Ne işe yaradı acaba o çoğaltılan şiirler, söylevler ve yazılar? Kimleri etkiledi? Nereye yanaştırdı kişileri? Hepimiz, bu ülkenin aydını olduğumuz yaftasını taşımaya hak kazandık. Bürolarımızın duvarlarında ya da resmi görevlerimizi yürüttüğümüz masaların ardında kalan bir aydınlık değil mi bu? Var sayılan. Daha doğrusu, uydu-rulan. Aydın olmayanlara bizler ışık götürecektik. Gerçekte ne götüreceğiz?³⁵².

Din ve Laiklik

İncelenen eserlerde, aydınların üzerinde durduğu bir diğer konu Menderes hükümetinin laiklik ilkesine karşıt politikalar uyguladığı iddialarıdır. Bu çerçevede eleştirilerini yönelten karakter, Attila İlhan'ın *Bıçağın Ucu* romanındaki Miralay Ferid'tir. Cumhuriyet'in ilkelerine sıkı sıkıya bağlı olduğu görülen söz konusu karakterin, öncelikle halifenin “yanlış” politikalarına dikkati çekerek, hem halifeliğin kaldırılmasının yerinde ve doğru bir uygulama olduğunu ima ettiği, hem de Osmanlı yönetiminin “yanlış” uygulamalarına işaret ettiği görülmektedir. Miralay Ferid, DP döneminde Atatürk'ün prensiplerinden ödün verildiği ve laiklik ilkesine uygun olmayan politikalar yürütüldüğü iddialarını ise, “*Kur'an kursları açtılar, ezanı Arapça okuttular. Uzun sözün kısası, Kemal Paşa'nın inkılâplarına sünger çektiler!*” sözleriyle ortaya koymaktadır. Yine aynı şekilde Menderes'i “*bir belâ*” olarak nitelendiren Miralay Ferid, “*cahil halka Muhammed'in kartını*

³⁵¹ Kutlu, a.g.e., s. 96.

³⁵² Kutlu, a.g.e., s. 198.

oynayarak" başarı kazandığını iddia etmekte ve "*Anadolu'da okul yapmayı bıraktılar, cami yapıyorlar*" ifadeleriyle de bir kez daha hükümeti laiklik ilkesinden uzaklaşmakla itham etmektedir³⁵³.

Burada önemli olan nokta ise Miralay Nihat'ın, muhalifliği-nin ve eleştirilerinin hedefinde DP yönetiminin olmasıdır. Zira Miralay Ferid hükümete karşıt bir tutum sergilediği için, bu anlamda erken Cumhuriyet döneminin asker aydınından farklılık göstermektedir. Bununla birlikte onun hedefinde sadece hükümet bulunduğu ve devletin temel prensiplerine sıkı sıkıya bağlı olduğundan, hatta iktidarı bunlara aykırı politikalar uygulamakla suçladığından, söz konusu karakter Türk aydınının devlete olan bağlılığının bir simgesi olarak eserde temsil edilmektedir. Buna göre eserde olumlu özellikleriyle temsil edilen asker aydının eleştirileri dolayısıyla DP yönetimine olumsuz bir tutum geliştirildiğinden, bu nitelikteki aydınlara olumlu bir yaklaşım sergilendiğini ifade etmek mümkündür.

Geçmişin Sorgulanması

Çalışmanın bu kısmında şimdiye kadar incelenen muhalif aydınlardan farklı olarak Atilla İlhan'ın *Bıçağın Ucu* romanındaki Yüzbaşı Demir³⁵⁴ karakterinin, 27 Mayıs'a geline süreçte DP'nin yanı sıra CHP eski yönetimini de sorumlu tuttuğu ve eleştirilerini bu mecradan yönelttiği görülmektedir. Örneğin söz konusu karakterin, askerinin "*tarih açısından haklı ve yaman bir devrim*

³⁵³ İlhan, a.g.e., s. 47-50, s. 234.

³⁵⁴ Romanda, Yüzbaşı Demir'in olumlu özellikleriyle temsil edildiği görülmektedir. Yüzbaşı Demir'in en önemli özelliklerinden birkaçı "dürüst", "terbiyeli", "çevresindeki insanları umursayan", "yardımsever" ve "merhametli" bir kişi olmasıdır. Örneğin O, pansiyoner olarak yeni taşındığı binada yaşayan yaşlı insanlara yardım etmektedir. Nitekim Yüzbaşı, kiracısı olduğu Suat'ın bu insanlara yardım etmeme, hatta onlarla tanışma gereği bile duymamasındaki tavrını eleştirmekte ve bu konudaki tutumunu şu sözleriyle ifade etmektedir:

"...Muhtaç insanlar bunlar, iyice yaşlanmış bir emekli ailesi, geçimleri aldıkları uçaylığa bağlı, o da kimbilir kaç kuruş? İhtiyarlık bir yandan, yalnızlık bir yandan! Hele kadının hali, yürekler acısı, ölümü bir deliyle baş başa beklemek kolay mı sanıyorsunuz? Gümüşsuyu Askeri Hastanesi'nde bir arkadaşım vardır, eşine az rastlanır bir çocuk, hem iyi doktor hem iyi insan, bugün telefon ettim, gönder dedi, meşgul olacak, eh, içim rahatladı biraz". Burada önemli olan ve dikkati çeken nokta ise "solcu" ve "küçük burjuva" aydınların bu insanları "küçümsemeleri", hatta tiksinnmeleri iken (İlhan, a.g.e., s. 230), Yüzbaşı'nın bu tip insanlara duyduğu "merhamet" ve "yardımseverliğin" ön plana çıkartılarak, 27 Mayıs'a gidilen süreçte ordu mensuplarına "olumlu" anlam yüklenmesidir.

yaptığını” vurgulayarak, CHP’yi bunlara “ihânet etmekle” suçladığı dikkati çekmektedir. Nitekim onun bu çerçevedeki eleştirileri şu şekildedir:

...ülkülerinizin bütününü gerçekleştirecek yerde, Mustafa Kemal’in ölümünden sonra, işi tatlısu faşistliğine döktünüz: gençlerde devrimci ruhu öldüren kim? Aydınları, sanatçıları kısıtlayan? Basının evcilleştirilmesi ne zaman başladı? Menderes’ten çok önce, daha İnönü, sizin parti işin başındayken. Menderes takımı, on yıldır iktidardaysalar, neye borçlular bunu? Diktaya, siyasal baskıya karşı kendilerini özgürlük ve demokrasi şampiyonları olarak yutturmalarında değil mi?³⁵⁵.

Görüldüğü gibi söz konusu karakter, İnönü yönetimindeki CHP’yi, Atatürk’ün temel felsefelerinden uzaklaşmakla ve faşist bir yönetim uygulayarak her türlü özgürlüğü kısıtlamakla suçlamakta; böylece DP’nin uygulamalarının sorumlusu olarak CHP’yi işaret etmektedir. Buna göre Mustafa Kemal’e ve ilkelerine olan bağlılığı açıkça görülen karakter, *“İslam skolastiğinin mengenesini açan”*, *“her türlü bilimsel ve teknik gelişme”*yi sağlama gibi hizmetleri, partinin değil, Mustafa Kemal’in verdiğinin altını çizmektedir. Karakterin vurguladığı bir diğer nokta, genç kuşakların ne kadar batılı ve devrimci yetiştirilirse yetiştirilsinler, toplumsal derinliklere inmemeleri halinde devrimin, meydan söylevlerinden ve geçit törenlerinden ibaret kalacağıdır. Mustafa Kemal’in tüm bu *“gerekliliklerin”* farkında olduğunu vurgulayan karakter, O’nun *“imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış toplumu”* gerçekleştiremeden öldüğünü; dolayısıyla devrimin yarım kaldığını ifade ederek, bir kez daha CHP’nin *“yarı faşist”*, *“yarı feodal”* bir rejim kurduğunu iddia etmektedir³⁵⁶. Nitekim O’nun, 1920’lerdeki çıkış noktasının bambaşka olduğunu vurgulayarak, bu hareketin *“emperyalizme ve kapitalizme karşı, halkçı ve devrimci bir cephe kurduğunu”*na işaret ettiği görülmektedir.

Yine aynı şekilde eleştirilerini devam ettiren aydın karakter; Mustafa Kemal’den sonraki CHP yönetiminin bilimsel yöntemlerinin olmadığını, bu olmayınca da olayları tarih ve toplum açısından değerlendiremediğini, derli toplu bir bileşime varılamadığını, bu nedenle Mustafa Kemal’in devrim anlayışını, bir türlü sistemleştiremediklerini ifade etmektedir. Buna göre Mustafa Kemal yaşadığı sürece, işlerin yolunda gittiğini, toplumsal geliş-

³⁵⁵ İlhan, a.g.e., s. 257.

³⁵⁶ Bkz. İlhan, a.g.e., s. 257-258.

melerin öngörüldüğünü, tarihin akışına en uygun çizginin bulunup sürdürüldüğünü, halk ve köylü temelli bir politika yürütüldüğünü ve tüm bunların paralelinde devrimin sürekliliği ve sonraki aşamaları için elverişli bir temel oluşturulduğunu belirtilmiştir. Ancak Mustafa Kemal'in ölümünden sonra, eski Kuva-yi Milliyecilerin onun fikirlerini “*yarı yarıya benimsemiş İsmet Paşa'nın*” ardına takıldıklarını³⁵⁷ ifade ederek, bu konudaki eleştirilerini şu şekilde devam ettirmiştir:

... Yarı yarıya diyorum ya, haklıyım: onca devrim, her şeyden önce başarıyla sonuçlanmış bir savaştı, bir bağımsızlık savaşı, sonra kültürce ve yaşayışça batılılaşma, vatandaşların kanun karşısında eşitliği, bir de layiklik! Bundan ötesi, asıl temel, vatandaşın yaşama koşullarını değiştirebilecek toplumsal değişiklikler ırkiliyordu onu, 40'la 50 yılları arasındaki faşistleşmenin de, Halk Partisi'nin bir eşraf ve bürokrat partisi olarak yozlaşmasının da altında bu korku yatıyor. Eski Kuva-yi Milliyecileri, işe yaramaz devrim korkulukları haline getiren bu. Neden mi? Şundan: aslında devrim durmuştu, ağalarla işbirliği yapıyor, karaborsadan milyoner üretiyordu, oysa görünüşte, hareketli yılların devrimci edebiyatı ısrarla korunmuştu. Sizi aldatan bu oldu ya! Yalnız sizi mi, herkesi!³⁵⁸

Atatürk ilkelerine ve prensiplerine bağlı ve bunları savunan “muhelif” bir aydın olan söz konusu karakter, yaşanan “olumsuz” gelişmelerin sorumlusu olarak, Mustafa Kemal'den sonra ülkeyi “iyi” yönetmeyen, onun ilkelerinden “uzaklaşan” iktidarları işaret etmektedir.

Çözüm Yolu: “Darbe”

Çalışmanın bu kısmında incelenen eserlerde temsil edilen aydınların, 27 Mayıs'a geline süreçte, Demokrat Parti hükümetini “muhalefete uygulanan baskılar”, “şiddet ve işkence”, “baskı”, “laiklik ilkesinin ihlali” gibi temalar üzerinden eleştirdiği görülmektedir. Buna göre aydınların, DP hükümetini “anti-demokratik” bir yönetim anlayışı yürütmekle suçlayarak, demokrasinin geri gelmesini talep ettiklerini ifade etmek mümkündür. Bu noktada önemli olan husus ise aydınların hemen hepsinin demokratik beklentilerini karşılayacak kurum olarak orduyu işaret etmeleridir.

³⁵⁷ İlhan, a.g.e., s. 259-260.

³⁵⁸ İlhan, a.g.e., s. 261.

Nitekim Attila İlhan'ın *Bıçağın Ucu* romanındaki Miralay Ferid, ordunun yönetime müdahale etmesi gerektiğinin altını şu şekilde çizmiştir:

... yüzbaşı yüzbaşı, söylesene bana sen, bu orduda timsal-i cesaret bir zabıt artık kalmadı mı? Hanım evladı bir Başvekîl'in memleketi uçuruma sürüklemesine, haysiyetimizi ayaklar altına almasına nasıl bigane kalabiliyorsunuz, anlamıyorum. Yok mudur bir timsal-i cesaret, şöyle meydana çıkıp da.”³⁵⁹.

Yine aynı şekilde, aynı romandaki “*Menderes'in kişisel diktasını önlemek lazım*” diyen Yüzbaşı Demir, bu önlediği takdirde, devrimin tarih içindeki yerine oturacağını ve en ileri sonuçlarına kadar geliştirebileceğini dile getirmiştir. Bu durumu çözülmesi gereken bir sorun olarak nitelendiren söz konusu karakter, kendisinin çözümü bilmediğini, ancak belki bilenlerin olduğunu belirttiği için, ordu'nun yönetime müdahale etmesi gerektiği eğretilmesinde bulunduğunu söylemek mümkündür.

Yapılan “haksızlıklar” karşısında, nasıl çözüme ulaşılabileceğini sorgulayan karakterlerden bir diğeri de Ayla Kutlu'nun *Kaçış*'ındaki Üstün'dür. Bu konuda “ümitsiz” ve bazı “tereddütleri” olmakla birlikte, sorunların çözümü olarak orduyu gösterdiği söylenebilir. Nitekim onun bu yaklaşımı şu sözlerinde belirginleşir:

.. İnsanın haksızlıklar karşısında başkaldırma isteği duyması kadar doğal bir şey olamaz. Egemenliği ellerinde tutanların, kendi istekleriyle bu egemenliği halkın eline bırakacaklarını düşünmek saflık olur. O zaman devrimden başka çıkar yol olmadığını kabul etmek gerekiyor. Ama, devrim gerçekten kurtuluş mu? Sonra ne olacak? Yeni bir düzen için hazırlıklı mıyız? Her devrimin önce kendi çocuklarının başını yemesi neden?”³⁶⁰.

Yine aynı şekilde Vedat Türkali'nin *Bir Gün Tek Başına* romanında da ordu-polis teşkilatı karşıtlığı kurularak, yaşanan olumsuz olayların üstesinden ordunun gelebileceğine bir “kurtuluş” umudu olarak işaret edildiği görülmektedir. Örneğin Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasını protesto eden muhalif öğrenciler, eylemlerine müdahale eden polislerle çatışmaya girerken, ordu mensuplarını “*Yaşasın Şanlı Ordumuz*”, “*Ya ya ya .. Şa şa şa*

³⁵⁹ İlhan, a.g.e., s. 233.

³⁶⁰ Kutlu, a.g.e., s. 236.

Türk ordusu çok yaşa" sloganlarıyla karşılaşmışlardır³⁶¹. Eserin olay örgüsünden, öğrencilerin, kendilerini polislerin "zölmünden" koruyacak bir güç unsuru olarak orduyu işaret ettikleri anlaşılmaktadır.

Göröldüğü gibi, çalışmanın bu kısmında incelenen aydınlar, DP yönetimini eleştirmişler ve demokratik bir yapılanmanın gerekliliğinin altını çizmişlerdir. Bu bağlamda iktidar; muhalefete, basına, akademisyenlere ve sivil toplum kuruluşlarına uyguladığı "baskılar" ve "anti-demokratik" yönetim anlayışı nedeniyle çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Siyasi suçlar nedeniyle gözaltına alınanların ve tutuklananların "kötü" şartları, onlara uygulanan "şiddet ve işkence" ile bunların psikolojik etkileri ve laiklik ilkesine karşıt bir politika yürütöldüğüne yönelik suçlamalar üzerinde durulan diğer konular arasındadır. Söz konusu aydınlardan bir kısmı, DP'nin neden olduğı "kötü" koşulları irdelerken, CHP'ye de bazı eleştiriler getirmiş ve bu koşulların meydana gelmesinde "Atatürk'ün temel ilkelerinden uzaklaşan CHP"nin de sorumluluğı olduğunu vurgulamıştır. Burada ele alınan aydınlardan bazılarının ortak özelliklerinden biri de ölkedeki ekonomik ve siyasi sorunların üstesinden gelinebilmesi için askeri müdahaleyi öngörmeleri, hatta desteklemeleridir. Ancak söz konusu aydınların, var olan sorunların çözümü için askeri müdahaleyi işaret etmeleri bir sorunu içermektedir. Nitekim çalışmanın teorik kısmında ayrıntılı bir şekilde ele alındığı üzere, muhalif aydının belirleyici ve olmazsa olmaz özelliklerinden biri devlet ve onun aygıtlarıyla arasına mesafe koymak ve ondan hem fikir hem de eylem anlamında özerk olmak gerekliliğidir. Dolayısıyla söz konusu aydınların bir kısmının bahsedilen anlamda bir görünüm sergilemediğini ifade etmek mümkündür. Buna karşılık muhalif aydını sembolize eden karakterlerin bir kısmı, sorgulayıcı ve meydan okuyucu tutumları nedeniyle muhalif entelektüelin bazı özelliklerini taşımaktadır.

Farklı İdeolojik Eğilimlerdeki Aydınların Bir Sorgulama Konusu ve Bir Erk Aracı Olarak İdeoloji, Devlet, Sınıf Kavramlarına Yaklaşımları

Sosyalist/Devrimci Aydınlar

Bu bölümde incelenen eserlerde sosyalist kimlikleriyle ön plana çıkan aydınların, devlet ve ideoloji kavramlarını; burjuvazi, kapi-

³⁶¹ Türkali, a.g.e., s. 433-435.

talizm ve sosyalizm olguları üzerinden tartıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda söz konusu aydınlar hem kendi ideolojilerini ve örgütsel yapılarını hem de karşıt ideolojileri eleştirmişlerdir. Buna göre 27 Mayıs müdahalesinden farklı olarak, 12 Mart ve 12 Eylül'ü konu alan romanlarda temsil edilen aydınlar, muhalifliklerini “olay” merkezli bir yaklaşımdan ziyade düşünsel ve fikri boyutta ortaya koymuşlardır.

Kapitalizm ve Burjuvazinin Eleştirisi

Kapitalizm ve burjuvaziye merkeze alarak eleştirilerini bu çerçevede yönelten aydınlardan biri, Pınar Kür'ün *Yarın Yarın* romanının kahramanlarından Selim'dir. Söz konusu karakterin eleştirilerini daha iyi anlamak açısından öncelikle, onun romanda nasıl bir karakter olarak temsil edildiğine bakmakta fayda vardır. Buna göre burjuva bir aileye mensup olan söz konusu karakter, Paris'te bulunduğu sürede '68 Olaylarına katılmış ve 1970-1971 yıllarında da muhalif faaliyetlerine devam ederek “devrimci” etkinliklerini sürdürmüştür. Selim'in “burjuva” köklerinden koparak, devrimci bir genç olması çok kolay olmamıştır. Nitekim o, bu süreci “.. kendi elinde tuttuğu kerpetenle kendi dışlarını söker gibi bir bir çekip atmıştı varlıklı çocuk alışkanlıklarını. Acıyla, kanla, az biraz gözyaşıyla ilkin, ama acımadan. Ve sonraları acıyı bile duymadan...” sözleriyle açıklamaktadır. Ancak onun devrimci olma yolunda verdiği mücadelenin “kıymeti” arkadaşları tarafından bilinmemiş ve burjuva alışkanlıklarından kopamamakla itham edilmiştir. Bu durum Selim'i büyük üzüntüye sevk etmiş, bütün gücüyle verdiği “mücadeleyi” onlara anlatmaya çalışmıştır³⁶². Nitekim kendi sınıfını reddederek, bir “devrimci” olan Selim, babasının fabrikasında çalışan işçileri sosyalist fikirler doğrultusunda örgütleyecek kadar devrimcidir. Böylece karakterin, “ait olduğu zümreyi”, yaşam biçimini, ideolojisini sorgulayan; hem ailesinin burjuva çevresine hem de yeni katılmış olduğu “devrimci” çevreye karşı çeşitli mücadeleler veren, bildiği doğruları çevresine ve halka iletmeye çalışan özellikleriyle muhalif bir aydın olarak romanda temsil edildiği görülmektedir.

Buna göre Selim, özellikle ailesinin yaşam biçimi üzerinden “burjuvazi”nin hayata bakışını sorgulamış ve eleştirmiştir. Örneğin annesinin gittiği gece kulüplerini, yaptığı evlilikleri “değersiz” bulan karakterin, annesi gibi yaşam süren, “aç olmayan, güzel ama aynı zamanda zavallı olan” milyonlarca kadın olduğu-

³⁶² Pınar Kür, *Yarın Yarın*, İstanbul, Can Yayınları, 1987, s. 134-137.

nu³⁶³ ifade ederek, onları da küçümseyici bir yaklaşımla "değersizleştirdiği" görülmektedir.

Selim'in, burjuvaziyi kendi yaşam tecrübesinden hareketle eleştirdiği noktalardan biri de "sınıf bilincinden yoksun büyümüş olması"dır. O, burjuvalığını bile bilememiş; kendisinden çok farklı yaşamlar sürdürdüğünü bildiği insanlara karşı sadece acıma duygusu hissetmiş; annesinin, babasının, çeşitli akrabaların evlerinden hiç eksik olmayan hizmetçi, uşak şoför takımını dikkate değer kişiler, hatta düpedüz kişiler olarak bile görmemiş, yalnızca çevresini tanıyabilmiş, ama bu çevreyi "sınıf" olarak nitelendirmeyi bilememiştir³⁶⁴. Böylece söz konusu karakterin, burjuvaziyi, hayata dair ilgisiz, yüzeysel bir kesim olarak değerlendirdiğini ve hayatı "sorgulamamakla" suçladığını ifade etmek mümkündür.

Burjuvaziyi, özgürlük anlayışı bağlamında da eleştirdiği görülmektedir. Nitekim o, bu hayat biçimini benimseyen kişileri, "*işsiz güçsüz insanlar*" olarak nitelendirerek, onların "*kişisel özgürlük peşinde koşma hastalığı*"na yakalandığını ifade etmekte ve bu tip insanları "*başka dertleri olmamakla*" suçlamaktadır. Bununla birlikte ona göre suçlanacak asıl kişiler, "*kişisel özgürlük kavramını ortaya çıkaran geliştirenler*"dir. Bu kavramı geliştirenlerin çeşitli amaçları olduğuna dikkati çeken karakter, temel amaçlarını "*asıl problemlerin fark edilmesini ve görülmesini engellemek*" şeklinde açıklamaktadır. Buna göre kapitalizmin, insanların toplumsal hayattaki birçok "*gerçeği*" idrak etmesini önlediği eğretilmesinde bulunan söz konusu karakter, örneğin "*ayda bir gün et yiyebilmek, çocuğuna ayakkabı satın alabilmek özgürlüğüne sahip olmayan, yaşama özgürlüğüne sahip olmayan milyonlarca kişi olduğunu*" vurgulamakta ve bu durumdan birçok insanın haberdar olmadığını ima etmektedir. Böylece özgürlük³⁶⁵ kavramını Marksist bir yaklaşımla ele alan tiptemenin, "*gerçek özgürlüğü*"; "*birtakım sorumlulukları bilinçli olarak yüklenmek, yüklendiğin bu sorumluluklar adına eyleme geçebilmek. Bağlardan kurtulmak, bağımsız olmak, değil yani. Ters-i*

³⁶³ Kür, a.g.e., s. 29-30.

³⁶⁴ Kür, a.g.e., s. 164.

³⁶⁵ Standart liberal görüşlere göre, özgürlük, müdahalenin ya da (daha dar olarak) cebrin olmamasıdır. Başkalarının beni engellemediği şeylerle yapmakta özgürümdür. Marx ve daha sonraki Marksistlerin ise özgürlüğü, insani özgürleşmenin yani çok çeşitli insani güçlerin gelişmenin ve insan doğasına yakışır bir birlik tarzının oluşturulmasının önündeki engellerin ortadan kaldırılması olarak değerlendirdiği görülmektedir (Tom Bottomore, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, çev. Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 450).

ne bağlanmak, bilinçli olarak, her şeyinle bağlanmak” şeklinde açıkladığı görülmektedir. Buna göre toplumdaki “yanlış bilince” de dikkati çeken karakter, bunun egemen çevrelerin bir ürünü olduğunu belirtmektedir. Böyle bir ortamda ise topluma faydalı olmak için bireysel fayda ve hazdan vazgeçilmesi ve burjuva köklerinden kurtulunması gerektiğine işaret etmektedir³⁶⁶.

“Kapitalizmi” eleştirilerinin merkezine alan söz konusu karakter, sosyalizmin savunuculuğunu yapmakta ve bir kez daha kapitalizmin insanları yanlış bilince sevk ettiğini ve sömürdüğünü vurgulayarak, neden olduğu olumsuz şartlardan kurtulmanın yolunun, üretim araçlarına el koymaktan ve işçi sınıfının egemenliğini sağlamaktan geçtiğini ifade etmektedir. Yine aynı şekilde topluma ve insanlara faydalı olmak için burjuva çevrelerinin dışına çıkmak gerektiğini, bunun için de yine sınıf değiştirerek işçi ve yoksul kişilerle birlikte yaşamak gerektiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra işçi sınıfının sorunlarını da ele alan karakter, onlara yararlı olabilmek için çok daha büyük değişikliklere katkıda bulunmak gerektiğine vurgu yapmıştır. Söz konusu katkının nasıl yapılacağını, okuyarak öğrenilmeyeceğini ifade eden Selim, yine *“yaşayarak anlaşılan bir düzene karşı çıkmak”*’nın bu noktada faydalı olabileceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda *“yalnızca entelektüel olan”* kişilerin, yani *“acımdan ve de, her şeyden çok kendine acımdan öteye gidemeyen”* insanların yararlı olamayacağını düşünmektedir. Nitekim o, yoksulluğu, yabancılığı yaşamayan kişilerin sınıf değiştirmeyeceğini ifade etmektedir³⁶⁷. Görüldüğü gibi Marksist bir yaklaşımla burjuva, kapitalizm ve işçi sınıfı gibi kavramları ele alan söz konusu karakter, tahayyülündeki ideal düzen için öncelikli olarak burjuvaziye ait her türlü alışkanlığın, bakış açış açısının terk edilmesi gerektiğini ve yaşayarak öğrenilen bir dünyada topluma daha faydalı olunabileceğini vurgulamaktadır.

Burjuva çevrelere eleştirilerini yönelten bir diğer karakter Adalet Ağaoğlu’nun *Bir Düşün Gecesi*’nin³⁶⁸ sosyalist aydınların-

³⁶⁶ Bkz. Kür, a.g.e., s. 182-184, 278-280.

³⁶⁷ Bkz. Kür, a.g.e., s. 190, 199.

³⁶⁸ Bütün olaylar Ankara’da birkaç saatlik düşün esnasında geçer. Her biri ayrı yollar tutturmuş üç çocuk anası Fitnat Hanımın torunu Ayşen evlenmektedir. 12 Mart hadiselerinden bir süre sonradır. Fitnat Hanımın büyük oğlu İlhan eski bir milletvekili, halen işini bilir zengin bir insandır. Karısı Müjgan da bu burjuva hayatına uymuştur. Fitnat Hanımın öğretim üyesi olan küçük kızı Aysel marksisttir ve yeğeninin düşüncesine gelmemiştir. Aysel’in kocası Ömer de Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde profesör iken marksist düşüncelerinden dolayı bir ara görevinden uzaklaştırılmışsa da tekrar görevine dönmüştür. Fitnat hanımın diğer kızı ressam Tezel inançsız ve bedbin bir

dan Tezel'dir³⁶⁹. Bu çevrelere olan tepkisini, abisi İlhan Dereli üzerinden yönelten Tezel'in, ifadeleri şu şekildedir: *"..Elçiliklerde, golf kulüplerinde boy göstermek dedin mi avukat; gazinolar da göbek atanların alnına para yapıştırmak dedin mi, taşra esnafından azma taşeron-inşaatçı-emlakçı-parçacı kesilen abim.. -Allah kahretsin!"*³⁷⁰. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, burjuvaziye her ortama çıkarları yönünde uyum sağladıkları gerekçesiyle eleştirmektedir. Yine aynı romanda, İlhan Dereli üzerinden burjuvaziye eleştiren bir diğer karakter, Aysel'dir. Üç kardeşten biri olan Aysel'in eleştirilerinin merkezinde ise, burjuvazinin *"her şeyi parayla satın alıyor olması"* ve bu satın alma *"gücü"*nden dolayı bütün ahlâki değerleri yok saydıkları bulunmaktadır. Bu konudaki suçlamalarını şu şekilde yöneltmiştir:

... Yarın çok sıkışırsanız askerin silahını bile satın alırsınız siz. Her şeyi satın almaya bir kez kalkışınca, bu memleket sahipsiz, tapusuz bir toprak parçası çünkü bir kez el koymaya başlayınca askeri de alırsınız ve namluların ucunu öz kardeşlerinize bile çevirirsiniz³⁷¹.

Bu bölümde incelenen diğer muhalif aydınlar gibi, burjuvaziye ailesi üzerinden sorgulayan bir diğer karakter, Oya Baydar'ın *Sıcak Külleri Kaldı* adlı romanının başkahramanı Ülkü Öztürk'tür. Bu bağlamda öncelikle Ülkü'nün romanda nasıl temsil edildiğine bakmakta fayda vardır. Buna göre 12 Eylül sürecinde yurt dışına giden, Fransa'da gazetecilik yapan ve bir mülteci olarak yaşayan Ülkü, çocukluğundan itibaren küçümsenmemek, ezilmemek ve yalnız kalmamak için, otoriteye karşı her zaman direnen bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkü tüm bunlarla "mücadele" ederken, her zaman başarılı olmayı kendine ilke edinmiştir. Hayata dair isteğini ise *"..Sadece bu dünyanın değişmesini istiyorum. Zulüm, açlık, savaş olmasın; kimse kimseyi ezmesin,*

marksistse de, dönemin adamı olmaya yanaşan solcuları göre göre onlara olan inancını da kaybetmiştir. Tezel iki defa evlenip boşanmıştır, bohem bir hayat sürmektedir. İlhan kızı Ayşen'in "anarşistlerin eline düşmekte olduğunu" fark ederek onu bir general oğlu olan Ercan'la alelacele evlendirmektedir.

³⁶⁹ Bir ressam olan Tezel, bohem bir hayat yaşamakta ve nihilizmi benimseyen bir karakter olarak temsil edilmektedir. Tezel bunun yanı sıra gençliğinde "devrimci" eylemlere katılmıştır. Tezel, romanın anlatı zamanında "nihilist" bir aydın olarak temsil edilmekle birlikte hem geçmişte sosyalist/devrimci bir kişi olması hem de "şimdiki" zamandaki söylemleri nedeniyle bu kategoride ele alınmıştır.

³⁷⁰ Adalet Ağaoğlu, *Bir Düşün Gecesi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980, s. 90.

³⁷¹ Ağaoğlu, a.g.e., s. 154.

sömürmesin.. istiyorum” sözleriyle ifade etmektedir. Buna göre hayatı boyunca her türlü “erk”e karşı mücadele eden kimi zaman devleti, kimi zaman da sosyalist hareketi sorgulayan bir karakter olarak tasarlanan Ülkü’nün, burjuvaziyi “*doğru ile yanlış ayırt edemedikleri için*” eleştirdiği görülmektedir. Bu bağlamda Ülkü’nün, hedefinde olan kişi annesidir. Zira romanda küçük burjuvayı temsil eden Ülkü’nün annesi³⁷², 12 Eylül sürecinde ordunun yönetime el koymasını oldukça yerinde bir “uygulama” olarak değerlendirmektedir. Ancak Ülkü’nün, “*zavallı annem, kafasının içi her zaman karmakarışık*” sözleriyle, annesinin zihniyetinin “yanlışlığına” işaret ettiğini de belirtmek gerekir. Ülkü, küçük burjuvayı, kadının toplumsal konumu ve cinsel özgürlük konularında, yine annesinin savunduğu değerler üzerinden sorgulamıştır. Bu çerçevede “*eli erkek eline değmemiş*”, “*kocaya sunulacak en değerli çeyiz kızhıktır*”, “*evliliğin vecibesi, kadının vazifesi*” gibi düşünceleri savunan zihniyete karşı çıkmaktadır³⁷³. Onun bu konudaki en çarpıcı eleştirisi ise şu şekildedir:

Muasır medeniyete ulaşmanın ilk koşulunun, kadının toplumda erkeğin yanında yerini alması; çarşıftan, tesettürden soyunup açılıp saçılması, okuması, hayata karışması olduğunu tutuklu ve ödünsüz savunan Cumhuriyet kadınlarıydı³⁷⁴.

³⁷² Cumhuriyet’in “ideal” öğretmen tipi olarak simgeleştirilen Ülkü’nün annesi, bu özellikleri ve hayata bakışı nedeniyle çoğu zaman “olumsuz” bir şekilde romanda yansıtılmaktadır. Nitekim söz konusu karakter, “burjuva” hayatına öykünen, bir anlamda onlardan biri olmak için “fırsat” kollayan biri olmasına rağmen; kızı Ülkü’yü, öğretmen çocuğu olduğu için, oğlula evlenmesini uygun bulmayan Murat’ın annesini şu sözlerle eleştirmektedir: “.. Ne demek ‘sıradan ilkokul öğretmenleri?’ Öğretmenler bu milletin gözbebeği idi, ırfan ordusuydu. Atatürk’ün kurduğu cumhuriyetin temel taşlarıydı öğretmenler. Hepiniz halt etmişsiniz... Zaten o Murat’lar Demokrat Partili değil mi? Amcası Yassıada’ya falan götürülmüştü. Hep söylerim: Ayaklar baş oldu. Öğretmen kızlarını beğenmiyorlarmış kıçımın kenarları.”. Görüldüğü gibi söz konusu karakter, bir “Cumhuriyet aydını” olarak, Demokrat Parti’ye ve Demokrat Partili kişilere “küçümseyici” bir yaklaşım sergilemektedir. “Burjuva” hayatına öykünen Ülkü’nün annesi, “devrimci” guruplara da “muhallif” bir tutum sergilemektedir. Nitekim O, bu çevrelere olan tavrını, “devrimci” bir genç olan, kızı Ülkü üzerinden göstermektedir. Bu bağlamda O, Ülkü’yü kızkardeşi gibi zengin bir adam yerine, “kömünist öğretim üyesi Ömer’le evlendiği, hatta O’nunla evlenmese ‘işçi Mehmet’le evleneceği için eleştirmektedir. Ancak burada önemli nokta eserin bütününe bakıldığında; söz konusu karakter aracılığıyla, özellikle Erken Cumhuriyet döneminde, modern hayatın ve yeni Cumhuriyetin temel değerlerinin halka benimsetilmesi bağlamında büyük önem atfedilen “öğretmen aydın”lara, “sisteme eklemlenmeye çalışan özelemleri” nedeniyle eleştirel bir tutum geliştirilmiştir.

³⁷³ Bkz. Oya Baydar, *Sıcak Külleri Kaldı*, İstanbul, Can Yayınları, 2010, s. 81, 117.

³⁷⁴ Baydar, a.g.e., s. 116.

Görüldüğü gibi, kapitalizmi ve burjuva/küçük burjuvayı eleştirilerinin merkezine alan bu aydınlar, sosyalist bakış açısının temsilcisidirler. Söz konusu aydınların en önemli özelliklerinden biri burjuva çevrelerde yetişmeleridir. Ancak onlar, burjuvazinin özelliklerinden neredeyse nefret etmişler ve burjuva ideolojisinden farklı bir ideoloji benimseyerek, onu çeşitli şekillerde sorgulamışlardır. Bu bağlamda, kimi zaman ait olmak istedikleri yeni çevrelere kendilerini kabul ettirmek için çeşitli mücadeleler vermek zorunda da kalan söz konusu aydınlar, burjuvazinin yaşam biçimini ve hayata bakışını, "özgürlük", "yanlış bilinç", "işçi sınıfı", "sınıf bilinci" "üretim araçları" ve "kadının toplumsal konumu" gibi kavramlardan hareketle eleştirmişlerdir.

Devlet, Bürokrasi ve Siyasetin Eleştirisi

12 Mart ve 12 Eylül dönemini ele alan romanlarda temsil edilen aydınların, yaşanan sürece ilişkin devletin yapısını, bürokrasiyi ve yürütülen siyaseti çeşitli şekillerde eleştirdikleri görülmektedir.

Buna göre yapılan eleştirilerden biri yönetimin "baskıcı", "anti-özgürlükçü" ve "anti-demokratik" uygulamalarıdır. Örneğin, yaşadığı dönemde "*devlet diye bir şey kalmadığını*" ifade eden Tezel³⁷⁵, "demokratik" koşulların ortadan kalktığına işaret etmekte ve yeniden demokratik bir devlet yapılanmasının olup olmayacağı konusunda ise tereddütler yaşamaktadır. Yine aynı şekilde, böyle bir ortamda hiçbir özgürlüğün kalmadığına da işaret ettiği ve bu duruma "*Tabii bu düze çıkarmanın içinde öyle, ben toplumcuyum, sosyal demokratım, bilmem ki neyim demelere bile izin yok. Değil 'komünistim' demelere izin çıkacak*" sözleriyle dikkati çektiği görülmektedir³⁷⁶.

Yaşanan dönemde, birçok gencin, yazarın, bilim adamının suçsuz yere tutuklandığına ve bu kişileri nasıl bir son beklediği konusunda yaşanan tereddütlere işaret edildiği de belirlenmiştir. Örneğin Tezel, tutuklanan gençlerin ailelerinin, söz konusu tutuklamalara hem anlam verememeleri hem de gençlerin "*ölü mü, sağ mı?*" oldukları konusunda duydukları endişeler üzerinden bu konuyu ele almıştır³⁷⁷. Buna göre karakterin siyasal iktidarı şu şekilde eleştirdiği görülür:

³⁷⁵ Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düşün Gecesi* romanındaki kişilerden biri.

³⁷⁶ Bkz. Ağaoğlu, a.g.e., s. 25, 92.

³⁷⁷ Ağaoğlu, a.g.e., s.46.

...Kendi çocuğunu koruyup kurtaramayan neyi kurtarabilir? ..Olur mu? Biz bu dünyaya çocuk kurtarmaya mı geldik? Biz Amerika'yı kurtaracağız, yani kovacağız önce. Ondan sonra çocukları da devlete teslim ederiz, yapacak işimiz kalmaz. Resim mi yaparım? Ne diye yapacaksın? Resim sömürülen halkları uyandırmak içindirse, eh halkın da uyanmış, senin resmine ne gerek artık?³⁷⁸

Bu dönemde yapılan tutuklamalara dikkati çeken bir diğer karakter yine Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düşün Gecesi* yapıtının kahramanlarından Ömer'dir. Eserde üniversitede öğretim üyesi olan ve "ilerici" grupları temsil eden söz konusu karakter, bütün arkadaşlarının içerde olduğunu ifade etmektedir³⁷⁹.

Aydınların yaşanan süreçte, kuşku ve güvensizlik ortamına neden olduğu gerekçesiyle de devletin yönetim biçimini sorguladıkları görülmektedir. Örneğin her ortamda gizli polislerin olduğuna, böyle bir psikolojinin de herkesi "polis" haline getirdiğine dikkati çeken Ömer³⁸⁰, bu ortamın insanları hayattan, isteklerinden, ideallerinden nasıl uzaklaştırdığını hem kendi deneyimleri hem de ülkenin genel durumu üzerinden şu şekilde betimlemektedir³⁸¹:

Çok güzel Ömer. Bak, kafan artık ne değişik konularla uğraşıyor. Kendini ekonomiden, bilimden boşalttın. Bir torba iyi seçilmiş deniz çakılı. Topla topla, ne yapacaktın? Bir mozaik. Sonunda torbayı alırsın. İşte böyle tepenaşağı getirirsin. Bir deniz kıyısına bile değil, bir çöplüğün yanına boşaltıverirsin. İyice bir silkelersin torbayı. O, sen sağ ben selamet! Özel Kalkınma Mantığı. Bağımlı Ekonominin Sınıfsal Temeli. Türkiye'nin Devletçi Kapitalizmi. Güzel seçilmiş deniz çakılların senin. Bunların özenle ayrılması, ayrıştırılması. Sen ayrıştır. Sulandıkça güzelleşen bir mozaik kimin nesine? Ortalıkta kol gezen vebaya, o durmadan çoğalan kuşkuya seni de kurban istemek varken. Daha neler! Bu yaşta, istesen de boşal-

³⁷⁸ Ağaoğlu, a.g.e., s. 116.

³⁷⁹ Ağaoğlu, a.g.e., s. 114.

³⁸⁰ Ağaoğlu, a.g.e., s. 114.

³⁸¹ *Bir Düşün Gecesi*'nde, kuşku ve güvensizlik devrimci sol grubu kendi içinde tüketen en önemli yok edici unsur olarak temsil edilmektedir. Zira, bu duygu salt grup içindeki mesafeli arkadaşlıklar arasında değil; akraba, hatta karı-koca arasında bile görülmeye başlanmıştır. Artık kimse kimseye güvenmemekte, herkes birbirinden şüphelenmektedir. Nitekim iki sağduyulu aydın olan ve on beş yıllık beraberlikleri bulunan Aysel ve Ömer arasındaki soğukluğun temelinde bu duygu yatmaktadır. (Cemile Sümeyra; "Bir Çözülün Romanı: Bir Düşün Gecesi", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, 65-66-67, 2002, s. 704).

tamayacağın kafanla sen kendine üzelemezsın bile. En iyisi döndür başını Pierre Loti'ye bak. Ona sırtını dayamış şangırtılı kadına bak³⁸².

Bu bağlamda siyasi çevrelere eleştirilerini yönelten Tezel, onların “*ne dünden sorumlu ne de yarına borçlu olduklarını*” ifade ederek, bu çevreleri yaşanan olayların sorumluluğunu almamakla suçlamaktadır³⁸³.

Askeri müdahaleler kapsamında devletin yapısına ve işleyişine karşıt bir tutum geliştiren karakterlerden bir diğeri Oya Baydar'ın *Sıcak Külleri Kaldı* eserinin başkışisi Ülkü Öztürk'tür. Bu bağlamda söz konusu karakterin öncelikle asker-sivil - bürokrat kadrolara yaklaşımına bakıldığında, gençliğinden itibaren “ordu-gençlik” birlikteliğini hiçbir zaman benimsemediği, bunun yerine “işçi gençlik el-ele” sloganını tercih ettiği ve asker-sivil-bürokrat kadroların “devrimci öncülüğü”ne hiçbir zaman inanmadığı görülmektedir. Nitekim o, bunun yerine işçi sınıfının öncülüğünden şaşmamıştır. Buna göre Ülkü'nün sorguladığı konuların başında ise devletin ya da derin devletin “*hukuk-dışı eylemleri*” yer almaktadır. Örneğin, 12 Mart ve 12 Eylül sürecine ilişkin bir konuşma yapan gençlik aşkı Murat Arın'ın³⁸⁴ bir konuşması çerçevesinde eleştirilerini şu şekilde yöneltmektedir:

12 Mart'tan 12 Eylül'den, darbelerden, ara rejimlerden, asılanlardan, vurulanlardan, işkencelerden, kaybolanlardan; şimdi, adına demokrasiye geçiş denen şu yapış yapış, yalan dolu günlerden; ister ‘şehit oldu’, ister “ölü ele geçti” densin, bunca ölüden, faili meçhullerden ve faili belli olanlardan nasıl söz eder Arın Murat, nasıl anlatır!³⁸⁵.

Yine aynı şekilde karakter, yönetenlerin ve devletin en sorumlu mevkilerinde görev yapanların, bu süreci “objektif” bir şekilde değerlendiremeyeceklerini, “*Sen Hiroşima'da hiçbir şey görmedin*” sözleriyle simgeselleştirerek, muhalif tavrını ortaya koymuştur³⁸⁶.

³⁸² Ağaoğlu, a.g.e., s. 123.

³⁸³ Bkz. Ağaoğlu, a.g.e., s. 26.

³⁸⁴ Ülkü'nün gençlik yıllarındaki sevgilisi Murat Arın, hem Türkiye’de hem de Avrupa’da tanınan bir diplomat ve üst düzey bir bürokrat olmanın yanı sıra derin devletin karar mekanizmalarında görev almış bir kişi olarak temsil edilmektedir. (Baydar, a.g.e., s. 31).

³⁸⁵ Baydar, a.g.e., s. 165.

³⁸⁶ Baydar, a.g.e., s. 166.

Kısacası, çalışmanın bu kısmında ele alınan aydınların, 12 Mart ve 12 Eylül süreci kapsamında, tıpkı 27 Mayıs'ta olduğu gibi, devleti ve bürokratik yapıyı, yapılan "tutuklamalar", "işken-celer", "faili meçhuller" ve bunların "psikolojik etkiler"i üzerinden, "demokratik usullere" aykırı bir yönetim anlayışı benimse-dikleri iddialarıyla eleştirdiklerini ifade etmek mümkündür. An-cak, bu aydınlardan bir kısmının, "asker-bürokrat" kesimlerle yapılan "işbirliğine" karşıt bir tavır sergiledikleri, bu yönleriyle de hem 12 Mart ve 12 Eylül hem de 27 Mayıs askeri müdahalele-rini destekleyen bakış açısından farklılık arz ettikleri görülmek-tedir.

Sosyalist/Devrimci Grupların Eleştirisi

Çalışma kapsamında incelenen eserlerde, sosyalist aydınların da-ha "iyi" bir toplum ve "ideal" düzen için, özeleştirî mahiyetinde kendi ideolojilerini, gruplarını ve örgütlerini bir sorgulama aracı olarak ele aldıkları da görülmüştür. Bu çerçevede aydınlar, sos-yalist hareketin hangi ilkeler çerçevesinde düzenlenmesi gerekti-ğini ve yapılan "yanlışları" ortaya koymuşlardır. Örneğin dev-rimci bir gizli örgüte üye olan Selim³⁸⁷, daha iyi bir örgütsel ya-pılanmaya gidilmesi gerektiği mesajını vermektedir. Nitekim dö-nemin "öğrenci boykotları", "işgaller", "yürüyüşler", "sokak kavgaları" gibi eylemlerini "yararsız" ve hatta "boş işler" şeklinde nitelendiren söz konusu karakter, bu tip eylemlerle herhangi bir sonuç elde edilmeyeceğini de vurgulamaktadır. Bu bağlamda Türkiye'deki devrimci örgütleri, "gerçek devrimci örgütler" ol-mamakla suçlayan Selim, bunların "mücadeleyi" yüzeysel bir şe-kilde yürüttüğüne işaret etmektedir. Buna göre de "sağlam te-mellere, sağlam kişilere dayandırılmalı işimizi.. bilinçlendirmeyse, kimi bilinçlendireceğimizi bilelim..," ifadeleriyle daha sistemli bir yapılanmaya gidilmesi gerektiğini vurgulamaktadır³⁸⁸.

Bu çerçevede 12 Mart öncesi olaylarını, "öğrenceleri birbiri-ne kırdırma" şeklinde tasarlanan bir "oyun" olarak nitelendiren Selim, bu oyunu benimsemenin ve buna göre hareket etmenin örgüt bakımından neden olacağı "korkunç" sonuçları şu şekilde tasvir etmiştir:

...Kurşunlanmaktan çok daha beter edebilirler bizi. Hepimizi hep-ten yok edecek bir baskı kurabilirler. Bu yoldalar. Yalnızca kamu-

³⁸⁷ Pınar Kür'ün *Yarın Yarın* romanının başkışilerinden.

³⁸⁸ Kür, a.g.e., s. 268.

oyu üstünde kurulan bir baskı bile yeterli. Sokaktaki adamın bizi yanlış tanınması, bize karşı olması yetmez mi? Seni çapulcu, bozguncu sanan bir adamla birlikte nasıl devrim yapacaksın? Nasıl inandıracaksın onu dediklerinin doğruluğuna? Şaşarsın, en akli başında kişiler bile nasıl anlıyorlar ya da hiç anlamıyorlar bizi...³⁸⁹.

Görüldüğü gibi söz konusu karakter, bir taraftan toplumun her kesimi üzerinde kurulan "baskıları" dile getirmekte, bir taraftan da "arzulanan" devrimi gerçekleştirebilmek daha iyi bir örgütsel yapıya ulaşmak gerektiğinin mesajlarını vermektedir. Bu bağlamda onun eleştirdiği bir diğer konu ise, askeri müdahaleyi destekleyen ve devrimi, asker-sivil-aydın zümrenin yapacağına inanan solcu gruplardır. Aynı konuda kendisi gibi düşünen başka aydınların da olduğuna dikkati çeken söz konusu karakter, bu konudaki düşüncelerini "*Ben de yazdım başkaları da. Yanlışlarını bir bir ortaya döktük. Ama diremiyorlar... Neden olduğunu da anladığımı sanıyorum. İş aceleye getirmenin en kestirme yolu olduğu için. Bütün eylemlerini demin sözünü ettiğim acelecilik düzenliyor bana kalsa*" sözleriyle ifade etmektedir. Bu bağlamda içinde bulunduğu örgütsel yapıyı, orduyla işbirliği yapmakla suçlayan Selim, devrimin bu kurum aracılığıyla yapılamayacağını "*.. Dünyanın hiçbir yanında askerin devrim yaptığı görülmemiş*" sözleriyle vurgulamaktadır³⁹⁰. Böylece söz konusu karakterin, geçmiş dönemde özellikle 27 Mayıs müdahalesi öncesinde, orduyu "kurtuluş" ve "çözüm yolu" olarak imleyen aydınlardan farklılık taşıdığını söylenebilir.

Yine aynı şekilde solcu/devrimci entelektüel çevrelere eleştirilerini yönelten bir diğer karakter, Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düğün Gecesi* romanındaki kahramanlardan Tezel'dir. Nitekim ordunun yönetime el koymasını destekleyen entelektüel çevrelere eleştirisini, "*Nice aklievvel büyüklerimiz, koca koca yazarlarımız, tam iki hafta şenlik ettiler de -her şey ödetilir, ne sanırdunuz?- daha ta o zamandan, tam bir vatan haini gibi, hoplayıp zıplamadan kalakaldım*" sözleriyle yöneltmiştir. Buna göre söz konusu karakterin, 27 Mayıs'a göndermede bulunarak, bu dönemde askeri müdahaleyi çözüm yolu olarak değerlendiren çevrelerin, "yanılgısı"na da gönderme yaptığını ifade etmek mümkündür. Nitekim Tezel'in, "*bir yığın Jeanne darc'ımızdan en millet kurtarıcısı bile şimdi yeni Mehmetçüğimizin elinden, kızlığını nasıl kurtaracağının telaşına düştü*", sözleri bu "yanılgı"ya bir

³⁸⁹ Kür, a.g.e., s. 271.

³⁹⁰ Kür, a.g.e., s. 308.

örnek teşkil etmektedir³⁹¹. Görüldüğü gibi tıpkı Selim³⁹² gibi Tezel³⁹³ de ordunun siyasete ve yönetime müdahale etmesini uygun bulmamakta ve bunu öngören çevrelere tepki duymaktadır.

Bu bağlamda sosyalist çevrelerin kapitalist sisteme entegre olmakla suçlandığı ve bu konu üzerinden de eleştirildikleri görülmektedir. Örneğin Tezel, sergi açtığı için kendisini devrimci ideallerden uzaklaşmakla suçlayanların³⁹⁴, aslında kendilerinin “sistemle bütünleştiği” ve “çözümlere” uğradığını iddia etmektedir. O’nun bu konudaki eleştirilerinden biri şu şekildedir:

Bayılıyorum ülkeme. Bu ülkeye! Her gün festival. Her gün çok eğlenceli geçiyor. O iyi sergilerim döneminde, o iyi sergilerimden birinde, ustaca yanıma sokulup da yüzüme tüküren, elinin tersiyle de, yeterince devrimci bulmadığı şu yanağıma bir şamarcık kondu-ran -hay Allah, geçende onu bir TV reklamında görmeyeyim mi?.. İçerde ya da TV reklamında. O reklamda bu genç kız, kendisine koca bir yazlık villa armağan eden dazlak kafalı şişko kocasına ‘Sevgilim’ diye sarılıp, seyirciye de göz kırparak, saadetimi bilmem ne kokularına borçluyum, demesin mi?³⁹⁵.

Buna göre sosyalist hareketin özgürlük kavramını çok sık kullanmasına rağmen, sanatı ve sanatçıyı önemsememekle ve sanatçının yaratıcı özelliklerini ikinci plana iterek, onları yönlendirmeye çalışmakla suçlandığı söylenebilir.

Sosyalist grupların etik değerlerini oturtamadığı gerekçesiyle eleştirildiği de görülmektedir. Nitekim yok etmek için mücadele edilen kapitalist sistemden farklı şekillerde “yararlanılmıştır”. Örneğin Tezel, kapitalizmin birçok nimetlerinden devrimci idealler için yararlandığını iddia eden sosyalist kişilere, “*ille dev-*

³⁹¹ Ağaoğlu, a.g.e., s. 28, 37.

³⁹² Pınar Kür’ün *Yarın Yarın* romanının başkışisi.

³⁹³ Tezel’in orduya olan tepkisini dile getirdiği düşüncelerinden biri de şu şekildedir: “...Yalnız, bizi korumaya ant içmişler hazır üstümüze kanat germekteyken süngülerinin ucuyla şu şişenin de ağzını açıverseler, başka ne isterim. Kurtarılmaya törenine katılmadıysam hep bacağımla yüzünden. O sevinci bile yaşamadım” (Ağaoğlu, a.g.e., s. 28).

³⁹⁴ Söz konusu suçlamaların yer aldığı diyalog şu şekildedir: “-Bunu, bunları siz mi yapıyorsunuz?-Bunu, bunları ben yapıyorum. -Hani fabrika, hani işçi burada? -Efendim?-Hani emekçi sınıf? Emekçi sınıfı yapmayacaksanız hiçbir şey yapmayın daha iyi. Alanlara koşun, alanları onların direnmeleriyle, başkaldırılarıyla boyayın. -İyi ama, ben de gül resmi yapmıyorum ya? Gül resmi ille yapsam, o gül bir şeyi konuşur benim resimlerimde. -Haa, haa, ha, haaay! Gülü direniş, başkaldırı, emperyalizme paydos ve kahrolsun faşizm diye bağırırmış, duyuyor musun?” (Ağaoğlu, a.g.e., s. 47).

³⁹⁵ Ağaoğlu, a.g.e., s. 37.

*rimci bir kılıf bulacak arabasına, babasının armağanı.. bir arabayla ordan oraya fink atmasına ille devrimci bir anlam yükleyecek*³⁹⁶ sözleriyle tepki göstermektedir³⁹⁷.

Tezel'in üzerinde durduğu bir diğer konu, Avrupa'daki "devrimci" Türk gruplarıdır. Tezel, 12 Mart sürecinde hapisnede tutuklu bulunan ve işkence gören kişilerin notlarını, çeşitli basın kuruluşlarında yayınlaması için Avrupa'daki bir devrimciye götürmüştür. Bu notları "*bölük pörçük bulması ve bunlardan bıkması*" Tezel'i oldukça sinirlendirir ve Tezel, onu "*Jön Türklerin mirası*" olarak nitelendirerek, yaşadığı hayal kırıklığını ifade etmiştir³⁹⁸.

Sosyalist harekete getirilen bir diğer eleştiri, bilimi ikinci plana atması, bunu öne çıkartanları kendi saflarının dışında görmesi ve bilim eğitimi yapılan sınıfları ya terk etmiş ya da tahrip etmiş olmasıdır³⁹⁹. Bu durumu sembolize eden karakterlerden biri *Bir Düşün Geces'i*'nin kahramanlarından Ömer'dir. Nitekim sosyalist bir akademisyen olan Ömer, bilimsel bir bakış açısıyla, her görüş gibi kendi savunduğu değerlerin de eleştirilebilir olduğunu öngördüğü için, sosyalist öğrenciler tarafından boykot edilmiştir. Benzer suçlamaların, aydın çevreler tarafından da yapıldığı Ömer'in sözlerinden anlaşılmaktadır. Bu nedenle söz konusu karakter, artık "o çevrelerden" hiç kimseye görüşmek istememektedir⁴⁰⁰.

Yine aynı şekilde sosyalist çevrelere eleştirilerini yönelten bir diğer aydın karakter, Oya Baydar'ın *Sıcak Külleri Kaldı* romanındaki Ülkü'dür. Eserde sosyalist bir aydını imgeleyen söz konusu karakter, aslında hiçbir zaman "koyu" bir "devrimci" olamamıştır. Nitekim bu durumu "*hiçbir zaman sıkı bir militan olmadım ben.. Bazen böyle olmayı istediğim halde, kör inancın*

³⁹⁶ Ağaoglu, a.g.e., s. 80.

³⁹⁷ *Bir Düşün Geces'i*'nin geneline bakıldığında bu temanın sık sık işlendiği görülmektedir. Örneğin romanın kahramanlarından Yıldız, bir işadama ve milletvekili olan babasının adına tutulan bir evde devrimci bir genç olan Tuncer ve aranan birkaç kişiyi saklar. Yine aynı şekilde, Yıldız ve Tuncer, Lozan'da iken içerdeki arkadaşlarını milletvekili babanın parası ile besler, içeri giren arkadaşlarına aynı babanın parası ile avukat tutulur. Bu durum Tuncer'de iç çatışmaya neden olur. Oldukça koyu bir devrimci genç olan Zehra bile, Ayşen'in bir an önce ehliyetini alıp kapitalist babanın parasıyla alınacak devrimci gençlere hizmet etmesini istemektedir. Yine birileri için para gerekli olduğunda Ayşen'den para bulması istenir. Öyle ki, roman boyunca söz konusu bu örnekler dikkate alınınca grubun bütün üyelerinin "Makyavelizm" anlayışını benimsedikleri görülür (Sümeysra, a.g.m., s. 705).

³⁹⁸ Ağaoglu, a.g.e., s. 87.

³⁹⁹ Yalçın, a.g.e., 2003, s. 479.

⁴⁰⁰ Bkz. Ağaoglu, a.g.e., s. 162-163, 114-117.

işleri kolaylaştırdığını bildiğim halde hep soru sordum. Yemez, içmez, sevişmez, ağlamaz, buruşmaz, kırışmaz, devrimci baci olamadım” sözleriyle ifade etmektedir. “Meydan okuyan” ve “sorgulayan” muhalif bir aydın karakter olarak Ülkü, “*koyu militanların*”, “*savundukları değerlere, farklı bir gerçeği veya doğruyu görmemecesine*” bağlı olduklarını ima etmekte ve böyle bir tutuma karşı çıkmaktadır⁴⁰¹.

12 Eylül döneminde yurt dışına kaçmak zorunda kalan Ülkü’nün, Türkiye’deki solcu örgütlere; “*Goşist hareketle Ülkücü harekete tırpan vurulacak, bize dokunmayacaklar*” düşüncesini savundukları ve “*Cunta’ya sevimli görünerek partiyi kurtarma*” yaklaşımında oldukları için eleştirilerini yönelttiği görülmektedir. Yine aynı şekilde Ülkü, “*komünist bir toplum*”a ulaşmak için, kocası Ömer’in, “çok uzun bir süreç gerektiğini” vurgulaması karşısında, “*daha kaç kuşak harcanması gerek?*” diye düşünerek, “bu uğurda verilen mücadeleler”e de karşıt bir tutum sergilemektedir⁴⁰².

Ülkü, 12 Eylül döneminde kocasının ardından gittiği, “isyanın, kurtuluşun, ezilenlerin şahlanması ve yakut bir yıldızda simgelenen ütopyanın Merkezi” olarak temsil edilen Kızıl Meydan’da, yani Moskova’da da aradığı “mutluluğu” ve “huzuru” bulamamıştır. Ülkü’nün bu konudaki duyguları şu şekildedir:

... Bu muhteşem şehir, devrimci söylencelerimiz, Sovyet yoldaşlarımız, partimiz, şerefine kaldırılan kadehler, atılan nutuklar sabahın köründe başlayıp akşamlara kadar süren Rusça derslerim, Marksist felsefe doktorası çalışmalarım, parklar, bahçeler, heykeller, geziler..., Nazım’ın mezarını ziyaret etmenin kederi, kocam mısın, yoldaşım mısın, ne olduğu belirsiz ilişkimiz... Boğuluyorum, anlasana.⁴⁰³

Böylece eserde sosyalist bir aydın karakter olarak temsil edilen Ülkü’nün, “*komünizme olan inancındaki çözülmeye*” dikkati çektiğini söylemek mümkündür. Yine aynı şekilde sosyalist rejimin insanlardaki “*neşeyi ve tutku*”yu yok ettiğini ima etmektedir. Nitekim O, bu konudaki görüşlerini, Leipzig’de yaşayan Türk bir çift hakkındaki “*.. Türkiye’den tanıdığı bu sevimli çift, 12 Eylül öncesinde Türkiye’deyken capcanlı, neşeli hatta biraz uçuk tiplerdi.. Oysa şimdi dünyadan soyutlanmış olarak yaşadıkları bu*

⁴⁰¹ Baydar, a.g.e., s. 29.

⁴⁰² Bkz. Baydar, a.g.e., s. 103, 105, 232.

⁴⁰³ Baydar, a.g.e., s. 240.

kentte dünya devrimimin bütün yükü omuzlarına yüklemişçesine ciddi ve ağırbaşlı havalara girmişlerdi. Eskiden açık yürekli-likle rahat rahat tartışları konular burada tabu olmuştur san-ki.."⁴⁰⁴ sözleri aracılığıyla açıklamaktadır. Bu ifadelerde, komünist rejimin insanlar üzerindeki "baskıcı" ve "kısıtlayıcı" yönüne ilişkin vurgular da dikkati çekmektedir.

Söz konusu karakterin üzerinde durduğu bir diğer konu, sosyalist aydınlardaki ve çevrelerdeki *"iktidar tutkusu"*dur. Buna göre Ülkü, "iktidar" isteğinin, sosyalist çevreleri "yıkıldığını", "bozduğunu" vurgulayarak, iktidar olgusuna olumsuz bir anlam da yüklemektedir⁴⁰⁵.

Tüm bunlardan hareketle; "yaşam tarzı", "özgürlük", "sınıf", "üretim araçları" gibi olgular üzerinde durarak, kapitalizme ve burjuvaziye karşıt bir tutum sergileyen bu aydınların, toplumsal sorunların çözümünde önerdikleri yolun, çalışma kapsamında incelenen geçmiş dönem aydınlarınınkinden farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür. Nitekim eleştirilerinin merkezine kapitalizmi alan bu aydınlar, ekonomik ve toplumsal alanda yeni bir düzenlemeye gidilmesi gerektiğinin mesajlarını vermekte ve bunun yolunun da sosyalist bir düzen olduğuna işaret etmektedirler. Buna göre de söz konusu karakterlerin, Türk aydınının tarihsel süreçteki değişimini simgelediklerini ifade etmek mümkündür. Nitekim çalışmanın kuramsal kısmında da belirtildiği gibi, özellikle 1960'lı yılların ortalarından itibaren, Türk aydını sosyalist düzenin savunuculuğunu daha belirgin bir şekilde yapmaya başlamıştır. Diğer taraftan eserlerde imgelenen sosyalist aydınlar, sosyalist hareketi eleştirilerinin merkezine almışlar ve daha iyi bir örgütlenmenin yollarını sorgulamışlardır. Buna göre aydınların, asker-bürokrat çevrelerle yakın ilişkide olan ve bunu devrimin ya da toplumsal "kurtuluşun" aracı olarak gören zihniyete; sanatı ve bilimi ikinci plana atan sosyalist aydınlarla; iktidar tutkusu uğruna bireyin özgür ve özerk olarak gelişmesini engelleyen anlayışa karşıt bir tutum geliştirdikleri görülür. Böylece söz konusu aydınların hemen hepsinin, insanın ve toplumun özgürleşebilmesi için her türlü toplumsal yapının ve siyasal gücün, erk ve yetkeden arındırılması gerektiğini savunduklarını söylemek mümkündür. Nitekim eleştirilerinin merkezine ordu, bürokrasi gibi kavramları alan aydınlar, bunlara karşıt bir tutum geliştirmişlerdir. Buna göre söz konusu aydınlar, 12 Mart ve 12 Eylül dönemlerine ilişkin olarak "anti-demokratik" yönetim bi-

⁴⁰⁴ Baydar, a.g.e., s. 247.

⁴⁰⁵ Bkz. Baydar, a.g.e., s. 332.

çimini çeşitli şekillerde eleştirerek, bunların toplumsal ve kişisel boyuttaki olumsuz etkilerini tespit etmişlerdir. Böylece Türk aydınının tarihsel süreçteki değişimini imgeleyen bu aydınların, muhalif entelektüelin sorgulayan, meydan okuyan ve başkaldıran özelliklerini belli ölçüde taşıdıklarını ifade etmek mümkündür.

Milliyetçi Aydınlar

12 Eylül askeri müdahalesini “milliyetçi” bir aydın karakterin gözünden aktaran M. Naci Bostancı’nın *Işığın Gölgesi*⁴⁰⁶ adlı eserinde, dönemin olaylarının eleştirel bir bakış açısıyla “otorite”, “güç” ve “iktidar” gibi kavramlar üzerinden ele aldığı görülmektedir. Buna göre sağ-sol çatışmaları ve tutuklamalar üzerine yoğunlaşan eserin aydın karakterinin, tüm bu olayların bireylerin duygusal ve zihinsel dünyalarındaki etkilerine de dikkati çektiği görülür. Bu bağlamda askeri yönetimin uygulamalarının çoğunlukla adalet kavramı üzerinden sorgulandığı ve dönemin “anti-demokratik” yapısına bu şekilde vurgu yapıldığı söylenebilir.

Nitekim 12 Eylül döneminde hakkında gıyabi tutuklama kararı çıkartıldığını, sıradan bir günün akşamında radyodan haberleri dinlediği esnada öğrenen söz konusu karakterin, öncelikle, kendi tutuklama kararı üzerinden askeri idarenin “keyfi” uygulamalarına ve yaptığı “haksızlıklara” dikkati çektiği görülmektedir. Zira bu tip kararların sıradanlaştığını ve olağan gündelik olaylar haline geldiğini, “*o olağan görüntünün altında kabul edilmez bir haksızlık var*” sözleriyle ortaya koymuştur. Bu bağlamda “tevkif” sözcüğünü, “*otoritenin kutsal kelamı*” olarak nitelendiren karakterin, yönetimin “dayatmacı ve “zorlayıcılığı”na işaret ettiğini⁴⁰⁷ ve bir anlamda da bu duruma isyan ettiğini ifade etmek mümkündür.

Yine aynı şekilde hakkında “neden”⁴⁰⁸ tutuklama kararı çıkartıldığını sorgulayan karakter, yapılan tutuklamaların “*suçlu-*

⁴⁰⁶ Roman, yazarın ifadesiyle “*insani duyarlılıklardan soyutlanarak kaba nesnelliğin kalın çizgileriyle anlatılan bir dönemin romanı*” şeklinde tarif edilmektedir. Yazar kitabın simgesel anlamını ise “*Işığın Gölgesi, çünkü her ışık gölgesiyle gelir; aydınlatığı kadar gölgeler saklar, gözden uzaklaştırır. Karanlıkta kalan sahilik duygusu zedelenmiş bir tarihin soluğudur*” şeklinde açıklayarak, 12 Eylül dönemine ilişkin yaklaşımını da ortaya koymaktadır.

⁴⁰⁷ M. Naci Bostancı, *Işığın Gölgesi*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1996, s. 9.

⁴⁰⁸ Bu sorunun cevabı şu şekilde verilmektedir: “*Suç sayılabilecek ne var? Okula grup halinde gittim, evet; sevdiklerim ve öfkeli olduklarım oldu; yürüyüşlere katıldım, sloganlar attım, bir kere duvara yazı yazdım,.. bildiriler kaleme aldım? Başka?*” (Bostancı, 1996: 19)

suçsuz ayrımı" gözetilmeksizin" ve "İlgili ilgisiz topla, varsın suçsuz olduklarını onlar isbat etsin" düşüncesinden hareketle yapıldığını düşünmektedir. Böylece bir kez adalet sistemindeki "keyfilige" ve bunun bireylerin adalet duygusunda neden olacağı güvensizliğe vurgu yapıldığını ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda söz konusu dönemde çıkartılan gıyabi tutuklama kararları aracılığıyla, otoritenin kendini iktidar alanlarının "ötesi"ne taşıdığına ve kavramlar uydurarak "ötesi"nde kontrol sağlamaya çalıştığına da işaret edilmektedir. Yine aynı şekilde yönetimin, kendilerine olan güvenleri nedeniyle adalet anlayışlarının "körelmiş" olduğuna da dikkati çeken söz konusu karakter, güce sahip olanların, suçu ve suçluyu bir anlamda "hukuk-dışı" uygulamalarla ya da "kendi" adalet anlayışlarına göre tanımladıklarını söylemektedir⁴⁰⁹.

Söz konusu karakterin, "cellat" ve "kurban" eğretilmesi üzerinden de hem "adalet" olgusunu hem de dönemin genel yapısını açıkladığı görülmektedir. Buna göre, yönetimin "acımasızlığı"na, "kolaylıkla suç işlediği"ne ve "zalimliği"ne dikkati çekerken; hakkında tutuklama kararı çıkartılanların ise "bir amaç uğrunda feda edilen veya kendini feda eden kimseler" olduğuna işaret ederek, bu iki "taraf" arasında "insani bir ilişki kurulamayacağı"nı da ifade ettiği görülmektedir⁴¹⁰.

Bunlardan hareketle, iktidarın hem adalet olgusunu zedelediğine ve insani uygulamaları göz ardı ettiğine, hem de yetki alanlarının dışına çıkarak, toplum üzerindeki denetim gücünü artırdığına işaret edildiğini, böylece demokratik usullere gereken önemi vermeyen bir yönetim anlayışının varlığına dikkat çekildiğini ifade etmek mümkündür.

Bu dönemde gerçekleştirilen tutuklamalar ve yargılamalar, kişilerin özel hayatları ve aile çevrelerinde neden olacakları olumsuz etkiler ve sonuçlar kapsamında da ele alınmaktadır. Nitekim "terörist" olarak nitelendirilen gençlerin ailelerinin; önce yakın çevrelerinden sonra "muhyel kalabalıklardan" utanacakları, "ülkede olup biten her türlü bela için çocuklarıyla beraber kendilerinin de suçlanacağını" düşünecekleri belirtilmiştir. Böylece yapılan tutuklamaların sadece kişileri değil, yakın çevrelerindeki hemen hemen herkesi de derinden etkilediğine vurgu yapılmıştır. Diğer taraftan yaşanan dönemi, "hüzün"le özdeşleştiren karakterin; "Nereye el atsam, hangi yana baksam, hangi ses hangi koku ulaşsa bana, içinde hüzün taşıyor. İçimde delice bir

⁴⁰⁹ Bostancı, a.g.e., s. 12-17.

⁴¹⁰ Bostancı, a.g.e., s. 10.

başkaldırı hissediyorum. Bütün bunlar, bu ölümler, o hiç bitmeyen cenaze törenleri, gencecik insanların toprağa düşüşü niçin? Onlar bizler, şunlar, bunlar. Ölüme yapılan hangi ekleme, hangi tanımlama onu güzelleştirebilir” sözleriyle de tüm yaşananların, insanlar üzerinde bıraktığı duygusal izlere dikkati çektiğini söylemek mümkündür⁴¹¹.

Dönemin “anti-demokratik” uygulamaların özgürlük kavramı üzerinden de ele alınmıştır. Örneğin yönetim, demokrasinin ön koşullarından biri olan, kişinin kendi hayatı üzerinde karar verme yetkisini elinden almakla suçlanmış ve böylece en temel özgürlüklerin bile engellendiğinin ima edilmiştir. Nitekim, “*O anda ne yapıyorsam yarım kalıyor; içtiğim çay), yatağın sıcaklığı, okuduğum cümle. Onların beklemeye tahammülü olmaz... Hayat rastgele bir yerden kopartılır, denetiminizden çıkartılır, alıp götürürler*”⁴¹² sözleri, bu tespiti destekler niteliktedir.

12 Eylül dönemini “oyun” teması üzerinden de açıklayan karakter, “*hayatın garip bir suç ve ceza oyunu tarafından teslim alındığı*”nı ve insanların “*nesneleştirildiği*”ni dile getirmiş ve bu anlamda da “*iktidar oyununun bir parçası olma*”ya itiraz etmiştir. Bu bağlamda söz konusu karakter, “*herkesin sorumlu olduğu*” bir geçmişi yargılamanın kimsenin tekelinde olmadığını da vurgulamıştır⁴¹³.

Yine aynı romandaki aynı karakter, yönetimi geleceğin sorumluluğunu almamakla suçlamaktadır. Nitekim siyasal otorite, 12 Eylül döneminde yaşanan çatışmalar neticesinde gündelik hayatın bir parçası haline gelen ölümlerin faillerini “araştırmamak” ve “bulmamak”la itham edilmektedir. “*Katillerin*” bulunacağı konusunda oldukça ümitsiz olan karakterin bu yaklaşımı, “*kimi yakalayıp cezalandırdılar ki*”⁴¹⁴ sözlerinde açıkça görülmektedir. Bu çerçevede yaşadığı dönemi, bir savaş ortamına benzeten karakterin, böyle bir ortamda “*herkesin suçlu, herkesin mazlum*” olduğu bir sürecin yaşandığına dikkati çekerek, otoritenin tüm bunları “*anlamak istemediği*”ne, “*anlamak isterse yargılayamacağı*”na da işaret etmektedir.

Tüm bunlardan hareketle 12 Eylül dönemini özellikle “adalet” olgusu üzerinden açıklayan, bu bağlamda dönemin anti-demokratik uygulamalarına ve bunun neden olduğu olumsuz

⁴¹¹ Bostancı, a.g.e., s. 18, 60.

⁴¹² Bostancı, a.g.e., s. 11.

⁴¹³ Bkz. Bostancı, a.g.e., s. 14-21.

⁴¹⁴ Bostancı, a.g.e., s. 68.

sonuçlara dikkati çeken söz konusu karakterin, iktidarı ve otoriteyi sorgulayan, bir anlamda bunlara başkaldıran özellikleriyle muhalif entelektüelin karakteristik niteliklerine sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede ele alınan ve eleştirilen uygulama biçimlerinin başında, "yapılan haksızlıklar", "keyfi uygulamalar" ile bunların kişinin özel hayatında ve "adalet" duygusunda neden olduğu olumsuz etkiler gelmektedir. Diğer taraftan söz konusu aydının kimliğinde sembolize edilen tip, Türk aydınının iktidara yönelik tavrının dönüşümüne de bir örnek teşkil etmektedir.

Devlete "Karşı Kaos Yaratan" Aydın

Çalışma kapsamında incelenen romanlar içinde 12 Mart askeri müdahalesine geline süreci, daha geniş bir tarihsel akış içinde ele alan romanlardan biri de Tarık Buğra'nın kaleme aldığı *Gençliğim Eyvah*'tır. Roman, üniversitede bir profesör olan İhtiyar ve onun çevresindeki gençler üzerine kurgulanmıştır. Bu bağlamda devleti çökertmeyi kendine ilke edinen İhtiyar karakteri üzerinden, Türkiye'de karışıklığa neden olan birçok olayın, belli çevreler tarafından kurgulandığına ve bunun için de özellikle gençlerin kullanıldığına işaret edildiği görülmektedir.

Buna göre İhtiyar karakterinin kişisel yaşam öyküsüne ve hayata, insana, devlete yaklaşımına kısaca bakmakta fayda vardır. Bir şeyhin oğlu olan ihtiyar, Birinci Dünya Savaşı sırasında üniversiteden mezun olur. Üniversite yıllarında kurallara bağlılığıyla görünürlük kazanan karakter, birçok dil bilen ve çevresi tarafından da oldukça sevilen bir kişidir. Ancak evlendikten sonra gizli işler çeviren biri haline gelmiştir. Bu çerçevede her türlü değeri küçümseyen İhtiyar'ın, örneğin Namık Kemal ve Tevfik Fikret gibi isimlerle dalga geçtiği, Osmanlı toplum yapısını, kültür birikimini değerli bulmadığı, hatta tüm bunlardan tiksindiği görülmektedir. İhtiyar sadece bunlardan değil, halktan da tiksinen, umursamayan ve bunu belli etmekten hoşlanan biri olarak imlenmektedir. Bunun yanı sıra onun "vatan"a karşı da farklı bir tutum içinde olmadığı görülmektedir.

İhtiyar'ın devlete karşı yaklaşımına bakıldığında da onun bu kurumdan neredeyse "nefret" ettiği söylenebilir. Nitekim devleti, "*ciğeri beş para etmez tifturunı halebi mendeburların yağmasına ve gaspına açık*" ve "*kendi onuruna, kendi üstünlüğüne karşı kullanılabilecek ve kullanılan bir yutturmaca ilahtan başka bir şey olmayan*" bir yapılanma olarak değerlendirmiştir. Yine aynı şekilde devleti, "*hak etmedikleri, hak edemeyecekleri bir fantom*

kuvveti, adinin bayağısı, üçkağıtçılık ve yutturmacalarla ele geçirilen çeteciler ve hergeleler” şeklinde nitelendirdiği görülür. Devleti bu şekilde ele alan İhtiyar’ın, temel amacı ise “*devleti çöktürmek*”tir. Bu anlamda onun yararlandığı en büyük kaynak ise “insanlar”dır⁴¹⁵.

Temel amacı devleti yıkmak ve kaos ortamı yaratmak olan İhtiyar’ın, henüz daha gençlik yıllarında oluşturduğu ilkeler şu şekildedir:

- “Anlaşmazlıkları çoğalt ve körükle, bile; düşmanlıklara dönüştür”
- “Her şey yorum işidir; elinden geliyorsa, bir tek şey için bin yorum bul ve yadırt”
- “Bencillikleri, kendini beğenmişlikleri, burnubüyüklikleri besle ve beslet.
- “İyileri ve başarıları kötület, yedirt; kötüler ve beceriksizleri desteklet, övdürt”
- “Zayıf iktidar ve düzenlere en verimli muhalefet dalkavukluktur”⁴¹⁶.

Bu ilkeleri benimseyen İhtiyar karakteri üzerinden Türkiye’de tartışma yaratan ve iz bırakan birçok olayın “devlet düşmanı” insanlar tarafından düzenlendiği imasında bulunmaktadır. Örneğin İzmir Suikasti, Terekkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın ve Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılması gibi olaylarda, İhtiyar’ın rolü vardır. Nitekim o hükümetin başarılı olan üyelerini yıpratmak için çaba göstermiş ve düzenlediği oyunlarla muhalefet partisinin kapatılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda eserde, devleti yıpratmak ve kaos yaratmak için olarak basın, eğitim, iş dünyası, laiklik, din, demokrasi, faşizm gibi kurumların ve kavramların kullanıldığına işaret edilmektedir. Başka bir ifadeyle tüm bunların, devleti yıkmak ve bölmek isteyen çevreler tarafından çeşitli şekillerde istismar edildiği ima edilmektedir. Nitekim İhtiyar, sözü edilen bu kurum ile kavramların hepsinden yararlanmış ve bunlar sayesinde, devlete bağlı olanlara daha “*haşin ve haksız*” davranmış ve “*komplolar ve tuzaklar*” kurmuştur⁴¹⁷.

Örneğin İhtiyar’ın amaçlarına ulaşmak için kullandığı önemli “*kozlarından*” biri de “laiklik” olmuştur. Bu konuda İhtiyar’ın ifadeleri şu şekilde olmuştur:

⁴¹⁵ Tarık Buğra, *Gençliğim Eyvah*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, s. 37-40.

⁴¹⁶ Buğra, a.g.e., s. 61.

⁴¹⁷ Buğra, a.g.e., s.63.

Şunun da bilinmesini isterim: Devlet'in ilkelerinden olan ve bütün hükümetlerce de-ne âlâ-titizlikle benimsenen laikliğin, yani bu fazladan ve nereye konulacağı pek bilinmeyen altıncı ok'un benim felsefeme ve mesleğime ne kadar yararlı olabileceğini milimi milimine kavrayamadığımı kimse söyleyemez. Tam aksine, mesleğim ve felsefem için en üstün verimi, her dönemde ve bugüne kadar hep laiklik ilkesinden sağlamışımıdır. İrtica hortluyor deyimini bulan da, ülkede ölümsüzlüğe kavuşturan da ben olmuşumdur⁴¹⁸.

Görüldüğü gibi bu satırlarda, devletin -halkın bölünmesi, kaosa itilmesi için laiklik ilkesinin "kullanıldığı" ve "yıpratıldığı" açıkça ifade edilmektedir.

İhtiyar'ın eğitim alanında devleti yıpratma faaliyetlerini yürüttüğü görülmektedir. Bu noktada da çeşitli oyunlar düzenleyen İhtiyar, öncelikle *"ellerinde araç ve gereç bulunmayan kişilerin, çağdaş gelişmelere ve başarılarla ayak uyduramamakla"* suçlanmasını ve bu kişilerin *"Batı'daki meslektaşları gibi eserler verememiş ve veremez kimseler"* olarak tanıtılmasını sağlamıştır. Tüm bunların sonucunda *"bilgili, dürüst, bilim kavramına ulaşmış müderrisler reform gereği sepetlenmiş, liselere, ortaokullara gönderilmiş veya emekli yapılmış, istifaya zorlanmış, bunların yerine niteliksiz kişiler göreve getirilmiş"* tir⁴¹⁹.

İhtiyar, yine aynı şekilde özellikle Tek Parti iktidarı döneminde, hükümetin başarılı ve başarıya ulaşacağını düşündüğü, namuslu, becerikli üyelerini hırpalamak için özellikle basından yararlanmıştır. Bu çerçevede İhtiyar iktidar, muhalefet partileri ve parlamento kesiminde, köy ve mahalle kahvelerinde, kısacası her ortamda insanların birbirine düşmesi için ortam hazırlama yoluna gitmiştir. Nitekim *"bu iş kıran kırana olmalı"* diyen İhtiyar, devleti yıpratma politikasını, *"İşleri, bir yandan, denetim tanımayan, mantıkla, akılla, bağdaşmayan, iyi niyetler, dürüstlükler ve ülke sevgisi; öte yandan da ülke mülke takmayan iktidar hırsları ile doymak bilmek çıkarcılıklar devralmalıdır"* sözleriyle açıklamıştır⁴²⁰.

İhtiyar'ın devleti yıpratma faaliyetlerine bir diğer örnek 1946'da çok partili hayata geçilmesiyle, "demokrasi"yi yozlaştırmaya çalışmasıdır. Bu süreçte kendi deyişle *"yedek"* bir kuvveti de bulunmaktadır: Faşizm. İhtiyar, bu kavramı, günü geldiğinde, işine gelmeyen bütün anlayışları ve inançları *"faşist"* diye

⁴¹⁸ Buğra, a.g.e., s. 64.

⁴¹⁹ Buğra, a.g.e., s. 55-56.

⁴²⁰ Buğra, a.g.e., s. 50-51.

damgalamak için kullanacağını söylenmiştir⁴²¹. Böylece eserde “faşizm” suçlamalarının ve tartışmalarının, ülkeyi bölmek için tasarlanan suni olaylar olduğuna işaret edilmektedir.

Türkiye’de 1970-71 yıllarına geline süreçte ise İhtiyar, “Devlet’i Devlet eliyle yıpratmak, çürütmek ve çökertmek!” ilkesine, “Muhalefeti muhalefet eliyle yıpratmak, çürütmek ve çökertmek” ilkesini de eklemiştir. Buradaki en büyük amacı ise “insanları alternatifsiz bırakmak”tır⁴²². Böylece 12 Mart dönemindeki toplumsal ve siyasal çatışmaların da yine devleti bölmek isteyen kişiler ve gruplar tarafından kurgulandığına işaret edildiğini belirtmek gerekir. Bu bağlamda vurgulanan en önemli unsur ise gençliğin, devleti bölmek ve yıpratmak isteyen çevreler tarafından kullanılıyor olmasıdır. Nitekim İhtiyar, genç nesilden özellikle 1960’lı yıllardan sonra amaçlarına ulaşmak için büyük ölçüde yararlanmıştır.

Eserde ‘70’li yıllara ilişkin yapılan önemli vurgulardan bir diğeri ise sosyalist hareketin ve devrimci çevrelerin, toplumsal ve siyasal arenada kaos yaratmanın önemli bir aracı olarak “kullanılmış” olmasıdır. Nitekim İhtiyar, bu çevreleri ve Marksist söylemi kendi çıkarları için nasıl kullandığını şu şekilde açıklamaktadır:

Başlattığım ve tiksindirici bir kolaylıkla yaygınlaştırdığım savaşı önce belli bir yönetici kadroya karşıdır sandınız. Sonra onun, beylik katır damgalar gibi, sömürücülükle, çıkarıcılıkla ve ezicilikle damgaladığım demokrasi düzeni’ne çevrilmesine, yani buna çevirişime mendebur bir kendini beğenmişlik ve büyüklük kuruntusuyla arka çıktınız. Öyle ya, ezilmişleri, yani halkı ve işçi sınıfını kurtaracaktınız; sömürü düzeniyle savaşıyordunuz. Hakça bir düzen kurmak için! Ben enayi idim sanki... sanki karşıma bu masalı çıkaran ben değildim! Yutacaktınız,.. yutmaya mahkûmdunuz elbette. Ve yuttunuz. Bu birinci raunttu.: Kokuşmuş halk yığınlarının ve halk’tan da çürük sözde aydınların arasında, tehlikeli bir şekilde kök salmak üzere olan, hatta salan düzen’in karşısında hatırı sayılır bir kuvvet oluşturmuştum. Ama bu kuvvet de aynı mendeburların arasından çıkan bir başka mendebur grup gözünde bir başka düzen’di. Yani diksürüngenler için bir başka sığınaktı. İkinci raunt başladı. Karşımdaki şimdi Karl Marks’tı. Marks kafasını ancak bir noktaya kadar çalıştırabilmişti; milyarlarca diksürüngen arasındaki yeri ancak bir noktaya kadar önemli ve değerli idi: DÜNYA İŞÇİ-

⁴²¹ Buğra, a.g.e., s. 67.

⁴²² Buğra, a.g.e., s. 84.

LERİ BİRLEŞİNİZ sloganı hayli kurnazca bir buluştur; Devlet itliğinin dışında ordu kurabilmenin lik ve yepyeni bir buluşu idi bu. Devlet'e karşı bir ordu kurmak! Överim bu buluşu. Ancak meyvesi alınmayacak, alınınca da yığınla ortağı bulunacak budala bir tutku.. çirkin bir çıkarıcılıktı bu.. aşağılık bir bencillikti: Devlet'i yok edecek, kainat'ın tek amacına yönelik bir girişim değil, onu sahibinden bir anonim şirket adına gasba kalkışmaktı. Başarıya ulaşınca hiçbir şeyin değişmedi görülecekti. Nitekim görüldü de⁴²³.

Görüldüğü gibi söz konusu karakter aracılığıyla, sosyalist ve Marksist söylemin belli çıkarlar için kullanıldığına işaret edilerek, bunlara ilişkin olumsuz bir tutum sergilenmektedir. Nitekim İhtiyar karakteri dolayısıyla, Marksist çevrelerin devleti yıkma ve parçalama projelerinin önemli araçlarından biri olduğu iddia edilmektedir. Bu çerçevede İhtiyar'ın bir diğer ifadesi şu şekildedir:

“... Bu Marksistler, bir bakıma da bana ve benim felsefeme çalıştılar; en iyi malzemem onlar oldu. Zaten bu tifturunilerin, dışarıdan Devlet çapında, içerden de en büyük devletlerin misilsiz kokuşması ölçüsünde desteklenseler bile Devleti gasbedemeyeceğine ve benim başıma yeni yeni gailler açabileceğine hiçbir zaman ihtimal vermemişimdir. Bu iki sebep dolayısı ile, nitekim, onlarla sıkı işbirliklerine girdim, bir çeşit ortaklık kurdum. En ileri gelenlerini bana minnettar ve müteşekkire bırakacak yardımlarımı, tek tek kendilerinden de örgütlerinden de esirgemedim”⁴²⁴.

Marksizmi ve devrimci grupları kendi çıkarları için kullandığını belirten ve devrimciliği, “*Orta Çağ papalığı*”na benzeten İhtiyar; “*bağnazlaşmış*” ve “*bağnazlaştırılmış*” bu düşünceyi ilkokuldan, üniversiteye kadar eğitimin kurumlarının her düzeyine yerleştirdiğini ifade etmektedir. Burada İhtiyar'ın en çarpıcı ifadelerden biri ise “*Ben bunu yaptım işte, aptal! Bir nesli çürütüyorum ve gelecek neslin mahvını hazırlamış oluyorum Veyl Devlet'e*” şeklindedir. Böylece eserde, İhtiyar karakteri aracılığıyla bir kez daha sosyalist ve Marksist söylemlere olumsuz bir tutum geliştirilerek, bunların ülkeyi bölmek isteyen, belirli çıkar grupları tarafından ortaya atılan, geliştirilen, yerleştirilen ve gençliği çürüten, mahveden söylemler olduğu ima edilmektedir. Bu bağlamda İhtiyarın, “faşist” ve “komünist” tanımı ise şu şekildedir: “*Eli silah-*

⁴²³ Buğra, a.g.e., s. 225.

⁴²⁴ Buğra, a.g.e., s. 228.

*lı bir komünist üzerinize gelir ve siz de kendinizi korumaya kalkışsanız, size faşist der*⁴²⁵.

Tüm bunlarla bağlantılı olarak eserde dikkati çeken bir diğer ifade, İhtiyar'ın Marksistleri "*Merfizon eşekleri*" şeklinde tanımlaması ve "*Marksist alanı oportünistlerle, çıkarıcılarla, züppeler ve snoplarla doldurdum; kuşattım. Ve ben bilirim ki, halkın ve bu beriki süpersersemelerin kıyısından, köşesinden bulaştığı hiçbir şey kendisini koruyamaz ve buhara halısı güve yenikleriyle mahvaolur*"⁴²⁶ sözleridir.

Bu noktada bir diğer önemli unsur, İhtiyar karakterinde sembolize edilen bütün olumsuz değerlerin, sadece "*gençleri mahvetmek için değil*", "*ortalığı iyice kızıştırmak*", "*iktidarın adını şiddet*", "*muhafeletin tutumunu da şiddeti meşrulaştırmak*"⁴²⁷ için kullanılıyor olmasıdır.

Özetle, devleti yok etmek isteyen İhtiyar karakteri aracılığıyla, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'de tartışmaya ve kaosa neden olan birçok konunun (iktidar-halk, halk-halk, öğrenci -öğrenci çatışmaları ve din, eğitim vs. gibi) devleti yıpratmak ve yok etmek isteğiyle düzenlenen oyunlar olduğu "gerçeği" ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra çalışmada incelenen diğer 12 Mart romanlarından farklı olarak, *Gençliğim Eyvah'ta*, muhalif aydın, devleti bölmek isteyen olumsuz bir karakter şeklinde temsil edilmiştir. Ancak burada önemli olan husus, devleti bölmek isteyen bir aydın karakter dolayısıyla, başka bir ifadeyle tersinden kurgulanan bir yapıyla, Türk aydınının devletle yakın ilişkide olma; toplumsal ve siyasal değişime, ulusal kimliğin gelişmesine ve yeni kültürel değerlerin yaratılmasına öncülük etme; kültürel ve sosyal değişimi fiilen yönlendirme gibi özelliklerinin, dolayısıyla aydınının düşünsel dünyasında devletin merkezi rolüne verilen önemin devamlılığına ilişkin bir yapının esere hâkim olmasıdır.

Kimliğini Sorgulayan ve Kendini Arayan Aydınlar

Bu bölümde, askeri müdahaleleri konu alan romanlar üzerinden kendilerini ve kimliklerini sorgulayan aydınların, hem kimlik arayışları hem de toplumsal ve siyasal konular karşısındaki tutumları ele alınmıştır.

⁴²⁵ Buğra, a.g.e., s. 299-323.

⁴²⁶ Buğra, a.g.e., s. 323.

⁴²⁷ Buğra, a.g.e., s. 300.

Sosyalist Kökenli Küçük Burjuvalar

Bu kategoride ele alınan aydınların ortak özellikleri geçmişlerinde sosyalist düşünceleri savunurken, ilerleyen zaman içinde birer küçük burjuva haline gelmeleridir. Söz konusu aydınların temel özellikleri ise geçirdikleri değişimden kimi zaman utanç duymaları ve bu durumun onlarda çeşitli şekillerde kararsızlıklara neden olmasıdır. Bu nedenle hem onların geçirdiği değişim ve yaşadıkları tereddütler hem de ülke sorunlarına ilişkin nasıl bir tutum içinde oldukları ele alınacaktır. Söz konusu aydınların karakteristik özellikleri Vedat Türkali'nin *Bir Gün Tek Başına* romanındaki Kenan, Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düşün Gecesi*'deki Tuncer ve Attila İlhan'ın *Bıçağın Ucu*'ndaki Suat karakterlerinde sembolize edilen aydın karakterler aracılığıyla belirlenmiştir.

"Küçük Burjuva"nın Çelişkili Dünyası

Bir Gün Tek Başına'da, küçük burjuvayı temsil eden karakter, üniversite öğrencisiyken sol hareket içinde yer almış muhalif bir kimliktir. Ancak onun muhalif kimliği, zaman içinde değişim göstermiştir. Şöyle ki öğrencilik yıllarında Kenan gözüaltına alınmış ve bu olay onun hayatında bir nevi dönüm noktası olmuştur. Zira bu olaydan sonra, onun muhalifliği şekil değiştirmeye başlamış ve küçük burjuvaya dönüşmüştür. Buna göre eserde, daha önce de belirtildiği gibi yaşam biçiminden rahatsız olan bir karakter olarak inşa edilen küçük burjuva insanı, devamlı olarak kendisiyle bir iç hesaplaşma içindedir ve geçirdiği değişimden de kimi zaman rahatsızlık duymaktadır. Ancak onun kendisinden duyduğu rahatsızlık, hayat tarzına çok fazla yansımamakta, sadece düşünce boyutunda kalmaktadır. Nitekim romanda, söz konusu karakter inançlarından korkuları nedeniyle vazgeçen bir kişi olarak işaretlenmekte, çelişkili düşüncelerinden dolayı tutarsız bir kişilik tipi olarak resmedilmekte, davranışları ve yaşam biçimi sıklıkla eleştirilmekte ve olumsuz yönleri vurgulanmaktadır. Eserde, onun çelişkilerinin nedeni olarak ise siyasal sistem ve kişisel özellikleri gösterilmektedir.

İncelenen eserlerde sosyalist hareket içinde aktif olarak yer alan, ancak daha sonra küçük burjuva olan bir diğer karakter, *Bir Düşün Gecesi*'nin kahramanlarından Tuncer'dir. Öğrencilik yıllarında devrimci hareketin içinde aktif olarak yer alan söz konusu karakter, üniversitedeki sevgilisi Yıldız'la evlenerek, karısının zengin ve nüfuzlu babasının sunduğu imkânlardan yararlanarak sınıf değiştirmiştir. Ancak Tuncer'in yaşadığı bu değişim-

den utanç duyduğu ve kimi zaman bazı gel-gitler yaşadığı görülmektedir. Örneğin söz konusu karakterin, sınıf değiştirmekten duyduğu mahcupluk ve sıkıntıyı üniversitedeki hocası, Ömer’le karşılaşmasının ardından “.. *Öyle şeyler yaşandı, beni o denli ayır çizgiler içinde gördünüz ki, şu anda ilk aklınızdan geçen olsa olsa, yoksulluğumdan, eylemciliğimden ve sıkıştığım yerden kendimi Remzi beye damat olarak kurtardığım. Kaçamak bakıyorum yüzünüze*”⁴²⁸ sözleriyle ifade ettiği görülmektedir. Tuncer’in geçirdiği değişimi ise aşk ve sevdada adına yaptığını vurgulayarak hem utancını hem de dönüşümünü meşrulaştırmaya çalıştığı ifadesi şu şekildedir:

Devrimci arkadaşlarımdan biri, o günlerde bir kıza benim gibi delice sevdalansa, her yere o peşinden taşısa ve her yere o kızın peşinden gitseydi, inan sayın hocam, o arkadaşın pestilini çıkarırdım. Elini yüzünü morartmadan, dişlerini dökmeden koyvermezdim onu. O da, bütün bunların ardından başını dimdik tutarak: “Seviyorum, İşte bu kadar!” dese bunu satılmışlıktan öte bir şey sayardım. Arkadaşlarım bana da öyle bakmaya kalktılar...⁴²⁹

Buradan hareketle vurgulanması gereken bir diğer unsur, sosyalist hareketin gerçekte kendi sınıfına değil, genelde oportünist eğilimleri olan, duygusal öğrenci topluluklarına dayandığı gerekçesiyle eleştirilmiş olmasıdır⁴³⁰.

Çalışmada incelenen eserlerde önceleri sosyalist olan, ancak daha sonra küçük burjuvaya dönüşen bir diğer karakter *Bıçağın Ucu* adlı eserdeki Suat’tır. Bununla birlikte Suat’ın, Tuncer ve Kenan’dan farklı olarak, siyasal kimliğinden ziyade cinsel tercihlerindeki “aykırı” eğilimi nedeniyle dikkati çektiğini söylemek mümkündür. Nitekim lezbiyen bir annenin kızı olan Suat, önceleri ona büyük tepki göstermekle birlikte, aynı cinsel eğilimin kendisinde de olduğunu fark etmesiyle hem annesine karşı olan tutumu değişmiştir hem de kendi cinselliğini keşfetmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra gençlik yıllarında muhalif bir solcu aydın olan Suat, zamanla hayatı sorgulamayı bırakmıştır. Nitekim artık ne solculara yapılan baskılar ne de eylemin varlığı, onu ilgilendirmektedir. Hatta gazete okumayı bırakmış, ajans dinlemez olmuştur. Buna göre Suat’ın önce bir fikrin ölçütlerine uymak için kişisel eğilimlerini, sonra kişisel eğilimlerine uygun fikirle-

⁴²⁸ Ağaoğlu, a.g.e., s. 165.

⁴²⁹ Ağaoğlu, a.g.e., s. 170.

⁴³⁰ Yalçın, a.g.e., s. 2003, s. 479.

rini yadsıyan bir kişi olarak tanımlandığı görülmektedir⁴³¹.

Tüm bunlardan hareketle, her üç eserde de bu tip aydınlara olumsuz bir tutum geliştirildiği görülmektedir. Nitekim söz konusu aydınlar, kimi zaman korkuları, kimi zaman oportünist, kimi zaman da umursamaz davranışları ve yaklaşımları nedeniyle eleştirilmektedirler. Ancak burada vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta, eserlerde bu aydınların geçirdikleri değişimin sebebi olarak kişisel özelliklerinin önemli bir etkisi olduğuna işaret edilmekle birlikte, yaşadıkları dönemin toplumsal ve siyasal koşullarının, bu aydınları kararsızlıklara ve tereddütlere sevk ettiğinin de ima edilmesidir.

Romanlarda bu özellikleriyle temsil edilen aydınların, ülke sorunları konusundaki yaklaşımlarını irdelemek, onların kimliğinde sembolize edilen aydınların, daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle aşağıda bu konu ele alınacaktır. Ancak bu değerlendirmenin neredeyse tamamı Kenan karakteri üzerinden yapılmıştır. Zira Tuncer⁴³² ve Suat⁴³³ temsil edildikleri eserlerde, daha çok iç çatışmaları nedeniyle ele alındıklarından, onların ülke sorunlarına ilişkin nasıl bir tutum geliştirdiklerine çok fazla rastlanamamıştır.

"Küçük Burjuva"nın Ülke Sorunları Hakkındaki Tutumu

Daha önce de belirtildiği gibi, Vedat Türkali'nin kaleme aldığı *Bir Gün Tek Başın*'ın anlatı zamanı Demokrat Parti iktidarının son yıllarıdır. Ülkede siyasal ve toplumsal rahatsızlıklar söz konusudur. Nitekim bir taraftan muhalefet partisi ve bir grup aydın iktidara eleştirilerini yöneltirken bir taraftan da öğrenci olayları patlak vermiştir. Ancak romanda çoğunlukla iç dünyasındaki tu-

⁴³¹ Bkz. İlhan, a.g.e., s. 334-353.

⁴³² Bununla birlikte Tuncer, sınırlı ölçülerde de olsa, 12 Mart sürecinde insanlarda ortaya çıkan kuşku psikolojisine, emniyet güçlerinin bu süreçteki işlevi ve onlara yüklenen olumsuz anlamlar üzerinden yaşanan ortamı ele almıştır.

⁴³³ Bu noktada Suat'ın çalışmanın ilgili bölümünde incelenen yüzbaşı Demir karakterinin düşüncelerinden etkilendiğini de belirtmekte fayda vardır. Örneğin Suat, 27 Mayıs'a geline süreçte Yüzbaşı Demir'in ordunun yönetime el koymasına gerektiğini ima eden düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: "... bizdeki batıdaki biçimde ve anlamda toplumsal sınıflar yok, bu yüzden taa Jöntürklerden beri ilerici tek güç ordu! Aksini söyleyene şaşarım; Abdülhamid'i devirip Jöntürk intelligentziası'nın isteklerini kabul ettiren İttihat ve Terakki neydi, devrimci bir askeri komita değil mi? Cumhuriyet devrimde durum daha açık: Cumhuriyet Atatürk demek, Atatürk ise ordu! Bizim ordunun bu özelliği varlıkların değil, daha çok yoksulların ordusu olmasından ileri geliyor. Subayların bile, çoğunun toplumsal kökü köylüdür, küçük memurdur vs" (İlhan, a.g.e., s. 404).

tarsız ve çelişkili düşünceleriyle ön plana çıkartılan küçük burjuva tiplemesinin ülke meselelerine ilişkin çok net bir tavrının da bulunmadığı görülmektedir. Nitekim eserde, söz konusu karakterin ülke sorunlarıyla, ancak özel hayatını etkilediği sürece ilgilendiğine vurgu yapılmaktadır. Zira eserde, “küçük burjuva”nın sevgilisi siyasal düzene “muhalif”, hem işçi hem de öğrenci hareketlerinin içinde aktif rol oynayan bir karakter olarak resmedilmektedir. Dolayısıyla ülkede yaşanan gelişmeler, ancak bu çerçevede “küçük burjuva”nın hayatını ilgilendirmektedir.

Bu bağlamda romanda, küçük burjuvayı temsil eden karakterin, yaşadığı dönemin olaylarına ilişkin tepkilerine bir örnek şu şekildedir:

... Artık ne idüğü belli olmuş 59 yılı ağır ağır son günlerini yaşıyordu. Kenan bütün bu çalkantılar ortasında geleceklerden umutlu mu olmak, yoksa iyice umutsuzluğa mı düşmek gerektiğinde kesin bir yargıya varmadan, daha çok kendi sorunlarıyla kapalı bir yaşam içinde bekliyordu sadece. Neyi bekliyordu? Günsel'i. Günsel'in getireceklerini...⁴³⁴

Burada Demokrat Parti iktidarının son yıllarında yaşanan gergin ortama göndermede bulunularak, ülkenin içinde bulunduğu duruma vurgu yapılmaktadır. Ancak eserde, küçük burjuva insanı ülkede yaşanan olayların farkında olmasına rağmen özel hayatını daha çok önemseyen, yaşadığı ilişkinin hayatını yönlendirmesini bekleyen “edilgen”, “pasif” ve “duyarsız” bir karakter olarak tasarlantmıştır. Burada dikkati çeken bir diğer unsur ise, küçük burjuvayı içinde bulunduğu durumdan ve sahip olduğu “olumsuz” özelliklerden kurtaracak olan kişinin ya da sınıfın işçi sınıfı olmasıdır. Nitekim eserde, küçük burjuvanın hayatının yönünü belirlemede etken olan ve getirecekleri beklenen Günsel karakteri, işçi bir aileden gelen devrimci”, sosyalist bir öğrenci olarak resmedilmektedir.

Eserde, siyasal konulara duyarsız bir kişi olarak inşa edilen “küçük burjuva”nın ülke sorunlarına ilişkin “duyarsız” tutumuna bir diğer örnek, Kenan'ın Günsel'le beraber oldukları süre içinde, O'nun politik konulardan konuşmasından çok hoşlanmamasına, hatta Günsel'in bu konulardan bahsederek, kendisine eziyet etmek istediğini düşünmesine yapılan vurguyla görünür-lük kazanmaktadır. Zira o, ülke ve dünyada yaşanan birçok gelişmeye kayıtsız kalmakta, örneğin CHP'nin DP hakkında vermiş

⁴³⁴ Türkali, a.g.e., s. 135.

olduğu gensorularla ilgilenmemekteydi⁴³⁵. Nitekim söz konusu karakter, ülke ve dünya sorunlarını önemsememekte ve bunlara kafa yormamaktadır. Böylece romanda tasarlanan haliyle, kimi zaman siyasal düzeni eleştiren küçük burjuva insanların, ülke ve dünya sorunlarından ziyade, bireysel yaşamlarını ön planda tutan bir zihniyete sahip oldukları iddiası bir kez daha vurgulanmakta ve söz konusu zihniyetleri bir kez daha eleştirilmektedir.

Romanda küçük burjuva tiplemesinin olaylar karşısındaki "korkak" tavrı, 1960 yılı Nisan'ında meydana gelen öğrenci olaylarının işlenmesiyle de ortaya konulmaktadır. Hatırlanacağı üzere, 1960 yılının Nisan ayında bir grup öğrenci DP iktidarını protesto etmek amacıyla gösteri yapmıştır. Polis ve ordu birlikleri olayları birlikte bastırmışlardır. Bu olayların sonucunda hükümet sıkıyönetim ilan etmiştir. Söz konusu karakterin bu olaylar karşısındaki tavrı ise şu şekildedir:

Kavga kıyasıya gidiyordu alana girişte. Atlasam, karışsam mı aralarına? Yöresine bakındı, yine seyirciydi herkes. Bizim kavgamız değil demek bu. Peki kimin kavgası? Günsel'i aranmaya başladı.... Birkaç kişi de kaçarak döndüler sokağı. Kenan yine tutamamıştı kendini, kaçanlarla birlikte, hem onları da geride bırakarak sokağın alt başına doğru koşmaya başlamıştı yeniden. ... Ter içindeydi. Şimdi yeniden ter döküyordu utançla. Kızgın, yaralı, kendine küskündü ta yürekten....⁴³⁶

Eserde, çok nadir de olsa küçük burjuva tiplemesinin ülke meselelerine ilişkin "duyarlı" olduğuna ilişkin göndermeler yapılmaktadır⁴³⁷. Örneğin Kenan'ın bu yaklaşımı meyhanede tanıştığı bir grup Halk ve Demokrat Partili olan ve bu konuda tartışan işçilerle yaptığı bir konuşma sırasında görünürlük kazanmaktadır. Onun bu gruba yaptıkları kavgayla ilgili öğütleri şu şekildedir:

Çocuklar, bana kalırsa bir oyuna getiriyorlar sizi. Yine başlamayın horoz dövüşüne. Bırakın şu Halkçı, Demokratçı kavgasını. Ortak çıkarlarınızı düşünün. Halkçı ol, Demokrat ol, sonunda işçisiniz. Bütün yük sizin sırtınızda. Demokratsın ya da Halkçısın diye kimse size bir somun ekmek vermez. Çoluğunuzu çocuğunuzu da düşünmez. El ele verin, kardeş bilin birbirinizi. Halkçısına da soydurmayın kendinizi, demokratına...⁴³⁸

⁴³⁵ Türkali, a.g.e., s. 170.

⁴³⁶ Türkali, a.g.e., s. 437-438.

⁴³⁷ Türkali, a.g.e., s. 102-107.

⁴³⁸ Türkali, a.g.e., s. 258.

Görüldüğü gibi burada söz konusu karakter, sınıf bilincinin öneme vurgu yapmakta, işçilere olayları partiler bazında değil, kendi çıkarları yönünde değerlendirmeleri gerektiğine ve ne Halk Partisi'nin ne de Demokrat Parti'nin bu grupları önemsemediğine dikkati çekmektedir.

Bilindiği gibi DP iktidarının son döneminde (Nisan 1960) Tahkikat Komisyonu kurulmuştur. Komisyonun kurulması, başına, siyasal partilere ve yayınevlerine baskı uyguladığı gerekçeyle kimi çevreler tarafından eleştirilmiştir. Nitekim Kenan'ın da Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasını ve bu çerçevede DP'nin hem CHP'ye hem de başına karşı tutumunu eleştirdiği görülmektedir⁴³⁹.

Kısacası, eserde küçük burjuva'yı temsil eden Kenan karakteri aracılığıyla, küçük burjuvanın çoğunlukla "olumsuz" özelliklerle inşa edildiği dikkati çekmektedir. Bu sınıfın romanda öne çıkartılan özellikleri arasında değişken, tutarsız, korkak, pasif, edilgen, güçsüz, güvensiz, zayıf, toplumsal olaylara çoğunlukla duyarsız ve özel hayatındaki mutluluğu ülke sorunlarından önde tutan ve buna daha çok önem veren tutumu yer almaktadır.

Burjuva/Küçük Burjuva Kökenli Sosyalist Aydınlar

Çalışma kapsamında incelenen eserlerde, burjuva/küçük burjuva olmasına rağmen, bu sınıfın yaşam tarzını ve ideolojisini eleştiren ve bu nedenle sosyalist hareketin içinde olma eğilimi ve çabası gösteren aydınlar da dikkati çekmiştir. Söz konusu aydınların 12 Mart ve 12 Eylül dönemlerini konu alan romanlardan; Adalet Ağaoğlu'nun *Bir Düşün Gecesi* romanındaki Ayşen, Pınar Kür'ün *Yarın Yarın*'ındaki Seyda ve Oya Baydar'ın *Sıcak Külleri Kaldı* eserindeki Cem karakterlerinde imgelendiği görülmektedir.

Buna göre burjuva bir aileye mensup olan Ayşen, sınıf değiştirmeye çalışmış, üniversitede devrimci gruplarla arkadaşlık etmiş, ancak ait olduğu sınıf dolayısıyla, onlar tarafından kabul görmemiş ve sürekli dışlanmıştır. Bu dışlanmışlığın acısını her zaman hisseden Ayşen, onların arasında yer bulamayacağını anlayınca bir Tümgeneralin oğlu olan, Amerika'da eğitim görmüş Ercan ile evlenmeye karar vermiştir. Burada önemli olan nokta, 12 Mart döneminin insanlarda neden olduğu kuşku ve güvensizlik duygusunun, devrimci sol grubun kendi içinde de en önemli yok edici unsur olarak temsil edilmesidir. Nitekim Ayşen, kapitalist sisteme hizmet eden bir babanın kızı olduğu için samimiye-

⁴³⁹ Türkali, a.g.e., s. 397.

tini bir türlü kanıtlayamamıştır. Zira karşısında kuşku ve güvensizlik duygusuna esir olmuş insanlar bulunmaktadır⁴⁴⁰.

Diğer taraftan Ayşen'in, tıpkı bir önceki bölümde incelenen aydınlar gibi, burjuva yaşam tarzından utandığı ve farklı bir hayat tarzının özlemini duyduğu görülmektedir. Örneğin ailesinden ve ailesinin sahip olduğu servetten utanç duyan Ayşen, düğün gecesinde bir işçinin ya da memurun kızı olmayı, evinde kristal avizelerin, buzdolabının, çamaşır makinesinin olmadığını düşlemektedir. Bu bağlamda yine ailesi üzerinden burjuvaziyi, bilime ve sanata önem vermemekle ve tüm bunları bir kazanç kaynağı ve meta olarak görmekle suçlayarak, eleştirmektedir (Ağaoğlu, 1980: 282). Yine aynı şekilde annesinin "*saç boyası, makayaj, tırnak cilası koktuğunu, son zamanlarda en çok üniforma koktuğunu ama hiç anne gibi kokmadığı*"nı belirten Ayşen'in, hem burjuva kadınının "suniliğine" hem de askeri çevrelerle ilişkiye giren burjuva sınıfına eleştirel bir tavır sergilediğini söylemek mümkündür⁴⁴¹.

Tıpkı Ayşen gibi, sınıf değiştirme kaygısını güden bir diğer küçük burjuva aydın *Yarın Yarın* romanının başkişilerinden Seyda'dır. Bu bağlamda Seyda'nın yaşam öyküsüne kısaca bakmakta fayda vardır. Idealist bir öğretmen anne - babanın tek çocuğu olan Seyda'nın ailesi, "*köklü, soylu ailelerden olmanın getirdiği ayrıcalığı, Mustafa Kemal'in yeni kurduğu Türkiye'ye yararlı kılmak amacıyla, pek iyi tanımlayamadıkları bir ülkükle*"⁴⁴² Anadolu'ya gitmiş ve bir süre sonra çocuklarına daha iyi bir eğitim olanağı sağlamak için İstanbul'a gelmiştir. Bu aileye, ekonomik sıkıntılar yaşamasına rağmen, aile üyelerinin eğitilmiş oluşları ve dünyaya bakış açıları nedeniyle küçük burjuva ailesi diyebilmek mümkündür. Oldukça akıllı ve zeki olan Seyda, ailesinin de verdiği eğitimin katkısıyla çok başarılı bir öğrenci olmuştur. Bununla birlikte Seyda, üniversitede bir matematik sınavında başarısız olunca Amerika'ya gitmek ve atom fiziği okumak gibi ideallerini bir kenara bırakır ve zengin, elit bir aileye mensup iş adamı Oktay ile evlenir. Ancak Seyda'nın Oktay'la evlenmesinin temel sebeplerinden biri "yarım yaşanmış" cinselliği tamamlama dürtüsüdür. Nitekim "cinsel özgürlüğü"nü tam olarak yaşamadığı için evlenmiş, ancak evlendikten sonra bu özgürlüğü yaşamak onu mutlu etmemiştir⁴⁴³. Böylece eserde, Seyda'nın yaşadıkları dola-

⁴⁴⁰ Sümeyra, a.g.m., s. 704.

⁴⁴¹ Bkz. Ağaoğlu, a.g.e., s. 259-282.

⁴⁴² Kür, a.g.e., s. 98.

⁴⁴³ Bkz. Kür, a.g.e., s. 100-118.

yımıyla, toplumun ya da kişinin cinsel anlamda bireye koyduğu yasaklar ve sınırlamalar eleştirilmekte, sadece bu özgürlüğü yaşamak adına yapılan evliliklerin bireyleri mutsuzluğa sürüklediği ima edilmektedir.

Evliliğinde mutluluğu bulamayan Seyda, bunu başka yerde, yani kocasının zenginliğinde aramıştır Böylece evlendikten sonra geleceğe ait hedeflerini geride bırakan Seyda, zengin kocasının sunduğu “nimetler”den her şekilde yararlanan, burjuva kadınının simgesi olarak romandaki yerini almıştır . Ancak zenginlik ve bolluk içinde yaşamının da onu mutlu etmediği ve çelişkili duygulara sürüklediği görülmektedir. Bu anlamda Seyda’nın hayatındaki dönüm noktalarından bir diğeri, sosyalist bir genç olan ve devrimci hareketin içinde aktif olarak yer alan Selim’le duygusal bir ilişki yaşaması olmuştur. Nitekim bundan sonra Seyda, burjuva hayatını daha net bir şekilde sorgulamaya ve sosyalist harekete çeşitli şekillerde destek vermeye başlamıştır. Bu bağlamda söz konusu karakterin burjuvaziye muhtelif şekillerde eleştirdiği görülmektedir. Örneğin evlenmeden önce, çok kitap okuyan Seyda, evlendikten sonra neden bu alışkanlığını bıraktığını ve neden zengin insanların kitap okumadıklarını sorgulamaktadır. Seyda’nın bu sorulara verdiği yanıt şu şekildedir:

... Bir vakitler para demek, istediği kitaba istediği kitabı isteği zaman satın alabilmek, manzaralı ama çok geniş, ama yokuşsuz bir evde oturabilmek demektir onun için. Sonra öğrenmişti: Kişi varıl olmakla zevkli, kitaba ve manzaraya meraklı olamıyordu ki. Tüm ayrı şeylerdi bunlar; ölçüler bambaşkaydı. Belli nedenlerden dolayı para sahibi olmak isteyen kişi bile para sahibi olduktan sonra o istediklerini unutuyordu-ya da istediklerinin eski anlamı kalmayıveriyordu. Öteden beri okumayı her şeyden çok seven Seyda artık okuyamıyorsa eğer, onu engelleyen ne Oktay, ne Oktay’ın parası, ne de kitap yokluğuydu aslında; Oktay’ın parasıyla birlikte getirdiği yaşam biçimi ve bu yaşam biçiminin akıl almaz körletme yeteneği idi⁴⁴⁴.

Görüldüğü gibi burada, burjuva yaşam biçiminin bireyleri hayatı sorgulamaktan ve okumaktan uzaklaştırarak, “insanı insan yapan” birçok değerın yitirilmesine neden olduğunun altı çizilmektedir. Yine aynı şekilde Seyda’nın bulunduğu çevreyi; “kadına sadece çocuk doğurma işlevini yüklemesi”, “çocukların yabancı mürebbiyeler tarafından yetiştirilmesi gerekliliği”, “kadınların sa-

⁴⁴⁴ Kür, a.g.e., s. 170.

dece giyim-kuşam üzerine konuşması", "kolejde okuyup-okuma durumuna göre entelektüel bir ayırım yapılması" gibi konular bağlamında eleştirerek, tüm bunların insanları "körelttiğine" işaret ettiği görülmektedir⁴⁴⁵.

Bu kategoride ele alınan bir diğer aydın karakter, Oya Baydar'ın *Sıcak Külleri Kaldı* eserindeki Cem'dir. Ancak diğer iki karakterden farklı olarak söz konusu karakter, zihinsel dünyasında bir sosyalist, "gerçek" dünyada ise bir burjuvadır. Nitekim zengin bir aile çevresinden gelen Cem, gençlik yıllarında "solcu" ve "muhalif" gruplar içerisinde yer almış, ancak geçen zaman içinde "servetine servet" katmış bir "burjuva" olarak resmedilmiştir. Söz konusu özellikleriyle Cem'in, içtutarlılığını sağlayamamış bir kişi olarak temsil edildiği görülmektedir. Nitekim söz konusu karakterin bir taraftan "sosyalist" değerlerin izlerini taşıyan, ancak bunları hayatında uygulamamanın rahatsızlığını hisseden bir kapitalist olarak imgelendiği görülmektedir⁴⁴⁶.

Bu çerçevede Türkiye'deki solcuların değişimine de *".. Bugün Türkiye'de basın, televizyonun, reklamcılık alanının, iş dünyasının yarısı eski solcu. Dönerek köşe döndüler, ya da köşe dönmek için döndüler, ikisi de bir"* sözleriyle dikkati çeken Cem, kendi değişimini ve iç tutarlılığından yoksunluğunu da şu şekilde tarif etmektedir⁴⁴⁷:

Yaşlandım ve değiştim. Beni tanımamanız çok doğal. Aslında iki kez görüştük. Sizden devrim reçeteleri almaya gelmiştim. Gençlik ateşliydik, acil devrim peşindeydik; şimdi Moskova'ya ticaret yapmaya gelen bir konfeksiyon ve tekstil ihracatçısıyım; küçük de olsa bir holding sahibiyim, serveti küçümsenmeyecek bir kapitalistim... kendi iç tutarlılığım açısından değerlendirecek olursam, kendimle barışık olduğumu sanmıyorum. Yaptığım işler, kesemi doldursa da yüreğimi doldurmuyor.

Tıpkı bir önceki bölümünde görüldüğü gibi, bu kategoride temsil edilen aydınlar da iç tutarlılığını sağlayamamış, kendilerini, burjuvaziye ve kapitalizmi sorgulayan kişileri sembolize etmektedirler. Eserlerde, söz konusu aydınların bu kararsızlıkları yaşamalarının nedeni olarak ise hem Türkiye'deki hem de dünyadaki düşünsel gelişmelerin önemli bir etkisinin olduğuna işaret edildiğini söylemek mümkündür. Buna göre söz konusu aydınla-

⁴⁴⁵ Bkz. Kür, a.g.e., s. 282-284.

⁴⁴⁶ Bkz. Baydar, a.g.e., s. 297.

⁴⁴⁷ Baydar, a.g.e., s. 297.

rın, özellikle kendi yaşam tecrübeleri üzerinden hayatı çeşitli yönleriyle sorgulamaları, kimi zaman bunlara ilişkin karışık bir tutum almaları nedeniyle muhalif aydınının bazı niteliklerine sahip olmakla birlikte, kendilerini konumlandıkları yer noktasında bir tutarsızlık sergiledikleri de görülmektedir. Böylece bir kurmacanın sonucunda ortaya çıkmış olmakla birlikte, bu aydınların Türkiye'nin toplumsal ve siyasal tarihinde gözlemlenen gerçeklerin bir ürünü olduğunu da ifade etmek çok yanlış olmayacaktır.

Sosyalist Bir Aydın

Çalışmada incelenen eserlerden Türkiye'nin son kırk yılını, özellikle '80'li yıllardan günümüze geline süreci ele alan Oya Baydar'ın *Sıcak Külleri Kaldı* romanında, idealleri için bütün hayatlarını feda eden, hatta mutluluklarını göz ardı eden aydınların, yaşadıkları "yenilgi"ler üzerinden temsil edildiği görülmektedir. Nitekim yıkılma, yenilme, yenilgi, siyasal nedenlerle kaçış ya da kaçmak zorunda kalış, romanın yazınsal söyleminin yapı taşlarından biridir ve yapının çeşitli yerlerinde, çeşitli nedenlerle dile getirilmektedir⁴⁴⁸. Buna göre sosyalist bir aydın olarak temsil edilen Ömer Ulaş'ın savunduğu ideojiler ve değerler bağlamında "mağlup" olmuş aydını sembolize ettiği görülmektedir.

Eserde, bir akademisyen olarak temsil edilen Ömer Ulaş, hayatı boyunca sosyalist bir topluma ulaşmak için mücadele vermiştir. Bu anlamda onun en önemli özelliklerinden biri iktidar talep eden bir aydın olmasıdır. Nitekim Rusya'nın simgelediği değerleri seven, o değerlere inanan, o değerlerin egemen olması için savaşıp hayatını anlamlandıran Ömer Ulaş, bu değerlere ulaşmanın tek yolunun siyasal iktidar olduğunu düşünmektedir. Bir TKP yöneticisi olan Ömer, bilimci olmasına ve bilimin de asıl olarak kuşku duymaya, soru sormaya dayanmasına karşın, büyük ölçüde "itaat, iman ve talimata" dayanan siyaset anlayışını içselleştirmiştir. Bu nedenle, soru sormaktan korkar. Böylece Ömer'in, özgür istenci ve seçimi doğrultusunda davranan siyasal bir özne, eleştirel bir bilimci değil, istencini ve eleştirel düşünme yetisini bir başka yapıya bağımlılaştıran ve parti buyrukları doğrultusunda davranan bir fonksiyoner olarak temsil edildiği gö-

⁴⁴⁸ Onur Bilge Kula; "Oya Baydar Romanında İdeoloji Sorgulaması", http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/kula.pdf, Erişim Tarihi: 25.07.2010

rülmektedir⁴⁴⁹ Ömer, bütün hayatını bu amaç ve değerler üstüne kurmuş muhalif bir aydındır.

Bununla birlikte, Ömer, zamanla kendini ve bağlı olduğu değerleri sorgulamaya başlamıştır. Nitekim o, "*Sosyalizmin ve proleterya devletinin yüce çıkarları uğruna*"; "*soru sormaktan korktuğu*", "*sorduğu sorulardan dolayı konumundan olacağı için korktuğu*", "*sosyalizmin yüce çıkarları için sustuğu ve kabullenmediği*", "*çevre ülkelerdeki partileri dağıtma emrine uymak istemeyen binlerce yiğit komünistin Karaormanlar'da bir gecede öldürdüklerini bile, bilir de bilmezlikten geldiği*" için kendini yargılamaktadır. Bunların ardından ise hem kişisel hem de ideolojik olarak savunduğu değerlerin yenilgisini bir anlamda ilan ettiği görülmektedir. Nitekim Berlin Duvarı'nın yıkılması ile Sovyet Rusya'nın dağılmasının ve bunların Ömer'in kişiliğinde temsil edilen "yenilgi" vurgusunun, birbirine koşut olarak açıklandığı görülmektedir. Örneğin Ömer'in hayatını üstüne kurduğu değerlerin "yenilgi"si Leipzig kentinden hareketle yapılmaktadır. Nitekim Berlin Duvarı yıkıldıktan sonra, "*fethedilmiş, düşmüş, bir kale*"ye benzeyen kent gibi Ömer de "*kederli, çökmüş, teslim olmuş, yenik*"tir⁴⁵⁰.

Ömer'in yenilgisinin, Ülkü'nün "*...Papatyaların mimozalara karşı savaşını kaybetmişti, kaybetmiştik. Bütün savaşları kaybetmişti. Artık hangi ülkenin garında, hangi havaalanında olursa olsun hiçbir şey beklemiyordu...*"⁴⁵¹ sözleriyle de dile getirildiği görülmektedir.⁴⁵²

Ömer bireysel ve düşünsel bir kimlik olarak o kadar zayıflamıştır ki, artık kendi toprağına Türkiye'ye dönme gücünden

⁴⁴⁹ Kula, a.g.m., s. 8.

⁴⁵⁰ Bkz. Baydar, a.g.e., s. 248-256.

⁴⁵¹ Baydar, a.g.e., s.258.

⁴⁵² Özellikle 12 Mart sürecinden itibaren muhalif bir aydın olarak işaretlenen Ömer Ulaş'ın, bu dönemdeki ve devam eden süreçteki iktidar ve bürokratik yapı ile solcu gruplar arasında sürekli bir karşıtlık olduğuna işaret ettiği görülmektedir. Onun kurduğu bu karşıtlığın en çarpıcı örneklerinden biri mimoza-papatya eğretilmesi çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Bu eğretilmenin geçmişi ise eserde şu şekilde temsil edilmektedir: sosyalist bir aydını temsil eden Ülkü ile bürokrat aydını imgeleyen Murat Arın, gençlik yıllarında ayrılıkla sonuçlanan büyük bir aşk yaşamışlardır. Bu ayrılık yaşadığında ise Ülkü'nün kucagında, Murat'ın ona vermiş olduğu bir demet mimoza bulunmaktadır. Böylece mimozalar, Ülkü'nün ve ilerleyen zamanda onunla evlenen Ömer Ulaş'ın zihninde, Murat'ın bir diğer deyişle devletin ve bürokrasinin simgesi olmuştur. Diğer taraftan evlendikten sonra Ömer Ulaş, Ülkü'ye hep papatya vermiştir. Bu izlerden hareketle, Ömer Ulaş 12 Mart sürecini "bir savaş" benzetmesiyle şu şekilde ifade etmektedir: "*27 Nisan 1971 unutulmaz bir tarihtir, Mimozalarla papatyaların meydan savaşı o gün başladı. O gün bugündür de sürüyor. Yüzyıl savaşları gibi...*" (Baydar, a.g.e., s. 85).

bile yoksunlaşmıştır. Zira döndüğünde bıraktığı yerden yeniden başlayacak gücü kendinde bulamamaktadır⁴⁵³. Bu bağlamda Ömer Ulaş yenilgisini şu şekilde ifade etmektedir: “Yaşlandık.. Ferimizi yitirdik. Dünyayı yerinden oynatmış şu kızıl yıldızlar gibi yavaş yavaş, birer birer sönüyoruz”⁴⁵⁴.

Buna göre eserde, hiyerarşik bir yapıya dayanan, çoğunlukla yeraltında etkinliklerini sürdüren, bireyin özgür istencini yok sayan, örgütlü sosyalist devinime karşı köktenci yadsıma tavrını dizgeleştirdiği yazınsal söylemlerde TKP’yi, sadece bu kesimleri simgeleyen bir niteleme olarak kullandığı görülmektedir. Dolayısıyla, yazarın söylemleştirdiği eleştirel tutumun, TKP düşmanlığından çok, TKP’nin simgelediği, bireysel özgünlükleri ve özerkliği dışlayan sosyalizm anlayışına karşı olduğunu söylemek mümkündür⁴⁵⁵. Böylece söz konusu karakter üzerinden, tersinden kurgulanan bir yapıyla, muhalif aydınının hem iktidara mesafeli olması gerektiği yönünde mesajlar verildiği hem de bireyin daha özgür bir yapıya ulaşması gerektiğine yönelik vurguların yapıldığı dikkati çekmiştir.

Bürokrat Bir Aydın

Oya Baydar’ın aynı eserinde hem Türkiye’de hem de Avrupa’da tanınan bir diplomat ve üst düzey bir bürokrat olarak tanımlanan Murat Arın, özellikle 1980’deki askeri müdahalenin ardından Türkiye’nin dünyadaki “kötü” imajını değiştirmek için çaba gösteren bir kişi olarak temsil edilmektedir.

Halk Parti kökenli bir anneyle, Demokrat Parti geleneğine bağlı bir babanın oğlu olan Murat, oldukça iyi bir eğitim almış ve burjuva bir çevrede yetişmiştir. Gençlik yıllarında Murat’ın en büyük ideali ve isteği, devletin üst düzeyinde görev almaktadır. Bu isteğine ulaşabilmek için hayatının aşkı Ülkü’den vazgeçip, oldukça nüfuzlu bir ailenin alkolik kızıyla evlenmiştir. Ancak hayatının hiçbir döneminde Ülkü’yü unutmayan Murat, ona olan duygularını, “*hayatının, hep yukarıya doğru tırmanan pürüzsüz, dümdüz çizgisinin ele vermediği bunalımlarında, kendi kendisinden ölesiye sıkıldığı zamanlarda, ‘Ben böyle güzel bir şey yaşamıştım’ diyebileceği bir duygu; sadece kendine sakladığı, kendini sevmesini sağlayan bir sır*” sözleriyle ifade etmektedir. Böylece Murat, romanda, duygularından ziyade idallerine önce-

⁴⁵³ Kula, a.g.m., s. 10.

⁴⁵⁴ Baydar, a.g.e., s. 303.

⁴⁵⁵ Kula, a.g.m., s. 8.

lik veren bir kişi olarak temsil edilmektedir. Diğer taraftan onun önemli özelliklerinden biri iktidar talebinde bulunan bir aydın olmasıdır. Onun bu talebinin temelinde yatan temel neden ise “*düzeltilmesi gerekli olanı düzeltebilmek için*” ve “*daha iyi bir ülke için*”dir⁴⁵⁶.

Eserde, hayatının hiçbir döneminde “muhalif” tavırlarda bulunmayan bir bürokrat/aydın olarak temsil edilen Murat Arın'ın, bu tutumunun eleştirildiği görülmektedir. Örneğin söz konusu eleştirilerden biri Murat'ın çocukluk arkadaşı Cem yoluyla yapılmaktadır. Nitekim Cem, Murat'tan başka “*68 kuşağından olup da sola bulaşmayan kimse kalmadığını*” ifade ederek, bu konudaki görüşlerini şu şekilde dile getirmektedir:

...Yoksul Anadolu çocuklarının Ülkü Ocaklarına, faşist hareketlere; Orta sınıf gençlerin, az da olsa işçi kökenlilerin sosyalist partilere, sendikalara, sonraları da silahlı külahlı işlere, gerilla eylemlerine karışırken, bizim gibi zengin aile çocukları da en azından Maoculara, Aydınlık çevresine yanaşırlardı. İyi aile çocuğu olmaktan duyduğumuz kompleksle en ilkel köylü sosyalizmine kapılanlarımız da az değildi. Sense hiç oralı olmadın. Bırak Türkiye'yi, 68 Fransa'sı bile değiştirmemişti seni. Olup bitenleri bir hakem gibi izliyordun ve bizleri yargılıyordun.⁴⁵⁷

Eserde, 1970-90 yılları arasında hiçbir “muhalif” gruba katılmayan ve devlete hizmet etmeyi ve iktidarda olmayı kendisine amaç edinen bir karakter olarak resmedilen Murat Arın'ın, 2000'li yıllara gelindiğinde ise konumunu, değerlerini, devleti sorgulamaya başlayan ve özhesaplaşma içine giren bir karakter olarak temsil edildiği görülmektedir. Örneğin onun, Fransa'da “*Türkiye'de Demokrasi Sorunlarında Çözüme Doğru*” konulu vereceği semineri düşünürken; “*geçmişte böyle bir çözümün varlığına inandığım dönemlerde güzel anlatıyordum, başkalarını da inandırabiliyordum. Oysa şimdi birtakım boş kalıpların ötesinde söyleyecek sözüm yok*” ifadeleriyle inançlarına olan bağlılığındaki değişime dikkati çektiğini söylemek mümkündür. Yine aynı şekilde “*iktidar ve güç*” ilişkisi bağlamında; “*Ne savunmuştum? Ne için savaştım da haklı çıktım!.. İktidardaysan ve güçlüysen haklı çıkarsın; kendini de haklı sanırsın. Haklılığından kuşkuya kapılırsan gücünü ve iktidarını kaybedersin, bu kadar basit*” ifadeleriyle de bireysel faaliyetlerini sorgulamaktadır. Nitekim söz konusu

⁴⁵⁶ Bkz. Baydar, a.g.e., s. 42, 329.

⁴⁵⁷ Baydar, a.g.e., s. 44.

karakter, daha iyi bir ÷lke idealine ulaşamamış, bu idealler uğruna yaptığı faaliyetlerden ve almış olduğu kararlardan pişmanlık duymaya başlamıştır. Bu anlamda Murat Arın, “*soruların cevabı yok. Soruyu sorduğın anda işin bitmiş demektir. Çözüm-süzlük cevabı bulamamakta değil, soruyu sormuş olmakta. Soru, inancın, güvenin, huzurun bittiğinin işaretidir*” sözleriyle de hem kendindeki değişimi hem de yenilgisini açıklamıştır⁴⁵⁸.

Burada dikkati çekici olan nokta ise söz konusu hesaplaşma sürecinin, olumlu bir değişim olarak sunulmasıdır. Nitekim onun ve sahip olduğu değerlerin yenilgisini ve verdiği kararların yanlışlığını kabul etmesine eserde pozitif anlamlar yüklenmiştir.

Tüm bu anlatılanlardan hareketle, çalışmanın bu kısmında incelenen muhalif aydınların Türkiye’deki aydın profilinin bir izdüşümü olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu aydınlar, Türkiye’deki aydın geleneğinin bir taraftan değişimini bir taraftan da geçmişten gelen izlerin devamlılığını imgelemektedirler. Şöyle ki bu aydınların bir kısmı sınıfsal ve ideolojik konumlarını sorgulayarak devleti ve iktidarı merkeze alan aydın geleneğinden uzaklaşırken, bir kısmı da iktidar ve devlet merkezli söylemlerin sürekliliğine ilişkin örnek teşkil etmektedir. Bunlara ek olarak, askeri müdahale dönemlerinin aydınlarını sembolize eden bu karakterler, çeşitli düşünce akımlarının etkisinde kalmışlar, ancak ortamın neden olduğu “olumsuz” koşullar nedeniyle hayata karşı kendilerini nereye konumlandıracakları konusunda çeşitli tereddütler yaşamışlardır. Bu aydınlardan bazıları ait olduğu sınıfsal konum itibarıyla, kendilerini ait olmak istedikleri yere kabullendirememiştir. Bazıları ise zaman içinde savundukları değerlerin anlamsızlığını ya da yenilgisini görmüşler ve bu anlamda kişisel bir çöküş yaşamışlardır. Onların yaşadığı bireysel çöküş, savundukları değerlerin ve ideolojilerin de yıkımını sembolize etmektedir. Kimileri ise kendilerini sorgularken, geçmişte yapmış oldukları hatalardan arınarak, sistemde var olan “yanlışlarla” mücadele eden birer aydın haline gelmişlerdir.

⁴⁵⁸ Bkz. Baydar, a.g.e., s. 43, 45, 305.

Sonuç

Entelektüel/Aydın kavramı birçok bakış açısına göre tanımlanmış ve her zaman için geçerli olabilecek bir aydın kavramına ulaşamamıştır. Nitekim sosyal bilimlerdeki benzer pek çok kavram gibi entelektüel, işlevselliği, toplumsal konumu ya da kimliği itibarıyla tek bir tanım içine sığdırılamayacak kadar tartışmalı bir kavramdır. Bununla birlikte günümüzdeki anlamlarına yakın bir aydın tanımının kökenlerinin, 19. yüzyılda Batı'daki gelişmelerin etkisinde ortaya çıktığı yaygın olarak kabul edilmektedir. Öyle ki Batı'da varolan değerler sistemine karşıt bir duruş sergileyen “modern” entelektüelin ilk örnekleri, günümüzdeki eleştirel, sorgulayıcı, özgürleştirici, meydan okuyan, iktidar ve tahakküm ilişkilerini açığa kavuşturan muhalif entelektüelin tohumlarını atmıştır.

Bu bağlamda entelektüel ve aydın kavramları arasındaki anlam farkının getirdiği kavram karışıklığı bir kenara bırakıldığında, kavramın toplum içinde önemli işlevlerinin olduğu görülmektedir. Nitekim onlar; eleştirel ve özgür düşünen, somut olanın ötesine geçip tahlil yapan, buna göre toplumun değerlerini analiz ederek yeni düşünce üreten kişilerdir. Bunun yanı sıra onlar; iktidar karşısında olumlayıcı, onaylayıcı, meşrulaştırıcı manipülatif tavrı reddeden, toplumsal ilişkilerin güç, tahakküm ve hegemonya ilişkilerini ifşa eden, radikal duruş gösteren, gerçeği açıklayan, tabulara itibar etmeyen, siyasal iktidarla geçinemeyen ve arasına mesafe koyan, yerleşik düzenin kalıplarıyla hesaplaşan, farklılıkları ve özgünlüklerini savunan kişilerdir. Tüm bu özellikleri gösteren entelektüel kişi ise muhalif entelektüel/aydın olarak tanımlanabilir.

Bu anlamda bu araştırmaya kaynaklık eden Osmanlı/Türk aydınına bakıldığında, muhalif aydının devletten özerk ve ba-

ğımsız olma gibi birçok özelliğini uzun bir dönem boyunca taşımadığını ifade etmek mümkündür. Modernleşme projesinin bir ürünü olarak ortaya çıkan ve geleneksel Osmanlı aydınından farklı özellikleri bünyesinde barından bu yeni aydın tipinin en önemli özelliği, çalışmanın başından beri vurgulandığı gibi, “merkezin” içinden ya da devlet örgütlenmesinin temel kadro kaynağı olarak toplumsal ve siyasal arenada varlık bulmasıdır. Bu özellik ise Osmanlı/Türk aydınının muhalif tavrını önemli ölçüde etkilemiştir. Zira aydınlar, devletin yetkin kadrolarında bir memur/bürokrat/asker olarak görev almışlar, bunların yetki ve sorumluluklarını yüklenmişlerdir. Dolayısıyla aydın hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde devletten özerk, devletin etki alanının dışında bir var oluş kazanamamıştır. Aksine önceleri devlet aygıtının bir uzantısı, sonraları resmi modernleşme politikalarının uygulayıcıları olarak kimlik kazanabilmişler, aydın kimliklerini otorite ile kurdukları işbirliklerine borçlu olmuşlardır. Bu nedenledir ki, aydın kimliğini taşımaya başladıktan sonra da devlet aygıtı içinde olmaya devam etmişlerdir. Böylece aydın kendi misyonunu üretememiş, devlet’in toplum üzerinde yürütmüş olduğu modernleşmecî misyonun bir uygulayıcısı olarak işlev görmüştür. Dolayısıyla aydının, toplum-siyaset tasavvurunda ve düşünce hayatında söz konusu misyonları belirleyici olmuştur. Böylece devletle arasına mesafe koyamayan ve bağımsız olmayan Türk aydınının, muhalif olma özelliğini yerine getirme noktasında çok başarılı olamadığı ifade edilebilir. Nitekim otoriteyle çeliştiği durumlarda bile “ayrıcılık” konumlarını otoriteyi elinde tutanların isteğiyle sağlamış olduklarının “bilincinde”dirlere.

Devletin yetkin kadroları olarak işlev gören Türk aydınının bir diğer özelliği de toplumun üst tabakasından aşağıya doğru bir değişimi ilke edinmesidir. Buna göre bir taraftan toplumu medenileştirmeye bir taraftan da devletin içinde var olan sorunlara çözüm getirmeye çalışmıştır. Ancak Batılılaşma olgusu, Türk entelektüelini aşılması güç bir travmanın etkisinde de bırakmıştır. Nitekim entelektüel olmayı Batılılaşma idealini haklılaştırma ve yaygınlaştırma meselesine indirgeyen ve konumunu bu bağlamda değerlendiren Türk aydını kimlik problemi yaşamıştır. Kimlik sorununu aşmadan entelektüel misyon edinmeye kalkışmak ise işin doğasına aykırıdır. Türk aydınının genel tavrının Batılılaşma idealine endeksli olması, kendini ipotek altında bırakan, bu nedenle de özgür nitelik arz etmeyen yanı olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla Türk aydını ait olduğu grubun dilini kullanmaktan, gurubun yüksek çıkarlarını savunmaktan başka bir misyon edi-

nememiştir. Bu bağlamda hakikati dillendiremediğini, aksine hakikat “tekellciliğine” kalkıştığını söylemek mümkündür¹.

Çalışmada incelenen romanlarda imgelenen aydınlara bakıldığında da Osmanlı/Türk aydınının, şimdiye kadar üzerinde durulan özelliklerini büyük ölçüde taşıdıkları görülmektedir. Bu bağlamda öncelikle Osmanlı dönemi kapsamında incelenen romanlarda iki tip aydının varlığı dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi, olumlu özelliklerle donatılmış Batı ve Doğu kültürünü, düşüncesini ve bilimini iyi bilen, çoğunlukla üst sınıf ailelere mensup, mesleki anlamda çeşitlilik gösteren “sentezci” tip olarak adlandırabileceğimiz aydınlardır. Bu aydınların kendilerine yükledikleri misyon Batılılaşmanın yönünü belirlemektedir. Yürütülen Batılılaşma politikalarını eleştirilerinin merkezine alan kahramanlar, ideal olanı da belirleyerek, uygulanan “yanlış” siyasetin, Osmanlı’nın geleneksel hayatına “aykırı” yönler içerdiği ve toplumda “istenmeyen” davranış biçimlerine neden olduğu mesajını vermektedirler. Genellikle toplumun üst tabakasından aşağıya doğru bir değişmeyi esas alan, “fonksiyoner” ve “yönlendirici” olarak nitelendirilebilecek bu aydınların toplumsal ve siyasal işlevi, Batılılaşma sürecinde yaşanan sorunların “çözüm” yollarını halka göstermek ve öğretmek olmuştur.

Bu noktada eserlerde, “olumsuz” özelliklerle temsil edilen “alafranga” aydınlara da değinmek gerekmektedir. Söz konusu aydın tipinin en önemli özelliği geleneksel değerler sistemine karşıt tavırlarda bulunmalarıdır. Özellikle Tanzimat edebiyatında oldukça sık rastlanılan bu aydın tipi, II. Meşrutiyet döneminde kaleme alınan eserlerde de görülmektedir. Ancak burada bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Nitekim geleneksel değer yargılarından bazılarını “uygunsuz” davranışlarıyla sembolize eden bu tiplerin, zaman içinde dönüşüm göstererek ahlâki değerler kapsamında da “uygunsuz” davranışlar sergiledikleri görülmektedir. Dolayısıyla bu tipler aracılığıyla “yanlış” yürütülen Batılılaşma projesinin giderek artan oranda toplumu olumsuz etkilediğine işaret edildiğini de söylemek mümkündür. Söz konusu aydınların bir diğer önemli özelliği seçkin ailelere mensup olmaları ve devlet memuru olarak görev yapmalarıdır. Eserlerde, bu aydın tipi aracılığıyla üst bürokrasiye yönelik eleştirilerin etkisi hissedilmektedir. Nitekim üst bürokraside görev almak isteyen, ancak çeşitli engellemelerle karşılaşan daha alt düzeyde çalışan bürokrat ya-

¹ Kenan Çağan “Yerli Entelektüelin Rol ve Kimlik Bilinci-S. F. Ülgener, C. Meriç ve Ş. Mardin’in Düşünceleri Ekseninde”, *Entelektüel ve İktidar*, der. Kenan Çağan, Ankara, Hece Yayınları, 2005, s. 325.

zarların, devlete yönelik eleştirilerini bu tip üzerinden yaptıklarını ifade etmek mümkündür. Öyle ki, devletin uygulamış olduğu Batıcı siyasete uygun olarak, birden çok fraksiyonla ayrıışan aydınlar için, özde farklı olmasa da devlete yön verme kavgası esas olduğundan, siyasi çekişmenin ve uyuşmazlığın ortaya çıktığı yer Bâb-ı Ali, yani İktidar olmuştur. Devlet dışında varlığını korumayan aydınlar, bürokraside yer tutanlarla bunun dışında kalanlar şeklinde ayrıışmışlar, böylece bir nüfuz ve menfaat çatışması içinde varlıklarını, birbirlerine muhalefet ederek sürdürme yolunu iktidara ulaşma konusunda tek araç olarak görmüşlerdir. İktidardan uzaklaşsalar da kendilerini sonuna kadar devletin içinde gören bu aydınların iktidar tutkusu uzun yıllar sürmüştür². Dolayısıyla Osmanlı/Türk aydınının iktidar isteğinin romanlara bu şekilde yansıdığını ifade etmek mümkündür.

Osmanlı döneminde muhalif aydınların siyasal konulardaki yaklaşımına bakıldığında ise şöyle bir tabloyla karşılaşmaktadır: Devletin kurtarılması konusunun öncelikli bir yer işgal ettiği dikkati çekmektedir. Ancak burada önemli olan nokta, yapılan eleştirilerin “padişah”a ve “halifelige” yönelik değil, özellikle bürokratik yapıdaki “bozuk” işleyişe yönelik olmasıdır. Buna göre söz konusu yapıyı değiştirmeye çalışan kimi zaman bir devlet memuru kimi zaman ise sivil bir girişimci olarak ortaya çıkan bu aydınların temel meselesi, devletin kurtarılmasıdır. Dolayısıyla muhalifliğin ölçüsünü ve sınırlarını söz konusu misyonlar belirlemiştir. Diğer taraftan II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet eleştirisini yapan muhalif aydınlar da, konular farklılık göstermekle birlikte, benzer bir yaklaşımın hâkim olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim ister devlet memuru ister başka meslekten olsunlar, bir taraftan “kurtarıcılık” misyonunu yüklenirlerken, bir taraftan sistemdeki aksaklıklara işaret etmişlerdir. Burada dikkati çeken nokta, II. Meşrutiyet döneminin muhalif aydınını temsil eden tipin, iktidarla arasına mesafe koyması ve varolan siyasal yapıyı oldukça eleştirel bir tavırla ele almış olmasıdır. Ancak söz konusu aydının temsil edildiği “*Hüküm Gecesi*” adlı eserin (Yakup Kadri Karaosmanoğlu), Cumhuriyet döneminde kaleme alındığı da göz ardı edilmemelidir. Nitekim eserde dönemin tarihi ile sıkı bir bağ kurulmasına rağmen, geçmişe Cumhuriyet’in ideolojisi ile bakılmıştır. Bu aydınların büyük bir bölümünün toplumu yeniden değerlendirip ona biçim verme, yeni düşünceleri benimsetme, toplumsal ve siyasal işlevler yüklenme,

² Mustafa Kemal Şan, “Türk Aydınının Soykütüğü Üzerine Değerlendirmeler”, *Entelektüel ve İktidar*, der. Kenan Çağan, Ankara, , Hece Yayınları, 2005, s. 283.

topluma yol gösterme misyonlarıyla romanlarda temsil edildikleri görülmektedir.

II. Meşrutiyet döneminin “olumsuz” özellikleriyle öne çıkarılan muhalif aydınlarına bakıldığında ise bunların meslek ve formasyon itibarıyla çeşitlilik gösterdiği dikkati çekmektedir. Din adamı, siyasetçi, bürokrat, pozitivist kimlikleriyle imgelenen bu tiplerin ortak özellikleri, imparatorluğun her anlamda çöküşünü ve hepsi için geçerli olmasa da modernleşmenin tepeden inmesi anlayışını sembolize etmiş olmalarıdır. Bunun yanı sıra pozitivist aydınlar dışında kalanlar, politik oyunlar içinde kendi çıkarları uğurlarına vatan ve millet çıkarlarını unutmuşlardır. Tüm bunlara ek olarak belirtilmesi gereken bir diğer unsur, Cumhuriyet döneminde kaleme alınan eserlerde temsil edilmeleri ve bu tiplerin (pozitivist aydınlar hariç) Cumhuriyet’in gelişmesine engel teşkil eden karakterler olarak tasarlanmış olmalarıdır. Dolayısıyla bu aydınların söylemlerinde yazarların bakış açısı önem kazanmıştır. Nitekim Cumhuriyet sonrası yazarlarının, yeni bir toplum ve yeni aydın tipi oluşturabilmek için eskinin reddedilmesinin gerekliliğine yönelik vurguları ön plana çıkmıştır.

Buna göre “geçiş dönemi” aydınlarının muhalif kimliğini oluşturan temel esasın da Osmanlı mirasını reddetmek ve bu anlamda geçmişi eleştirmek olduğu görülmektedir. Ulus-devlet ve milli kimlik bilincinin oluşturulduğu bir ortamda “kurucu”, “kurtarıcı”, “bürokrat/asker” kimlikleriyle karşımıza çıkan bu aydınlar, halkı da milli bilinçten “yoksun” oldukları gerekçesiyle sorgulamaktadırlar. Dolayısıyla bu dönem aydınlarının da çalışmadaki anlamıyla ifade edilen “muhalif” aydın tipinden uzak oldukları görülmektedir. Nitekim resmi ideolojinin bir uygulayıcısı olarak karşımıza çıkan söz konusu aydınlar, iktidarla mesafeden çok yakınlığı ifade etmişlerdir. Öyle ki bu aydınların siyasete ve topluma bakışlarında, iktidarın entelektüele en çok gereksimin duyduğu anların, toplumu istediği biçimde yukarıdan aşağıya doğru değiştirmeyi öngördüğü bir ortamın etkileri hissedilmektedir.

Geçiş dönemi aydınları bu özellikleriyle dikkati çekerken, 1930’lu yıllardan sonra farklı tipte aydınların ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim yeni nesil aydın, Cumhuriyet’in getirdiği yeni değerleri daha özümsemiş bir kimlikle belirginleşmekte ve sadece Batılı ya da Doğulu olmanın anlamı dışında da çıkarak evrensel bir kimlik arayışındadır. Ancak burada birbirinden farklı yaklaşımdaki tipler dikkati çekmektedir. Birinci tiptekiler, Osmanlı mirasına vurgu yaparak, Cumhuriyet döneminin “yok saydığı” maziyi yeniden gündeme getirmekte ve yeni ulusal kim-

liğin hem bunlardan hem de evrensel değerlerden güç alması gerektiğine işaret etmektedirler. İkinci tiptekiler, geçmişle bağlarını koparamayan “geleneksel” düşünce yapısını ve ritüellerini eleştirmişler ve Cumhuriyetin öngörülerini doğrultusunda yeni olanı bir “öğretmen” tavrıyla belirlemeye çalışmışlardır. Üçüncü tipte olanlar ise yeni değerlerin getirdiği bir “belirsizlik” içinde muhafazakâr bir karşı çıkışla ve sentezci olarak adlandırılabilir bir yaklaşımda bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra sosyalist ve liberal düşünceleri eleştiren aydın tipi ise yaşanan kimlik “bunalımı”nın çözümü olarak “maneviyatçı” bir yaklaşımı işaret etmiştir. Son olarak sosyalist ilgileri olan aydınlar da görünürlük kazanmıştır. Ancak bunlar ideolojisini ve kimliğini bulamamış kişiler olarak temsil edilmiştir.

1950’li yıllara gelindiğinde daha sorgulayıcı ve eleştirel nitelikteki aydın tiplerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Söz konusu tipler, Batı’ya hayranlık duyulan bir dönemde, köylü meseleleri ile uğraşmayı bir çeşit görgü ve bilgi eksikliği olarak yorumlayan Osmanlı entelektüellerinin çok ilgi göstermediği köy/köylülere yönelmişlerdir. Bunun sebebi Batı’ya hayranlık duyulan bir dönemde, köylü meseleleri ile uğraşmanın, bir çeşit bilgi ve görgü eksikliği olarak yorumlanmasıdır³. Köylere yönelen aydınlara bakıldığında ise, özellikle köylerdeki güç odaklarıyla, siyasal iktidarla ve bürokratik yapıyla çatışan bir yapı sergiledikleri görülmektedir. Hatta öğretmen karakterlerinden biri, güç odaklarıyla verdiği mücadelenin sonucunda görevinden istifa etmiştir. Bununla birlikte “kurucu”, “kurtarıcı”, “yol gösterici” ve “memur/bürokrat” kimlikleriyle ön plana çıkan bu aydınların geçmişten gelen yapının bir devamı niteliğinde olduğunu da söylemek mümkündür.

1960’lı yıllardan günümüze gelen süreçle ilişkin temsil edilen aydınlara bakıldığında, öncelikle “demokrasi” üzerinden eleştirilerini yönelten, sosyalist ve Kemalist kimlikleriyle ön plana çıkan aydınlar dikkati çekmektedir. Söz konusu aydınların öncelikle 60’lı yıllara gelen süreçle ele aldıkları, dönemin iktidarını “anti-demokratik uygulamalar” yürütmekle, laiklik ilkesinden uzaklaşmakla ve demokratik vaatlerini yerine getirmemekle suçladıkları görülmektedir. Kimi tavırlarıyla muhalif entelektüelin bazı özelliklerini taşıyan bu aydınların da “muhalif” düşüncenin özgür ve özerk yapısına tam anlamıyla ulaşmadıkları görülmektedir. 1970 ve 1980 dönemini sembolize eden aydınların ise hem devleti, karşıt ve yandaş oldukları ideolojileri, hem de

³ Karakoyunlu, a.g.m., s. 109.

kendi kimliklerini sorguladıkları dikkati çekmiştir. Buna göre sosyalist aydınlar, kapitalizm ve özellikle burjuvazi üzerinde durmuşlar ve geçmiş dönem aydınlarından farklı olarak ideal siyasal ve toplumsal düzen olarak “sosyalizmi” işaret etmişlerdir. Sosyalist hareketi de eleştirilerinin merkezine alan bu tipler, asker-bürokrat çevrelerle yakın ilişkide olan ve “devrim”in yolunu, bu çevrelerde arayan “zihniyeti” eleştirmişlerdir. Yapılan bu eleştirilerle, zihinsel ve eylemsel davranışlarında devletten özerkleşmemiş ve bağımsızlığını kazanamamış aydınların, söz konusu dönemde de varlıklarını sürdürdüklerine işaret edildiğini ifade etmek mümkündür. Başka bir ifadeyle, eserlerde sembolize edilen aydınlar her ne kadar “muhalif” entelektüelin bazı özelliklerini taşıyalar da hakim entelektüel yapının geçmiş dönemin izlerini taşıdığı izlenimi uyanmaktadır. 1980 sonrası döneme gelindiğinde ise askeri müdahalelerin etkilerini derinden hisseden hem sağ hem sol görüşü simgeleyen aydınların, daha özgürlükçü, iktidar ve otoriteden bağımsızlaşmış, başkaldıran kimlikleriyle ön plana çıktıkları ve çalışmada tanımlanan biçimiyle “muhalif” entelektüele yakın anlamlarda temsil edildiklerini söylemek mümkündür.

Neticede çalışma kapsamında incelenen eserlerde temsil edilen aydın imgelerinin, Osmanlı/Türk aydınının birçok özelliğini taşıdıkları ifade edilebilir. Nitekim modernleşme projesinin etkin uygulayıcıları olarak toplumsal arenada varlık bulan söz konusu aydınlar, önce devleti sonra toplumu kurtarmayı esas almışlardır. Diğer taraftan otuzlu yıllardan itibaren aydınların yapılarında bir dönüşümün hissedildiği görülmektedir. Aydınların mesleki formasyonuna bakıldığında ise çeşitlilik göstermekle birlikte, 70’li yıllara geline kadar birçoğunun devlet kadrolarında görev aldığı dikkati çekmektedir. Böylece temel modernlik anlatısının değişimiyle, “muhalif” kimlikleri de belli ölçülerde dönüşüme uğrayan aydınları, çeşitli şekillerde toplumsal ve siyasal konularda muhalif tavırlar almış olsalar da özellikle 80’li yıllara kadar, çalışmada tarif edilen anlamıyla “muhalif aydın” kategorisinde değerlendirmenin doğru bir yaklaşım olamayacağı kanaatine varılmıştır. Bununla birlikte daha önceleri çoğunlukla topluma mesafeli olan, asker, bürokrat kimliğiyle öne çıkan ve toplumun seçilmiş kesimlerini temsil eden Türk aydını, zamanla bu özelliklerinden ve konumundan uzaklaşarak, topluma yakınlaşmış ve muhalif tavrını daha belirgin bir şekilde ortaya koymuştur.

Kaynakça

- AÇIKEL, Fethi; "Devletin Manevi Şahsiyeti Ve Ulusun Pedagojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, IV. Cilt, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 117-139.
- ADIBEŞ, Mahir; "Romanın Ruhu Ya Da Sadece Roman", *Türk Yurdu*, Roman Özel Sayısı, Cilt 20, Sayı 153-154, Mayıs-Haziran, 2000, s. 33-35.
- ADIVAR, Halide Edip; *Handan*, İstanbul, Can Yayınları, 2009a.
- ADIVAR, Halide Edip; *Tatarcık*, İstanbul, Can Yayınları, 2009b.
- AĞAOĞLU, Adalet; *Bir Düşün Gecesi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980.
- AKAY, Ali; "Türk Aydını Ve Tarihle Barışmak", *Doğu Batı*, Sayı 37, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2006, s. 37-60.
- AKMAN, Ayhan; "Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, IV Cilt, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 81-90.
- AKŞİN, Sina; "Jön Türkler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, III. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 812-843.
- ALVER, Köksal; "Edebiyatın Sosyolojik İmkânı", *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004a, s. 13-22.
- ALVER, Köksal; "Sosyolojik Eleştiri" *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004b, s. 215- 225.
- ANDAÇ, Feridun; "Romanın Yüzyılı", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 107-110.
- ANDERSON, M.S; *Europe in The Eighteenth Century*, New York, Longman, 1976.
- ARGIN, Şükrü; "Türk Aydınının Devlet Aşkı ve Aşkın Devlet Anlayışı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler Ve Zihniyetler*, Cilt 9, der. Tanıl Bora ve Murat Gültekin, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 84-111.

- ARSLAN, Ahmet; "Aydınlar, Entelektüeller Ve Müminler", *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 201-214.
- AYDIN, Ertuğrul; "Roman ve İnsan", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 352-358.
- AYDIN, Ertuğrul; "Edebiyat Sosyolojisi Ve Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimlerinin Görev Ve Öncelikleri", *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 151-163.
- AYVERDİ, Sâmîha; *Yolcu Nereye Gidiyorsun?*, İstanbul, Damla Yayınevi, 1975.
- AZMAN, Ayşe; "Türk Aydınının Kendini Tanımlama Sorunu", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 501-506.
- BALCI, Yunus; "Batılılaşma Açısından Roman-Aydın İlişkisi ve İlk Dönem Romanlarımızda Aydınlar", *Türk Yurdu*, Roman Özel Sayısı, Cilt 20, Sayı 153-154, Mayıs-Haziran, 2000, s. 133-139.
- BALCI, Yunus; *Türk Romanında Aydın Problemi (1908-1950)*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- BAŞKAYA, Fikret; *Paradigmanın İflası Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş: Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma*, Ankara, Doz Yayınları, 1996.
- BAŞLI, Şeyda; *Osmanlı Romanının İmkanları Üzerine İlk Romanlarda Çok Katmanlı Anlatı Yapısı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- BATUHAN, Hüseyin; "Entelektüel Kavramı Üzerine", *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 94-101.
- BAYDAR, Oya; *Sıcak Külleri Kaldı*, İstanbul, Can Yayınları, 2010.
- BAYKURT, Fakir; *Onuncu Köy*, Ankara, Remzi Kitapevi, 1971.
- BELGE, Murat; "Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983a, s. 122-129.
- BELGE, Murat; "Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983b, s. 260-264.
- BELGE, Murat; "Osmanlı'da ve Rusya'da Aydınlar", *Türkiye'de Aydın Ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 123-132.
- BERKES, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, 1978, İstanbul.
- BİLGİN, Nuri; "Toplumdan Sosyal Sisteme Entellektüeller", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 189-204.
- BOSTANCI, M. Naci; *Işığın Gölgesi*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1996.
- BOTTOMORE, Tom; *Marksist Düşünce Sözlüğü*, çev. Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

- BOZKURT, Nejat; *Eleştiri ve Aydınlanma*, İstanbul, Say Yayınları, 1994.
- BUĞRA, Tarık; *Gençliğim Eyvah*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000,
- BULAÇ, Ali; *İslam Dünyasında Düşünce Sorunları*, İstanbul, Burhan Yayınları, 1986.
- BURÇAK, Berrak; “19. Yüzyıl Osmanlı Entelektüeli Ve Bilimcilik”, *DoğuBatı*, Sayı 35, Şubat, Mart, Nisan, 2006, s. 49-50.
- CANATAN, Kadir; *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
- CARLAUI, J.C, FILLOX, J.C; *Edebi Eleştiri*, çev. Ayşe Hümeysra Çakmaklı, Ankara, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- COŞKUN, Sezai; “Edebiyatın Siyasetle İmtihanı: Tanzimat Sonrasında Siyaset Edebiyat İlişkisi Üzerine Bir Çözümleme”, *Muhafazakar Düşünce*, Sayı 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 95-108.
- ÇAĞAN, Kenan & ALVER Köksal; “Üç İstanbul Ya Da Bir Çözülüşün Halkaları”, *Hece, Türk Romanı Özel Sayısı*, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 576-583.
- ÇAĞAN, Kenan; “Yerli Entelektüelin Rol ve Kimlik Bilinci-S. F. Ülgener, C. Meriç ve Ş. Mardin’in Düşünceleri Ekseninde”, *Entelektüel ve İktidar*, der. Kenan Çağan, Ankara, Hece Yayınları, 2005, s. 309-326.
- ÇANDAR, Cengiz; “Türk Aydını Ve Tarihle Barışmak”, *Türkiye’de Aydın Ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, 1995, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 439-442.
- ÇETİN, Nurullah; “II. Abdülhamit Dönemi Türk Romanı (1878-1908)”, *Hece, Roman Özel Sayısı*, 65-66-67, 2002b, 34-52.
- ÇIKLA, Selçuk; “Romanda Kurmaca ve Gerçeklik”, *Hece, Roman Özel Sayısı*, 65-66-67, 2002.
- ÇİĞDEM, Ahmet; *Bir İmkan Olarak Modernite*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.
- ÇİĞDEM, Ahmet; “Entellektüeller Ve İdeolojiler”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, Cilt 9, der. Tanıl Bora ve Murat Gültekin, İstanbul İletişim Yayınları, 2009, s. 112-124.
- DEMİRCİ, İbrahim; “Romanımızın 27 Yılına Bakış (1923-1950)”, *Hece, Roman Özel Sayısı*, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran, Temmuz, 2002, s. 58-66.
- DEMİRALP, Oğuz; “Entelektüeller Ve Aydınlar”, *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 121-132.
- EKREM, Recaizade Mahmut; *Araba Sevdası*, İstanbul, Lacivert Yayıncılık, 2009.
- EMİROĞULU, Öztürk; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasal Süreçle Uyum Derecelerine Göre Şair ve Yazarlar”, *Muhafazakar Düşünce*, Sayı 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 147-156.

- EROĞUL, Cem; “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 2003, s. 112-151.
- ETÖZ, Zeliha & IŞIK Nurhan Erol, “Doğu Ve Batı’nın Dayanılmaz Hafifliği: Ahmet Altan’ın ‘Kılıç Yarası Gibi’ ve ‘İsyan Günlerinde Aşk Adlı Romanlarının Anlam Dünyası”, *Doğu Batı*, Sayı 22, Şubat-Mart-Nisan, 2003, s. 157-174.
- FORSTER, E.M; *Roman Sanatı*, çev. Ünal Aytür, Adam Yayıncılık, 1982.
- GENÇ, Ernur; *Sosyolojik Açıdan Entelektüel Kavramlaştırmaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.
- GÖLE, Nilüfer; “80 Sonrası Politik Kültür”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul, Alfa Yayınları, 1999, s. 425-434.
- GÖLE, Nilüfer; “Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı”, *Türkiye’de Modernleşme Ve Ulusal Kimlik*, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 70-81.
- GÜNAY, Ertuğrul; “Aydınlar, Devlet ve Demokrasi”, *Türkiye’de Aydın Ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 507-514.
- GÜNGÖR, Erol; *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1987.
- GÜNDÜZ, Mustafa; “Siyasal Muhalefet Aracı Olarak Edebiyat”, *Muhafazakar Düşünce*, Sayı, 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 25-46.
- GİDDENS, Anthony; *Modernliğin Sonuçları*, çev. E. Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- GÜLALP, Haldun; “Entelektüeller, Modernite Ve Postmodernite”, *Co-gito*, Bahar, 2002, s. 215-225.
- GÜNAY, Ertuğrul; “Aydınlar, Devlet ve Demokrasi”, *Türkiye’de Aydın Ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 507-514.
- GÜNDÜZ, Olgun; “Türkiye’nin Batılılaşma Serüveninde Özgün Bir Portre: Ahmet Hamdi Tanpınar”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 3, 2002, s. 13-28.
- GÜNDÜZ, Mustafa; “Siyasal Muhalefet Aracı Olarak Edebiyat”, *Muhafazakar Düşünce*, Sayı, 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 25-46.
- GÜNEŞ, Ali; “Edebiyat Ve Toplum”, *Muhafazakar Düşünce*, Sayı, 13-14, Yaz-Güz, 2007, s. 69-94.
- GÜNGÖR, Süleyman; *Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Politika-cı-Aydın İlişkisi*, Ankara, Nobel Yayın, 2001.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; *Yeşil Gece*, İstanbul, İnkılap Yayınları, Tarih Yok.

- GÜLENDAM, Ramazan; "Türk Romanında Dine ve Din Adamına Bakış", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 303-312.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; *Şipsevdi*, İstanbul, Everest Yayınlar, 2009.
- HALL, Jhon; *The Sociology of Literature*, New York, Longman, 1979.
- HANIOĞLU, Şükrü; "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 346-347.
- HARVEY, David; *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 1997.
- ILGAZ, Turhan; "Heidegger Entelektüel Miydi?", *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 108-119.
- ISSI, Ahmet Cüneyt; "Türk Edebiyatının Romanla Tanışması", *Hece*, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 16-20.
- IŞIN, Ekrem; "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985a, s. 352-362.
- IŞIN, Ekrem; "Osmanlı Materyalizmi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985b, s. 363-370.
- IŞIN, Ekrem; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eleştirinin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985c, 431-440.
- İLHAN, Attila; *Bıçağın Ucu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973.
- JUSDANIS, Greogory; *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 1998.
- KADIOĞLU, Ayşe; "Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık Ve Bireysellik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, der. Tanıl Bora, Cilt 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 284-292.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent; "Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 125-139.
- KALAYCIOĞLU, Ersin; "1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi-Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul, Alfa Yayınlar, 1999, s. 413-424.
- KAPLAN, Ramazan; "Köy Romanı", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 275-280.
- KARAKOYUNLU, Yılmaz; "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 103-122.

- KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri; *Yaban*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri; *Hüküm Gecesi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- KARPAT, Kemal; *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1969.
- KARPAT, Kemal; "Aydınlar Ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış", *Doğu Batı*, Sayı 35, Şubat-Mart-Nisan, 2006.
- KARPAT, Kemal; *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
- KASABA, Reşat; "Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.
- KEKEÇ, Ahmet; "Darbeler ve Romanlar", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, Sayı 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002.
- KEYDER, Çağlar; "Kimlik Bunalımı, Aydınlar ve Devlet", *Türkiye'de Aydın Ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 151-156.
- KEYDER, Çağlar; "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. İrvin C. Schich ve E. Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 2003, s. 38-42.
- KEYDER, Çağlar; "1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Ed. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 29-42.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali; "Osmanlı Aydını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985a, s. 55-60.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali; "Osmanlı Batılılaşması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985b, s. 147-152.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali; "Türk Aydın Dnyasını Anlamak", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 175-179.
- KIŞLALI, Ahmet Taner; *Siyaset Bilimi*, Ankara, İmge Yayınları, 1996.
- KOCAGÖZ, Samim; *Bir Çift Öküz*, İstanbul, Ararat Yayınları, 1970.
- KOSELLECK, Reinhart, *Critique and Crisis Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, New York, Berg Publishers, 1988.
- KONUK, Osman; "Modern Entelektüelin Doğuşu", *Entelektüel ve İktidar*, der. Kenan Çağan, Ankara, Hece Yayınları, 2005, s. 73-86.
- KÖMEÇOĞLU, Uğur; "Küreselleşme, Modernleşme, Modernlik", *Doğu Batı*, Sayı 18, Şubat-Mart-Nisan, 2000, s. 11-26.

- KÖKER, Levent; *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- KUDRET, Cevdet; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 388-408.
- KULA, Onur Bilge; "Oya Baydar Romanında İdeoloji Sorgulaması", (http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/kula.pdf), Erişim Tarihi: 25.07.2010
- KUNDERA, Milan; *Roman Sanatı*, çev.Aysel Bora, İstanbul, Can Yayınları, 2002.
- KUTLU, Ayla; *Kaçış*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2002.
- KÜR, Pınar; *Yarın Yarın*, İstanbul, Can Yayınları, 1987.
- LEWIS, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıtlı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- LOROSDAĞI, Berrin, İNCE, Hilal Onur; "Marjinallikten Non-Konformizme-Oğuz Atay Eserlerinde Entelektüel", *Doğu Batı*, Sayı 37, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2006, s. 63-85.
- MAKAL, Mahmut; *Bizim Köy*, Ankara, Olgaç Matbaası, 1987.
- MARDİN, Şerif; "Tanzimat Ve Aydınlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 46-54.
- MARDİN, Şerif; *Türk Modernleşmesi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- MARDİN, Şerif; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- MERİÇ, Cemil; "Batıda ve Bizde Aydınların Serüveni", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 130-137.
- MICHAUD, Guy; "Bir Disiplin Olarak Edebiyat Sosyolojisinin Kurulması", *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 57-67.
- MİTHAT, Ahmet; *Felâhî Bey İle Rakım Efendi*, İstanbul, Antik Dünya Klasikleri, 2008.
- MİTHAT, Ahmet; *Jöntürk*, İstanbul, Lacivert Yayıncılık, 2009.
- MİYASOĞLU, Mustafa; "Roman Ve Şehir Kültürü", *Hece, Türk Romanı Özel Sayısı*, Sayı 65- 66- 67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 359-373.
- MORAN, Berna; *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- MORAN, Berna; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Roman", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 409-418.
- MORAN, Berna; *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1994.

- MORAN, Berna; *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- MURAD, Mehmed; *Turfanda mı, Yoksa Turfa mı?*, İstanbul, Bordo Siyah Yayınları, 2006.
- NACİ, Fethi; "Roman", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 611-619.
- NACİ, Fethi; *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, İstanbul, Gerçek Yayınları, 1990,
- NACİ, Fethi; " 'Münevver'den 'Entel'e", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 181-187.
- NARLI, Mehmet; "Romanda Darbeler ve Demokrasi", *Muhafazakar Düşünce*, Sayı 13-14, Yaz-Güz, 2007.
- OKAY, M. Orhan; "İlk Romanlarımız Üzerine Bazı Dikkatler", *Türk Yurdu*, Cilt 20, Sayı 153-154, 2000, s. 80-82.
- OKAY, M. Orhan; "Modernleşme Ve Türk Modernleşmesinin İlk Döneminde İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması", *Doğu Batı*, Sayı 22, Şubat-Mart-Nisan, 2003, s. 53-63.
- OKUR, Enver; "Çok Partili Demokrasi Dönemi Türk Romanı", *Hece, Türk Romanı Özel Sayısı*, Sayı 65-66-67, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2002, s. 67-81.
- ORTAYLI, İlber; "Batılılaşma Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 134-138.
- ÖZEL, İsmet; "Tanzimatın Getirdiği 'Aydın'", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, 61-66.
- ÖZKIRIMLI, Atilla; "Anahatlarıyla Edebiyat", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 580-606.
- ÖZLEM, Doğan; "Felsefe Geleneği Ve Aydınımız", *Türkiye'de Aydın Ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 205-214.
- ÖZVEREN, Eyüp; "Taslar Yerinden Oynarken: Alacakaranlığın Aydınlığı", *Cogito*, Sayı 31, Bahar, 2002, s. 168-180.
- PAMUK, Orhan; *Sessiz Ev*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- PARLA, Jale; "Tanzimat Romanında Yazar ve Metni", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 418-420.
- PARLA, Jale; "Yirminci Yüzyılda Edebiyat Ve Eleştirisi ve Terry Eagleton", *Edebiyat Kuramı*, Terry Eagleton, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1990.

- PARLA, Jale; *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Kökenleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- PARLA, Jale; *Don Kişot'tan Bugüne Roman*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.
- RUDE, George; *Revolutionary Europe*, Glasgow, 1981.
- SAĞLIK, Şaban; "Popüler Romanlar ve Edebiyat Sosyolojisi", *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri*, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 181-217.
- SAİD, Edward; *Entelektüel*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995.
- SAMI, Şemseddin; *Taaşuk-u Tal'at ve Fitnat*, İstanbul, Bordo Siyah Yayınları, 2008.
- SAYARI, Sabri; "Soğuk Savaş'tan Sonra Türk Aydınları", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 157-173.
- SAYBAŞILI, Kemâlî; "Münevver, Entelektüel, Aydın", *Türkiye'de Aydın Ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 157-173.
- SEVİL, Muharrem; *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, Ankara, Vadi Yayınları, 1999.
- SÜMEYRA, Cemile; "Bir Çözülün Romanı: Bir Düğün Gecesi", *Hece, Türk Romanı Özel Sayısı*, 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 699-707.
- ŞAHİN, İbrahim; "Türk Romanın Tarihi Gelişimi", *Türk Yurdu*, Sayı 153, Mayıs-Haziran, 2000, s. 45-66.
- ŞAN, Mustafa Kemal; "Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar", *Edebiyat Sosyolojisi*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004a, 91-132.
- ŞAN, Mustafa Kemal; "Türk Modernleşmesine Romandan Bakmanın Önemi Üzerine", *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri*, Ankara, Hece Yayınları, 2004b, 117-135.
- ŞAN, Mustafa Kemal; "Türk Aydınının Soykütüğü Üzerine Değerlendirmeler", *Entelektüel ve İktidar*, der. Kenan Çağan, Ankara, Hece Yayınları, 2005, 271-307.
- ŞAYLAN, Gencay, *Postmodernizm*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1999.
- SCHUMPETER, Joseph A; "Kapitalizm Ve Aydınlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, çev. Tunay Akoğlu, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 225-234.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi; *Edebiyat Üstüne Makaleler*, İstanbul, Derghah Yayınları, 1977.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi; *19. Asır Türk Edebiyatı*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1982.

- TANPINAR, Ahmet Hamdi; *Huzur*, İstanbul, Dergah Yayınları, 2009.
- TARAKÇI, Gülsüm; “İki Roman Örneğinde Milli Roman”, Hece, *Türk Romanı Özel Sayısı*, 65-66-67, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2002, s. 481-492.
- TARUS, İlhan; *Yeşilkaya Savcısı*, Ankara, Varlık Yayınları, 1955.
- TEKELİ, İlhan; “Geç Aydınlanan Bir Ülkede Erken Aydınlananların İkilemi Ve Popülizm”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 399-404.
- TEKELİ, İlhan; “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, der. Uygur Kocabaşoğlu, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 19-42.
- TEZEL, Yahya Sezai, “Jakoben Yenileşmecilik”, *Türkiye’de Aydın ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 133-150.
- TİMUR, Taner; “Osmanlı ve “Batılılaşma”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları 1985. 139-146.
- TİMUR, Taner; *Osmanlı - Türk Romanında Tarih Toplum ve Kimlik*, Ankara, İmge Yayınları, 2002.
- TUNAYA, Tarık Zafer; “Batılılaşmada Temel Yaklaşımlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 238-239.
- TUNAYA, Tarık Zafer; “İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi”, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: 3, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.
- TÜRKALİ, Vedat; *Birgün Tek Başına*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1988.
- TÜRKEŞ, Ömer; “Milli Edebiyattan Milliyetçi Romanlara”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003a, s. 811-828.
- TÜRKEŞ, Ömer; “Muhafazakâr Romanlarda Muhafaza Edilen Neydi?”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık*, der. Ahmet Çiğdem, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003b, s. 590-603.
- TÜRKEŞ, Ömer; “Küreselleşme Sürecinde Türk Romanın Sosyolojik Analizi”, *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri*, der. Köksal Alver, Ankara, Hece Yayınları, 2004a, s. 137-161.
- TÜRKEŞ, Ömer; “Sol’un Romanı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, der. Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 1052-1073.
- TÜRKEŞ, Ömer; “Toplum ve Kimlik Kurma Kılavuzu Olarak Roman”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, der. Ömer Laçiner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 844-869.

- TÜRKÖNE, Mümtazer; "Gelenek ve Aydın", *Türkiye'de Aydın Ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 295-298.
- TÜRKÖNE, Mümtazer; *Türk Modernleşmesi*, Ankara, Lotus Yayıncılık, 2006.
- UĞURLU Seyit Battal, BALIK, Macit; "Sessiz Ev'in Hayaleti: Gündük Bir Aydınlanma Projesi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages: Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 4/8 Güz, 2009, s. 2308-2339.
- UYŞAL-ELKATİP, Zeynep; "Modernleşen" Türk Edebiyatına Bir Bakış, *Toplum ve Bilim*, Sayı 81, Yaz, 1999, s. 127-137.
- VATANDAŞ, Celalettin, "Kapsam Ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi", *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, der. Mehmet Zencirkıran, Ankara, Nova Yayıncılık, 2006, s. 103-140.
- VERGİN, Nur "Entelektüel Olmak Ya Da Olmamanın Sosyolojik Belirlemeleri Üzerine Bir Deneme", *Doğu Batı*, Sayı 37, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2006, 9-35.
- WAGNER, Peter; *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, İstanbul, Doruk Yayınları, 2003.
- YALÇIN, Alemdar; *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı*, Ankara, Günce Yayıncılık, 2000.
- YALÇIN, Alemdar; *Çağdaş Türk Romanı: 1946-2000*, Ankara, Çağdaş Yayınları, 2003.
- YILDIZ, Yavuz G; "Türk Aydın ve İktidar Sorunu", *Türkiye'de Aydın ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, Ankara, Bağlam Yayınları, 1995, s. 355-378.
- YILMAZ, Aytekin, *Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar*, Ankara, Vadi Yayınları, 1996.
- YÜREK, Hasan; Türk Romanında Modernist Etkinin Boyutları", *GÜ. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 28, Sayı 1, 2008, s. 187-202.

Kitaba Konu Olan Eserler

ESERİN ADI

Taaşuk-u Tal'at ve Fitnat
Felatun Bey İle Rakım Efendi
Araba Sevdası
Turfanda mı Yoksa Turfa mı?
Jön Türk
Şipsevdi
Yolcu Nereye Gidiyorsun?
Handan
Hüküm Gecesi
Yaban
Yeşil Gece
Tataarcık
Huzur
Bir Tereddüdün Romanı
Matmazel Norilaya'nın Koltuğu
Yeşilkaya Savcısı
Onuncu Köy
Bir Çift Öküz
Bizim Köy
Bıçağın Ucu
Bir Gün Tek Başına
Kaçış
Bir Düğün Gecesi
Gençliğim Eyvah
Yarın Yarın
Işığın Gölgesi
Sessiz Ev
Sıcak Külleri Kaldı

YAZARI

Şemseddin Sami
 Ahmed Mithat
 Recaiazede Mahmut Ekrem
 Mizancı Murad
 Ahmed Mithat
 Hüseyin Rahmi Gürpınar
 Samiha Ayverdi
 Halide Edip Adıvar
 Yakup Kadri Karaosmanoğlu
 Yakup Kadri Karaosmanoğlu
 Reşat Nuri Güntekin
 Halide Edip Adıvar
 Ahmet Hamdi Tanpınar
 Peyami Safa
 Peyami Safa
 İlhan Tarus
 Fakir Baykurt
 Samim Kocagöz
 Mahmut Makal
 Attila İlhan
 Vedat Türkali
 Ayla Kutlu
 Adalet Ağaoğlu
 Tarık Buğra
 Pınar Kür
 M. Naci Bostancı
 Orhan Pamuk
 Oya Baydar

Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci Muhallif Aydın

Romanlar Üzerinden Zihniyet Okuması

“Entelektüel/Aydın kimdir?” ve “toplumların tarihsel gelişme süreçlerinde entelektüellere toplum ve kendileri tarafından yüklenen roller nelerdir?” sorularına verilebilecek pek çok yanıt vardır. Ancak “entelektüel” kişiyi niteleyen en önemli kavramlardan biri kuşkusuz “muhallif” olmaktadır. O, sorgulayan, meydan okuyan, eleştiren, iktidar ve otoriteyle arasına mesafe koyan, gerçeğin çarpıtılmış biçimlerini ifşa eden, radikal bir duruş gösteren, başkaldıran, yerleşik düzenin kalıplarıyla hesaplaşan, özgürlükten yana tavır koyan, sürgün ve marjinal bir kişidir.

Bu anlamda Türk aydınının “muhallif” olma işlevini ne ölçüde yerine getirdiği güncelliğini kaybetmeyen önemli bir tartışma konusudur. Elinizdeki kitapta, Tanzimat döneminden başlayarak, günümüze kadar gelineen süreçte, Osmanlı –Türk aydınının muhallif tavrının hangi koşullarda oluştuğu, toplumsal –siyasal eleştirilerinin hangi konular etrafında yoğunlaştığı, muhallif kimliğinin nasıl bir yapı ve görünüm sergilediği ve bunların toplumsal-siyasal gelişmelere paralel olarak nasıl bir dönüşüm geçirdiği incelenmiştir.

Bu inceleme yapılırken, Türk edebiyatında iz bırakmış edebiyatçıların eserlerinde imgeleyen aydın karakterlerin; “Batılılaşma”, “alafrangalık”, “kadının toplumsal konumu”, “ca-riyelik”, “feminizm”, “kadın – erkek ilişkileri”, “evlilik biçimi”, “devlet”, “iktidar”, “yönetim”, “bürokrasi”, “muhalefet”, “tüketim”, “çeşitli aydın tipleri”, “ulus devlet ve milli kimlik inşası”, “geçmiş”, “gelecek” “evrensel değerler”, “reddi miras”, “ideolojilerin sorgulanması”, “köylünün sorunları”, “askeri müdahaleler”, “sınıf kavramları”, “aydınların kendi benliklerini sorgulaması” gibi daha birçok temaya nasıl yaklaştıkları ele alınmıştır.

Romanlarda yer alan imgeler üzerinden yapılan çözümlemeler, toplumsal ve siyasal olaylar karşısında sorgulayıcı ve eleştirel bir bakış açısına sahip olması öngörülen “entelektüel” vasıflarının, Türk aydınında ne ölçüde var olduğunu ve Türk aydınının zihinsel ve kültürel bakımdan “muhallif” olma olgusunu ne derece yansıttığını gözler önüne sermektedir.

image.com.tr
internet kitabevi

ISBN 978-975-533-765-4

9 789755 337654

